Émile Zola

Összeomlás

Fordította:
Bartócz Ilona

ELSŐ RÉSZ

I

Mulhouse-tól két kilométernyire a Rajna felé, a termékeny síkság közepén ütöttek tábort. Az augusztusi alkonyatban, a nehéz felhőkkel borított komor égbolt alatt tábori sátrak sorakoztak, s első vonaluk előtt, az egymástól szabályos távolságban felállított puskagúlákon meg-megcsillant a lenyugvó nap fénye; az őrszemek töltött fegyverrel, mozdulatlanul vigyázták őket, tekintetük a nagy folyam lilás ködébe vesző távoli horizonton kalandozott.

Öt óra tájt érkeztek Belfort-ból. Már nyolc óra volt, s az emberek csak most jutottak ennivalóhoz. A fával azonban alighanem eltévedtek valahol, azt nem kaptak, nem is tudtak tüzet gyújtani, meleg ételt főzni. Be kellett érniük azzal, hogy csak úgy szárazon rágcsálják a kétszersültet; nagyokat kortyoltak rá a pálinkából, elcsigázott tagjaikat végképp elzsibbasztotta az ital. A puskagúlák mögött, a tábori konyha szomszédságában két katona csökönyösen, csak azért is tüzet akart rakni; a szuronyukkal kivágott, fiatal törzseket rakták halomba, de a nyers fa csak nem akart lángra lobbanni. Sűrű, fekete füst szállt az alkonyati égbolt felé, lassan, mintha mondhatatlan bánat nehezítené.

A Félix Douay tábornok parancsnoksága alatt álló 7. hadtestnek mindössze tizenkétezer embere táborozott itt. Az előző napon kapott parancs értelmében az első hadosztály Froeschwillerbe indult, a harmadik még Lyonban volt, s a tábornok úgy döntött, hogy elhagyja Belfort-t, előre indul a második hadosztállyal, a tartalék tüzérséggel és egy csonka lovas hadosztállyal. Lorrach-nál tüzeket észleltek. A schelestadti alprefektus sürgönye szerint a poroszok Markolsheimnél készülődnek átkelni a Rajnán. A tábornok úgy érezte, hogy jobbszárnya túlságosan elszigetelődik a többi hadtesttől, ezért siettette katonáit a határ felé; s ebben az elhatározásban erősítette az is, hogy előző napon értesült a wissembourgi katasztrofális rajtaütésről. Ha neki, magának, nem is kell megütköznie az ellenséggel, számolnia kell azzal, hogy bármelyik percben parancsot kaphat: induljon az 1. hadtest megsegítésére. E napon, augusztus 6-án, e viharos, feszült szombati napon feltétlenül ütközet volt valahol Froeschwiller környékén, ettől volt vészterhes és csüggesztő az égbolt, ez borzongott a tétova félelmeket sodró hirtelen szélrohamokban. És a hadosztály két teljes napon át úgy tudta, hogy csatába menetel, a katonák egyre azt várták, hogy a Belfort-tól Mulhouse-ig tartó erőltetett menet végén majd csak szembekerülnek a poroszokkal.

Egyre sötétebb lett, a tábor egyik messze eső sarkából felhangzott a gyülekezőre szóló jel, egyelőre csak távoli dobpergés, kürtszó, amit elkapott a szél. És Jean Macquart, aki éppen a cölöpöket verte mélyebbre, hogy szilárdabban álljon a sátor, hirtelen felegyenesedett. Az első háborús hírekre távozott Rognes-ból, még ekkor is kegyetlenül szenvedett a tragédiától, melynek során elvesztette Françoise-t, a feleségét, meg a vele hozományul kapott földet, és harminckilenc éves létére ismét beállt katonának. Visszakapta káplári rangját, s azonnal beosztották a 106. sorgyalogezredbe, melynek kereteit éppen akkor töltötték fel. Néha még jómaga is elcsodálkozott, hogy megint katonaköpeny nyomja a vállát, neki, aki Solferino után oly boldogan mondott búcsút a szolgálatnak, a kardcsörtetésnek, az egész mészárosmesterségnek. De mi mást tehet az ember, ha egyszer nincs már mestersége, nincs felesége, se senkije, semmije a földön, ha szíve megszakadásig tele bánattal, keserűséggel? Akkor már mégiscsak az a legokosabb, ha nekimegy az ellenségnek, ha az okvetetlenkedik. S eszébe jutottak saját szavai: hej, a mindenségit, ha már egyszer mindörökre elment a kedve attól, hogy munkálja, legalább védelmezni fogja hazájának, Franciaországnak ősi földjét.

Jean állva maradt, végigpillantott a táboron, valami nyugtalanság támadt a gyülekezőre hívó jel nyomán. Pár ember futva igyekezett a helyére. Mások meg, akik már szunnyadoztak, most

felébredtek, és bosszúsan, fáradtan nyújtózkodtak. Ő maga türelmesen, egykedvűen várta a névsorolvasást, ez a józan nyugalom tette oly kitűnő katonává. A bajtársai szerint tanulással alighanem sokra vihette volna. Ő azonban éppen csak írni-olvasni tudott, és még arra sem törekedett, hogy egyszer majd őrmester legyen belőle. Ha az ember paraszt, paraszt is marad.

A nyers fa füstölgő tüze most felkeltette figyelmét, s odaszólt a rajához tartozó két embernek, Loubet-nak és Lapoulle-nak, akik csökönyösen egyre tovább próbálkoztak.

- Hagyjátok már abba, hiszen megfullad az ember!

A fürge, sovány, tréfás képű Loubet csak vigyorgott:

- Megy ez, káplár úr, én mondom... fújd már, hé!

Ezzel oldalba bökte Lapoulle-t, a kolosszust, aki már majd beleszakadt, oly viharosan fújta, a képe elkékült, földuzzadt, mint valami hólyag, a szeme kivörösödött, könnyezett.

A raj két másik katonája, a lusta, kényelemszerető Chouteau, aki most is hanyatt feküdt, meg Pache, aki guggolva, nagy gondosan varrta szakadt nadrágját, hangosan felnevetett a tohonya Lapoulle vad grimaszai láttán.

- Fordulj meg! Fújd a másik oldalról, úgy jobban megy! - kiáltott rá Chouteau.

Jean hagyta, hadd nevessenek. Aligha lesz rá gyakran alkalmuk, meg különben is, noha telt, szabályos arcával nagyon komoly embernek látszott, cseppet sem hajlott a mélabúra, szívesen szemet hunyt, ha emberei kicsit elszórakoztak. De most egy másik társaság keltette fel figyelmét: az egyik, ugyancsak az ő rajából való katona, Maurice Levasseur, már csaknem egy órája beszélgetett egy civillel, egy harminchat év körüli, vörös hajú úrral, akinek barátságos kutyaképéből két nagy kék szem világított - ez a dülledt, rövidlátó szem tette alkalmatlanná a katonai szolgálatra. Barna bajuszt, szakállkát viselő, hetyke és rátarti tűzmester csatlakozott hozzájuk, a tartalék tüzérségtől, s hármasban bizalmas beszélgetésbe merülten ottfeledkeztek.

Jean jónak látta, ha figyelmezteti őket, nehogy valami kellemetlenségük legyen belőle, és udvariasan odaszólt:

- Azt hiszem, uram, jól tenné, ha távozna. Gyülekezőre fújtak, és ha a hadnagy úr meglátja önt...

Maurice közbevágott:

- Maradjon csak, Weiss.

S kurtán odaszólt a káplárnak:

- Ez az úr a sógorom. Ismeri az ezredes urat, engedélyt kapott tőle.

Mit avatkozik az ő dolgukba ez a paraszt, akinek a keze még most is szaglik a tárgyától? Ő, aki a múlt év őszén tette le az ügyvédi vizsgát, önként lépett a hadseregbe, s az ezredes pártfogása révén a pótkeret kihagyásával rögtön a 106. ezredhez került, készséggel vállalta ugyan a közlegény sorsot, de már az első perctől kezdve valami utálat, valami néma düh állította szembe ezzel a bárdolatlan paraszttal, aki feljebbvalója lett.

- Jó - válaszolta Jean nyugodt hangon -, mit bánom én, ha rajtakapják!

Aztán megfordult, s látta, hogy Maurice nem hazudott, mert éppen e percben ment el mellettük de Vineuil ezredes, ez a tekintélyes külsejű férfiú, akinek hosszú, sárga képén dús fehér bajusz ékeskedett, s futó mosollyal üdvözölte Weisset és a közlegényt. Azután a tábortól két-háromszáz lépésnyire, a szilvafák mögött megbúvó major felé igyekezett, itt helyezkedett el éjszakára a vezérkar. Azt nem tudták, vajon ott tartózkodik-e a 7. hadtest parancsnoka is,

akit oly kegyetlen csapás ért Wissembourgnál elesett fivére halálával. Bourgain-Desfeuilles dandártábornok azonban, akihez a 106-osok is tartoztak, egész biztosan ott van, s mint mindig, biztosan most is nagyhangú, kurta lábszárain biztosan most is himbálja hatalmas törzsét, jól táplált, viruló képét nyilván most sem sápasztja nagy ész. A major körül egyre nagyobb lett a mozgolódás, percenként jöttek-mentek a küldöncök, valamennyien lázasan várták az oly lassan érkező sürgönyöket a nagy ütközetekről, melyet reggeltől kezdve valamennyien elkerülhetetlennek és közelinek éreztek. Vajon hol volt a csata? Vajon hogyan állnak most? Ahogy sötétedett, a gyümölcsösön, az istállók körül magányosan álldogálló kazlakon mintha végighömpölygött volna, mintha árnyakat növesztő tóként nyúlt volna el a szorongás. S még azt is suttogták, hogy a tábor körül ólálkodó porosz kémet fogtak el, a majorba vitték kihallgatásra, a tábornok elé. De Vineuil ezredes meg talán valami táviratot kapott, azért siet annyira.

Maurice közben újra beszélgetni kezdett Weiss-szel, a sógorával, és Honoré Fouchard tűzmesterrel, az unokabátyjával. A távolról, de egyre erősebben hallatszó gyülekező már mellettük zengett, dobolt az alkonyati mélabú békéjében, de ők mintha nem is hallották volna. A fiatalember, a nagy hadsereg egyik hősének unokája Chêne-Populeux-ben született; apja, aki hátat fordított a hadidicsőségnek, valami szerény kis adószedői állásig csúszott le. Az anyja parasztlány volt, meghalt, mikor világra hozta őt és ikertestvérét, Henriette-ét, aki kicsi korától kezdve gondoskodott Maurice-ról. És a fiú nagy botlások, szabadjára engedett gyenge és szertelen jelleme, kártyán eltékozolt pénz meg kínos nőügyek miatt állt be önként katonának, miután nyakló nélkül vetette magát a gyilkos Párizs sugallta minden őrültségbe. Párizsba ment ugyanis, hogy befejezze jogi tanulmányait, és családja elvérzett abban, hogy urat csináljon belőle. Apja meghalt bánatában, nővére, miután elszegényedett érte, szerencsére férjet talált a derék Weiss személyében. Ez a mulhouse-i születésű elzászi hosszú időn át könyvelősködött a chêne-populeux-i Általános Cukorgyárban, a háború kitörésekor pedig mint művezető dolgozott Delaherche-nél, az egyik legnagyobb sedani posztógyárosnál. És Maurice a maga bizakodásra és csüggedésre egyként kész szertelenségében úgy vélte, hogy ő teljesen megváltozott; nagylelkű volt, könnyen hevülő, de hiányzott belőle mindennemű kitartás, arra hajlott, amerre a szél fújt. Szőke volt, alacsony, a homloka feltűnően magas, orra, álla kicsi, az arca finom metszésű, szürke szeme lágy, néha kicsit zavaros tekintetű.

Weisset közvetlenül az ellenségeskedések megindulása előtt Mulhouse-ba vitte az a hirtelen támadt vágy, hogy rendezzen valami családi ügyet, s ezt az alkalmat de Vineuil ezredes jóindulatának köszönhetően felhasználta arra is, hogy pár szót váltson sógorával. Az ezredes ugyanis a fiatal Delaherche asszony nagybátyja volt. A csinos kis özvegyet az előző évben vette feleségül a textilgyáros; Maurice és Henriette már kislánykora óta ismerte, minthogy a szomszédságukban lakott. Az ezredesen kívül Beaudoin kapitány, Maurice századparancsnoka is Gilberte, vagyis a fiatal Delaherche asszony társaságához tartozott, barátja, sőt a fáma szerint intim barátja volt Mézières-ben, mikor Gilberte még Maginot-né volt, az erdőfelügyelő felesége.

- Sokszor csókolom Henriette-et - mondta Weissnek a fiatalember, aki szívből szerette nővérét. - Mondja meg neki, hogy öröme lesz bennem, azt akarom, hogy végre büszke lehessen rám.

Bűneinek emlékére könny futotta el a szemét. Sógora is elérzékenyült, és Honoré Fouchardhoz, a tűzmesterhez fordult, hogy másra terelje a szót.

- Mihelyt Remilly-be kerülök, fölkeresem Fouchard bácsit, megmondom neki, hogy találkoztam magával és jól van.

Fouchard, az öreg paraszt, aki pár darabka földön gazdálkodott, s mellette hússal házalt, Henriette és Maurice anyjának volt a fivére. Remilly-ben lakott, fent a dombtetőn, hat kilométernyire Sedantól.

- Jó - válaszolt közönyösen Honoré -, az apám ugyan fütyül rá, de azért csak menjen, ha magának jólesik.

E pillanatban nagy mozgolódás kezdődött a major körül, az épületből kilépett az a csavargó, akit kémkedéssel gyanúsítottak. Szabadon távozott, csak egy tiszt kísérte. Nyilván rendben voltak az iratai, kibeszélte magát, mert minden további nélkül egyszerűen eltávolították a táborból. A sűrűsödő sötétségben, messziről alig tudták kivenni hatalmas, szögletes figuráját, vörös fejét.

Maurice mégis felkiáltott:

- Honoré! Odanézz!... Azt hinné az ember, hogy ez a porosz, tudod, Goliath!

A tűzmester összerezzent e név hallatára. Égő tekintettel nézett arrafelé. Goliath Steinberg, a béres, az az ember, aki összeveszítette az apjával, aki elvette tőle Silvine-t, meg az egész gyalázat, az a gyűlöletes szenny, amitől még ma is szenved! Nekirohant volna, hogy megfojtsa. De az az ember már túljutott a puskagúlák vonalán, ment, s eltűnt az éjszakában.

- Goliath... - suttogta. - Lehetetlen! Hiszen odaát van, amazokkal… Ha valaha összeakadok vele...!

Öklét rázta az éjszaka árnyaival borított látóhatár, a lilás ködbe burkolt kelet felé, mely számára Poroszországot jelentette. Csend lett, ismét hallatszott a kürtszó, de nagyon messziről, amint lágyan elhalt a megfoghatatlanná szürkülő világban, a tábor túlsó végén.

- Az angyalát! Még elcsípnek, ha nem vagyok ott a névsorolvasásnál - szólalt meg Honoré. - Jó éjszakát, üdvözletem mindenkinek.

Még egyszer megszorította Weiss feléje nyújtott két kezét, aztán hatalmas léptekkel iramodott a domb felé, ahol a tartalék tüzérség táborozott; egy szóval sem említette többé az apját, és nem üzent semmit Silvine-nek, pedig alig tudta megállni, hogy ki ne ejtse a nevét.

Ismét percek múltak el, majd balról, ahol a második dandár táborozott, sorakozóra szólt a kürt. Közelebbről egy másik válaszolt, majd nagyon messziről egy harmadik. Azután egyre közeledve egyszerre harsogott valamennyi, s ekkor Gaude, a század trombitása is rászánta magát, teljes erővel harsant fel az ő kürtje is. Hosszú, sovány, szenvedő képű legény volt ez a Gaude, kopasz szájú, örökösen hallgatag ember, aki most oly viharosan kürtölt.

S ekkor a bizonytalan tekintetű, peckes kis Sapin őrmester megkezdte a névsorolvasást. Sipítva kiáltotta a neveket, a közelebb húzódó katonák meg különböző hangon feleltek, hol mint nagybőgő harsant egy „jelen”, hol meg mint fuvola suttogott. Egyszerre elakadt az őrmester.

- Lapoulle! - ismételte nagyot kiáltva.

A válasz azonban most is elmaradt. Jeannak kellett odaszaladni a farakáshoz, amelyet Lapoulle puskás, társai bíztatására csökönyösen igyekezett lángra lobbantani. Hason fekve, kivörösödött képpel, alulról fújta a feketén füstölgő nyers fát.

- A mennykőbe! Hagyja már abba! - kiáltott rá Jean. - Jelentkezzék a névsorolvasásnál!

Lapoulle rémülten állt fel, s mint aki hirtelen megértette, mit is akarnak tőle, oly vadul üvöltötte a „jelen”-t, hogy Loubet nevettében a fenekére huppant. Pache, aki befejezte a varrást, alig hallhatóan válaszolt, mintha imádságot suttogna. Chouteau megvetően, anélkül, hogy felállt volna, csak úgy odavetette a „jelen”-t, utána még kényelmesebben nyújtózott el.

Közben Rochas, az ügyeletes hadnagy, pár lépéssel odébb, mozdulatlanul várakozott. Mikor a névsorolvasás befejeződött, Sapin őrmester jelentette, hogy senki sem hiányzik, majd bajuszába dünnyögve, állával Weiss felé bökött, aki még javában beszélgetett Maurice-szal.

- Sőt eggyel többen vagyunk. Voltaképpen mit keres itt ez az alak?

- Az ezredestől kapott engedélyt, hadnagy úr - szólt Jean kötelességtudóan, mikor meghallotta Sapin dünnyögését.

Rochas dühösen vállat vont, egy szót sem szólt, járkálni kezdett a sátrak mellett, várta a takarodót: Jean meg a napi meneteléstől elgyötörtén Maurice-tól pár lépésnyire telepedett le, s először csak a szavak zümmögését hallotta, oda sem figyelt, mert jómagát is, vastag és nehéz koponyájában lassan formálódó sötét sejtelmek rohanták meg.

Maurice háborúpárti volt, elkerülhetetlennek, sőt a nemzetek létszükségletének vélte a háborút. Óhatatlanul ez a felfogás alakult ki benne, mióta az új, az evolúciós elmélet hatása alá került, mely akkoriban szenvedélyes érdeklődést keltett a művelt fiatalokban. Vajon az élet nem minden percben újra kezdődő háború? Maga a természet vajon nem szakadatlan harc, az arra leginkább érdemes győzelme, a cselekvéssel megőrzött és megújított erő, a halálból mindig ifjan újjászülető élet diadala? És visszaemlékezett a nagy lendületre, mely magával ragadta, mikor arra a gondolatra jutott, hogy vezeklésül hibáiért beáll katonának, harcolni megy a határra. A népszavazás Franciaországa, noha rábízta magát a császárra, talán nem kívánta a háborút. Egy héttel előbb még jómaga is bűnnek, esztelenségnek tartotta. Egy német hercegnek a spanyol trónra való jelöléséről vitatkozott a világ, s a lassanként keletkező zűrzavarban mintha már senkinek sem lett volna igaza, olyannyira, hogy már azt sem lehetett tudni, honnan jött a provokáció, s már nem volt semmi biztos, csak a kikerülhetetlen, ádáz törvény, mely az adott pillanatban az egyik népet a másik ellen uszítja. S akkor Párizson hatalmas borzongás futott végig; Maurice újból átélte a lázas estét, ismét látta az emberfolyamot hömpölygtető körutakat, a tömeget, mely fáklyát lobogtatva kiáltozott: Berlinbe! Berlinbe! Még hallotta, amint egy szép, királynői arcú asszony, a lobogóba burkolózva, egy kocsi bakján állva énekelte a *Marseillaise*-t. Mindez hazugság lett volna? Nem ezt dobogta Párizs szíve? És aztán, mint nála mindig, a szertelen lelkesedés után a riasztó kétség, a csömör órái következtek: a megérkezés a kaszárnyába, az alhadnagy, aki fogadta, az őrmester, aki beöltöztette, az undorítóan mocskos, bűzös levegőjű hálóterem, a durva pajtáskodás új társaival, a lélektelen gyakorlatok, melyek valósággal összetörték, elbutították. De nem telt bele egy hét sem, beleszokott, nem undorodott többé. S mikor az ezred végre Belfort-ba indult, őt ismét elfogta a lelkesedés.

Maurice az első naptól kezdve rendületlenül bízott a győzelemben. Szerinte a császár terve világos volt: négyszázezer embert vetnek be a Rajnánál, ezek, még mielőtt a poroszok felkészülnének, átkelnek a folyamon, merészen előretörve elválasztják Észak-Németországot Dél-Németországtól, Ausztriát és Itáliát pedig pár ragyogó haditettel arra kényszerítik, hogy azonnal Franciaország mellé álljon. Hiszen azt is beszélték, hogy a 7. hadtestnek, melyhez az ő ezrede is tartozott, Brestnél tengerre kell szállnia, hogy áthajózzon Dániába, s ott egy olyan elterelő hadműveletet hajtson végre, amely leköti majd a poroszok egyik hadseregét. Rajtaütnek Poroszországon, mindenfelől nyomást gyakorolnak rá, néhány hét és összezúzzák. Strasbourgtól Berlinig az út egyszerű sétahadjárat lesz. Csakhogy mióta Belfort-ban

várakoztak, nyugtalanság kínozta. A 7. hadtest, melynek feladata volt, hogy a Fekete-erdő bejáratát őrizze, leírhatatlan kavarodásban, csonkán, felszerelés nélkül érkezett meg. Itáliából várták a harmadik hadosztályt, a második lovas dandár Lyonban maradt, mert félő volt, hogy forrongások törnek ki, három üteg pedig eltévedt, nem lehetett tudni hol. Ráadásul Belfort-ban minden hiányzott, üresek voltak a raktárak, ahonnan mindent meg kellett volna kapniuk, nem voltak sem sátrak, sem üstök, sem flanellövek, sem kötszeres ládák, sem kovácsműhelyek, sem kötőfékek. Nem akadt egyetlen szanitéc, egyetlen rakodómunkás. Az utolsó pillanatban kaptak észbe, hogy hiányzik a puskák használatához nélkülözhetetlen harmincezer darab tartalék alkatrész, Párizsba kellett küldeni egy tisztet, aki nagykeservesen szerzett ötezer darabot. Másrészt a tétlenség aggasztotta. Már két hete, hogy ideértek, vajon miért nem mennek előre? Érezte, hogy minden nap késedelem jóvátehetetlen hiba, a győzelem elvesztett lehetősége. S a megálmodott terv útjában már ott meredezett a könyörtelen realitás, amiről csak később bizonyosodott meg, s ekkor még csak aggasztó, sötét sejtése volt: a hét, lépcsőzetesen elosztott hadtest Metztől Bitsche-ig és Bitsche-től Belfort-ig szétszórva a határ mentén, mindegyik létszáma csonka, négyszázharmincezer katona helyett legfeljebb kétszázharmincezer, a tábornokok féltékenykednek, mindegyik elhatározta, hogy megszerzi a maga marsallbotját, anélkül, hogy segítene a szomszédjának; a legelképesztőbb megfontolatlanság: hogy időt nyerjenek, egyszerre történt a mozgósítás és a csapatok összevonása, ami helyrehozhatatlan zűrzavart okozott; végül a fentről, a beteg és gyors döntésre képtelen császártól kiinduló lassú bénulás, mely hamarosan elfogja, szétbomlasztja, megsemmisíti, a legszörnyűbb katasztrófákba kergeti az egész hadsereget, úgy, hogy még csak védekezni sem tud ellene. De a várakozás okozta tompa szorongás, az elkövetkezendők miatt érzett ösztönös borzongás sem tudta megingatni a győzelem bizonyosságát.

Augusztus 3-án hirtelen elterjedt a Saarbrückennél előző nap kivívott győzelem híre. Nem tudták, vajon jelentős győzelem volt-e, az újságok azonban túláradó lelkesedéssel írtak róla, e győzelem biztosíték Németország leigázására, első lépés a dicsőséges úton; s máris megszületett a legenda a trónörökösről, aki teljes hidegvérrel szedett föl egy golyót a csatatéren. Aztán két nappal később, mikor megtudták a wissembourgi rajtaütés és csatavesztés hírét, a düh kiáltása szakadt fel belőlük. Kelepcébe ejtettek ötezer embert, aki tíz órán át tartóztatott fel harmincötezer poroszt; ez a gyáva mészárlás már igazán bosszúért kiált! Persze a vezetők a bűnösök, mert nem voltak óvatosak, egyáltalán nem voltak előrelátók. De hamarosan kiköszörülik a csorbát, Mac-Mahon odarendelte a 7. hadtest első hadosztályát, az 1. hadtestet biztosan támogatja az 5.; és a poroszok azóta már nyilván újra átkeltek a Rajnán, méghozzá gyalogosaink szuronyával a hátukban! S a gondolat, hogy ezen a napon dühödt viaskodás folyt, meg az egyre lázasabb hírvárás percről percre fokozta az izgalmat a sápadozó, beláthatatlan égbolt alatt.

Maurice éppen erről beszélt Weissnek.

- Ma aztán biztos, hogy alaposan megkapták a magukét!

Weiss nem válaszolt, aggodalmaskodva csóválta fejét. Ő is a Rajna irányába, kelet felé tekintett, ahol komor titokból rakott, fekete falként sötétlett már az éjszaka. Az utolsó sorakozó jel is elhangzott, nagy csend borult a fásult táborra, s e csendet csak néha zavarta meg egy-két elkésett katona hangja; lépteinek zaja. Fény lobbant fel, mint hunyorgó csillag, a majorépületben, ahol a vezérkar virrasztott, az óráról órára befutó, de még mindig homályos értelmű sürgönyökre várva. És még mindig füstölgött a nyers farakás, amelyet az emberek végül is sorsára hagytak; könnyű szellő vitte a komor majorépület felé a sűrű, gyászos füstöt, s beszennyezte vele az égbolt első csillagainak fényét.

- Megkapták a magukét? - ismételte végül Weiss. - Az Isten adná, hogy úgy legyen.

Jean, aki most is pár lépésnyire ült tőlük, éppen figyelni kezdett a beszélgetésükre, mikor Rochas hadnagy, aki véletlenül meghallotta ezt a kétségektől elfúló óhajt, hirtelen megállt, hogy hallja, miről van szó.

- Hogyan? - kérdezte Maurice. - Hát maga nem egészen biztos a győzelemben? El tudja képzelni, hogy vereséget szenvedünk?

A sógora egy mozdulattal félbeszakította, a keze reszketett, jóságos képe sápadt és feldúlt volt.

- Vereséget?! Isten ments!... Hiszen idevaló vagyok, a nagyapámat és a nagyanyámat a kozákok gyilkolták meg 1814-ben, és ökölbe szorul a kezem, ha az inváziót gondolok! Így, ahogy vagyok, redingotban is puskát ragadnék, mint akármelyik közlegény. Vereség?... Még gondolni sem akarok rá! - Lecsillapult, a vállát csüggedten leengedte. - Csakhát, tudja, nem vagyok nyugodt... Ismerem én jól az én Elzászomat. Most is családi ügyekben járok itt, s mi bizony régóta látjuk azt, ami majd kiszúrta a tábornokok szemét is, csak éppen nem voltak hajlandók meglátni... No igen, akartuk a háborút Poroszországgal, jó ideig békésen vártunk, hogy elintéződjék ez a régi vita. Csakhogy ez nem zavarta jószomszédi viszonyunkat Badennel meg Bajorországgal; a Rajna túlsó partján mindnyájunknak vannak rokonai, barátai. Azt képzeltük, hogy akárcsak mi, el-elábrándoznak az elviselhetetlen porosz gőg letöréséről... S tessék, mi, akik oly nyugodtak, oly elszántak voltunk, két hét óta egyre türelmetlenebbek, egyre nyugtalanabbak vagyunk, mert látjuk, hogy minden egyre rosszabbra fordul. A hadüzenet óta az ellenséges lovasság büntetlenül tartja rettegésben a falvakat, felderítést végez, elvágja a sürgönydrótokat. Baden és Bajorország felkelt, óriási csapatmozdulatokat hajtottak végre Pfalzban, a piacokról, a vásárokról meg mindenünnen az hírlik, hogy veszélyben a határ, és amikor az ijedt lakosság meg a falusi bírák nagysietve értesítik minderről a falujukon áthaladó tiszteket, azok csak a vállukat vonogatják: eh, gyáva képzelgés... messze még a porosz... Hogyan gondolják hát? Hiszen egy órát sem szabadna elvesztegetni, s mégis napok múlnak napok után! Mit várhatunk? Hogy ránk támad egész Németország?

Halk, csüggedt hangon beszélt, mintha csak önmagának ismételné azt, amin már oly sokat gondolkodott.

- Jól ismerem én Németországot is, és rettenetes, hogy maguk annyit sem tudnak róla, mint Kínáról... Ugye, Maurice, emlékszik még Güntherre, az unokatestvéremre, aki tavaly tavasszal meglátogatott Sedanban? Anyai ágon rokonom, az édesanyja az én anyám nővére volt, Berlinbe ment férjhez, Günther már nagyon is odavaló, gyűlöli Franciaországot. Most mint kapitány szolgál a porosz gárdában... Még most is hallom, amint akkor este, hogy kikísértem a pályaudvarra, metsző hangján mondja nekem: „Ha Franciaország hadat üzen nekünk, vereséget fog szenvedni.”

Rochas hadnagy eddig fékezte magát, de most hirtelen dühösen közelebb lépett. Magas, sovány ember volt ez a közel ötven éves katona, beesett arca hosszú, cserzett, szinte füstös. Hatalmas sasorr hajlott jóságra és féktelenségre valló húsos szája fölé, mely felett szürkülő bajusz borzolódott. Magából kikelten mennydörgött:

- Hé! Mit hord itt össze hetet-havat, hogy elcsüggessze az embereket!?

Jean nem avatkozott bele a vitába, de szíve mélyén a hadnagynak adott igazat. Jómaga is, noha kezdte nem érteni a hosszú késedelmeket, a fejetlenséget, egy pillanatig sem kételkedett abban, hogy alaposan meg fogják rakni a poroszokat. Ez szent, elvégre ezért jöttek ide!

- De hadnagy úr! - válaszolt a meghökkent Weiss -, nem akarok én senkit sem elcsüggeszteni!... Ellenkezőleg! Azt szeretném, hogy mindenki tudja azt, amit én tudok. Jó, ha az ember tisztán lát, mert akkor tud okosan tervezni, cselekedni… És tudja, ez a Németország...

Folytatta, a maga megfontolt módján, magyarázta félelmeit: beszélt a Sadowa után megnövekedett Poroszországról, a nemzeti mozgalomról, mely Poroszországot a többi német állam élére állította, erről a születőben levő, hatalmas, megifjodott birodalomról, melyet lelkesedés és kivívandó egységének lendülete hevít, a kötelező katonai szolgálatról, mely fegyverbe szólította a tanult, fegyelmezett, kitűnően felszerelt, háborúhoz edzett nemzetet, melyet még most is lelkesít az Ausztrián aratott győzelem dicsősége; beszélt e roppant hadsereg erkölcsi erejéről, felkészültségéről, arról, hogy csaknem minden vezetője fiatal, a legfőbb parancsnokuk pedig tökéletes bölcsességgel, előrelátással, csodálatra méltó hozzáértéssel valósággal megújította a hadviselés művészetét. S ezek után nagy merészen ezzel a Németországgal hasonlította össze Franciaországot: elöregedett császárság, melyet a népszavazás még támogat ugyan; de gyökeréig rothadt, minthogy a szabadság eltiprásával gyöngítette a haza eszméjét, mely túlságosan későn és vesztére lett ismét liberális, s összeomolhat bármely pillanatban, mihelyt nem elégíti ki az önmaga által felszabadított mohó élvhajhászást. Tagadhatatlan, hogy a krími és itáliai hadjárat babéraival borított hadseregben ma is él a fajta csodálatos bátorsága, csakhogy a hadsereget megrontotta a pénzért való helyettesítés rendszere, voltaképpen ma is az afrikai hadászati tapasztalatokból él, túlságosan biztosra veszi a győzelmet, semhogy nagy erőfeszítésekbe bocsátkoznék az új haditudomány terén. Végül javarészt közepes képességű tábornokok vezetik, akiket a vetélkedés szelleme emészt, egyik-másik ijesztően tudatlan, s a most kezdődő borzalmas kalandba a beteges, tétovázó, elámított és önmagát is ámító császárral az élükön, vakon, rettenetes zűrzavarban, minden komoly előkészület nélkül rohantak, akár a vágóhídra hajtott bomlott csorda.

Rochas ámulva, kikerekedett szemmel hallgatta. Hatalmas orrán mély ráncok jelentek meg. Aztán hirtelen mégis nevetni kezdett, vadul, görcsösen hahotázott.

- Mit vartyog maga itt összevissza! Mit jelentsen ez a sok ostobaság... Hiszen semmi értelme az egésznek, kár odafigyelni ilyen butaságra!... Mesélje ezt az újoncoknak, de ne nekem, de nem ám, mert én huszonhét éve vagyok katona!

Ököllel verte a mellét.

Limousini építőmunkás fia volt, Párizsban született, s minthogy viszolygott apja mesterségétől, már tizennyolc éves korában beállt a hadseregbe. Érdemeinek köszönhette előmenetelét, közlegényként kezdte, Afrikában káplár, Szevasztopolnál őrmester, Szolferino után pedig hadnagy lett. Tizenöt kemény esztendő árán, hősies bátorsággal szerezte meg ezt a rangot, noha semmi képzettsége nem volt, úgy, hogy a kapitányi rangig sohasem juthatott.

- Uram, maga úgy látszik mindent tud, de ezt mégsem tudja... Azám! Mazagrannál, mikor még tizenkilenc éves is alig voltam, ott álltunk, százhuszonhárom katona, bizony eggyel sem több, és négy napon át kitartottunk tizenkétezer arabbal szemben... De azám! Éveken meg éveken át, ott, Afrikában, Mascarában, Biskrában, Dellysben, aztán meg a Nagy Kabil-földön, aztán meg később Laghouat-ban. No, uram, ha maga is ott lett volna, ha látta volna, mikor azok a piszkos mórok menekültek, mint a nyulak, mihelyt mi megjelentünk... És aztán Szevasztopolnál. No, uram, igazán nem mondhatja senki, hogy ott csak urizáltunk! Micsoda viharok! Majdhogy a fejünket vitte el. Aztán a farkasordító hideg, az örökös riadók, meg azok a vadak, akik utoljára mindent fölrobbantottak! De azért a végén mi röpítettük a levegőbe őket! Elhegedültük a nótájukat, jól befűtöttünk nekik!... Aztán Solferinónál, maga, uram, nem volt ott, hát akkor minek szól bele? De az ám, Solferinónál, ahol olyan meleg volt, pedig azon

a napon annyi eső esett, hogy annyit maga aligha látott egész életében! Solferinónál alaposan megkapták tőlünk az osztrákok, ha látta volna, hogy rohantak egymás hegyen-hátán, csakhogy meneküljenek a szuronyaink elől, mintha tüzes taplót dugtak volna a fenekükbe!

Jóízűen felnevetett, győzelmes nevetésében benne zengett az egész ősi francia katonai virtus. Igen, így szólt a legenda a francia közlegényről, aki kedvese meg egy palack jó bor kíséretében járja be a földet, és vidáman nótázva hódítja meg a világot. Egy káplár meg négy közlegény, s máris hatalmas hadseregek harapnak fűbe.

Hangja hirtelen felcsattant.

- Hogy legyőzzék? Hogy Franciaországot legyőzzék?... Még hogy ezek a disznó poroszok minket, franciákat legyőzhessenek?!

Közelebb lépett. Hevesen megmarkolta Weiss kabáthajtókáját. Hosszú, inas, kóborlovag testének minden porcikája az ellenség, mindennemű ellenség teljes megvetését, az idő, a hely teljes semmibevevését fejezte ki.

- Idefigyeljen, uram... Ha a poroszok ide merészkednének, a feneküket rugdosva kergetjük őket haza... Érti? A feneküket rugdossuk egész Berlinig!

Fenséges mozdulattal fejezte be szavait, naiv nyugalom, a mitsem tudó, mitől sem rettegő tiszta lélek gyermeteg meggyőződése élt benne.

- Így van ez, az angyalát, mert így kell lenni!

Weiss kábultan, csaknem meggyőzve, gyorsan kijelentette, hogy ő maga is ezt szeretné legjobban. Maurice pedig, aki eddig hallgatott, mert följebbvalója előtt nem mert beleszólni a vitába, végül vele együtt nevetett; ez az ördöngős fickó, akit egyébként ostobának tartott, igazán a szívéből beszélt: Jean meg bólongatva helyeselte a hadnagy minden szavát. Ő is ott volt Solferinónál, ahol az a sok eső esett. Ez aztán tudja, hogyan kell beszélni! Ha minden vezető így beszélne, kutyába sem vennék az emberek azt, hogy nincs elég üst meg derékmelegítő!

Az éjszaka már jó ideje leszállt, de Rochas hosszú karjával csak tovább hadonászott a sötétségben. Sohasem olvasott, csak Napóleon győzelmeiről böngészett végig valami könyvet, egy házalótól került a hátizsákjába. S most csak nem tudott lecsillapulni, egész tudománya indulatos kiáltozásban tört ki:

- Ausztriát megvertük Castiglionénál, Marengónál, Austerlitznél, Wagramnál! Poroszországot megvertük Eylaunál, Jénánál, Lützennél, Oroszországot megvertük Friedlandnál, Szmolenszknél, a Moszkva folyónál! Spanyolországot, Angliát megvertük mindenütt, megvertük az egész világot széltében hosszában, elölről, hátulról!... S hogy most minket vernek meg? Hogyan? Miért? Hát talán sarkából fordult ki a világ?

Karját zászlórúdként nyújtotta előre, s alakja még magasabbnak tűnt.

- Idehallgasson! Ma megütköztek, ott, valahol, most várjuk a híreket. No, majd én elmondom magának, nem is kell várni!... Megvertük a poroszokat, de úgy megvertük, hogy nem maradt egy ép porcikájuk, úgy kell majd összesöpörni a csontjaikat!

E pillanatban fájdalmas kiáltás hangzott a komor égbolt alatt. Éjszakai madár sírt fel? Vagy könnyes titok távoli jajdulása volt?

Beleborzongott az egész sötétségbe takart tábor, s lázasabb, feszültebb lett a szorongó várakozás az oly lassan érkező sürgönyökre.

Távol, a majorban lobbant egyet a vezérkar nyugtalan éjszakáját virrasztó gyertya egyenes, mozdulatlan lángja.

Már tíz óra volt, Gaude váratlanul bukkant elő a sötétségből, mely eddig elrejtette. Elsőként fújt takarodót. A többi kürt válaszolt, hangjuk fokozatosan elhalt, mintha álom zsibbasztotta volna a halkuló kürtszót. És Weiss, aki ily késő estig ottfeledkezett, szeretettel ölelte át Maurice-t; jószerencsét, vigyázzon magára! Átadja majd Henriette-nek fivére csókjait, Fouchard bácsinak sokat fog mesélni. Mikor végre távozott, egy hír hallatára lázas izgalom futott végig a táboron. Mac-Mahon marsall nagy győzelmet aratott, a porosz trónörökös huszonötezer katonával együtt fogságba esett; az ellenséges hadsereg visszaszorítva, összezúzva, ágyúit, felszerelését hátrahagyva, menekül.

- Az áldóját! - Rochas csak ennyit kiáltott mennydörgő hangon.

Aztán boldogan a Mulhouse felé siető Weiss után iramodott:

- A feneküket rugdosva, uram, a feneküket rugdosva, egész Berlinig!

Negyed órával később egy másik sürgöny azt jelentette, hogy a hadsereg Woerth feladására kényszerült, s visszavonulóban van. Micsoda éjszaka! Rochas, akit hirtelen leküzdhetetlen álmosság fogott el, a köpenyébe burkolózott, a puszta földön aludt; mint oly gyakran megesett, most sem törődött azzal, hogy fedél legyen a feje felett. Maurice és Jean a sátor alá bújt, ahol Loubet, Chouteau, Pache és Lapoulle már fejüket a hátizsákjukra hajtva, egymáshoz szorulva feküdtek. Felhúzott lábbal hatan fértek a sátorba.

Loubet, mikor lefeküdtek, tréfával igyekezett elaltatni valamennyiük éhét, bebeszélte Lapoullenak, hogy másnap reggel tyúkot kapnak a menázsiban, csakhogy mindannyian nagyon fáradtak voltak, horkoltak, felőlük akár a poroszok is jöhettek volna! Jean egy pillanatig meg sem moccant, Maurice mellé szorult, s bár nagyon fáradt volt, nem tudott elaludni, egyre az járt a fejében, amit előbb attól az úrtól hallott; talpig fegyverben a tengernyi, mohó német; érezte, hogy bajtársa sem alszik, hogy ő is a hallottakra gondol. Maurice pár pillanattal később bosszúsan elhúzódott tőle, s Jean megértette, hogy közelsége kellemetlen neki. A paraszt és a művelt ember közötti ösztönös ellenszenv, az osztály és a nevelés különbsége okozta idegenkedés szinte fizikai undorként jelentkezett. Csakhogy Jeant valami szégyenkezés, néma szomorúság fogta el miatta, összehúzódott, megpróbált messzebb kerülni a gyűlölködő lenézéstől, melyet megérzett. Az éjszaka hűvös volt, a sátorban, az összezsúfolódott testek között mégis fullasztó volt a levegő, s Maurice dühödt idegességében hirtelen kint termett, s pár lépéssel odébb nyúlt el a földön. Jean boldogtalanul vergődött, valami kínos félálom lidércnyomásában, melyben a szeretet utáni vágy keveredett valami rettenetes szerencsétlenség előérzetével, a titokzatos messzeségből már szinte hallani vélte vad vágtatását.

Órák múlhattak el, az egész sötét, mozdulatlan tábor mintha megsemmisült volna a nyomasztó, a gonosz éjszaka roppant takarója alatt, amit valami mondhatatlan iszony nehezített. Itt-ott hullámot vetett a sötétség tava, hirtelen nehéz lélegzés csapott elő egy láthatatlan sátorból. Aztán felismerhetetlen hangok, egy ló horkantása, kard csörrenése, megkésett kószáló trappolása - fenyegetően visszhangzottak a szokott neszek. A tábori konyha mellett azonban hirtelen fény lobbant fel. Bevilágította a tábor első sátorsorát, látszottak a sorakozó puskagúlák, a friss vér színére emlékeztető vörös visszfény csillant az egymást szabályosan keresztező fényes puskacsöveken, s az őrszemek sötét, egyenes alakja is előbukkant a tűz hirtelen fényében. Talán az ellenség lenne? Hiszen a vezetők két nap óta beszélnek már erről, s Belfort-tól azért vonultak Mulhouse-ig, hogy szembekerüljenek a porosszal! A láng nagy szikrazápor közepett aludt ki. Csak a nyers fa lobbant fel, mely körül Lapoulle oly sokáig buzgólkodott. Órákon át lappangott, aztán, mint a szalma, lobbant fel.

Jean felriadt az éles fényre, gyorsan kiment a sátorból, s csaknem belebotlott Maurice-ba, aki félkönyökre támaszkodva figyelt. Az éjszaka sötétje most még sűrűbbnek tűnt; a két ember a puszta földön nyúlt el, egymástól pár lépésnyire. Velük szemben, az áthatolhatatlan éjszaka mélyén semmi egyéb, csak a major még mindig világos ablaka; mintha halottasháznál égne az a messzi gyertyaláng. Vajon hány óra lehet? Kettő, esetleg három. A vezérkar, odaát, aligha feküdt le. Hallani lehetett Bourgain-Desfeuilles tábornok öblös hangját, feldühítette az átvirrasztott éjszaka, s már csak a grog és a szivar tartotta ébren. Újabb táviratok érkeztek, a dolgok alighanem rosszabbra fordultak, a küldöncök riadt, elmosódó árnyként futkostak. Lábdobogás, káromkodás hallatszott, mint haldokló elfúlt jaja, amit ijesztő csend követ. Mi történt? Ez már a vég? Jeges fuvallat futott végig a fáradtságtól, aggodalomtól dermedt táboron.

Jean és Maurice a mellettük sietve elhaladó magas, vékony árnyalakban csak ekkor ismerték föl de Vineuil ezredest. Alighanem Bouroche ezredorvossal, az oroszlánfejű, kövér katonával volt. Összefüggéstelen, töredezett szavakat suttogtak, az ember lidérces álmában hall ilyent.

- Bázel felől jön... Első hadosztályunk megsemmisült… Tizenkét órán át tartó csata, az egész hadsereg visszavonulóban...

Az ezredes megállt, egy könnyed, finom, szabályosan mozgó másik árnyalakot intett magához.

- Maga az, Beaudoin?

- Igenis, ezredes úr.

- Jaj, barátom, Mac-Mahont megverték Froeschwiller-nél, Frossard-t megverték Spickerennél, de Failly meg kettejük között mozdulatlanságra kárhoztatva... Froeschwiller-nél egyetlen hadtest egy egész hadsereggel szemben, valóságos csodákat műveltek. S minden összeomlott, kátyúba került, itt a vakrémület, Franciaország határa nyitva…

Könnyek fojtották el szavát, még egy-két alig hallható szó, s a három árny eltűnt, beleolvadt az éjszakába.

Maurice minden porcikájában reszketve állt fel.

- Istenem... - dadogta.

Többet nem is tudott mondani. Jean azonban dermedten suttogta:

- A keservit!... Hát mégis igaza volt annak az úrnak, a maga rokonának, mikor azt mondta, hogy erősebbek nálunk...

Maurice magánkívül volt, legszívesebben megfojtotta volna. Hogy a poroszok erősebbek lennének, mint a franciák? Gőgjét vérig sebezte ez a feltételezés. A paraszt azonban nyugodtan, csökönyösen folytatta:

- De tudja, ez sem baj. Azért, mert hogy egyszer kikaptunk, nem kell megadni magunkat... Csak azért is nekik kell menni.

Egy hosszú alak egyenesedett fel előttük. Rochas volt, még most is köpenyébe burkolózva. A kósza neszekre vagy talán a vereség hírére riadt fel nehéz álmából. Kérdezősködött, híreket akart hallani.

Mikor nagynehezen megértette, kifejezéstelen gyermek szemében mérhetetlen megdöbbenés tükröződött.

Tízszer is elismételte:

- Vereség? De hogyan? Miért?

Keleten már világosodott az ég alja, mondhatatlanul szomorú, kancsal nap virradt az álomba merült sátorokra, közülük, az egyikben lassan már ki lehetett venni a nyitott szájjal horkoló Loubet, Lapoulle, Chouteau és Pache szürke arcát. Gyászos hajnal virradt valahol ott, a távoli folyamról felszálló koromszínű ködpára mögött.

II

Nyolc óra tájt a nap eloszlatta a nehéz felhőket, s tüzes, tiszta augusztusi vasárnap fénylett a hatalmas, termékeny síkság közepén fekvő Mulhouse fölött. A tábor már ébren volt, az élet zaja töltötte be, az átlátszó levegőben tisztán hallatszott az összes templom harangjának zúgása. A ragyogó égbolt alatt a szörnyű katasztrófa e szép vasárnapján is mosolygott a természet.

Gaude váratlanul menázsiosztást harsogott a kürtjén, s Loubet ugyancsak elcsodálkozott. Mi történt? Máris kapnák a tyúkot, amit Lapoulle-nek az este megígért?

A vásárcsarnok mellett, a Cossonnerie utcában született, az anyja kofa volt, az apja ismeretlen; jómaga, mint mondotta, „fillérekért" állt be katonának, miután végigpróbált minden mesterséget. Az evés volt a mindene, örökösen a gyomrán járt az esze; s máris indult, hogy utánanézzen annak a tyúknak. Közben Chouteau, a művészlélek, a montmartre-i szobafestő, a szépfiú forradalmár, miután dühöngve emlékezett meg arról, hogy a katonai szolgálat idejét egyszer már letöltötte, könyörtelenül csúfolta Pache-t, akit rajtakapott, hogy a sátor mögött térdepelve imádkozik. Még egy ilyen szentfazék! Jobban tenné, ha százezer frank évjáradékot könyörögne ki az istenétől neki, Chouteau-nak! Pache azonban - Picardia egyik isten háta mögötti falujának vézna, hosszú fejű szülöttje - a mártírok szelíd némaságával tűrte a csúfolódást. A raj tréfáinak céltáblája volt. Az ő sorsa jutott Lapoulle-nak, a Sologne mocsárvidékein felnőtt együgyű hústoronynak is, aki olyan buta volt, hogy mikor az ezredhez érkezett, azt kérte, hogy vigyék őt a király elébe. És noha a froeschwiller-i katasztrófa híre már az ébresztő óta szájról szájra járt, ez a négy ember tovább nevetgélt, gondtalan közönnyel végezte szokott munkáját.

Hirtelen meglepett és csúfolódó dörmögést hallattak. Jean, a káplár és Maurice jött vissza. Fát hoztak. Végre megkapták a tüzelőt, amire az este hiába vártak, hogy megfőzhessék a vacsorájukat. Csekély tizenkét órás késedelem!

- Éljen a hadbiztosság! - rikkantott Chouteau.

- Sebaj! Fő, hogy mégis itt van! - örvendezett Loubet. - Hej, micsoda finom húslevest csinálok nektek!

Általában szívesen vállalta a főzést, a többiek meg hálásak voltak érte, mert pompásan értett hozzá. De ilyenkor a legmeglepőbb feladatokkal gyötörte Lapoulle-t.

- Ugorj, hozz pezsgőt, szarvasgombát...

Ezzen a reggelen meg éppenséggel olyan fura ötlete támadt, mely csak a párizsi utca fiának juthat eszébe, ha bolonddá akar tenni valami jámbort.

- Mozogj már! Ide azt a tyúkot!

- Hát hol van?

- Ott ni! A földön... A tyúk, amit ígértem neked, az a tyúk, amit a káplárunk hozott!

A lábuknál heverő nagy fehér kőre mutatott. Lapoulle először csak ámult, végül is felemelte, s tanácstalanul forgatta a kezében.

- A mennykőbe! Mosd már meg!... Alaposabban, te! A lábát is, a nyakát is!... Ne sajnáld a vizet, te lajhár!

S csak úgy, a móka kedvéért, mert az evés gondolata vidámságra, tréfás kedvre hangolta, a követ a hússal együtt beledobta a vízzel telt fazékba.

- Ez ad ám finom ízt a levesnek! Mit tudod te azt, mit tudsz te, istenverte mamlasza!... Te kapod a püspökfalatot, majd meglátod, milyen omlós lesz.

A raj halálra nevette magát Lapoulle rovására, aki cseppet sem vette tréfára a dolgot, s előre nyalta a száját. Ez a marha Loubet! Vele aztán nem unatkozik az ember! És mikor a tűz már pattogott a napfényben, mikor a fazék duruzsolni kezdett, valamennyien áhítatosan körülállták, felderülten figyelték, mint táncol a hús a levesben, beszívták a fövő étel jó illatát. Farkaséhesek voltak még az előző napról, az evés gondolata minden mást háttérbe szorított. Vereséget szenvedtek? Node azért enni csak kell! A tábor egyik végétől a másikig lobogtak a tüzek, duruzsoltak a fazekak, mohó és daloló öröm szállt a levegőben, miközben továbbra is tisztán zengett Mulhouse minden templomának harangja.

De kilenc óra felé megélénkült a tábor, tisztek szaladgáltak jobbra-balra, és Rochas hadnagy, aki Beaudoin kapitánytól kapott valami parancsot, végigment szakaszának sátrai előtt.

- Sátrakat felszedni! Szerelvényt rendbe rakni, indulás!

- És az evés?

- Majd máskor eszünk! Azonnal indulunk!

Gaude trombitája parancsolóan harsogott. Döbbent, néma düh mindenütt. Elindulni, így, egy falat nélkül, anélkül, hogy kivárnák azt az egy órát, amíg elkészül az ételük!? A raj mégis fel akarta hörpinteni a levest, de az még csak meleg lötty volt, a fövetlen hús meg rágós, akár a cipőtalp. Chouteau dühödten morgott. Jeannak kellett közbelépni, hogy nógassa az embereit, készülődjenek már! De miért olyan sietős! És miért kell futni, miért kell hajtani az embert úgy, hogy még annyi időt sem hagynak, hogy kicsit erőre kapjon? S mikor Maurice valakitől azt hallotta, hogy a poroszok elé mennek, hogy visszafizessenek nekik, hitetlenkedve csak vállat vont. Nem telt bele negyed óra sem, útra készen állt a tábor, a sátrak összehajtva, a hátizsákhoz erősítve, a puskagúlák, szétszedve, s a puszta földön nem maradt egyéb, csak a konyhák húnyó parazsa.

Douay tábornokot nagyon nyomós okok bírták arra, hogy az azonnali visszavonulás mellett döntsön. A schelestadti alprefektus három nappal előbb kelt sürgönye valónak bizonyult: ismét távirat érkezett, hogy megint látták a Markolsheim felé közeledő poroszok tüzeit; egy másik távirat pedig hírül adta, hogy egy ellenséges hadtest Huningue-nél átkelt a Rajnán. Bőségesen érkeztek a részletes, pontos hírek: lovasságot, tüzérséget láttak, mindenfelől a gyülekezőhelyükre menetelő csapatokat figyeltek meg. Még egy óra késedelem, s a visszavonulás útja Belfort felé el van vágva. Wissembourg és Froeschwiller után, a vereség hatására, a tábornok nem határozhatott másként, minthogy elszigetelődött, előretolt hadával sebtében visszavonul, annál is inkább, minthogy a reggel érkezett hírek még az éjszakainál is aggasztóbbak voltak.

Elsőnek a vezérkar indult, sarkantyúval bíztatták a lovakat gyorsabb ügetésre, mert valamennyien attól tartottak, hogy a poroszok megelőzik őket, s máris Altkirchnél állnak. Bourgain-Desfeuilles tábornok, aki nehéz menetelésre számított, úgy rendezte, hogy Mulhouse-on át vezessen az útja, ott bőségesen megreggelizett, s közben egyre morgott a fejetlenség miatt. A Mulhouse-on áthaladó tisztek elé szomorú kép tárult, a lakosság a visszavonulás hírére az utcára tódult, jajveszékelt a csapatok távozása miatt, melyeknek jöttét várva várta: most hát magukra hagyják őket; a pályaudvaron felhalmozott mérhetetlen kincseket kiszolgáltatják az ellenségnek, s még mielőtt leszáll az este, a város is a poroszok prédája

lesz? S az utak mentén, a mezőkön, a falvak és a tanyák lakói döbbenten, rémüldözve álltak ki kapuikba? Hogyan? Hiszen ezeket a regimenteket látták tegnap csatába vonulni, s most visszavonulnak? Harc nélkül megfutamodnak? A tisztek komorak voltak, nem válaszoltak a kérdésekre, ösztökélték lovaikat, mintha a balsors vágtatott volna nyomukban. Tehát igaz, hogy a poroszok szétzúzták a hadsereget, hogy a medréből kilépett folyó árjához hasonlóan mindenünnen özönlenek Franciaországba? S az embereken egyre nagyobb pánik vett erőt, a dermedt csendben már hallani vélték a megszállás távoli, de percről percre erősebben hangzó dübörgését; s a bútorokat máris rakták a szekerekre, a házak kiürültek, a családok hosszú sorban menekültek az utakon, ahol velük együtt vágtatott a rémület.

A visszavonulás zűrzavarából a 106-osok már az első kilométer után kénytelenek voltak megállni, a Rhône-Rajna csatorna mentén, a híd közelében. A rosszul kiadott, s még rosszabbul végrehajtott menetparancs miatt itt tömörült össze az egész második hadosztály, a híd viszont nagyon keskeny, alig öt méter széles volt, s úgy látszott, hogy az átvonulás az örökkévalóságig tart.

Már két óra elmúlt, s a 106-osok még mindig mozdulatlanul várták az előttük haladó, végeérhetetlen áradat elvonulását. Az emberek borjúval a hátukon, lábhoz tett fegyverrel várakoztak a tűző napsütésben, s végül türelmüket vesztették.

- Úgy látszik, mi vagyunk a hátvéd - csúfolódott Loubet.

Chouteau azonban kikelt magából:

- Bolondot csinálnak belőlünk, azt akarják, hogy itt főljünk meg! Mi értünk ide elsőnek, nekünk kellett volna tovább mennünk!

Minthogy a csatorna túlsó oldalán a termékeny, nagy síkságon, az egyenes úton, a komlóskertek és az érett búzatáblák között világosan megfigyelhették a csapatok visszavonulásának irányát, és látták, hogy most ellenkező irányban menetelnek ugyanazon az úton, amelyen előző nap idevonultak, hangosan röhögtek, dühösen gúnyolódtak.

- Áhá! Iszkolunk, iszkolunk! - kezdte rá Chouteau. - Mondhatom, jó móka ez a csatába menetelés, amivel már napok óta tömik a fejünket!... Nahát! Ez ám a valami! Megérkezünk, aztán megpucolunk, közben még csak annyi időt sem hagynak, hogy megtömjük a bendőnket!

Nevetésükben egyre több volt a harag, és Maurice, aki Chouteau mellett állt, neki adott igazat. Két órája várakoznak itt, csak állnak, mint a faszentek; ugyan miért nem hagyták, hogy nyugodtan megfőzzék, megegyék a levest? Megint kínozta őket az éhség, sötét dühvel gondoltak a túl korán kiöntött ételre, ostobának, gyávának tartották ezt a nagy sietséget, sehogyan sem értették, mire jó. A kutyafáját! Micsoda nyúlszívű társaság!

Rochas hadnagy azonban lehordta Sapin őrmestert, őt tette felelőssé emberei fegyelmezetlen magatartásáért. A lármára közelebb lépett Beaudoin kapitány is.

- Csend, emberek!

Jean, az olasz hadjáratban megedzett, fegyelmezett öreg katona, némán figyelte Maurice-t, aki szemmel láthatóan jól elszórakozott Chouteau gonosz és féktelen tréfáin, és egyre csodálkozott, miként lehetséges az, hogy egy úr, egy tanult fiatalember kedvét leli az ilyesmiben; mert még ha igaz is, így mégsem szokás beszélni! Nem sokra mennének, az már szent, ha minden katona ócsárolni kezdené a tiszteket, és mindegyik a saját véleményét károgná.

Még egyórás várakozás után a 106-osok végül parancsot kaptak az indulásra. Csakhogy a híd még zsúfolásig tele volt a hadosztály utolsó soraival, és a legelképesztőbb zűrzavar támadt, különböző ezredek keveredtek össze, egyes századokat valahogy mégis előbbre sodort a

tömeg, más századok azonban az út szélére szorultak, s egy tapodtat sem tudtak tovább menni. S hogy a zűrzavar még nagyobb legyen, egy lovas svadron, mely mindenáron át akart kelni a hídon, a szomszédos földekre szorította a már úgyis lemaradozó gyalogosokat. A menetelés első órája után szétszórt csoportok már csak vonszolták magukat, lemaradoztak, mintha szántszándékkal szakadnának el a többiektől.

Így maradt hátra Jean is. Egy mély útra tévedt a rajával együtt, melytől nem akart elválni. A 106-osok eltűntek, a századból egyetlen embert, de még egy tisztet sem láttak sehol. Csak az ezredüktől elszakadt, egymás számára ismeretlen, már a menetelés kezdetekor elcsigázott katonák bukdácsoltak összevissza, mindegyik, ahogyan éppen jónak tartotta, ahogyan éppen valami útra bukkant. Perzselően sütött a nap, hőség volt, s az ormótlan felszereléstől duzzadó hátizsák, amit a sátor is súlyosbított, kegyetlenül húzta a vállukat. Sokan még korántsem edződtek hozzá a borjúhoz, már a vastag, ólomnehéz tábori köpeny is nehezítette járásukat. Egy sápadt képű, könnyes szemű kis katona egyszer csak megállt, árokba dobta a hátizsákját, s nagyot, mélyet sóhajtott, akár a halálos beteg, ha visszanyeri erőit.

- Neki van igaza! - dünnyögött Chouteau.

De azért csak tovább menetelt a nehéz súly alatt görnyedve. Csakhogy hamarosan két másik katona is eldobta a borjút, s most már ő sem fegyelmezte magát.

- A fenébe! - kiáltotta.

Egyetlen vállrándítással a töltésre dobta a hátizsákot. Köszönjük, huszonöt kiló az ember hátán, ebből elég volt! Mégsem vagyunk igavonó barmok, hogy ezt tovább csináljuk!

Loubet csaknem nyomban követte példáját, Lapoulle-t meg rákényszerítette, hogy ledobja magáról a hátizsákot. Pache, aki az útmenti feszületek előtt mindig ájtatosan keresztet vetett, kikapcsolta a vállszíjakat, s a hátizsákot gondosan egy alacsony kerítés tövébe helyezte, mintha később vissza akarna érte jönni. Már csak Maurice cipelte a borjút, mikor Jean hátrafordult s meglátta az embereit szerelvény nélkül.

- Vegyék vissza a hátizsákjukat, mert én felelek érte!

Az emberek azonban, noha nyíltan még nem lázadtak fel, dühös képpel némán meneteltek tovább a keskeny úton, maguk előtt terelve a káplárt.

- Vagy felveszik a hátizsákot, vagy jelentést teszek róla!

Mintha korbáccsal sújtottak volna Maurice arcába. Jelentést?! Ez a faragatlan paraszt jelentést tesz, mert az elcsigázott, szerencsétlen katonák könnyítettek magukon?! S vak haragjának hirtelen fellobbanásában ő is kikapcsolta a hátizsák szíját, az útszélre dobta a borjút, s közben kihívóan nézte Jeant.

- Így is jó - mondta szokott nyugalmával a káplár, aki nem szállhatott szembe az egész rajjal. - Majd este elintézzük.

Maurice-nak kegyetlenül fájt a lába. Még nem szokta meg a durva, nehéz bakancsot, feltörte a sarkát. Cseppet sem volt szívós természetű, és most nyers sebnek érezte az egész hátát; úgy feltörte a borjú, hogy még most is, mikor már megszabadult tőle, kegyetlenül sajgott; nem tudta, melyik vállára tegye a puskáját, már a súlyától is elakadt a lélegzete. De mindennél jobban kínozta erkölcsi elesettsége, a gyötrő reménytelenség, mely oly gyakran megbénította. Egyszeriben látnia kellett, mint törik meg akaratereje, hogy képtelen uralkodni magán, hogy gonosz ösztönök hatalmába kerül, és elhagyja magát. Zokogott szégyenében. Párizsi botlásai csak annak „a másiknak” a szamárságai voltak - mint ahogy mondani szokta -, annak a gyönge fickónak a bűnei, aki elesettsége óráiban a legaljasabb gonoszságokra is képes volt. S mióta a

perzselő napfényben e bomlott meneküléshez hasonlatos visszavonulásban vonszolta magát, már ő sem volt egyéb, mint e lemaradt, az utak mentén szétszóródott csorda egyik állata. A vereségnek, az oly messze mérföldekre kitört égzengésnek a hatása volt ez, melynek távoli visszhangja már ott csattogott a pánikba esett emberek nyomában, akik menekültek anélkül, hogy megpillantották volna az ellenséget. Most már mit remélhetnek? Hiszen talán vége mindennek! Vereséget szenvedtek, most már akár le is fekhetnek, alhatnak.

- Oda se neki! - üvöltött Loubet, s nevetésében a párizsi aszfalt fiának vidámsága zengett. - Csakhogy ez az út aligha vezet Berlinbe!

Berlinbe! Berlinbe! Maurice hallotta a nagy lelkesedés éjszakáján a bulvárokon nyüzsgő tömegek kiáltozását, ami megérlelte benne az elhatározást, hogy beáll katonának. Aztán, mint szörnyű viharban, örvényt kavart a szél, minden visszájára fordult, a fajta egész vérmérsékletét fejezte ki a szertelen bizakodás, mely oly hirtelen, az első kudarcra reménytelenséggé vált, ellenállhatatlan sodra, őt is magával ragadta, ide, az eltévedt, legyőzött, szétszóródott katonák közé, még mielőtt harcolt volna.

- Jaj, de húzza a vállamat ez a flinta! - kezdte rá Loubet, s újból a másik vállára tette át fegyverét. - Nem is tudom, miért sétálgatok ezzel a furulyával?!

Majd így folytatta a pénzre célozva, amit azért kapott, hogy valaki helyett beálljon:

- Nahát! Tizenöt százas bankót ezért a mesterségért, mondhatom, alaposan becsaptak!... Az a gazdag hájfejű meg, aki helyett beálltam, hogy összetöressem a pofám, most biztosan nyugodtan pipázik a sarokban.

- Én meg éppen leszolgáltam az időmet, mehettem volna - dünnyögött Chouteau. - Nagy gyönyörűség ilyen disznóságba keveredni, mondhatom!

Dühösen lóbálta meg a puskáját, aztán nagy erővel áthajította egy sövénykerítés túlsó oldalára.

- Mehetsz, átkozott szerszám!

A puska kétszer megfordult maga körül, aztán leesett egy barázdába, s ott maradt hosszan, mozdulatlanul, akár egy holttest; és máris utána indult, csatlakozott hozzá a többi is. A mező hamarosan tele lett az elhajított fegyverekkel, ott hevertek a tikkasztó napsütésben, mind megannyi jelképe az elhagyatottság merev szomorúságának. Valami ragályos őrület volt ez. A gyomrukat facsaró éhség, a lábukat véresre törő bakancs és a kínzó menetelés volt az előfutára, meg a váratlan vereség, melynek fenyegetését ott hallották maguk körül. Most már semmi jót nem remélhettek, vezéreik megfutamodtak, a hadbiztosság mégcsak a menázsijukról sem gondoskodik; nem volt bennük más, csak ingerültség, düh, vágy, hogy végezzenek az egésszel, most mindjárt, még mielőtt megkezdték volna. Hát akkor? A puska mehet a hátizsák után. És esztelen dühükben, mulatozó őrültek módján röhögve, máris cselekedtek; a mezőkön szétszóródva menetelő elmaradozók végtelen sorából a levegőbe repültek a puskák.

Loubet, mielőtt elhajította volna, szépen megforgatta a levegőben, mint a tamburmajor a pálcáját. Lapoulle, mikor látta, hogy valamennyi bajtársa elhajítja a fegyverét, nyilván azt hitte, hogy ez is a hadművelethez tartozik, és követte példájukat. Pache azonban, vallásos neveléséből eredő kötelességtudása zavaros szavára hallgatva, nem volt hajlandó megválni fegyverétől; Chouteau szidta, átkozta, nyavalyás pap-fattyúnak nevezte.

- Micsoda álszent!... Mert az a vén paraszt anyja ostyát nyeletett vele minden vasárnap!... Menj hát ministrálni, ha gyáva vagy ahhoz, hogy a bajtársaiddal tarts!

Maurice némán, komoran, lehorgasztott fejjel menetelt a tűző nap alatt.

Már csak a gyötrelmes kimerültség lidércnyomásában lépkedett, hallucinált, mintha szakadék felé menetelne, ami ott tátong valahol előtte; a tanult ember kultúrájának semmivé válása, megalázása volt ez a gyötrelem, mely a körülötte menetelő nyomorultak hitványságáig rántotta le őt is.

- Tudja mit!? - fordult váratlanul Chouteau-hoz. - Igaza van!

És Maurice máris letette egy kőrakásra a puskáját, ekkor azonban Jean, aki hiába igyekezett megakadályozni a fegyverek hitvány elhagyását, meglátta, hogy mi történik. Odarohant.

- Azonnal vegye fel a puskáját, azonnal! Érti?!

Egyszerre szörnyű harag ült ki Jean arcára. A rendszerint oly higgadt, oly békés természetű embernek most szikrázott a szeme, s a hangja nem tűrt ellentmondást. Emberei, akik még sohasem látták ilyennek, döbbenten megálltak.

- Azonnal vegye fel a puskáját, vagy velem gyűlik meg a baja!

Maurice dühében reszketve, csak egyetlen, sértésnek szánt szót ejtett ki:

- Paraszt.

- Igen, úgy van, paraszt vagyok, maga meg úr!... És éppen ezért disznó! Igen, mocskos disznó! Vegye tudomásul!

Innen-onnan tiltakozás hallatszott, a káplár azonban döbbenetes erővel folytatta:

- Ha valaki művelt, bizonyítsa is be... Ha parasztok vagyunk, ha műveletlen barmok vagyunk, hát mutasson maga példát, hiszen maga sokkal többet tud, mint mi... A kutyaistenit! Vegye fel azt a puskát, vagy agyonlövetem, mihelyt a pihenőhelyre érünk.

Maurice megjuhászodva emelte fel fegyverét. Dühében könnyek öntötték el a szemét. Mint a részeg, tántorogva ment tovább társai között, akik most már azon röhögtek, hogy ő maradt alul. Ó, ez a Jean! Olthatatlan gyűlölet fűtötte, szíven találta ez a kemény lecke, amit igazságosnak érzett. Mégis mikor Chouteau morogni kezdett, hogy az ilyenféle káplárok majd azt veszik észre, hogy az egyik ütközet közben golyót röpítenek a fejükbe, Maurice vöröset látott, és arra gondolt, hogy is lesz, mikor egy fal mögött szétloccsantja Jean koponyáját.

De aztán másra terelődött a figyelmük. Loubet észrevette, hogy a szóváltás közben végül még Pache is elhagyta a puskáját, szelíden végigfektette egy töltés aljában. Hogy miért? Nem is próbálta megmagyarázni, suttyomban jóízűen, de kicsit szégyenkezve nevetett, mint afféle derék fiú, akit az első botlásáért dorgálnak meg. Nagyvidáman, felélénkülve, karját lóbálva ment tovább. És a napsütötte hosszú utakon, az érett gabonatáblák s az egymást örökös egyformaságban követő komlóskertek között tovább folytatódott a bomlás, a lemaradtak így, borjú nélkül, fegyver nélkül, eltévedt, tipródó bandához hasonlítottak, csavargók, koldusok hadának tűntek, melynek közeledtére bezárulnak a rémült falvak kapui.

Közben olyasmi történt, ami végképp felbőszítette Maurice-t. Távolról tompa dübörgés hallatszott, az utoljára indult tartalék tüzérség volt az, melynek első sorai hirtelen előbukkantak az egyik útkanyarból, s a szétszóródott késlekedőknek éppen csak annyi idejük volt, hogy a szomszédos földekre meneküljenek. A tüzérség zárt oszlopban vonult, méltóságosan, hibátlan rendben ügetett a hat ütegből álló ezred, az ezredes oldalt, az oszlop közepén, s a tisztek is mind a helyükön. Az ágyúk egymástól szigorúan egyforma távolságban dübörögtek, mindegyik mögött a lőszerkocsi, a hozzá tartozó lovak és emberek. És Maurice az ötödik ütegben felismerte unokabátyjának, Honorénak az ágyúját. Mellette volt a tűzmester is, büszkén feszített a nyeregben. Adolphe, az első hajtó balján. Ez a jóképű szőke ember egy erős

nyergeslovon ült, s pejparipája pompásan illett a mellette ügető ostorhegyeshez; a mozdonyszekrényen és a lőszerkocsikon kettesével ült a hat ágyúkezelő, köztük, rangjának megfelelő helyen, a zömök, barna Louis; az irányzó tüzér, Adolphe bajtársa, a „párja", mint mondani szokták, minthogy a szabályok értelmében egy lovas katonát kellett összepárosítani egy gyalogossal. Maurice a táborban ismerte meg őket s most mintha nagyobbnak tűntek volna. Napfényként ragyogott a négy ló vontatta, szép rendben tartott, fényesre dörzsölt ágyú, mögötte hat ló húzta a lőszerkocsit. Valahogy úgy érezte, hogy mindnyájan, az emberek és az állatok egyként szeretik ezt az ágyút, amit fegyelmezetten, összetartó családban szokásos szeretettel fognak körül. Maurice elviselhetetlenül szenvedett a megvető pillantástól, melyet Honoré vetett a lemaradottakra. A tűzmester arcára hirtelen kiült a megdöbbenés, hogy Maurice-t is ott látja a fegyvertelen katonák bandájában. A tüzérség vonulása végéhez közeledett, már a szállítóoszlop: a társzekerek, a takarmányszállító kocsik és a mozgó kovácsműhelyek vonultak el. Aztán még egy utolsó porfelhő, s következett a tartalék: emberek és vezetéklovak, s a következő útkanyarnál ügetésük nesze már bele is olvadt a halkuló patkócsattogásba, kerékzörgésbe.

- Az angyalát! Könnyű ám így, kocsiban ülve feszíteni! - szögezte le Loubet.

Altkirch még szabad volt, mikor a vezérkar odaérkezett. Egyetlen poroszt sem láttak, Douay tábornok azonban féltében, hogy a sarkában vannak, hogy bármelyik percben felbukkanhatnak, azt akarta, hogy vonuljanak vissza egészen Dannemarie-ig, ahova a hadoszlop éle csak délután ötkor érkezett. Nyolc óra volt, teljesen besötétedett, mikor a felére csökkent ezredek a nagy zűrzavarban éppen hogy elkészültek a sátrak felállításával. Az elcsigázott, éhes, fáradt emberek valósággal összerogytak. Tízre járt, de még mindig szállingóztak a kötelékütől elszakadt, magános katonák meg kisebb csoportok, az utak mentén szétszóródott, siralmasan vánszorgó dühös sereghajtók végtelen sora kereste hiába a századát.

Jean, mihelyt megtalálta az ezredét, Rochas hadnagy keresésére indult, hogy jelentést tehessen neki. Meg is találta. A hadnagy és Beaudoin kapitány az ezredessel tanácskozott. Mindhárman egy kis fogadó ajtaja előtt álltak, a sorakozó miatt aggodalmaskodtak, nyugtalanul kérdezősködtek, hol maradnak az embereik. De Vineuil pár szót hallott abból, amit Jean a hadnagyának kezdett mondani, magához intette a káplárt, s ráparancsolt, hogy mindent mondjon el. Hosszú, sárga képe, melyben csak a szeme feketéllett, dús fehér haja, lefelé konyuló, hosszú bajusza néma kétségbeesést fejezett ki.

- Ezredes úr - kiáltotta Beaudoin kapitány, anélkül, hogy bevárta volna feljebbvalója véleményét -, agyon kell lövetni öt-hat ilyen bandität!

Rochas hadnagy helyeslően biccentett. Az ezredes azonban tehetetlenül legyintett.

- Nagyon sokan vannak... Mit képzelnek? Csaknem hétszáz ember! Kit büntessünk közülük?... Na és ráadásul a tábornok sem engedné. Jó hozzájuk, azt mondja, hogy Afrikában sem büntetett meg soha egyetlen embert sem... Nem, nem tehetek semmit. Rettenetes.

A kapitányban volt annyi mersz, hogy utána mondja:

- Rettenetes... Ezzel mindennek vége.

Jean félrehúzódott, de még hallotta, hogy a fogadó küszöbén álló Bouroche ezredorvos, akit eddig észre sem vett, fojtott szavakat dünnyög:

- Se fegyelem, se büntetés, a hadsereget elvitte az ördög! Egy hét sem kell hozzá és fenéken rúgják a tiszteket, pedig ha rögtön szétloccsantanák egypár nagyhangúnak a fejét, a többi majd gondolkozni kezdene.

Senkit sem büntettek meg. A hátvéd tisztjei, akik a szekéroszlopot kísérték, szerencsére gondosan összeszedték az utak két oldalán szétszórt hátizsákokat és puskákat. Csak pár darab hiányzott, s kora hajnalban újra felszerelték az embereket, szinte titokban, nehogy nagy port verjen fel az ügy. A parancs úgy hangzott, hogy öt órakor tábort kell bontani, de már négy órakor felkeltették a katonákat, siettették a visszavonulást Belfort felé, mert biztosra vették, hogy a poroszok már legfeljebb csak két vagy három mérföldnyire vannak. Megint be kellett érniük kétszersülttel. Az emberek elcsigázottan keltek fel a nagyon rövid és nyugtalan éjszaka után, és ekkor sem került semmi meleg étel a gyomrukba. Az elsietett indulás ezen a reggelen is veszélyeztette a fegyelmezett menetelést.

Még gyötrelmesebb, végtelenül nyomasztó nap következett. A táj megváltozott, hegyes vidékre értek, az utak hol fölfelé vezettek, hol fenyőkkel beültetett lejtőkön kanyarogtak lefelé: a rekettyével sűrűn benőtt szűk völgyeket aranyszínű virágok borították. Csakhogy az augusztusi verőfényben ragyogó vidéken egy nap óta óráról órára veszettebbül süvített a pánik szele. A rémületet betetőzte egy sürgöny, mely azt ajánlotta a falusi elöljáróságoknak, figyelmeztessék a lakosságot, hogy helyes lenne, ha becsesebb javait biztonságba helyezné. Máris itt az ellenség? Vajon van még idejük legalább a menekülésre? S valamennyien egyre világosabban vélték hallani a megszállás dübörgését, a megáradt folyó tompa morajlását, mely most már minden egyes falunál jajveszékelés és siránkozás kíséretében dagadt új borzalommal.

Maurice, mint az alvajáró menetelt, lába vérzett, vállát törte a borjú és a puska. Már nem gondolkozott, csak menetelt, mintha lidércnyomásos álom lenne mindaz, ami körülötte történik; bajtársai menetelése sem volt valóság, csak egy: a balján Jean, akit ugyanaz a fáradtság, fájdalom csigázott el. Milyen siralmas volt mindez, milyen szomorúak a falvak, melyeken áthaladtak, az ember szíve összeszorult a szánalomtól, félelemtől. Mihelyt feltűntek a visszavonuló csapatok, az elcsigázott, lábukat már alig vonszoló katonák szomorú hadai, a lakosság izgatottan siettette a menekülést. Pedig két héttel ezelőtt még milyen nyugodtak voltak, milyen bizakodóan mosolygott az egész Elzász abban a rendíthetetlen hitben, hogy Németországban lesznek a harcok! S most Franciaország megszállva, náluk, az ő házuk, földjük körül tombol a vihar, a jégesőt, villámcsapást hozó szörnyű orkán, mely két óra alatt egész tartományt semmisíthet meg. A kapuk előtt vad zűrzavarban sürgölődtek a férfiak, kocsira hányták a bútorokat, felőlük akár össze is törhet valamennyi. Az ablakon át meg az asszonyok dobálták ki az utolsó derékaljakat, kiemelték a csaknem ott felejtett bölcsőt, hevederrel kötötték át, nehogy kiessék belőle a gyerek, aztán felrakták a bútorhalom tetejére, ott himbálózott a széklábak, a lapjára borított asztalok között. Egy másik szekéren, hátul, a szekrényhez kötötték az öreg béna nagyapót, vitték őt is, mint valami öreg bútordarabot. Akiknek nem volt kocsijuk, valami talyigára hányták a holmijaikat: voltak olyanok is, akik csak egy batyut cipeltek, másoknak meg minden gondjuk az volt, hogy megmentsék a faliórát, s mint valami gyermeket szorították szívükhöz. Nem vihettek magukkal mindent, elhagyott bútorok, túl nehéz fehérneműcsomagok maradtak az árokparton. Voltak, akik ajtót, ablakot bezártak, mielőtt elindultak, mint lehunyt szemű holtak, olyanok voltak ezek a házak; de a legtöbben nagy sietségükben, s mert úgyis tudták, hogy elpusztul mindenük, tárva-nyitva hagyták az öreg hajlékot; az ajtók, ablakok a kopár szobák sivárságát ásították. És ezek a házak voltak a leggyászosabbak. A leigázott, a félelemtől elnéptelenedett városok szörnyű gyászát idézték a széljárta, szomorú otthonok, ahonnan az eljövendőktől reszketve még a macskák is elmenekültek. S e nyomasztó kép faluról falura komorabbá színeződött, az egyre nagyobb zűrzavarban néma düh, átok és könnyek közepett nőttön-nőtt a fenyegetőző menekülők, útra készülők tömege.

Maurice különösen az országúton, a tágas mezők mentén érezte a gyilkos szorongást. Amint Belfort felé közeledtek, összébb szorult, végeérhetetlen menetté állt össze a menekülők sora.

Azt hitték, a boldogtalanok, hogy védelemre találnak az erőd falai között! A férj a lovat ösztökélte, a feleség a gyerekeket vonszolva igyekezett utána. A családok súlyos tehertől roskadozva iparkodtak, csak gyorsan, gyorsan előre; elszakadtak egymástól, az apróságok nem bírták tartani a lépést a nap izzó sugaraitól forró, vakítóan fehér országúton. Sokan lehúzták a cipőjüket, mezítláb gyalogoltak, hogy gyorsabban jussanak előre, az asszonyok meg ruhájukat kigombolva, anélkül, hogy lépteiket egy percre is meglassították volna, megszoptatták síró csecsemőjüket. Riadt arcok fordultak hátra, csüggedt kezek hadonásztak a levegőben, mintha így akarnák lezárni a horizontot a pánik e vad szelében, mely csapzott hajukat, sebtében magukra kapott gúnyájukat tépte, korbácsolta. Mások meg, gazdálkodók, valamennyi cseléd-jükkel, keresztülvágtak a földeken, maguk előtt hajtották a szabadjára engedett nyájakat, az istállókból, karámokból bottal kivert teheneket, juhokat, ökröket, lovakat. A szakadékok, fennsíkok, elhagyatott erdők felé igyekeztek, porfelhő szállt a nyomukban, mint a népvándorlások idején, mikor a hajdani megszálló nemzetségek engedték át helyüket a hódító barbároknak. Sátrak alatt élnek majd, sziklák övezte völgykatlanokban bújnak meg, minden járt úttól távol, hogy egyetlen ellenséges katona se merészkedjék a közelükbe. S a körülöttük szállongó porfelhő az állatok bőgésének, patáik dobogásának halkuló neszével együtt veszett el a csoportosan álló fenyőfák mögött; míg az úton szakadatlanul özönlöttek a járművek, a menekültek, s Belfort-hoz közeledvén úgy megsűrűsödött a féktelen sodrú tömeg, olyannyira zavarta a csapatok menetelését, hogy több ízben is meg kellett állniuk.

Az egyik ilyen kurta pihenő során Maurice olyan jelenetnek volt szemtanúja, melynek emléke is megalázó volt, mintha arcul csapták volna.

Magányos ház állt az út mentén, egy szegényparaszt hajléka, mögötte meg arasznyi birtoka. Nem akarta elhagyni földjét, túlságosan mély gyökerek kötötték, maradt, nem szakadhatott el a földtől, hiszen az ember önként nem vág bele saját, eleven húsába. Látni lehetett, amint ott ül az alacsony szobában, egy padon görnyedve, s kifejezéstelen tekintettel nézi a menetelő katonákat: visszavonulásukkal az ellenség kezére adják az ő beérett gabonáját. Mellette állt a felesége, a még fiatal asszony gyermeket tartott a karján, egy másik meg a szoknyájába kapaszkodott, mindhárman jajveszékeltek. Egyszerre csak, a hevesen kivágódó ajtó keretében megjelent a nagyanyó, egy nagyon öreg, magas, szikár asszony és őrjöngve hadonászott inas, meztelen karjával. Főkötője alól kiszabadult ősz haja, körülrepkedte csontos arcát, haragja oly mérhetetlen volt, hogy a szó torkán akadt, el-elcsukló hangon érthetetlenül kiáltozott valamit.

A katonák először csak nevettek. Jól adja a vén bolond! De aztán megértették az öregasszony egy-két szavát:

- Gazemberek! Brigantik! Gyávák! Gyávák!

Egyre élesebb hangon, teleszájjal vágta arcukba a sértést, a gyávaság vádját, s már nem nevettek, hideg borzongás futott végig a sorokon. Az emberek lehajtották fejüket, elfordították tekintetüket.

- Gyávák! Gyávák! Gyávák!

Mintha hirtelen még jobban megnövekedett volna. Rongyos ruhába bújt, döbbenetesen sovány alakja a magasba nőtt, hosszú karjával nyugatról keletnek kaszált, oly hatalmas lendülettel, hogy szinte betöltötte az eget.

- Gyávák! Nem arra van a Rajna!... Nem arra van! Gyávák! Gyávák!

Végre ismét elindulhattak. Maurice, aki e pillanatban véletlenül Jeanra pillantott, látta, hogy a káplár szeméből majd kicsordul a könny. Megborzongott, még gyötrelmesebb keserűség fogta el arra a gondolatra, hogy még ezek a faragatlan parasztok is felfogták a sértést, amit nem

érdemeltek, amit mégis le kellett nyelniük. Boldogtalan, zúgó fejében minden összekavarodott. Sohasem tudott visszaemlékezni, hogyan is fejezte be ezt a menetelést.

A 7. hadtest egész napja azzal ment el, hogy megtegye a Dannemarie és Belfort közötti huszonhárom kilométert, s ismét nagyon későre járt, sötétedett, mire a csapatok felverhették sátraikat az erőd falai tövében, ott, ahonnan négy nappal előbb elindultak a poroszok ellen. Már beesteledett, s bár mérhetetlenül fáradtak voltak, a katonák csökönyösen ragaszkodtak ahhoz, hogy tüzet rakjanak, vacsorát főzzenek. Végre ismét lesz valami meleg a gyomrukban, először, mióta elindultak. S a hűvös éjszakában a tüzek körül már csajkájuk fölé hajoltak, s elégedetten kezdtek dörmögni, mikor újabb hír döbbentette meg az egész tábort. Egymás után két sürgöny érkezett: szó sincs arról, hogy a poroszok átkeltek volna Markolsheimnél a Rajnán; egyetlen porosz sincs már Huningue-ben! A Markolsheimnél történt átkelés, a hatalmas villanyreflektorok fényénél felállított hajóhíd, a riasztó mesék, mindez csak a schelestadti alprefektus megmagyarázhatatlan, hagymázas képzelgéseiben született. A Huningue-t fenyegető hadtest pedig, az a bizonyos fekete-erdei hadtest, melytől Elzász rettegett, mindössze egy maroknyi württembergi különítmény volt, két zászlóaljból s egy lovas századból állt, ügyes taktikázásuk, többször ismételt felvonulásuk, váratlan, hirtelen felbukkanásuk keltette azt a hiedelmet, hogy harminc-negyvenezer emberről van szó. Ha az ember meggondolja, hogy reggel csaknem felrobbantották miattuk a dannemarie-i völgyhidat! Húsz mérföldön át feldúlták a dúsan termő vidéket, csak úgy, semmiért, a legostobább vakrémület miatt, s mikor visszagondoltak mindarra, amit e siralmas napon láttak, ha eszükbe jutott a barmait maga előtt terelő lakosság fejveszett menekülése a hegyekbe, a gyerekekkel és asszonyokkal körülvett, bútorokkal megrakott kocsik özönlése a város felé, a katonák tehetetlen haragjukban vadul röhögtek, üvöltöztek.

- Hát ez már sok! - habogta Loubet tele szájjal, kanalával hadonászva. - Hát hol az ellenség? Egy szálat sem láttunk belőle! Ki ellen harcoljunk?... Tizenkét mérföld előre, tizenkét mérföld hátra, s közben egy macskával sem találkoztunk! Mindezt semmiért, csak azért, mert be voltunk gyulladva!

Chouteau, aki zajosan kaparta csajkáját, a tábornokokat kezdte mocskolni, anélkül, hogy nevén nevezte volna őket.

- Micsoda disznók, micsoda hülyék! Meg vagyunk áldva ezekkel a gyáva nyulakkal! Ha így iszkolnak, mikor egy szál ellenséget sem látnak, kíváncsi vagyok, hogy szedték volna a lábukat, ha igazi hadsereggel akadnak össze!

Még egy halom fát dobtak a tűzre, hogy élvezhessék a magasra csapó lángok derűs fényét, s Lapoulle, aki nagy jámboran éppen a lábát melengette, bár egy szót sem értett az egészből, ostobán felnevetett, mikor Jean, aki először süketnek tette magát, most barátságosan mégis-csak közbeszólt:

- Hagyják már abba!... Még meghallja valaki, aztán baj lesz belőle!

Ezt az egyszerű, józan gondolkozású embert is felháborította a parancsnokok ostobasága. De azt mégsem szabad megengedni, hogy szemtelenül beszéljenek róluk, és minthogy Chouteau csak tovább dünnyögött, erélyesen elhallgattatta.

- Tartsa a száját!... Itt van a hadnagy úr, neki szóljon, ha valami mondanivalója van.

Maurice, aki egy kicsit távolabb, csöndesen ült, lehajtotta a fejét. Itt már csakugyan mindennek vége! Alighogy belekezdtek, máris itt a vég? Az emberek fegyelmezetlensége, az első kudarcra kitörő lázongásuk máris semminemű szállal össze nem fűzött, demoralizált, minden

katasztrófára érett hordává züllesztette a hadsereget. Itt, Belfort-nál, ahol egyetlen poroszt sem láttak, vereséget szenvedtek.

A következő napok a maguk egyhangúságában a borzongó várakozás és szorongás napjai voltak, Douay tábornok, hogy foglalkoztassa az embereket, az erőd roppant hiányos védelmi berendezésein dolgoztatta őket. Dühödten forgatták a földet, csákányozták a sziklát. És közben semmi hír! Vajon hol van Mac-Mahon hadserege? Vajon mi történik Metznél? A legelképesztőbb híresztelések jártak szájról szájra; Párizsból alig érkezett néhány újság, s ellentmondásaikkal ezek is csak fokozták a félelmetes, gyötrő bizonytalanságot. A tábornok kétszer is írásban kért parancsot, de még csak választ sem kapott. A 7. hadtest augusztus 12-én végül mégis kiegészült az Olaszországból érkező harmadik hadosztállyal, de még mindig csak két hadosztállyal állt Belfort-nál, mert az elsőről, mely Froeschwiller-nél vereséget szenvedett, senki sem tudta volna megmondani, hova, merre sodródott a vad zűrzavarban. Egy héten át tartott a teljes tájékozatlanság; az ország más részeitől teljesen elszigetelődtek. Végre egy hét után sürgönyileg érkezett a menetparancs. Kitörő örömmel fogadták, legyen akármi, csak legyen vége ennek a tétlenségnek! Az úti készülődés során aztán elölről kezdődtek a találgatások. Senki sem tudta hova mennek, egyesek azt mondták, hogy Strasbourg védelmére indulnak, mások meg éppen arról beszéltek, hogy a Fekete-erdőben egy merész előretöréssel elvágják a poroszok visszavonulási útját.

A 106-osok már másnap reggel marhavagonokba zsúfolódva az elsők között indultak. Az a vagon, melybe Jean raja is került, különösen zsúfolt volt, úgyhogy Loubet egyre azt mondogatta, még tüsszentésre sincs helye. Minthogy a menázsiosztás megint csak a legnagyobb fejetlenségben történt, s a katonáknak pálinkában adták meg azt, ami elemózsiában járt volna nekik, csaknem valamennyien részegek voltak, erőszakos, üvöltöző részegség fogta el őket, mely durva nótázásban tört ki. A vonat zakatolt, még egymást sem látták a vagonban, mert sűrű ködként ülte meg a pipafüst, az elviselhetetlen hőség, az egymáshoz zsúfolt testek kigőzölgése; a vágtató fekete vonatból a kerekek zakatolását túlharsogó káromkodás hallatszott, majd elhalt a messzeségben a komor földeken. S a csapatok csak Langres-ben értették meg, hogy Párizsba viszik őket.

- Az istenit! - hajtogatta Chouteau, aki jó svádája jogán máris kényúrként trónolt saját zúgában. - Egész biztos, hogy a bolondok háza köré állítanak bennünket, nehogy Bismarck elmehessen a Tuileriákba aludni.

A többiek majd megszakadtak nevettükben, miért, miért nem, de roppant mulatságosnak tartották az ötletet. Útközben egyébként a legjelentéktelenebb esemény is vad hurrogást, fülsiketítő hahotát, üvöltést váltott ki: a vasútvonal mentén parasztok ácsorogtak, a kis állomásokon is szorongó emberek verődtek össze, ott volt az egész rémült, inváziótól rettegő Franciaország, valamennyien azt remélték, hogy híreket kapnak: de az összesereglett emberek arcába a mozdony szelével, a vonat gőzfelhőbe burkolt, lármásan tovatűnő látomásával együtt csak a gyorsáruként szállított ágyútöltelék vad üvöltése csapódott. Az egyik állomáson azonban, ahol megálltak, három jólöltözött dáma, a város három gazdag polgárának a felesége, akik meleg levest osztottak a katonáknak, igazán nagy sikert aratott. Az emberek sírva, a kezüket csókolgatva hálálkodtak.

De ahogy messzebb kerültek, elölről kezdődött az utálatos nótázás, a vad kiáltozás. Így volt akkor is, amikor a vonat valamivel Chaumont után egy másikkal találkozott, mely tüzéreket szállított Metzbe. A vonat lassított, s a katonák iszonyatos zenebona közepette fraternizáltak. Végül is az alighanem részegebb tüzérek hangja kerekedett felül; állva, a vagonokból kinyújtott kézzel, kétségbeesett dühvel mindent túlharsogva üvöltöztek:

- Vágóhídra! Vágóhidra! Vágóhídra!

Egyszerre mintha metsző hideg, a hullakamrák jeges lehelete fújt volna végig a vagonokon. Csend lett, csak Loubet röhögése hallatszott:

- Nem valami vidámak a bajtársak!

- De legalább igazuk van! - vágta rá Chouteau jó hordószónok módjára. - Mondhatom, nagy piszokság ez, ráparancsolni egy csomó derék fickóra, hogy menjen, aztán dögöljön meg mindenféle piszkos históriáért, amiből egy kukkot sem ért.

S folytatta. A rossz szellem, a montmartre-i hitvány munkás, a dologkerülő, korhely szobafestő beszélt, a népgyűléseken hallott szónoklatok rosszul megemésztett foszlányait hajtogatta, vérlázító szamárságokkal keverte az egyenlőség és szabadság nagy eszméit. Ő aztán mindent tudott, kioktatta bajtársait, elsősorban Lapoulle-t, akinek megígérte, hogy életrevaló fickót farag belőle.

- Na, öregem, ugye milyen egyszerű?!... Ha Badinguet meg Bismarck hajbakapnak valamin, intézzék csak el egymás között ököllel, ne háborgassanak száz- meg százezer embert, akik még csak nem is ismerik egymást, akiknek semmi kedvük verekedni.

Az egész vagon nevetett, szórakozott, hitt, és Lapoulle, noha azt sem tudta, ki is az a Badinguet, sőt azt sem tudta volna megmondani, vajon császárért vagy esetleg egy királyért harcol, hatalmasra nőtt gyermek módján hajtogatta:

- Hát persze! Ököllel! Aztán igyanak rá egyet!

Chouteau közben Pache felé fordult, őt vette munkába.

- Na és te, te még hiszel az Istenben... A te istened ugye tiltja a harcot? Hát akkor mit keresel itt, te fajankó!

- Na igazán? - hökkent meg Pache. - Nem jókedvemből vagyok itt... Dehát a zsandárok...

- A zsandárok?! Na persze, köpünk a zsandárokra!... Tudjátok-e, mit csinálnánk, ha igazi belevaló fickók lennénk? Most, mihelyt kiraknak bennünket, mindnyájan megszöknénk, de az ám! Szép nyugodtan elszelelnénk, hagynánk, hogy az a kövér disznó Badinguet a két garast sem érő tábornoki klikkjével együtt boldoguljon a mocskos poroszaival, ahogy tud.

Zajosan helyeseltek, a méreg hatott, és Chouteau most diadalmaskodott. Sorra előszedte elméleteit, melyeknek zavaros sodrában ott kavargott minden szólam, a köztársaság, az emberi jogok, a rothadó császárság, melyet meg kell dönteni, parancsnokaik, valamennyi parancsnokuk árulása, hiszen egy millióért eladta magát mindegyik, kár is erről vitázni. Forradalmárnak mondta magát, a többiek még csak azt sem tudták, hogy ők vajon köztársaságpártiak-e, vagy hogy egyáltalán mi módon lehetnének azok, kivéve a nagybélű Loubet-t, akinek teljesen kialakult nézetei voltak, minthogy kizárólag az evés érdekelte; de azért valamennyien nekihevülten szidták a császárt, a tisztikart, ezt az egész átkozott nyavalyát, amit úgyis faképnél hagynak, de az ám, azon nyomban, ahogy elkezdődik a tánc. Chouteau, miközben szította részeg dühüket, fél szemmel Maurice-t leste, az urat, akit ő derített jókedvre, aki nagy büszkeségére velük együtt nevetett; s az jutott eszébe, hogy talán őt is tűzbe hozhatná, ha nekiugratja Jeannak, aki mozdulatlanul, csukott szemmel, mintegy félálomban hallgatott az éktelen zenebonában. Mióta a káplár oly keményen megleckéztette az önkéntest azzal, hogy puskája eldobása után engedelmességre kényszerítette, Maurice nyilván haragszik a felettesére, s most igazán itt a nagyszerű alkalom arra, hogy a két embert egymásnak ugrassa.

- Mintha ismernék bizonyos embereket, akik azt emlegetik, hogy agyonlövetnek bennünket - kezdte rá Chouteau fenyegetően. - Gazembereket, akik az állatokkal is különbül bánnak, mint velünk, akik nem értik meg, hogyha az embernek elege van már a hátizsákból meg a fustélyból, hát aztán! odavágja az árokba, hátha kihajt... Na, bajtársak, mit gondoltok? Mit szólnának az ilyenek, ha most kicsit észre térítenénk és kihajítanánk őket a vonatból?... Majd ebből megértenék, hogy hagyjanak már békén bennünket ezzel a piszok háborúval! Halál a Badinguet-poloskákra! Halál a gazemberekre, akik háborúzni küldenek bennünket!

Jean arca sötétvörös lett, mint mindig, ha az indulat ritka perceiben a harag arcába kergette a vért. Noha szomszédai eleven satuként fogták be, kihúzta magát, előre nyújtotta ökölbe szorult kezét, vörösre gyúlt képét, s úgy nézett rá, hogy a másik belesápadt.

- A mennydörgős istennyilába, fogd már be a szádat, te disznó! Órák hosszat csak hallgatok, mert már nincs, aki parancsoljon, s még csak be sem csukathatlak! Pedig jó szolgálatot tennék az ezrednek, ha megszabadítanám egy ilyen magadfajta piszkos csirkefogótól!... De jól figyelj rám, ha egyszer fütyülnek a büntetésekre, majd velem gyűlik meg a bajod! Nem egy káplárt, egy tisztességes fickót piszkálsz, de majd befogom én a pofádat!... Gyáva disznó vagy, nem akarsz harcolni, megpróbálod hát a többieket is lebeszélni a harcról! Na, szólj még egy szót, hadd üssek oda!

A vagon hangulata megfordult, Jean határozott fellépése mindannyiukban megmozgatott valamit, egyszeriben elpártoltak Chouteau-tól, aki dadogva húzódott félre ellenfele hatalmas ökle elől.

- És semmi közöm Badinguet-hez, meg semmi közöm hozzád, érted?... Semmi közöm a politikához, a köztársasághoz vagy a császársághoz, mindig is fütyültem rá! És ma éppúgy, mint akkor, mikor a földemen dolgoztam, csak egyet kívánok: legyen mindenki boldog, legyen rend, jusson mindenkinek jó kereset... Az égvilágon senki sem örül annak, hogy harcolni kell, de azért mégiscsak falhoz kell állítani a gazembereket, akik elcsüggesztik az embert, mikor már úgyis olyan nehezére esik tisztességesen megállni a sarat. Az istenit emberek, hát nem forr fel a véretek, ha azt halljátok, hogy a poroszok itt vannak nálatok? Hát nem érzitek, hogy ki kell vernünk őket!

S ekkor a katonák - hiszen a tömegszenvedélyek oly könnyen változtatnak irányt - zajosan helyeseltek a káplárnak, aki újból megesküdött, hogy betöri a fejét a legelsőnek, aki az ő rajában arról beszél, hogy nem kell harcolni. Éljen a káplár! Hamarosan ellátják ők Bismarck baját!

S a vad éljenzés közepett, a lehiggadt Jean olyan udvariasan szólt oda Maurice-nak, mintha nem is egyik alárendeltjével beszélne:

- Uram, ön nyilván nem tart együtt a gyávákkal... Hiszen még nem vertek meg bennünket, végül mégiscsak mi fogjuk elagyabugyálni a poroszokat!

Maurice e percben úgy érezte, mintha napsugár melege járná át egész valóját. Tanácstalan volt és megalázott. Hogyan, ez az ember mégsem holmi faragatlan tuskó? Eszébe jutott, milyen elviselhetetlen gyűlölet lángolt benne, mikor felemelte pillanatnyi bűnös közönyében elhagyott fegyverét. De eszébe jutott az is, milyen megrendülés fogta el a káplár nehéz könnyeinek láttán, mikor az a lobogó hajú, ősz öregasszony a látóhatáron túlra, a Rajna felé mutogatva gyalázta őket. Vajon az együttesen elszenvedett, egyazon fáradalmakból, egyazon fájdalmakból született testvériség érzete győzte le benne a gyűlölködést? Bonapartista család sarja lévén, csak elméletben tudta elképzelni a köztársaságot, a császár személye iránt voltaképpen rokonszenvet érzett, híve volt a háborúnak, minthogy hite szerint a népek számára ez maga az élet. A képzeletnek nála már megszokott merész csapongása nyomán, egyszeriben újjáéledt

benne a remény, a lelkesedés pedig, mely azon az estén arra ösztökélte, hogy beálljon katonának, most ismét magasra lobbant, s szívét a győzelem bizonyosságával töltötte be.

- Ez aztán biztos, káplár úr! - kiáltotta vidáman. - El fogjuk páholni őket!

A vonat robogott, egyre tovább robogott, a vastag pipafüstben, az összezsúfolt testek nehéz melegében vitte élő rakományát, s ahol csak elhaladt, trágár nótákat, részeg üvöltözést köpött a szorongással telt állomásokra, a sövények mentén csüggedten ácsorgó parasztok képébe. Augusztus 20-án Párizsba érkeztek, a Pantin pályaudvarra, de még aznap este tovább indultak, és másnap Reimsben, a châlons-i tábor felé vezető úton rakták ki őket.

III

Maurice számára roppant nagy meglepetés volt, hogy a 106-osokat Reimsben rakták ki a vonatból. Ott parancsot kaptak, hogy letáborozzanak. Hát mégsem mennek Châlons-ba? Mégsem csatlakoznak a hadsereghez? S két órával később, mikor ezrede a várostól vagy egy mérföldnyire Courcelles felé, az Aisne csatornától a Marne-ig húzódó roppant síkságon felállította a puskagúlákat, még jobban elcsodálkozott, mert megtudta, hogy az egész châlons-i hadsereg már reggel megkezdte a visszavonulást, s itt, a síkságon fog táborozni. S valóban, a látóhatár egyik végétől a másikig, Saint-Thierry-ig és Neuvillette-ig, sőt még a laoni úton túl is sátrak álltak; s alkonyatkor föllángoltak a négy hadtest tábortüzei. Nyilván mégis azt a tervet fogadták el, mely szerint a hadseregnek Párizs alatt kell állást foglalnia, hogy ott várja be a poroszokat. Maurice nagyon örült. Hát nem ez a legbölcsebb?

Az egész augusztus 21-i délutánt végigcsavarogta, bejárta a tábort, hátha megtud valamit. Nagyon szabadon mozogtak, a fegyelem mintha még jobban meglazult volna, az emberek elcsavarogtak, akkor jöttek vissza, amikor éppen kedvük tartotta. Jómaga teljes lelkinyugalommal visszasétált Reimsbe, hogy beváltsa a nővérétől, Henriette-től kapott százfrankos utalványt. Az egyik kávéházban egy őrmester, a Szajna megyei nemzetőrség tizennyolc zászlóaljában uralkodó rossz szellemről beszélt, valamennyit visszaküldték Párizsba, a 6. zászlóaljnál már úgy elfajult a helyzet, hogy csaknem megölték a tiszteket. Odaát a táborban meg napirenden van a tábornokok sértegetése, a katonák Froeschwiller óta még Mac-Mahonnak sem tisztelegnek. A kávéház csak úgy zsongott a sok beszédtől, két békés polgár hevesen összekapott azon, hogy vajon hány embert vezényelnek a marsall parancsnoksága alá. Az egyik háromszázezret emlegetett, ami képtelenség volt. A másik, a józanabb, felsorolta a négy hadtestet: a 12.-et nagykeservesen menetezredekkel és egy tengerészgyalogos hadosztállyal egészítették ki a táborban; az 1. hadtest maradványai meg szétszóródva érkeznek 14-e óta, és csak úgy-ahogy töltötték fel az állományát; no és itt van az 5., mely vereséget szenvedett, elsodródott, szétszóródott a menekülés során, anélkül, hogy harcolt volna: és végül a 7. hadtest, mely ugyancsak demoralizálva érkezett, az első hadosztálya nélkül, melynek felbomlott osztagaival csak itt, Reimsben találkozott: legfeljebb tehát százhúszezer ember, ideszámítva a tartalék lovasságot, Bonnemain és Margueritte hadosztályait. Az őrmester azonban beleavatkozott a vitába, haragos lenézéssel beszélt a hadseregről, erről a bomlott embercsordáról, az ostobák által vágóhídra hurcolt jámborok eme nyájáról, s a két polgárt nyugtalanság fogta el, féltek, hogy bajba keverednek, hát gyorsan eliszkoltak.

A városban Maurice igyekezett minél több újságot szerezni. Megvett minden számot, amit csak kaphatott, s teletömte velük a zsebeit; a várost szegélyező pompás sétány hatalmas fái alatt sétálgatva olvasta őket. Hol vannak hát a német hadseregek? Mintha csak eltűntek volna a szem elől. Kettő Metz környékén lehet: az első hadsereg, mely Steinmetz tábornok parancsnoksága alatt áll, az erődítményt tartja szemmel; míg a második, Frigyes Károly hadserege, a Moselle jobbpartján igyekszik felfelé, hogy elvágja Bazaine Párizsba vezető útját. De az ellentmondó értesülések e káoszából vajon ki tudná kibogozni, hogy valójában hol is van a harmadik, a porosz trónörökös diadalmas hadserege, mely a wissembourgi és a froeschwiller-i csata óta üldözi az 1. és az 5. hadsereget. Vajon még mindig Nancy-ban táborozik? Vagy talán már megközelítette Châlons-t, azért kellett oly sebtiben tábort bontani, azért gyújtották fel a raktárakat, az oda összehordott felszerelést, takarmányt és élelmiszerkészleteket? A tábornokok állítólagos tervei körül is egymásnak merőben ellentmondó találgatások indultak meg, nem lehetett kihámozni, mi az igazság. Maurice, aki eddig mintegy elszakítva élt a világtól, csak ekkor értesült a párizsi eseményekről: a vereség híre villámcsapásként érte a győze-

lemben rendíthetetlenül bizakodó országot, Párizs népét lesújtotta a szörnyű megrendülés: összehívták a képviselőházat, megbukott a liberális kormány, mely a népszavazást elrendelte, a császárt megfosztották főparancsnoki címétől, rákényszerítették, hogy Bazaine marsallnak adja át a legfőbb parancsnokságot. A császár 16-a óta a châlons-i táborban tartózkodik, s valamennyi újság írt a 17-én tartott vezérkari tanácskozásról, melyen Napóleon herceg és a tábornoki kar is részt vett: a lapok azonban abban már nem értettek egyet, hogy valójában milyen határozatokat fogadtak el a tanácskozáson, csak a határozatok következményeiről írtak egybehangzóan: Trochu tábornokot kinevezték Párizs kormányzójává, a châlons-i hadsereg élére Mac-Mahon marsall került, ami azt jelentette, hogy a császárnak most már semmi beleszólása sem volt az események irányításába. Rémület, döbbenetes határozatlanság, ellentétes, egymással ütköző, óráról órára változó tervek. És az állandó kérdés: hol vannak hát a német hadseregek? Kinek van igaza? Vajon azoknak, akik azt állítják, hogy Bazaine nincs bekerítve, és éppen visszavonulóban van az északi erődítmények felé, vagy azoknak, akik azt mondják, hogy Bazaine-t máris körülzárták Metz alatt? Makacsul tartotta magát a hír, hogy 14-től 20-ig gigászi csaták, hősies küzdelmek folytak egy teljes héten át, de a roppant fegyverropogás távoli és elmosódó zaján kívül semmi biztosat nem hallottak.

Maurice a hosszú járkálástól elcsigázottan egy padra ült. Körülötte a város látszólag zavartalanul élte szokott életét, a szép fák alatt dajkák ügyeltek a gyerekekre, a polgárok lassú léptekkel szokott sétájukat folytatták. Újból elővette a lapokat, s tekintete egy olyan cikkre esett, mely eddig elkerülte a figyelmét, a köztársasági ellenzék tüzes hangú lapjában jelent meg ez az írás. Egyszeriben mindent világosan látott. A lap szerint a châlons-i táborban 17-én tartott tanácskozáson elhatározták, hogy a hadsereg visszavonul Párizs alá, Trochu tábornokot pedig csak azért nevezték ki, hogy előkészítse a császár visszatérését. A lap azonban hozzátette, hogy e javaslatok hajótörést szenvedtek a régenscsászárné és az új kormány magatartásán. A császárné szerint, ha a császár újra feltűnne, biztosra vehető a forradalom. Állítólag ő mondotta: „Nem jutna élve a Tuileriák-ba." Így aztán egész csökönyös akaratával azon volt, hogy előre vonuljanak, hogy mindenképpen csatlakozzanak a metzi hadsereghez, ezt az akaratát egyébként Palikao, az új hadügyminiszter is támogatta, aki Bazaine megsegítésére egy mindent elsöprő győzelmes előrenyomulási tervet dolgozott ki. Maurice térdére ejtette az újságot, s révetegen nézett maga elé. Úgy érezte, most már mindent ért: az egymással ütköző két tervet, Mac-Mahon marsall habozását, mikor arról volt szó, hogy a vajmi kevéssé ütőképes csapatokkal vállalkozzék az oldalirányba történő oly veszélyes előrenyomulásra, a Párizsból érkező türelmetlen és egyre ingerültebb parancsokat, melyek erre az őrülten vakmerő kalandra ösztökélték. S e tragikus harc központjában egyszeriben világosan látta a császárt, aki uralkodói hatalmáról lemondván, azt a régenscsászárnéra ruházta át, a császárt, kit megfosztottak legfőbb parancsnoki tisztétől, melybe most Bazaine-t iktatták, a császárt, aki most már semmi volt, csak bizonytalan, elmosódó árnyék, névtelen, zavaró limlom, amivel nem tudtak mit kezdeni, melyet Párizs eltaszított magától, s nem volt helye a hadseregben sem, mióta arra kötelezte magát, hogy még csak egy parancsot sem ad ki.

Másnap reggel azonban, egy viharos éjszaka után, melyet a sátoron kívül, takarójába csavarva aludt át, Maurice fellélegezve hallotta, hogy a Párizs irányába való visszavonulás terve győzött. Úgy beszélték, hogy előző este újabb haditanácsra került sor, s ezen részt vett Rouher, a hajdani vicecsászár, akit a császárné azért küldött, hogy siettesse az előrenyomulást Verdun felé; és hogy a marsallnak alighanem sikerült meggyőznie e hadmozdulat veszélyes voltáról. Vajon rossz hírek érkeztek Bazaine-tól? Ilyesmit senki sem mert állítani. De annak a ténynek, hogy a jelentések elmaradtak, kétségtelenül volt valami jelentősége, s azok a tisztek, akikben volt egy csöpp józan ész, azt tartották helyesnek, hogy Párizs alatt várakozzanak, minthogy a csapatok szükség esetén így a felmentő hadsereg szerepét is betölthetnék. És a boldog

Maurice, aki biztosra vette, hogy a visszavonulás már másnap megkezdődik, hiszen a parancsot állítólag már ki is adták, ki akarta elégíteni egy gyerekes, de kínzó vágyát: csak még egyszer megszökhessék a csajkától, csak még egyszer terített asztalnál ebédelhessen, palack, pohár, tányér legyen az abroszon, mindaz amit oly régen, most úgy érezte, már hónapok óta nélkülöz. Pénze volt, szívdobogva, mintha valami csínyre készülne, elindult, hogy vendéglőt keressen.

A csatornán túl, Courcelles falu elején talált rá a megálmodott asztalra. Előző nap hallotta, hogy a császár ebben a faluban szállt meg egy gazdag polgár házában; akkor kíváncsiságból el is sétált errefelé, s most visszaemlékezett, hogy az útkereszteződésnél látott egy vendéglőt, a lugasról már aranyló, érett, dús szőlőfürtök csüngtek. A lugas alatt zöldre festett asztalok, a tárt ajtón át látni lehetett a hatalmas konyhában hangosan ketyegő ingaórát, a mázas cserép-edények közt díszelgő olajnyomatokat s a termetes kocsmárosnét, amint a nyársat forgatja. A ház mögött kuglipálya. Igazán kellemes hely volt, az öreg francia kiskocsmák vidám és vonzó levegője áradt itt mindenből.

Telt keblű szép lány kérdezte, fehér fogait kivillantva:

- Ebédet parancsol, uram?

- Igen, ebédelni szeretnék!... Tojást kérek, sültet, sajtot!... És fehér bort.

Aztán visszahívta a lányt:

- Mondja, nem itt szállt meg valamelyik házban a császár?

- De igen, uram, ott ni, abban!... Innen nem látszik a ház, eltakarja a magas kerítés, amely mögül a fák hajlanak ki.

Maurice letelepedett a lugasban, kikapcsolta az övét, hogy minél kényelmesebben érezze magát, s ahhoz az asztalhoz ült, melyre aranyos foltokat vetett az indákon átszűrődő napfény. Tekintete vissza-visszatért a magas sárga falra, mely mögött ott volt a császár. Eldugott, rejtélyes ház volt, kívülről még a teteje sem látszott. A túlsó oldalon volt a bejárat, a komor falak között kanyargó keskeny falusi utcácskában nem volt egyetlen bolt, de még csak egy ablak sem nyílt rá. Hátul a kis park, néhány szomszédos épület közé fogva olyan volt, mint dús növényzettel borított zöld sziget. Az út túlsó oldalán pedig istállókkal, fészerekkel körülvett nagy udvart látott, tele hintókkal, társzekerekkel, melyek között szakadatlanul emberek jöttek-mentek, lovak dobogtak.

- Ez mind a császár miatt van? - kérdezte tréfásan a szolgálót, aki éppen hófehér abroszt terített az asztalra.

- Igen, csakis a császárért - felelte a lány szép mosolyával, boldogan, hogy üde fogsorát mutogathatja.

És mindjárt el is mondta azt, amit nyilván az előző nap óta borozgatni odajáró lovászoktól tudott meg: huszonöt tisztből áll a vezérkar: ezenkívül hatvan testőr és a fedezetül szolgáló lovas szakasz, a tábori bíróság hat zsandára, a hetvenhárom személyből álló udvari nép, kamarások, lakájok és asztalnokok, szakácsok és kukták kísérik a császárt; négy nyergesló, két hintó áll a császár rendelkezésére, tíz ló a lovászok, nyolc a fullajtárok és az inasok számára, ezenfelül negyvenhét postaló, egy társaskocsi, tizenhét társzekér áll az udvaron, ezek közül kettő a szakácsoké, rajtuk a szép rendben felhalmozott töméntelen konyhaeszköz, tányér és palack, ami tiszteletteljes ámulatot keltett a leányzóban.

- Jaj, uram, el sem tudja képzelni, micsoda fazekak! Mint a nap, úgy fénylik valamennyi... aztán mindenféle tálak, edények, meg olyan holmik, hogy azt sem tudnám megmondani, mire valók!... És micsoda borok! De az ám! Bordeaux-i, burgundi, champagne-i, van ám ott miből dáridózni!

A hófehér abrosz felvidította, a poharában csillogó bor elbűvölte, s Maurice oly pompás étvággyal evett meg két lágytojást, hogy szinte nem ismert magára. Ha balra fordult, a lugas egyik nyílásán át a csatorna és Reims között elterülő, sátrakkal teleszórt hatalmas síkságot, a tarlón hirtelenében nőtt nyüzsgő várost látta. A roppant szürkeségben csak itt-ott zöldellt szegényesen pár fa. Három malom meresztette sovány karját a magasba. A gesztenyefák ormai között megbúvó reimsi háztetők összevisszasága fölött a kék égbolton világosan rajzolódott ki a katedrális hatalmas hajója, mely az alacsony házak mellett még így is, a távolból is óriásnak tűnt. S Maurice-nak iskolai emlékek, a bemagolt, akadozva felmondott leckék jutottak eszébe: királyaink felkenetése, a szent ámpolna, Clovis, Jeanne d'Arc, a dicsőséges ősi Franciaország.

Aztán, minthogy gondolatait megint csak a külvilág elől oly gondosan elzárt szerény polgárházban lakozó császár kötötte le, tekintetét ismét a magas sárga fal felé fordította és meglepetve látta, hogy a falon ékeskedő, ügyetlen kézzel óriás méretűre rajzolt malacságok mellett szénnel odavetett hatalmas betűk hirdetik: Éljen Napóleon! Az eső javarészt elmosta a betűket, a felírás nyilván régi keletű. Mily furcsán fest e falon a hajdani lelkesedés csatakiáltása, mely nyilván a nagybácsit, a hódítót és nem az unokaöccsét dicsőíti. Megelevenedett egész gyermekkora, daloltak benne az emlékek, hogy is volt, mikor ott, Chêne-Populeux-ben, már a bölcsőben is öregapjának, a nagy hadsereg katonájának meséit hallotta. Anyja meghalt, apja a leáldozó dicsőségnek ama csődjében, melynek kárvallottjai a császárság bukása után a hősök ivadékai voltak, kénytelen volt elfogadni egy adószedői állást, és a kicsinyes hivatalnok-háztartás falai közé szorítva, sovány kis nyugdíjából ott élt a nagyapa is, akinek minden vigasza, hogy két unokájának, a szőkefürtös ikreknek, akiknek kicsit az édesanyát is pótolta, mesélhetett a nagy hadjáratokról. Henriette-et a bal térdére, Maurice-t a jobb térdére ültette, s órákon át folyt a homéroszi mese a csatákról.

Az idők összefolytak, mintha mindez a történelmen kívül, a népek, valamennyi nép szörnyű összecsapásának során történt volna. Felvonultak az angolok, az osztrákok, a poroszok, az oroszok, sorra hol egymás után, hol együtt, ahogy a szövetkezések véletlenje hozta, s nem mindenkor volt világos, miért ezeket, s miért nem amazokat verték meg. De végezetül valamennyien vereséget szenvedtek, a hősiességnek és zsenialitásnak ama lendületével szemben, mely szalmaszálként söpörte el a hadseregeket, elkerülhetetlenül és eleve vereséget szenvedtek. Marengó-nál a síkságon volt az ütközet, a végtelen csatasorokat nagy szakértelemmel állították fel, a zászlóaljak némán, a golyózáporral mitsem törődve oly szabályszerűen vonultak vissza, mintha csak sakktáblán mozgatta volna őket egy hozzáértő kéz; a marengói síkságon volt a legendás csata, melyet három órakor elvesztettek, hat órakor megnyertek; az a csata, melyben a konzuli gárda nyolcszáz gránátosán megtört az egész osztrák lovasság lendülete; a csata, ahova Desaix azért ment, hogy meghaljon és a kezdődő vereséget halhatatlan győzelemmé változtassa. És Austerlitz, ahol a téli ködben ragyogott fel a dicsőség napja; Austerlitz, mely a pratzeni fennsík elfoglalásával kezdődött, s a befagyott tavak jégtükrének szörnyű beszakadásával végződött; Austerlitz, ahol a recsegő jég szörnyű zenéje mellett emberek, állatok, egy egész orosz hadtest került a jég alá, s közben Napóleon, az isten, aki természetesen mindent előre tudott, ágyúgolyókkal siettette a katasztrófa beteljesülését. Azután Jena, a porosz hatalom sírgödre, először a csatárláncban előrenyomuló puskások tüze az októberi ködben, Ney marsall, aki türelmetlenségével csaknem mindent elrontott, aztán Augereau felmentő csapatainak a bevetése, a nagy roham, melynek heve elsodorta az ellenséges derékhadat; végül a vakrémület, az agyondicsért lovasság esztelen menekülése;

huszáraink mint az érett zabot vágták őket, s vágtájuk nyomán lekaszabolt emberek, lovak teteme borította a vadregényes völgyet. És Eylau; a gyűlöletes Eylau, a legvéresebb mészárszék, ahol halomban hevertek a borzalmasan megcsonkított testek, Eylau, ahol ömlött a vér a hóviharban. Eylau, ez a gyászos és hősi temető; Eylau, mely még ma is visszhangzik Murat nyolcvan lovas századának ellenállhatatlan rohamától, mikor végiggázolt az orosz hadseregen, s utána a földet oly sűrűn borították a holttestek, hogy láttán még maga Napóleon is könnyezett. Azután Friedland, a szörnyűséges nagy csapda, melybe az oroszok kábult verebek módján megint csak belehullottak, a császár stratégiájának eme mesterműve, a mindentudó császáré, aki mindennel megbirkózott; balszárnyunk mozdulatlanul, megingathatatlan állt, miközben Ney utcáról utcára vette be a várost, lerombolta a hidakat, azután a balszárnyunk nekiugrott az ellenfél jobbszárnyának, nekiszorította a folyónak, s e zsákutcában szétzúzta, olyan mészárlást vitt véghez, hogy még este tíz órakor is folyt az öldöklés. Azután Wagram, ahol az osztrákok el akartak vágni bennünket a Dunától, jobbszárnyukat szüntelenül erősítették, hogy megverhessék Messénát, aki sebesülten, egy nyitott hintóból irányította csapatait, és Napóleon, a fortélyos és titáni Napóleon hagyta, csinálják csak, majd hirtelen száz ágyú szörnyű tüzet zúdítva a fedezetlen derékhadra, több mint egy mérfölddel vetette vissza, míg az elszigetelődött jobbszárny rémülten hátrált az ismét győztes Messéna elől, s mint átszakadt gát, magával rántotta az egész hadsereget. És végül a Moszkva-folyó, ahol még egyszer utoljára felragyogott Austerlitz sugárzó napja; a félelmetes kézitusa, a tömeg és a konok bátorság zűrzavara, a szakadatlan tűzben elfoglalt magaslati állások, a szuronyrohammal bevett sáncok, a szüntelen ellentámadás, mikor harcolni kellett minden talpalatnyi földért, az orosz gárda kétségbeesett elszántsága, melyet csak Murat dühödt rohamai, az egyszerre mennydörgő háromszáz ágyú tüze, és Ney, a nap hősének vitézsége győzhetett le. És akárhol, akármikor szálltak csatába, alkonyatra mindig egyazon dicsőség lobogtatta a zászlót, s mire az elfoglalt állásokon kigyúltak a tábortüzek, egyazon kiáltás visszhangzott a levegőben: Éljen Napóleon! Franciaország mindenütt otthon volt, hódítóként Európa egyik végétől a másikig hordozta győzhetetlen sasait és ha csak betette a lábát egy országba, máris földre tiporta, leigázta a népeket.

Maurice elfogyasztotta a sültet, s közben nem is annyira a poharában gyöngyöző fehér bortól, mint inkább a felidézett dicsőség emlékétől lett mámoros. Pillantása hirtelen két rongyos, sáros, csatangolásba belefáradt útonállóhoz hasonló katonára esett. Hallotta, amint a szolgálótól kérdezősködnek, hogy a csatorna mentén vajon pontosan hol helyezkednek el az egyes ezredek.

Megszólította őket.

- Hé! Bajtársak, jöjjenek ide!... Ugye maguk a 7. hadtesthez tartoznak?

- De ahhoz ám! Az első hadosztályhoz!... Bizony ahhoz, hogy a fene enné meg. Azért tudom én, hogy mi volt Froeschwiller-nél, ahol alaposan megizzasztottak bennünket... A bajtársam meg, tudja, az 1. hadtestből való. Ő meg ott volt Wissembourgnál, az is mocskos egy hely volt, mondhatom!

S elmondták, min mentek át, a vakrémületet, az eszeveszett menekülést, hogy hogyan maradtak le a fáradtságtól félig holtan, egyikük is, másikuk is könnyebb sebesüléssel egy árokban, hogyan vánszorognak azóta a hadsereg nyomában, a kimerítő lázrohamok mint kényszerítették őket arra, hogy időnként megpihenjenek az útba eső városokban, és végül is, miután kicsit összeszedték magukat, most hogyan érkeztek ide, hogy megkeressék a rajukat.

Maurice éppen egy darab grói sajtnak akart nekilátni, de összeszorult a szíve, mikor észrevette, hogy a két ember milyen mohón mered a tányérjára.

- Kisasszony! Hozzon még sajtot, meg kenyeret, meg bort!... - Ugye, bajtársak, velem tartanak? Legyenek a vendégeim! Egészségükre!

Azok meg boldogan telepedtek melléje. S Maurice egyre nagyobb keserűséggel nézte a két katonát, fegyvertelenségük oly elesetté, oly szánalmassá tette őket; vörös nadrágjukban, spárgával összekötözött folt hátán folt köpenyegükben inkább útonállókhoz hasonlítottak vagy kóbor cigányokhoz, akikről már rongyokban szakad le az isten tudja hol, melyik csatatéren talált ócska katonaruha.

- A kutyamindenit! - kezdte rá újból a nagyobbik tele szájjal. - Nem volt ám az tréfadolog!... Na, ha látta volna! Meséld már el, Coutard!

S a kisebbik a kenyérrel hadonászva beszélni kezdett:

- Éppen az ingemet mostam, a többiek meg főztek... Gondolja csak meg, egy rohadt lyukban, egy valóságos katlanban, körös-körül erdőkkel, úgyhogy ezek a disznó poroszok négykézláb oda tudtak óvakodni, mi meg még csak nem is sejtettük, hogy jönnek... - Na, aztán hét órakor kezdtek ám záporozni a golyók, egyenest bele a fazekunkba! Az istenit! Hát mi sem aludtunk, puskát fogtunk, aztán tizenegy óráig, bizisten, azt hittük, hogy primán megrakjuk őket... De tudja, mi még ötezren sem voltunk, ezek a dögök meg csak özönlöttek, szakadatlanul özönlöttek. Én valami kis dombfélén egy bokor mögött hasaltam és láttam, hogy jobbról, balról özönlenek, mintha egy hangyaboly indult volna meg, csak jöttek szüntelenül, fekete sorokban, egyre csak jöttek, már azt hittem, sose fogynak el. Igazán nem azért mondom, de tudja, mi mind azt gondoltuk, hogy nagy marhák voltak a parancsnokok, mikor benyomorítottak bennünket egy ilyen csapdába, jó messze a bajtársainktól, aztán hagyták, hogy ott kicsináljanak bennünket, és még csak segíteni sem próbáltak... Na aztán egyszer csak a tábornokunk, az a boldogtalan Douay tábornok is, pedig az aztán nem volt se hülye, se nyúlszívű, na egyszerre csak az is bekap egy golyót, aztán elvágódik, keze-lába az égnek. Hát ez tiszta munka volt. Nem baj, mi azért csak kitartunk. Dehát nagyon sokan voltak. El kellett kotródnunk. Aztán valami bekerített helyen verekedtünk, aztán a vasútállomást védtük, de olyan zenebonával, hogy majd belesüketültünk... Aztán már nem is tudom hogy volt, a várost alighanem bevették, mi meg egy hegyen voltunk, a Geissbergen vagy hogy hívják, ott aztán valami kastélyfélében sáncoltuk el magunkat, és jókora pusztítást végeztünk a disznók között! Felvágódtak a levegőbe, öröm volt látni, hogy zuhantak vissza a pofájukra... Hát aztán, hogy is mondjam... Egyre csak jöttek, tizen jöttek egy ellen, ágyújuk meg amennyit csak akar. A bátorság ilyenkor már csak arra jó, hogy az ember otthagyja a fogát. Olyan csávában voltunk, hogy nem csinálhattunk mást, kotródnunk kellett... No de, ami azt illeti, a tisztjeink, aztán istenverte hülyék voltak, ugye Picot?

Csend lett. Picot, a magasabbik felhörpintett egy pohár fehér bort, aztán kezefejével megtörölte a száját.

- Az már igaz... Akárcsak Froeschwiller-nél! Micsoda baromnak kellett lenni ahhoz, hogy olyan körülmények között küldjenek harcba bennünket! A kapitányom az meg is mondta, mert az egy fortélyos eszű ember... Az igazság az, hogy aligha tudták, mi következik. Azok a piszkok egész ármádiával támadtak hátba bennünket, mi meg alig voltunk negyvenezren. Pedig aznap nem is számítottunk ütközetre, a csata csak úgy lassanként kezdődött, a parancsnokok alighanem maguk sem akarták... No persze, én sem láttam mindent. De azt tudom, hogy reggeltől estig újra meg újra kezdődött a tánc, s mikor az ember azt hitte volna, hogy most már vége, á, szó sincs róla, megint csak rázendítettek csudamód... Először Woerth-nél, ennél a szép kis falunál, amelyiknek olyan fura tornya van, olyan akár egy kályha, merthogy fajanszlapokkal rakták ki. Nem tudom, mi a fenének kellett feladnunk reggel, mert később

foggal, körömmel próbáltuk visszaszerezni, csakhogy nem sikerült. Hej, gyerekek, micsoda csihipuhi volt ott. Az ember el nem hinné, mennyi széttépett has, szétloccsant agyvelő... Aztán egy másik falu, Elsasshaussen körül verekedtünk, mondhatom, rohadt neve van. Egy átkozott dombról, amit ugyancsak aznap reggel adtunk fel, egy sereg ágyú lőtt bennünket kénye-kedve szerint. És akkor láttam, de az ám, a saját két szememmel láttam a vértesek rohamát! Hogy mészároltatták magukat ezek a boldogtalanok! Szánalom volt még nézni is, hogy hajtják a lovakat, az embereket arra a bozóttal benőtt, árkokkal keresztül-kasul szántott lejtőre. Mert hiszen, a kutyaistenit, ez már úgyse segített! Na mindegy! Azért csak csuda volt, az emberben felébredt a virtus... Aztán ugye mégiscsak jobbnak látszott, ha kicsit odébb állunk. A falu lángolt, akár egy kigyulladt szalmakazal, a badeniek, a württembergiek, a poroszok, az egész ármádia, több mint százhúszezer gazember, ahogy később utánaszámoltak, végül is bekerített bennünket. De azért nem volt ám vége! Froeschwiller-nél megint csak elölről kezdődött a muzsika, még vadabbul. Mert a színtiszta igazság az, hogy Mac-Mahon talán hülye, de vitéz katona. Csak látta volna, hogy ült a nagy lován abban a golyózáporban! Az ő helyében más már az elején elillant volna, mert ugye, úgy mondják, hogy nem szégyen a futás, ha a másik erősebb. De ő, ha már egyszer elkezdődött, hát állni akarta az ütlegeket, egész végig. Na, ez sikerült neki!... Froeschwiller-ben, tudja, már nem emberek, vadállatok marcangolták egymást. Közel két órán át vér hömpölygött az árkokban... Aztán, hogy az isten verné meg, mégiscsak tovább kellett állnunk. No és akkor még azt akarták nekünk bemesélni, hogy a balszárnyon megfutamítottuk a bajorokat. A mennydörgős istennyilát! Majd ha mi is százhúszezren lettünk volna, majd ha nekünk is lett volna elég ágyúnk, meg ha a parancsnokaink nem lettek volna olyan barmok!

És a portól szürke, rongyos mundérba búját Coutard és Picot, miközben kenyeret vágtak maguknak, s nagy darabokban nyelték a sajtot, a derűs lugas alatt szenvedélyesen, s még mindig keserűen fröcskölték szörnyű emlékeiket az arányló napsütésben megcsillanó érett szőlőfürtökre. Most éppen a vereséget követő szörnyű zűrzavarról beszéltek, a földeken keresztülkasul menekülő, felbomlott, demoralizált, kiéhezett ezredekről, az országutakról, melyeken emberek, lovak, kocsik, ágyúk, egy szétzúzott, a pánik őrült szelétől korbácsolt hadsereg roncsainak borzalmas összevisszasága hömpölygött. Minthogy már semmiképpen sem vonulhattak rendezetten vissza, hogy a Vogézek átjáróit védjék, ahol pedig tízezer ember akár százezres hadsereget állíthatott volna meg, legalább fel kellett volna robbantani a hidakat, el kellett volna zárni az alagutakat. A tábornokok azonban eszeveszetten menekültek, a döbbenet szélvihara sodorta el a győzőket és legyőzötteket, és a két hadsereg kis időre szem elől tévesztette egymást ebben a fényes napvilágnál is vakon tapogatózó hajszában. Mac-Mahon Lunéville felé menekült, a porosz trónörökös a Vogézek táján kereste. Az 1. hadtest maradékai 7-én úgy vágtak át Savernen, mint medréből kilépett, roncsokat hömpölygető, iszapos folyam. Mint amikor két áradat összecsap, úgy találkozott 8-án Sarrebourgnál az 1. hadtest az ötödikkel, mely ugyancsak vereséget szenvedett anélkül, hogy harcolt volna, és vad futásban magával sodorta a hadtestparancsnokot, a szánalmas de Failly tábornokot is, akit kétségbeejtett, hogy tétlensége miatt őt tették felelőssé a vereségért. 9-én és 10-én folytatódott a rohanás, az eszeveszett menekülés, mely nem kérdezte, hol az üldöző. 11-én zuhogó esőben ereszkedtek le Bayon felé, hogy kikerüljék Nancyt, mert a vaklárma szerint Nancy már az ellenség kezére került. 12-én Haroué-ban, 13-án Vicherey-ben táboroztak, 14-én Neufshâteauba értek, ahol a vasút végre felszedte a hömpölygő emberáradatot, s három napon át hányta be a vagonokba, hogy Châlons-ba szállítsa. Huszonnégy órával azután, hogy az utolsó vonat is elindult, odaértek a poroszok.

- Ej, kutyaélet! - fejezte be Picot. - Mindenkinek menteni kellett az irháját!... No és mi, akiket a kórházban hagytak!

Coutard kettejük poharába töltötte a maradék bort.

- Az ám, mi is szedtük a sátorfánkat, s még most is futnánk, ha meg nem álltunk volna... No, azért mégiscsak jobb most, hogy az ember ihatik egy pohárkával azoknak az egészségére, akik nem hagyták ott a fogukat.

Maurice most mindent értett. A wissembourgi vakrémület után a froeschwiller-i frontösszeomlás volt az a villámcsapás, melynek gyászos fénye egyszeriben megvilágította a könyörtelen valót. Nem voltunk kellőképpen felkészülve, a tüzérség hitvány, a létszám hazug, a tábornoki kar tehetetlen volt, s az olyannyira lebecsült ellenfél erősnek, rendíthetetlennek, megszámlálhatatlannak bizonyult, fegyelme, taktikája kifogástalan volt. A Metztől Strasbourgig szétszórt hét francia hadtest vékony falát úgy törte át a három német hadsereg, mintha hatalmas ékeket nyomott volna bele. Egyszerre magunkra maradtunk. Sem Ausztria, sem Itália nem siet segítségünkre. A császár terve egyszerűen semmivé vált, a hadműveletek lassúsága, a hadvezetés tehetetlensége miatt. És még a sors is ellenünk dolgozott, utunkba akadályokat, szerencsétlen véletleneket halmozva segített megvalósítani a poroszok titkos tervét, mely azt célozta, hogy haderőinket kettévágva az egyik részt Metz alá szorítsák, s így elvágják Franciaországtól, ők pedig ezalatt maradék haderőink megsemmisítése után Párizs ellen vonulnak. Világos volt ez már, mint a kétszerkettő; vereséget szenvedünk olyan okok miatt, melyeknek kikerülhetetlen következményei most robbantak: az esztelen hősiesség ütközött meg a számbeli fölénnyel és a megfontolt módszerességgel. Utána aztán már vitatkozhatnak, ez a vereség sorsszerű volt, akárcsak a világon uralkodó erők törvényei.

Maurice révetegen kalandozó tekintete hirtelen a magas, sárga falra szénnel rajzolt jelszóra tévedt: Éljen Napóleon! S elviselhetetlen szorongás fogta el, mintha tüzes kést döftek volna a szívébe. Hát igaz lenne, hogy Franciaországot, a legendás győzelmek honát, mely dobpergés közepett masírozott végig Európán, most egy csapással leterítette egy lenézett, semmi nép? Csak ötven évnek kellett elmúlnia, a világ folyása megváltozott, s az örök győzőkre borzalmas erővel sújtott le a vereség! És eszébe jutott mindaz, amit a félelem éjszakáján Weiss, a sógora mondott Mulhouse alatt. Igen, akkor csak ő látott világosan, gyengeségünk lassan ható rejtett okairól csak neki volt sejtelme, csak ő érezte meg, hogy a Németország felől elindult új szél az ifjúság, az erő fuvallata. Vajon nem egy végéhez közelgő háborús korszak, s egy most kezdődő új korszak napjait éljük? Jaj annak, aki a nemzetek állandó erőfeszítésében lemarad, a győzelem azoké lesz, akik az élen járnak, akik a legműveltebbek, legegészségesebbek, legerősebbek.

E pillanatban nevetés, erőszakos széptevés ellen tréfásan tiltakozó lány visítása hangzott fel. A színes lenyomatokkal díszített füstös konyhában Rochas hadnagy győztes vitézhez illő virtussal ölelgette a csinos szolgálót. Azután kijött a lugasba, kávét rendelt, s minthogy meghallotta Coutard és Picot utolsó szavait, vidáman közbeszólt:

- Ugyan, fiaim, semmi az egész! Még csak most kezdődik a haddelhadd! Hamarosan meglátjátok, visszavágunk, csakúgy ropog!... A kutyamindenit! Eddig öten voltak egy ellen, de másként lesz, akármi legyek!... Háromszázezren vagyunk itt. A hadmozdulatok, amiket most nem értetek, arra jók, hogy idecsalogassuk a poroszokat, aztán majd Bazaine, aki rajtuk tartja a szemét, hátulról elkapja őket... Akkor aztán nyikk, kicsináljuk őket, akár én ezt a legyet!

S kezét hangosan összepattantva röptében kapott el, s morzsolt szét egy legyet, majd még hangosabb kedvre derült, szívének teljes naivitásával bizakodott ebben a roppant kényelmes tervben, egyszeriben visszanyerte a legyőzhetetlen vitézségbe vetett hitét. A két katonának szolgálatkészen megmondta, hogy hol találják meg az ezredüket, aztán szivarral a szájában könnyű szívvel telepedett le a kávéjához.

- Én köszönöm, bajtársak! - válaszolt Maurice Coutard-nak és Picot-nak, mikor azok távozóban megköszönték a sajtot és a bort.

Maurice is rendelt kávét, s elnézte a hadnagyot, akinek jókedve őt is magával ragadta, bár némileg csodálkozott azon, hogy háromszázezer emberről beszél, holott alig százezren vannak, meg azon, hogy olyan roppant könnyűnek véli a porosz haderő szétmorzsolását a châlons-i és a metz-i hadsereg között. Dehát neki magának is oly nagy szüksége volt az illúziókra! Miért is ne őrizze meg a reménységét, mikor emlékezetében még mindig oly tisztán zeng a hajdani dicsőség! És minden olyan derűs itt, az öreg csárdában, a lugas alatt, melynek ágairól Franciahon napsütötte, aranyszínű szőlőfürtjei csüngnek! A lassanként gyülemlett nagy, néma keserűséget egy időre megint legyűrte a bizakodás.

Maurice pár pillanatig egy afrikai vadásztisztet figyelt, aki legényével együtt vágtatva kanyarodott be a császárt rejtegető csöndes ház sarkán; kisvártatva, mikor a tisztiszolga egyedül tért vissza s a két lóval megállt a kocsmaajtóban, meglepetten kiáltott fel:

- Prosper!... Én meg azt hittem, hogy Metzben van!

Remilly-i legény volt, egyszerű béres, már gyerekkorában ismerte, mikor az iskolai szüneteket Fouchard bátyónál töltötte. A legényt besorozták katonának, már három évet töltött Afrikában, mikor kitört a háború; ez a roppant ügyes, komoly képű, hosszú fiú igazán jól festett erős, hajlékony termetén a világoskék zubbonnyal, kéksávos, bő, vörös nadrággal és derekán a vörös gyapjúövvel.

- No csak, kit látok!... Maurice úr!

De nem sietett oda, istállóba vezette a gőzölgő lovakat, s gyengéd pillantást vetett a sajátjára. Nagyon szerette a lovakat, ezért is lett huszár - ez az érzés nyilván gyerekkorában fejlődött ki benne, mikor mezei munkára vitte az állatokat.

- Ugyanis Monthois-ból jöttünk, több mint tíz mérföldet tettünk meg egyvágtában - mondta visszajövet -, és Zéphirnek alighanem jólesik egy kis abrak.

Az ő lova volt Zéphir. Jómaga nem akart enni, csak egy kávét fogadott el. Tisztjét várta, aki meg a császárra várt. Lehet, hogy öt perc az egész, de az is lehet, hogy két óra lesz belőle. Hát ezért mondta a tisztje, hogy kösse be a lovakat. S mikor Maurice kíváncsian tudakozódni próbált, bizonytalanul vállat vont.

- Nem tudom... Biztosan valami üzenetféle... Papirosokat kell átadni.

Rochas közben ellágyult tekintettel nézte a vadászt, akinek egyenruhája afrikai emlékeit keltette életre.

- Mondd, fiam, hol voltatok ott?

- Médéah-ban, hadnagy úr.

Médéah! S a rangkülönbséggel mitsem törődve, máris egymáshoz hajolva beszélgettek. Prosper hozzászokott ehhez az élethez: örökösen készültségben, mindig lovon voltak, s úgy mentek a csatába, mintha csak vadászatra, valami nagyobb szabású arabhajtásra indultak volna. Hat emberre, vagyis egy törzsre jutott egy csajka, s minden törzs igazi család volt, egyik ember főzött, a másik mosott, a többiek meg felállították a sátrat, gondozták az állatokat, rendben tartották a fegyvereket. Délelőtt is, délután is hatalmas szerelvénnyel terhelten lovagoltak a tikkasztó napsütésben. Este tüzet gyújtottak, hogy elűzzék a moszkitókat, körbe ülték a magasan lobogó tábortüzet, s francia nótákat énekeltek. A világos, csillagfényes éjszakákon gyakran fel kellett kelniük, hogy rendet teremtsenek a lovak között, mikor a

langyos szellő felébresztette az állatokat, s hirtelen egymásba martak, dühödt nyerítéssel rángatták ki a cölöpöket. No és a kávé, az a zamatos kávé, az volt ám a valami! Csajka aljában törték meg, aztán valamelyikük vörös övén szűrték át. Persze voltak rossz napok is, mikor minden lakott helytől távol, szemtől szemben álltak az ellenséggel. Ilyenkor elmaradt a tábortűz, a nótázás, a mulatozás. Néha kegyetlenül meggyötörte őket a kialvatlanság, az éhség és a szomjúság. Sebaj! Azért mégiscsak szerették ezt a meglepetésekkel, kalandokkal teli életet, a csatározások szakadatlan sorából álló háborút, melyben olyan szépen meg lehetett csillogtatni az egyéni virtust, mely szórakoztató volt, akár egy vadak lakta sziget meghódítása, és olyan pompás betörések, rablóhadjáratok, meg fosztogatások színezték, hogy mesébe illő, vidám fordulatain még a tábornokok is jót nevettek.

- Hej - sóhajtott fel Prosper elkomolyodva -, itt másként van, mint odaát. Itt másként harcolnak.

És Maurice újabb kérdésére elmesélte, hogy s mint volt a partraszállás Toulonban, meg a hosszú, fárasztó utazás Lunéville-ig. Csak itt tudták meg, mi történt Wissembourgnál és Froeschwiller-nél. Ami ezután következett, abból mit sem értett, összekeverte a városokat, Nancytól Saint Mihielig és Saint Mihieltől Metzig. 14-én alighanem nagy csata volt, lángban állt a látóhatár, de ő csak négy ulánust látott, azokat is csak egy sövény mögül. 16-án is folyt a harc, az ágyúk reggel hat órától kezdve bömböltek; s úgy mondják, hogy 18-án még szörnyűbb haddelhadd kezdődött. Csakhogy a vadászok már nem voltak ott, mert 16-án Gravelotte-nál, mikor éppen bevetésre vártak valamelyik országút mentén arra ment a császár hintaja, s el kellett kísérniük Verdunbe. Jó kis lovaglás volt, negyvenkét kilométeres utat tettek meg egyvágtában, s közben folyton attól rettegtek, hogy a poroszok elvágják előttük az utat.

- No és Bazaine? - kérdezte Rochas.

- Bazaine? Hát úgy mondják, fenemód örül, hogy a császár békén hagyja.

Csakhogy a hadnagy azt akarta tudni, vajon jön-e Bazaine. Prosper bizonytalanul ingatta a fejét: ki tudja? Ők már 16-a óta menetelnek a zuhogó esőben céltalanul, felderítő úton járnak, előőrsként küldik ki őket, de egy szál poroszt sem láttak sehol. Ők most a châlons-i hadsereghez tartoznak. Az ő ezredéből, meg két másik franciaországi vadászezredből, azután egy huszárezredből áll az egyik tartaléklovas hadosztály, vagyis az első hadosztály; Margueritte tábornokról, a parancsnokáról, rajongó szeretettel beszélt.

- A rézangyalát! Az aztán ember a talpán! De mit ér az egész, ha eddig egyebet sem tudtak kezdeni, mint hogy a sarat tapostatják velünk!

Csend lett. Maurice ezután pár szót szólt Remilly-ről, Fouchard bácsiról; Prosper meg sajnálkozott, hogy nem találkozhatik legalább pár pillanatra Honoréval, a tűzmesterrel, akinek az ütege alighanem innen több mint egy mérföldnyire, a laoni út túlsó oldalán táborozik. Közben hirtelen felfigyelt, horkantást hallott az istállóból, felállt, s ment, hogy megnézze, nincs-e valami tennivalója Zéphir körül. Lassanként elözönlötték a kocsmát a különböző fegyvernemekhez tartozó, különböző rendű és rangú katonák, a feketekávé és a konyak ideje volt ez, egy asztal sem maradt üresen, a napsütötte, zöld indák között vidáman virítottak az egyenruhák. Bouroche ezredorvos éppen letelepedett Rochas mellé, mikor Jean paranccsal jelentkezett.

- Hadnagy úr, a kapitány úr három órára várja szolgálati ügyben.

Rochas bólintott, hogy ott lesz pontosan, Jean azonban nem sietett el, rámosolygott Maurice-ra, aki éppen cigarettára gyújtott. A vagonban lezajlott jelenet óta hallgatólagos fegyverszünet volt a két ember között, s állandóan s egyre barátságosabban mintegy tanulmányozták egymást.

Prosper türelmetlenül jött vissza.

- Én bizony nekilátok az evésnek, ha a gazdám nem jön ki abból a bódéból... Megette a fene, a császár talán még arra is képes, hogy estig se jön vissza.

- Idefigyeljen - kérdezte Maurice kíváncsian -, talán bizony Bazaine felől hoztak híreket?

- Lehet. Esett róla szó ott, Monthois-ban.

Hirtelen nagy mozgolódás támadt. Jean, aki a lugas egyik bejáratában állt, megfordult:

- A császár!

Valamennyien azonnal felpattantak. A nyárfák között, a széles fehér úton a császári testőrség egyik szakasza jelent meg, díszes uniformisuk még folttalan, vadonatúj volt, széles vértjük csillogott, mint a nap. Utánuk nyomban feltűnt a császár is, a testőrosztagtól kellő távolságban, vezérkarától körülvéve lovagolt, majd utánuk a testőrség egy másik osztaga következett.

Mindnyájan lekapták a csákójukat, néhány éljen is elhangzott. A császár tovább lovagolt, felemelte sápadt, megkínzott arcát, tétova, szinte zavaros, vizenyős tekintetét. Mint aki félálomból ébred, bágyadtan elmosolyodott a napsütötte kocsmaudvar láttán, s tisztelgett.

És ekkor Jean és Maurice tisztán hallották a mögöttük álló Bouroche dünnyögését, aki a gyakorlott orvos kutató tekintetével alaposan megnézte a császárt:

- No, ez már nem sokáig húzza.

Majd egyetlen szóban összefoglalta diagnózisát:

- Kampec!

Jean megcsóválta a fejét, egyszerű, józan eszével csak egyre gondolt: micsoda szerencsétlenség egy hadseregnek az ilyen vezér! S a lassan poroszkáló sápadt, tétova császár képét vitte magával Maurice is, aki tíz perc múlva elbúcsúzott Prospertől, s az ebéd utáni kellemes hangulatban újabb meg újabb cigarettára gyújtva tovább sétált. Az összeesküvők ilyenek, az álmodozók, akikből a cselekvés pillanatában hiányzik a tetterő. Azt mondják, nagyon jó ember, nagy és nemes gondolatokra képes és a maga csöndes módján nagyon is makacsul kitart akarata mellett, meg hogy nagyon bátor és a rossz sorsot viselni mindig kész, fatalista módjára megveti a veszélyt. De a nagy válságokban mintha kábulat fogta volna el, szinte bénultan szemlélte a bekövetkező eseményeket, s mihelyt a szerencse ellene fordult, képtelen volt szembeszállni a balsorssal. Maurice-ban felmerült a gondolat, vajon nem valami speciális, szenvedéssel súlyosbított fizikai állapotról van-e szó, s hogy a határozatlanság, a hadjárat kezdete óta tanúsított egyre növekvő tehetetlenség vajon nem a császár szemmel látható betegségére vezethető-e vissza. Ez mindent megmagyarázna. Egy vesekő az emberi testben, s birodalmak omlanak össze.

Este a táborban a névsorolvasás után hirtelen mozgolódás támadt, tisztek szaladgáltak ide-oda, parancsokat továbbítottak, a reggel ötórai indulás felől intézkedtek. S Maurice-t döbbenet, gyötrelmes szorongás fogta el, mikor ráébredt, hogy megint csak megváltoztatták a tervet: nem vonulnak vissza Párizs alá, Verdunbe indulnak, Bazaine elé. Az a hír járta, hogy a nap folyamán távirat érkezett Bazaine-től, melyben a marsall bejelentette, hogy megkezdte a visszavonulást, s Maurice-nak Prosper jutott eszébe, aki Monthois-ból jött a vadásztiszttel, s

talán éppen ennek a sürgönynek a másolatát hozta. Mac-Mahon állandó tétovázásának köszönhetően tehát a régenscsászárné és a minisztertanács győzött, vagyis az a rettegés, hogy a császár visszatér Párizsba; győzött az az elszánt akaratuk, hogy a hadsereg, történjék bármi, előrenyomul, s ily módon a végsővel is megpróbálkoznak a dinasztia megmentésére. S poggyászukkal együtt, hasznavehetetlen, zavaró teherként cipelik majd magukkal ezt a boldogtalan embert, ezt a szerencsétlen császárt, kinek számára már nincs hely birodalmában, s aki a sors iróniájából arra ítéltetett, hogy maga után vonszolja császári udvartartását, test-őreit, kocsijait, lovait, szakácsait, ezüst serpenyőkkel, pezsgőborokkal megrakott társzekereit, aranyméhekkel hímzett, csupa ragyogás díszpalástját, melyet vér és sár fröcskölt be a vereség nagy országútján.

Maurice még éjfélkor sem aludt. Sátrában hánykolódott, s gonosz álmok riasztották fel, ha egyszer-egyszer elbóbiskolt. Végül is kiment a szabadba, megkönnyebbülten álldogált a sátor előtt, beszívta a hűvös levegőt, s hagyta, hadd korbácsolja a szél. Nehéz felhők borították az eget, nagyon borús éjszaka volt, a komor sötétség végtelenjében csak itt-ott világított egy csillag: egy-két hunyó tábortűz. S e némaságban fuldokló fekete békességben, szinte érezhető volt a körülötte alvó százezer ember lassú lélegzése. S ekkor elcsitultak Maurice félelmei, testvéri megbocsátó szeretet ébredt benne, szerette ezeket az alvó élőket, akik közül ezrekre meg ezrekre vár az örökös álom, a halál. Pedig milyen derék emberek! Igaz, nem nagyon fegyelmezettek, isznak, lopnak. De mennyit szenvedtek máris, s bűneiket mennyire menti az egész nemzet összeomlása! Szevasztopol és Solferino hős veteránjai közül már csak páran szolgálnak, azok is túlságosan frissen verbuvált, hosszú ellenállásra képtelen csapatokban. A sebtében felállított négy hadtestet nem fűzték össze erős szálak, a kétségbeesés hadserege volt ez, áldozati nyáj, melyet a végzet haragjának kiengeszteléséré küldtek. S ez a katasztrófa borzalmaiban felmagasztosult áldozati nyáj majd végigjárja a maga kálváriáját, s vérének vörös árjával fizet mindenek bűnéért.

S a borzongó sötétség mélyén Maurice ráébredt szent kötelezettségére. Többé nem enged a lelkesedés, a legendás győzelembe vetett hiú reménység csábításainak. Ez a menetelés Verdun felé, menetelés a halálba; derűs belenyugvással fogadta e gondolatot, hiszen úgyis meg kell halni.

IV

Augusztus 23-án, egy keddi napon, reggel hat órakor tábort bontottak; a châlons-i hadsereg százezer embere megindult, s rövid idő múltán hatalmas áradatban özönlött az emberfolyam, mely egy pillanatra mintha tengerré szélesült volna, hogy aztán ismét visszatérjen medrébe. Előző nap ugyan már suttogták, mégis sokak számára volt meglepetés, hogy nem folytatják a visszavonulást, sőt hátat fordítanak Párizsnak, s kelet felé, az ismeretlenségbe indulnak.

A 7. hadtestnek hajnali öt órakor még nem volt lőszere. A tüzérek két napon át holtra fárasztották magukat azzal, hogy a Metzből visszaözönlő, szerelvényekkel zsúfolt pályaudvaron valahogy mégis kirakják a lovakat és a felszerelést. A pokoli összevisszaságban veszteglő vonatok között csak az utolsó pillanatban akadtak rá a lőszerrel megrakott vagonokra, amelyekből aztán egy munkára kirendelt század, melyhez Jean is tartozott, kétszáznegyvenezer töltényt tudott átrakni a sebtében rekvirált kocsikra. Jean a szabályzat szerint járó kilencven-kilencven töltényt éppen akkor osztotta ki embereinek, mikor Gaude, a századtrombitás indulást jelzett.

A 106-osoknak nem kellett átvonulniuk Reimsen, a menetparancs szerint a város megkerülésével térnek rá a châlons-i országútra. Csakhogy most sem törődtek azzal, hogy szabályos időközönként indítsanak el egy-egy menetoszlopot, így a négy hadtest egyszerre indult, s pokoli zűrzavar támadt, mihelyt az országút első szakaszához értek. A tüzérség, a lovasság minduntalan elvágta és megállította a gyalogosok oszlopát. Egész dandároknak kellett akár egy órán át is várakozni lábhoz tett fegyverrel. S ráadásul alig tíz perccel az indulás után szörnyű vihar tört ki. Zuhogott, mintha dézsából öntötték volna, a katonák bőrig áztak, csuromvíz hátizsákjuk, köpenyük nehéz súllyal húzta a vállukat. A 106-osok, amint az eső alábbhagyott, mégiscsak folytathatták az útjukat; de a zuávoknak tovább kellett várakozniuk az útmenti földeken, s hogy gyorsabban teljék az idő, sárral dobálták egymást, és nagyokat hahotáztak, mikor egy-egy sárgombóc szétfröccsent valakinek az egyenruháján.

A felhők mögül hamarosan ismét előbukkant a nap, diadalmasan ragyogott ezen a meleg augusztusi reggelen. A jókedv visszatért; az emberek gőzölögtek, mint mosás után a szabadba terített ruha; hamarosan meg is száradtak, mint pocsolyában meg-hempergetett sáros kutya, olyan volt mindegyikük, s jókedvűen tréfálkoztak a vörös nadrágjukra száradt sárcsomókon. Megint csak meg kellett állniuk minden útkereszteződésnél. Reims egyik külvárosának a szélén álltak meg legutoljára, egy csapszék előtt, mely sehogy sem akart kiürülni.

Maurice-nak ekkor jó ötlete támadt: megvendégeli az egész rajt, hogy igyanak egyet valamennyiük jó szerencséjére.

- Káplár úr, legyen szíves...

Jean rövid habozás után elfogadott egy pohárka italt. Velük tartott Loubet meg Chouteau is, aki csupa alattomos tisztességtudás volt, mióta a káplár megmutatta, hogy keményen is tud bánni az embereivel; no meg Pache és Lapoulle, ez a kettő, ha nem heccelték őket, igazán derék gyerek volt.

- Egészségére, káplár úr! - szólalt meg Chouteau kenetteljesen.

- Egészségükre! S azon legyenek, hogy épségben hozzák vissza az irhájukat! - válaszolt Jean kedvesen a többiek helyeslő nevetése közben.

Indulniuk kellett, Beaudoin kapitány szemmel látható megbotránkozással közeledett feléjük, Rochas hadnagy meg úgy tett, mintha nem vette volna észre őket, elnéző volt, ha emberei

megszomjaztak. S máris a châlons-i országúton, ezen a fákkal szegélyezett végtelen szalagon meneteltek, mely egyvégtében, nyílegyenest vágta át a hatalmas síkságot, a végtelenbe nyúló tarlókat, melyekből csak itt-ott emelkedett ki egy-egy magas kazal, vitorláit mozgató szélmalom. Északabbra távíróoszlopok sora jelzett más utakat, láthatták is az ott menetelő ezredek sötétlő sorait. Sokan meg sűrű csoportokba verődve egyszerűen átvágtak a földeken. Előbbre, balfelől egy lovas brigád ügetett, soraik szikráztak a napfényben. S megélénkült az egész sivár és gyászosan üres, végtelen látóhatár, mindenünnen özönlő emberfolyam, egy óriási hangyaboly kifogyhatatlan áradata népesítette be.

Kilenc óra tájt a 106-osok letértek a châlons-i útról, balra fordultak, hogy a suippe-i úton, egy másik egyenes, végtelenbe nyúló szalagon meneteljenek tovább. Két oszlopban haladtak, az út közepét szabadon hagyták. Így a tisztek, akik az oszlop mellett mentek, könnyűszerrel előbbre juthattak, és Maurice látta, hogy míg a katonák jókedvűek, derűsek, elégedettek és szinte gyerekesen boldogok, hogy végre elindulhattak, a tisztek nagyon is gondterheltek. Minthogy raja csaknem az élen járt, messziről látta de Vineuil ezredest is, és feltűnt neki, hogy a lova lépteinek ütemére ringó magas, kemény tartású katona milyen komornak látszik. A zenekart az ezred poggyászával együtt hátra rendelték. Ezután következtek a hadosztály egészségügyi kocsijai és a trén, majd az egész hadtest hatalmas szekéroszlopa, takarmánykocsik, zárt élelmiszerkocsik, poggyászszekerek, különböző járművek több mint öt kilométeren át vonuló sora, melynek végtelen kígyózását csak akkor látták, ha néha-néha útkanyarhoz értek. Az oszlop legvégén terelték az állatokat, a porfelhőben összevissza trappoltak a hatalmas ökrök, egy vándorútra kelt harcos nemzetség ostorral ösztökélt élő húskészlete.

Közben Lapoulle egy vállrándítással meg-megigazította a hátizsákját. Azzal az ürüggyel, hogy ő a legerősebb, vele cipeltették a raj közös holmijait, a nagy főzőüstöt és a fedeles vizeskannát. Most meg a lapátot is rábízták, bebeszélték neki, hogy voltaképpen megtiszteltetés, ha ő viheti. S neki nem volt egy zokszava sem, nevetgélve hallgatta a dalt, mivel Loubet, a szakasz tenoristája, igyekezett elviselhetőbbé tenni a hosszú utat. Loubet aztán igazán tiszteletet érdemlő hátizsákot cipelt. Volt abban minden, fehérnemű, tartalékbakancs, varróholmi, kefék, csokoládé, evőkészlet, pohár és természetesen a szabályszerű fejadag, kétszersült, kávé, s noha benne volt még a lőszer is, hátizsákjára rákötötte az összecsavart pokrócot, a sátorlapot és a cölöpöket is, és könnyedén vitte, mert, mint mondani szokta, ő bizony ért a csomagoláshoz!

- Mégiscsak rohadt egy vidék ez! - tört ki hellyel-közzel Chouteau, s megvető pillantásokkal méregette a nyomorúságos Champagne komor mezeit.

Végeérhetetlenül követték egymást a krétaszínű hatalmas földdarabok. Sehol egy tanya, sehol egy árva lélek, a szürke végtelenséget csak fekete varjak pettyezték. Balról, nagyon messze, fenyőerdők komor zöldje koronázta a látóhatárt lezáró enyhe lejtőket, jobb felől meg fák hosszú sora árulta el, hogy ott folyik a Vesle. S amott, a dombok mögül, hatalmas füst szállt fel, már egy mérföldnyiről látták, sűrűsödő gomolygása végül a tűzvész rémítő felhőivel borította el az ég alját.

- Vajon mi ég ott? - hangzott a kérdés innen is, onnan is.

Hamarosan megtudta az egész menetoszlop, hogy miről van szó. A châlons-i tábor lángol már két nap óta, a császár parancsára gyújtották fel, nehogy a poroszok kezére kerüljenek az ott felhalmozott, kincset érő készletek. Úgy hírlett, a hátvéd lovasságára bízták, hogy felgyújtsa a sárga raktárnak nevezett nagy barakktábort, mely tele volt sátorlapokkal, sátorcölöpökkel, gyékényekkel; meg az új raktárt, egy hatalmas, zárt pajtát, ahol még százezer ember felszereléséhez elegendő csajkát, bakancsot és takarót halmoztak fel. A takarmánykazlakat is

felgyújtották, ezek óriási fáklyaként füstölögtek. S e kép, a távoli dombok fölé emelkedő, az égboltot vígasztalan gyásszal borító hamuszínű füstörvények láttán keserű hallgatásba merült a nagy, nyomasztó síkságon át menetelő hadsereg. A napfényes utakon már nem hallatszott semmi más, csak a léptek ütemes dobogása, s mintegy ellenállhatatlan kényszernek engedve, minden fej újra meg újra a sűrűsödő füst felé fordult, melynek baljós felhője valósággal nyomon követte a menetoszlopot még egy egész mérföldön át.

A nagy pihenő közben aztán megint felvidultak, egy tarlón állapodtak meg, a katonák itt letelepedhettek hátizsákjukra, hogy egyenek pár falatot. A nagy, négyszögletes kétszersült csak úgy volt jó, ha levesbe mártogatták, de az apró kerek, könnyű és ropogós darabok valóságos csemegeszámba mentek, csak egy baj volt ezzel az étellel: irtózatosan megszomjazott tőle az ember. Pache a többiek kívánságára valami egyházi éneket énekelt, amit vele együtt kórusban zengett az egész raj. Jean, a derék Jean csak mosolygott, hagyta, csinálják csak, Maurice-ban meg, mikor látta, hogy valamennyien milyen vidámak, hogy a menetelés első napja milyen hibátlan rendben, milyen jó hangulatban múlik, ismét bizakodás ébredt. És a menetelés utolsó szakaszát is ugyanilyen jókedvűen tették meg. Pedig az utolsó nyolc kilométer nem volt gyerekjáték. Jobbra hagytak el egy falut, Prosnes-t, letértek az országútról, hogy a parlagon hagyott földeken, itt-ott kis fenyőerdőkkel benőtt homokpusztákon vágjanak át, s az egész hadosztály meg a végeérhetetlen kocsioszlop ott kanyargott az erdőcskék között, bokáig süppedt a homokban. A sivó homok nem akart véget érni, s közben csak egy nyájjal találkoztak, nagy fekete kutya őrizte az ösztövér juhokat.

A 106. ezred négy óra tájt végre megállt Dontrien-nél, a Suippe partján épült falunál. Sűrű fák között csörgedezik a kis folyó, a temető közepén áll a falu öreg temploma, teljesen árnyékba borítja egy hatalmas gesztenyefa. Az ezred a balparton, egy lejtős réten verte fel sátrait. A tisztek úgy mondták, hogy a négy hadtest ez este a Suippe vonalán táborozik le, Auberive-tól Dontrienen, Béthiniville-en és Pont Faverger-n át Heutrégiville-ig közel öt mérföldnyi vonalon sorakoznak majd a sátrak.

Alighogy letáboroztak, Gaude menázsiosztást jelzett, és Jeannak, az örökösen éber menázsiszerzőnek máris futnia kellett. Magával vitte Lapoulle-t, mintegy fél óra múlva friss rostélyossal s egy ölnyi fával tértek vissza. A csapatok mögött terelt csordából az egyik tölgyfa alatt máris levágtak és feldaraboltak három állatot. Lapoulle-nak még vissza kellett mennie kenyérért, ezt már Dontrienből kapták, a falu kemencéiben reggel óta sütöttek a katonáknak. S ezen az első napon igazán bőviben voltak mindennek; csak a bor meg a dohány hiányzott, amit különben egyetlen egyszer sem osztottak.

Mikor Jean visszatért, Chouteau éppen a sátor felállításával bajlódott, Pache meg segített neki. A káplár a sokat próbált katona tekintetével kis ideig nézte őket, s egy garas árára sem becsülte a munkájukat.

- Hiszen megtenné ez, ha az idő jó lenne az éjszaka - mondta végül -, de ha nem, ha szél lesz, a folyóban ébredünk fel... Megtanítlak benneteket sátrat verni.

Maurice-t akarta elküldeni, hogy a nagy kannában hozzon vizet. Az önkéntes azonban mezítláb ült a füvön, s a jobb sarkát vizsgálgatta.

- Magával meg mi történt?

- A kéreg feltörte a sarkamat... Tönkrement a másik bakancsom, s Reimsben hülye fejjel ezt vettem meg, mert jól illett a lábamra. Inkább valami csónakot vettem volna.

Jean letérdelt melléje, megfogta a lábát s oly óvatosan fordította oldalt, mintha kisgyerekkel bánna, majd a fejét csóválta.

- Ennek fele sem tréfa... Vigyázzon vele. A katona, ha nem tudja használni a lábát, csak arra jó, hogy az út szélére lökjék. Olaszországban mindig azt mondta a kapitányom, hogy a katona a lábával nyeri meg a csatát.

Pache-t küldte el vízért. Különben is csak mintegy ötven méternyire voltak a folyótól. Loubet, aki közben egy földbe vájt lyukban tüzet rakott, azonnal feltehette a húslevest, a kondért megtöltötte vízzel és beletette a nagy szakértelemmel előkészített húst. Öröm volt nézni, hogy forr a leves. Az emberek, miután elvégezték a rájuk rótt munkát, meghitt hangulatban nyúltak el a fűben, a tűz körül, s valamennyien gyerekes vágyakozással pislogtak a fövő étel felé; Loubet pedig méltóságos komolysággal szedte le a habot a leves színéről. Mint a gyerekek, mint a vadak, ők is csak arra az egyre vágyakoztak, hogy ehessenek, alhassanak az ismeretlenbe vezető, holnaptalan rohanásuk közben.

Maurice egy Reimsben vásárolt újságot talált a hátizsákjában, és Chouteau megkérdezte:

- A poroszokról is ír? Olvassa már fel!

Amint nőtt Jean tekintélye, ők is egyre jobban megfértek egymással. Maurice készségesen felolvasta az érdekes híreket. Közben Pache, a raj szabója megfoltozta a köpenyét, Lapoulle pedig a puskáját tisztogatta. Először is Bazaine nagy győzelméről olvasott, a lap szerint Bazaine egy egész porosz hadtestet szorított be a jaimont-i kőbányába; a mesét drámai leírásokkal körítette az újság, sziklákon összezúzódó emberekről, lovakról, teljes megsemmisülésről írt, azt állítván, hogy egyetlen ép holttest sem került a földbe. Aztán a német haderők siralmas állapotáról szóló, bő lére eresztett beszámolók következtek; mióta Franciaországban vannak, a rosszul táplált, hiányosan felszerelt, teljes nincstelenséggel sújtott katonákat szörnyű betegségek pusztítják, tömegesen hullanak el az utak mentén. Egy másik cikk arról írt, hogy a porosz királynak hasmenése van, meg hogy Bismarck eltörte a lábát, mikor kiugrott egy kocsma ablakán, ahol kis híján elfogták a zuávok. Hát ez aztán pompás! Lapoulle majd megszakadt nevettében, Chouteau-n meg a többieken sem látszott a kételkedésnek még csak az árnyéka sem, egyre hősködtek, hogy már csak kis idő, s úgy fogdossák össze a poroszokat, mint jégeső után a földre hullott verébfiakat. Bismarck esetén nevettek a legjobban. Hej, ezek a zuávok, hej ezek az algériai lövészek, ezek aztán a legények! Mindenféle mendemonda járta, Németország reszket félelmében és dühöng, mert hogy szerinte igazán nem való, hogy egy civilizált nemzet így védelmezze a földjét, ilyen vadakkal! Froeschwiller-nél ugyan megtizedelték őket, úgy látszik, mégis valamennyien megmaradtak és legyőzhetetlenek.

A dontrieni kis templom tornyában hatot ütött az óra, mikor Loubet elkiáltotta magát:

- Vacsorázni!

A szakasz áhítatosan körül ülte a kondért. Loubet az utolsó pillanatban zöldséget is talált a szomszédban az egyik parasztnál. Pompás lakoma lesz ebből a levesből, mely csak úgy árasztja a sárgarépa meg a póré illatát, csodajó étel ez, valóságos orvosság a gyomornak. A kanalak szaporán kopogtak a kis csajkákban, azután Jeannak, aki adagolt, szét kellett osztania a húst is, mégpedig a legigazságosabban, mert ezen a napon szikrázó tekintetek figyelték a kezét, s morogtak volna, ha azt veszik észre, hogy az egyiknek nagyobb falat jut. Az utolsó morzsáig megettek mindent, valósággal kinyalták a csajkákat.

- Az istenfáját! Mondhatom, többet ért, mint egy fenékbe rúgás - szögezte le Chouteau, miután végzett az evéssel, s hanyatt dőlt.

Maurice ugyancsak alaposan jóllakott, nagyon derűs volt ő is, már nem is gondolt a lábával, a sarka most nem lüktetett oly hevesen. Nem viszolygott már a nyers pajtáskodástól, a közös sors őt is rászorította valamiféle kedélyes egyenlősdi elfogadására. Éjszaka, akárcsak öt társa,

ő is mélyen aludt a sátorban, egy halomban a többivel, örült, hogy jó melegen lehet, míg kívül bőségesen hullik a hűvös harmat. Ami igaz, az igaz, Lapoulie - Loubet bíztatására - jó pár nyaláb szalmát lopott az egyik közeli kazalból, ebben aztán úgy aludt a hat ember, mintha pelyhes ágyba bújtak volna. S a holdfényes éjszakában Auberive-től Heutrégiville-ig, a lassan hömpölygő Suippe kies partján, a füzek között százezer alvó ember tábortüzének parazsa öt mérföldön át csillagokból kirakott vonalként világította meg a síkságot.

Amint megvirradt, kávét főztek, a szemeket az egyik csajkában puskatussal törték meg, majd beledobálták a lobogó vízbe, azután pár csepp hideg vizet locsoltak rá, hogy leülepedjen. Ezen a reggelen bíbor- és aranyfelhők között, fejedelmi pompával kelt fel a nap, de még Maurice sem figyelt fel a látóhatárra vagy az égboltra. Jean azonban a maga körültekintő paraszti módján nyugtalanul figyelte az esőt jelző vörös pirkadatot. Így aztán, indulás előtt, mikor kiosztották az előző nap sütött kenyeret, melyből a raj három veknit kapott, alaposan lehordta Loubet-t és Pache-t, amiért kívülről kötötték a hátizsákjukhoz. A sátorlapokat már összehajtogatták, a zsákokat bekötötték, s ügyet sem vetettek Jean figyelmeztetésére. A falvak minden tornyában hatot ütött az óra, mikor az egész hadsereg felkerekedett, s az új nap hajnali reménységében vidám szívvel folytatták a menetelést előre.

A 106-osok, hogy Vouziers-nál újra rátérjenek a reimsi útra, csaknem azonnal átvágtak a keresztutakon, több mint egy órán át mentek felfelé a tarlókon. Lent, északabbra a fák között megpillantották Béthiniville-t, úgy hírlett, hogy ott éjszakázott a császár. És mikor a vouziers-i útra értek, újra csak az előző napi síkságokat látták, a nyomorúságos Champagne kétségbeejtően egyhangú, kopár mezőin kellett áthaladniuk. Balról folyt a gyér vizű Arne, jobbról meg a végtelenbe húzódtak a kopár földek, sík lapályuk még távolabbinak mutatta a látóhatárt. Átmentek egy pár falun, többek között Saint-Clément-on, melynek egyetlen utcája az országút két oldalán kanyargott; azután Saint-Pierre mezővároskán, melynek gazdag lakói eltorlaszoltak ajtót-ablakot. Tíz óra tájt hosszú pihenőt tartottak, egy másik falu, Saint-Étienne mellett, ahol a katonák nagy örömére még dohány is akadt. A 7. hadtestet több oszlopra bontották, a 106. ezred egyedül menetelt, utána már csak egy vadászzászlóalj és a tartaléktüzérség következett; és Maurice hiába nézegetett vissza az útkanyaroknál, hogy újból lássa a hatalmas szekéroszlopot, melyre előző nap figyelt fel: a csordák sem voltak sehol, csak az ágyúk gördültek utánuk, és a sík lapályon valahogy még nagyobbnak látszottak, olyanok voltak, mint hosszú lábú, sötét sáskák.

Saint-Étienne után gyalázatos útszakasz következett, lassan kanyargott fölfelé a beláthatatlan kopár mezőkön, ahol a fenyőkön kívül semmi más nem élt meg, s a fenyők feketészöld koronája oly gyászosan vált ki a fehér föld hátteréből. Ilyen elszomorító tájon még nem vonultak át. A rosszul kövezett út a legutóbbi esőzés óta valóságos sártenger volt, a híg, szürke agyag, mint szurok fogta a lábukat. Halálosan kimerültek, az elcsigázott emberek képtelenek voltak haladni. S hogy teljes legyen a baj, váratlanul zuhogni kezdett az eső, s vadul korbácsolta őket. A tüzérség alig tudott kivergődni a kátyuból.

Chouteau, aki a raj rizskészletét vitte, már alig lihegett, dühöngött, hogy oly nehéz teher húzza a vállát, fogta hát, s azt hivén, hogy nem látja senki, ledobta az egészet. Loubet azonban észrevette:

- Mit csinálsz? Ez már mégiscsak disznóság! Aztán majd nézhetjük a napot!

- Eh, van most mindenük, majd a legközelebbi pihenőnél adnak másikat - válaszolt Chouteau.

Ez az érvelés nyilván meggyőzte Loubet-t, aki a szalonnát cipelte, s ő is megszabadult a tehertől.

Maurice egyre kegyetlenebbül szenvedett a lábával, nyilván megint gyulladásba jött a sarka. Olyan kínlódva vánszorgott, hogy láttán Jeant egyre nagyobb szánalom fogta el.

- No, mégsem jön rendbe? Megint csak kezdődik?

S mikor rövid pihenőt engedélyeztek, hogy az emberek kicsit kifújhassák magukat, jó tanáccsal szolgált.

- Húzza le a bakancsát, menjen mezítláb, a hűs sár majd enyhíti a lüktetést.

Maurice így valóban nagyobb kínlódás nélkül folytathatta az utat, és mélységes hála fogta el. Micsoda szerencséje a rajnak, hogy ilyen káplárja van, aki már volt katona, ismeri a dörgést: alig kikupálódott paraszt, az igaz, de mégiscsak derék ember.

Jó későn érkeztek Contreuve-be, ahol le kellett táborozniuk, miután átvágtak a Châlons-ból Vouziers-ba vezető úton, s egy meredek lejtőn leereszkedtek a Semide-katlanba. A táj megváltozott, az Ardennekben jártak. A falu fölé magasodó, hatalmas, kopár dombokról, ahol a 7. hadtest táborhelye volt, messziről, a zápor sápadt ködfüggönyén át látszott az Aisne völgye.

Hat óra volt, de Gaude még mindig nem jelzett menázsiosztást. Jean, hogy valamivel foglalkozzék - meg különben is nyugtalanította a feltámadt nagy szél - maga akarta felállítani a sátrat. Megmutatta az embereinek, hogyan kell kiválasztani az enyhén lejtős helyet, hogyan kell rézsutosan beverni a cölöpöket, hogyan kell vízelvezető árkot ásni a sátor körül. Maurice a lába miatt mentesült minden munkától, s meglepetten figyelte a nehézkes, nagydarab Jean értelmes ügyességét. Őt magát összetörte a fáradtság, de erősítette a mindnyájuk szívében újra éledő reménység. Kemény menetelés volt ez, Reims-től idáig hatvan kilométert tettek meg két szakaszban. Ha ilyen iramban folytatják s mindig előre mennek, minden bizonnyal megfutamítják a második német hadsereget, és segítségére lehetnek Bazaine-nek, még mielőtt a harmadiknak, a porosz trónörökös hadseregének, mely állítólag Vitry-le-Français-nál áll, ideje lenne Verdun alá masírozni.

- Na mi az? Éhen döglesztenek bennünket? - kérdezte Chouteau, megállapítván, hogy már hét óra, s még híre sincs a menázsiosztásnak.

Az előrelátó Jean mindenesetre megrakatta a tüzet Loubet-val, s feltétette vele a vízzel telt kondért. S minthogy tüzelőjük nem volt, szemet kellett hunynia, mikor a közlegény, hogy tüzet gyújthasson, kitördelte az egyik szomszédos kert léckerítését. De mikor Jean azt mondta neki, hogy főzzön szalonnás rizst, be kellett vallaniuk, hogy a rizs meg a szalonna a saint-étienne-i országút sarában maradt. Chouteau pimaszul hazudozott, hogy a rizses zsák nyilván lekapcsolódott a hátizsákjáról, úgy, hogy észre sem vette.

- Disznók! - kiáltotta Jean dühösen. - Eldobni az ennivalót, mikor annyi szegény ördögnek korog a gyomra!

A hátizsákokra kötött három veknivel is baj volt: nem hallgattak rá, a zápor eláztatta, valósággal szétmállott, ehetetlen volt.

- Na jól nézünk ki! - mondogatta. - Pedig volt mindenünk és most tessék, itt állunk falat nélkül... Micsoda disznók!

Kürtjel harsant, az őrmestert hívták, parancsot közöltek vele, és Sapin őrmester szokott mélabús ábrázattal állt szakasza emberei elé, hogy közölje velük: nem lesz semmiféle menázsiosztás, be kell érniük az úti elemózsiával. A szekéroszlop - úgy mondják - a rossz idő miatt útközben elmaradt. A csorda meg az ellentmondó parancsok miatt alighanem eltévedt. Később megtudták, hogy az 5. és a 12. hadtest aznap Rethel felé vonult, ahol a főhadiszállás

fog táborozni, a falvak minden élelmiszerkészlete, de még a lakosság is Rethel felé özönlött, az embereket lázas kíváncsiság hajtotta, hogy láthassák a császárt. Így aztán a 7. hadtest már csak kiürített vidéket talált: se hús, se kenyér; a lakosság eltűnt. S hogy a baj teljes legyen, a hadbiztosság élelmiszerkészletét valami félreértés folytán Chêne-Populeux-be irányították. Az egész hadjárat alatt állandó keserve volt ez a szerencsétlen élelmezési tiszteknek: minden katona szidta, átkozta őket, holott gyakran csak az volt a bűnük, hogy pontosan teljesítették a parancsot, a kijelölt helyre küldték az élelmet, viszont a csapatok nem érkeztek meg oda.

- Piszkos disznók - hajtogatta Jean magánkívül. - Úgy kell! Nem is érdemlitek meg, hogy előteremtsek valamit... de mit csináljak, ha egyszer kötelességem, hogy ne hagyjalak benneteket felfordulni az útszélen.

Felfedező útra indult, ezt tette volna minden jó káplár: magával vitte Pache-t is, a szelídsége miatt szerette ezt az embert, bár úgy vélte, hogy nagyon belemászott a szentelt vízbe.

Loubet pár pillanattal előbb meglátott egy két-háromszáz méternyire levő tanyát, Contreuve egyik faluszéli házát, ahol szemmel láthatóan nagy volt a sürgés-forgás. Szólt Chouteau-nak és Lapoulle-nak:

- Lépjünk meg mi is! Azt hiszem, ott mégis akad valami!

Maurice-ra bízták a lobogó vízzel telt kondért azzal, hogy élesztgesse alatta a tüzet. Maurice a takarójára ült, lehúzta a cipőjét, hogy a lábán száradjon a seb. Érdeklődve nézte a tábort, minden szakasz szétszéledt, mikor az emberek megtudták, hogy nem lesz menázsiosztás. Az a meggyőződés alakult ki benne, hogy egyesek mindig mindenben hiányt szenvednek, mások meg szakadatlan bőségben élnek, aszerint, hogy mennyire előrelátó és ügyes a káplár, meg az emberei. A hatalmas nyüzsgésben a puskagúlákon és a sátrakon át is látta, hogy akadnak olyanok, akik még csak tüzet sem rakhattak, mások meg beletörődve aludni tértek, viszont olyanokat is látott, akik jó étvággyal ettek, ki tudja, micsoda finom falatokat. Másrészt meglepte a fölötte emelkedő dombon táborozó tartaléktüzérség kifogástalan rendje. A felhők közül kibukkanó alkonyati nap vakítóan csillant meg az ágyúkon, melyekről a tüzérek már lemosták az út sarát. Közben a kis tanyán, amit az előbb Loubet és pajtásai kiszemeltek, Bourgain-Desfeuilles tábornok, a dandárparancsnokuk kényelmesen berendezkedett. Tűrhető ágyat talált, letelepedett egy omlett és egy sültcsirke elé, ami jókedvre hangolta, s minthogy de Vineuil ezredes is ott tartózkodott valami szolgálati ügy megbeszélése miatt, őt is meghívta vacsorára. Kettesben ettek, s egy hosszú, szőke legény sürgölődött körülöttük, még csak három napja állt a gazda szolgálatában, azt mondta, hogy elzászi, menekült, aki a froeschwiller-i összeomlás után került ide. A tábornok nyíltan beszélt előtte, a hadsereg meneteléséhez fűzött megjegyzéseket, aztán a legényt kérdezgette az utak meg a távolságok felől, megfeledkezvén arról, hogy nem az Ardennekből való. A kérdéseiből kivilágló teljes tájékozatlansága végül is kihozta az ezredest a sodrából. Ő Mézières-ben lakott. Néhány pontos adattal szolgált, mire a tábornok önkéntelenül felkiáltott:

- Micsoda ostobaság! Hogyan képzelik ezt? Hogyan harcoljunk olyan vidéken, amit még csak nem is ismerünk?

Az ezredes tétován, kétségbeesetten vállat vont. Tudta, hogy a hadüzenet után minden tiszt megkapta Németország térképét, de biztos volt abban is, hogy egynek sincs meg Franciaország térképe. Lesújtotta az, amit egy hónapon át látott, hallott. Már csak a bátorság élt benne, tekintélyét is ennek köszönhette, mert különben kissé gyenge és szűk látókörű parancsnok volt, az ezrednél szerették s nem nagyon féltek tőle.

- Az ember még csak nem is ehetik nyugodtan! - kiáltott fel hirtelen a tábornok. - Mit ordítoznak?... Te, elzászi, menj, nézz utána!

De máris belépett a gazda, elkeseredetten jajveszékelt, hadonászott. Kifosztották, a vadászok és a zuávok minden megmozdíthatót elvittek a házából. Először nagy könnyelműen árulni kezdett, mert az egész faluban csak neki volt tojása, burgonyája, nyúlpecsenyéje. Nem nagyon zsarolta a vevőit, pénzt kapott, árut adott, míg aztán a vevők egyre szaporodtak, lerohanták, megbolondították, végül feltaszították, mindent elvittek, s egy fillért sem adtak érte. A háború kezdete óta sok paraszt mindenét eldugta, még egy pohár vizet sem adott, mert attól tartott, hogy az emberáradatnak ez a lassú és ellenállhatatlan nyomása kiszorítja saját házából, és elvisz minden elmozdíthatót.

- Ugyan, jó ember, hagyjon engem békén! - válaszolt a tábornok bosszúsan. - Naponta vagy egy tucatot kellene lelövetni ezekből a csirkefogókból. Hát lehet ezt?

Ezzel bezáratta az ajtót, nehogy szigorú intézkedésekre kényszerüljön. Az ezredes meg közben azt magyarázta, hogy nem volt menázsiosztás, és az emberek éhesek.

Odakint Loubet burgonyaföldre bukkant, és Lapoulle-lal együtt nekiesett, két kézzel kotorták, tépték ki a burgonyát, s megtöltötték zsebeiket. Chouteau azonban, aki belesett egy alacsony kerítésen, füttyentett nekik, mire odafutottak hozzá, s hangosan felkiáltottak: egy szűk udvarban egy sereg liba, mintegy tíz-tizenkét pompás állat sétálgatott méltóságosan. Azonnal megtanácskozták, mi a teendő, felbíztatták Lapoulle-t, hogy ugorjon át a kerítésen. Könyörtelen csata kezdődött, a lúd, amit elkapott, csőrének kemény ollójával csaknem levágta a legény orrát. Erre aztán a nyakát markolta meg, hogy kitekeri, de az állat erős lábát belevágta a karjába és a hasába. Kénytelen volt ököllel szétzúzni a fejét, de az állat még akkor is küszködött. Lapoulle igyekezett odébb állni, a többi lúd meg a sarkában száguldott, tépte a lábát, ahol érte.

A ludat a burgonyával együtt zsákba dugták, s mire hármasban visszaértek, már a sátornál találták Jeant és Pache-t is, ők is sikerrel jártak, négy friss kenyeret és egy sajtot hoztak, egy derék öregasszonytól vásárolták.

- A víz forr, főzzünk kávét - mondta a káplár. - Sajtunk meg kenyerünk van, pompás lakománk lesz.

De mikor váratlanul meglátta a lába elé kiterített libát, akarva, nem akarva, elnevette magát. Szakértő módjára tapogatta, megcsodálta:

- A kutyafáját! Micsoda pompás állat! Meg van vagy húsz font!

- Ez egy madár - magyarázta Loubet szokott tréfálkozó hangján -, összetalálkoztunk, s meg akart velünk ismerkedni.

Jean intett, jelezvén, hogy többre nem is kíváncsi. Élni csak kell. No és, istenem, miért ne jusson a finom falat ezeknek a szegény ördögöknek, akik már azt is elfelejtették, milyen íze van a húsnak.

Loubet máris felszította a parazsat, Pache és Lapoulle nagy sebesen megkopasztotta a libát. Chouteau, aki futólépésben hozott a tüzérektől egy darab zsineget, a nagy parázs fölött két szuronyra kötötte a pecsenyét, s Maurice-ra hárult a feladat, hogy időnként kicsit fordítson rajta. A zsírja a közös kondérba csöpögött. A pecsenyesütés diadalünnep volt! Körbe állta az egész ezred, minden embert odacsalogatott a pecsenye illata. És micsoda ünnepi lakoma következett!

Libasült, főtt krumpli, kenyér, sajt! Mikor Jean feldarabolta a libát, a raj telezabálta magát. Nem volt adagolás, mindenki annyit evett, amennyi beléje fért. Egy darab még a tüzéreknek is jutott, akik a zsineget adták.

Aznap este éheztek az ezred tisztjei. Valami irányítási hiba folytán eltévedt a tábori konyha, nyilván a nagy szekéroszlopot követte. A katonák szenvedtek ugyan, ha elmaradt a menázsiosztás, de azért többnyire mégiscsak szereztek valami ennivalót, kisegítették egymást, az egyes rajok összeadták, amijük volt; de a maguk erejére szoruló, magányos tisztek nem tehettek semmit, kínlódva éheztek, ha a tábori konyhával baj volt.

Így aztán Chouteau, amint meghallotta Beaudoin kapitányt az élelmiszerkocsi eltűnése miatt szitkozódni, jóízűt röhögött, valósággal belebújt a libába, mikor látta, hogy merev képpel megy tovább. Feléje csippentett a szemével:

- Nézzétek csak, hogy szimatol!... Öt frankot is megadna a püspökfalatjáért.

Valamennyien csúfot űztek a kapitány éhségéből: a túl fiatal, túl merev ember - akit ők csak mogorva pukkancsnak neveztek - nem tudta magát megszerettetni az embereivel. Pár pillanatig úgy látszott, mintha kérdőre akarná vonni a rajt a liba körül támadt kavarodás miatt, de alighanem félt, hogy elárulja, mennyire éhes, hát peckesen tovább ment, mintha mit sem látott volna.

Rochas hadnagy, aki ugyancsak pokolian megéhezett, most is jóindulatúan nevetgélve forgolódott a szerencsés raj körül. Őt bezzeg istenítették az emberei; először is, mert utálta a kapitányt, ezt a Saint-Cyrból kikerült gigerlit, meg azért is, mert valamikor közlegény volt, akárcsak ők. De azért vele sem volt mindig könnyű, néha olyan goromba volt, hogy legszívesebben megpofozták volna.

Jean kérdőn nézett bajtársaira, majd felállt, és a sátor mögé hívta Rochast.

- Hadnagy úr, kérem, ha meg nem sértem, fogadná el...

Ezzel egy negyed veknit meg egy csajkát adott neki, benne libacomb, meg hat jókora krumpli.

Ezen az éjszakán sem kellett ringatni őket. Horkolva emésztették a húst. Hálásak lehettek a káplárnak, hogy olyan alaposan lecövekelte a sátrat, mert még csak észre sem vették, hogy két óra tájt heves szél támadt, zuhogott a zápor: több sátrat elsodort, az emberek felijedtek, és a sötétben csuromvizesen rohangáltak a ponyvák után; de az ő sátruk bírta, szárazon voltak, egy csepp víz sem érte őket, a ponyváról a körbe ásott kis árokba ömlött az eső.

Amint megvirradt, Maurice felébredt, s minthogy csak nyolc órakor kellett indulniuk, úgy gondolta, felmegy a dombra, a tartaléktüzérség táborhelyére, hogy találkozzék Honoréval, az unokabátyjával. A lába sem fájt annyira, jót tett neki a nyugodt éjszaka. Ismét ámulva nézte a kifogástalanul elrendezett ágyúparkot, az üteg pontosan egyvonalban felállított hat ágyúját, mögöttük a lőszerkocsikkal, társzekerekkel, takarmányszekerekkel, tábori kovácsműhelyekkel. Odébb a kikötött lovak nyerítettek, pofájukat a kelő nap felé fordítva. Honoré sátrát nyomban megtalálta, e hibátlan rendben ugyanis minden ágyú személyzete egy sorban felállított külön sátrakban volt elszállásolva, úgy, hogy aki látta a tábort, azt is tudta, hány ágyúja van.

Mikor Maurice felért a dombra, a tüzérek már felkeltek, kávéztak, s közben nagyban folyt a csetepaté Adolphe, az élhajtó és Louis, az irányzó tüzér között. Három éve voltak összepárosítva, a szokásnak megfelelően, mely úgy követelte, hogy egy lovas és egy gyalogos legyen egy pár; meg is voltak jó egyetértésben; s ez csak akkor borult fel, ha evésre került a sor. A tanultabb, nagyon értelmes Louis igazodott ahhoz az íratlan szabályhoz, mely szerint a lovas katona mindenkor parancsol a gyalogosnak, így aztán ő verte fel a sátrat, ő végezte a soros munkákat, az ő gondja volt a menázsi; Adolphe meg, mint aki tisztában volt abszolút felsőbbrendűségével, a két lovával foglalkozott. A sovány, fekete Louis-t csillapíthatatlan étvággyal verte meg a természet, s mindig zúgolódott, mikor a jól megtermett, szőke bajszú

Adolphe annyit akart venni az ételből, amennyi éppen tetszett neki. Most azért vesztek össze, mert Louis, aki a kávét főzte, azzal vádolta Adophe-ot, hogy az egészet egyedül issza meg. Úgy kellett őket összebékíteni.

Honoré minden reggel, mihelyt felébredt, az ágyújához sietett, az embereknek az ő szeme láttára kellett róla letörölgetni az éjszakai harmatot, mintha szívének kedves állatot csutakoltatna, nehogy megfázzék. S ott állt, gyöngéd pillantással nézte, mint csillog a friss hajnali levegőben, mikor meglátta Maurice-t.

- Nézd csak! Tudtam, hogy a 106-osok itt vannak valahol szomszédságunkban, le is akartam menni, mert tegnap levelet kaptam Remilly-ből... No, igyunk egy pohárkával.

Hogy kettesben maradhassanak, a kis tanya felé indult vele, amit előző nap kifosztottak a katonák, s ahol a javíthatatlan, örökké haszonéhes paraszt csapra ütvén egy hordó fehér bort, valami ivófélét rendezett be. A kapuja előtt egy deszkán mérte az áruját, poharanként négy souért, s a három nappal előbb felfogadott szőke óriás, az elzászi segédkezett neki.

Honoré már koccintott Maurice-szal, mikor tekintete az elzászi legényre tévedt. Egy pillanatig döbbenten meredt az arcába. Aztán irgalmatlanul elkáromkodta magát:

- A kutyaistenit! Goliath!

Ezzel feléje ugrott, hogy elkapja a torkát. A paraszt azonban, azt képzelvén, hogy megint ki akarják fosztani, hátraugrott, s eltorlaszolta a bejáratot. Zűrzavar támadt, az ott ácsorgó katonák nekiestek az ajtónak, miközben az őrjöngő tűzmester torkaszakadtából kiáltozott:

- Nyissa ki! Ostoba barom, nyissa ki!... Kém, értse meg, hogy kém!

Most már Maurice sem kételkedett. Világosan felismerte azt az embert, akit a mulhouse-i táborban bizonyítékok hiányában elbocsátottak, s ez az ember nem volt más, mint Goliath, a remilly-i Fouchard bátyó hajdani bérese. Mire a paraszt végre hajlandó volt kinyitni a kapuját, már hiába kutattak át mindent, eltűnt az elzászi, a szőke óriás, a jóképű legény, akit Bourgain-Desfeuilles tábornok hiába kérdezgetett előző este, s aki előtt vacsorázás közben gyanútlan őszinteséggel nyilatkozott meg. Nyilván a ház hátsó részében nyitva hagyott ablakon át ugrott ki, de hiába cserkészték be a környéket, a nagy darab ember elillant, mint a kámfor.

Maurice kénytelen volt Honoréval félrehúzódni, mert az unokabátyja kétségbeesett dühe túlságosan sokat árult volna el a többieknek, márpedig igazán semmi szükség arra, hogy a bajtársakat beavassák ezekbe a szomorú családi ügyekbe.

- A kutyaistenit! De szívesen megfojtottam volna!... Az a tegnap kapott levél úgyis alaposan felbőszített ellene!

Amint a tanyától pár lépésnyire távolodtak, letelepedtek az egyik kazal tövében, s odaadta Maurice-nak a levelet.

Mindennapi történet volt, Honoré Fouchard és Silvine Morange szomorú szerelmi regénye. Silvine, az alázatos pillantású, szép szemű, barna Silvine nagyon korán elvesztette az anyját, egy raucourt-i megesett gyárimunkásnőt; Dalichamp doktor lett a kislány keresztapja; a derék doktor ugyanis mindig készséggel pártfogolta a szerencsétlenül járt teremtések gyerekeit, akiket ő segített a világra. Az ő gondolata volt, hogy a leányt kiscselédnek adja az öreg Fouchard-hoz. Az öreg paraszt, aki nyereségvágyból lett mészáros, és húsz környékbeli faluban házalt a hússal, bizony kegyetlenül fösvény és irgalmatlanul nyers ember volt, de a doktor úgy gondolta, hogy vigyáz majd a kislányra, aki ha dolgozik, megcsinálhatja a szerencséjét. A gyári élet fertőjétől mindenesetre megmenekül. Az már szinte természetes volt, hogy az öreg Fouchard otthonában a ház fia és a kis szolgálólány egymásba szerettek. Honoré tizenhat éves

volt, mikor Silvine tizenkettő, s mikor a lány betöltötte a tizenhatodikat, a fiú meg a huszadikat, és a sorozáson jó számot húzott, elhatározta, hogy szerelmét feleségül veszi. A fiú megfontolt és nyugodt természetéből fakadó ritka becsületesség magyarázta azt, hogy a félszerbeli nagy csókolózásokon kívül egyéb nem történt a fiatalok között. Csakhogy, mikor Honoré a házassági tervéről beszélt apjának, az dühösen és csökönyösen jelentette ki, hogy még az élete árán sem enged; majd nyugodtan továbbra is a háznál tartotta a lányt, azt remélvén, hogy majd csak jóllaknak egymással, s ezzel vége lesz az ügynek. Csaknem másfél éven át tartott ez így, a fiatalok szerették, kívánták, de ujjal sem érintették egymást. Később szörnyű jelenetre került sor az apa és fiú között, Honoré nem maradhatott tovább az apja házánál, beállt katonának, Afrikába került, s az öreg továbbra is makacsul ragaszkodott a szolgálólányhoz, akinek a munkájával meg volt elégedve. S ezután valami szörnyűség következett: Silvine, aki, megesküdött, hogy megvárja szerelmesét, két héttel később, egy este a béres karjában találta magát. Pár hónappal előbb került a házhoz Goliath Steinberg, a porosz, ezt a nevet kapta, a kefehajú, szőke, nagydarab, örökké mosolygó, rózsaszín képű legény, aki Honoré barátja és bizalmasa lett. Vajon az öreg Fouchard alattomban felbíztatta a legényt? Vajon Silvine odaadta magát egy önfeledt percben, vagy voltaképpen megerőszakolták a fájdalomtól beteg, s a válás könnyeitől még gyenge lányt? Jómaga sem tudta, hogyan történt, mintha villám sújtotta volna le, teherbe esett, s ekkor beletörődött abba, hogy feleségül kell mennie Goliath-hoz. Az örökösen derűs legény egyébként nem mondott nemet, csak a formaságok elintézését halasztotta a kicsi megszületéséig. A szülést megelőző napon aztán hirtelen eltűnt. Később az a hír járta, hogy Beaumont környékén egy másik tanyára szegődött. Azóta három év telt el, s most már senki sem kétli, hogy ez a derék Goliath, aki könnyű szívvel ejtette teherbe a lányokat, azok közül a kémek közül való, akikkel Németország teleszórta a keleti országrészeket. Honoré, mikor Afrikában megtudta, hogy mi történt, három hónapon át feküdt egy kórházban, beteg volt, mintha az afrikai nap sújtotta volna le tüzes lándzsájával, és azóta soha nem vett ki szabadságot, nem ment haza, rettegett attól, hogy viszont kell látnia Silvine-t a gyerekével.

A tüzér keze reszketett, míg Maurice a levelet olvasta. Silvine írta, ez volt az első, az egyetlen levele.

Vajon milyen indulat késztette írásra ezt az alázatos, csöndes teremtést, akinek szép fekete szeme az örök szolgaság közben is néha döbbenetesen szilárd határozottságot tükrözött? Csak annyit írt, tudja, hogy Honoré háborúban van, és nagyon fájna, ha többé nem láthatná, és Honoré esetleg abban a hitben halna meg, hogy már nem szereti őt. Mindig szerette, rajta kívül soha senkit sem szeretett; négy oldalon át egyformának tűnő mondatokban ismételgette ezt, nem próbálta mentegetni, de még csak magyarázni sem azt, ami történt. S egy szó sem esett a gyerekről, az egész levél végtelenül gyengéd búcsúzás volt csupán.

Maurice-t, aki hajdan unokabátyja bizalmasa volt, nagyon meghatotta ez az írás. Felnézett, s látva, hogy Honoré szeme csupa könny, gyöngéden átkarolta.

- Szegény öregem!

De a tűzmester máris erőt vett megindultságán. A levelet gondosan ismét keblébe rejtette, zubbonyát összegombolta.

- Igen, ilyesmiktől aztán megőrül az ember... Ej, ha megfojthattam volna azt a bitangot!... No, még megtörténhet.

A kürtök táborbontást jeleztek, futniuk kellett, hogy sátrukhoz érjenek. Az indulás egyébként elhúzódott, az emberek csaknem kilenc óráig vártak borjúval a hátukon. Mintha bizonytalanság fogta volna el a parancsnokokat, nyoma sem volt már a két első nap hősi elszántságának,

mikor a 7. hadtest hatvan kilométert tett meg két szakaszban. S reggel óta különös, nyugtalanító hír kelt lábra: a három másik hadtest észak felé menetel - az 1. Juniville-be, az 5. és a 12. Rethelbe - és ezt az értelmetlenséget azzal magyarázzák, hogy az ellátás tette szükségessé. Hát már nem Verdun felé tartanak? Miért vesztegetik el ezt a napot? A legrosszabb az volt, hogy a poroszok már nem lehettek nagyon messze, hiszen a tisztek figyelmeztették embereiket, hogy ne maradozzanak el, mert aki lemarad, könnyen az ellenséges lovasság földerítőinek kezére kerülhet.

Augusztus 25-e volt, és Maurice, ha később eszébe jutott Goliath eltűnése, szilárdan hitte, hogy ez az ember is azok közül való volt, akik a német nagyvezérkarnak pontos felvilágosításokkal szolgáltak a châlons-i hadsereg meneteléséről, s hogy ez volt az oka a harmadik hadsereg frontváltoztatásának. A porosz trónörökös már másnap elhagyta Remigny-t, megkezdődött a hadmozdulat, az oldaltámadás, egy erőltetett menetelésben és bámulatos rendben végrehajtott gigászi bekerítő művelet Champagne-on és az Ardenneken keresztül. Míg a franciák tétováztak, egyhelyben topogtak, mintha hirtelen bénulás érte volna őket, a poroszok naponta negyven kilométert is megtettek, roppant ívben folytatva a hajtóvadászatot, s az űzött emberfalkákat a határvidéki erdőségek felé szorították.

Végre elindultak: ezen a napon a hadsereg valójában nem tett mást, mint hogy elfordult balszárnya körül; a 7. hadtest mindössze a Contreuve-öt Vouziers-tól elválasztó gyenge két mérföldet tette meg, az 5. és a 12. hadtest pedig mozdulatlanul várt Rethelnél, az 1. megállt Attigny-nál. Contreuve-től az Aisne völgyéig megint csak síkságok, még kopárabb földek terültek el: a Vouziers-hoz közelítő út szürke földek, tar dombok között kanyargott, sehol egy fa, sehol egy ház, a pusztaságok mélabúja ülte meg az egész vidéket; s bár rövid útszakaszt kellett megtenniük, fáradtan, lélektelenül baktattak, s így a menetelés elviselhetetlenül hosszúnak tűnt. Már délben megálltak az Aisne balpartján, ott táboroztak a kopár földek között, melyeknek utolsó dombvonulatairól beláthatták a völgyet, innen figyelték a parton futó monthois-i utat, melyen át az ellenséget várták.

Maurice valósággal belekábult, mikor látta, hogy ezen a monthois-i úton Margueritte tábornok hadosztálya, az egész tartaléklovasság érkezik, melynek feladata volt, hogy támogassa a 7. hadtestet, s a hadsereg balszárnyán felderítő tevékenységet folytasson. Úgy hírlett, hogy Chêne-Populeux felé vonul. Vajon miért gyengítik így az egyetlen szárnyat, mely veszélyes helyzetben van? Miért rendelik Margueritte hadosztályát a centrumba, ahol az égvilágon semmi hasznát nem vehetik annak a kétezer lovasnak, akiket több mérföldes távolságban felderítőként kellett volna bevetni? Ráadásul a 7. hadtest manőverének kellős közepébe keveredve csaknem elszakították egymástól a hadoszlopokat, az emberek, ágyúk és lovak egykettőre reménytelenül összekavarodtak. Az afrikai vadászoknak majd két órán át kellett várakozniuk Vouziers előtt.

A véletlen úgy hozta, hogy Maurice meglátta Prospert, aki egy pocsolya mellett vezette a lovát, s pár pillanatig elbeszélgettek. A vadász kábult volt, tanácstalan, nem értett semmit, Reims óta nem látott semmit, azaz mégis látott két ulánust, a fickók megjelentek, s rögtön újra eltűntek nyomtalanul, ahogy jöttek. Mindenféle történetet meséltek négy ulánusról, akik csapattestüktől húsz kilométernyire, revolverrel a kezükben vágtattak be az egyik városba, végigrohanták, meghódították. Mindenütt ott vannak, mint zsongó méhraj előzik meg a hadoszlopokat, mozgó falként takarják a gyalogság hadmozdulatait, mely így teljes biztonságban menetel, mintha csak békeidőket élnénk. S Maurice-nak fájdalmasan összeszorult a szíve, amint az oly rosszul felhasznált haderővel, a vadászokkal, huszárokkal zsúfolt útra nézett.

- Hát akkor viszontlátásra! - szorított kezet Prosperrel. - Talán mégiscsak szükség van rátok odafent.

A vadászt azonban szemmel láthatóan keserítette a rájuk rótt feladat. Rosszkedvűen simogatta meg Zéphirt, s így válaszolt:

- Eh, csak ölik az állatokat, az emberekkel meg nem csinálnak semmit... Utálatos mesterség ez!

Este, mikor Maurice lehúzta a cipőjét, hogy megnézze lázasan lüktető sarkát, a bőrt is letépte róla. Feljajdult, amint a sebből kibuggyant a vér. Jean éppen a közelében volt, s látszott rajta a féltő, nagy szánakozás.

- Idehallgasson, ennek már fele sem tréfa, a végén még kidől... Törődni kell vele. Bízza rám.

Melléje térdelt, kimosta a sebet, a hátizsákjából tiszta vásznat vett elő, azzal kötötte be. Szinte anyáskodva bánt vele, mint afféle sokat próbált férfi, akinek nehézkes keze, ha kell, nagyon gyöngéd tud lenni.

Maurice-on leküzdhetetlen meghatottság vett erőt, szeme könnyes lett, a szeretet utáni mondhatatlan vágyában szíve diktálta a tegező szót, mintha valóban testvérre talált volna a valamikor olyannyira gyűlölt, a minap még lenézett parasztban.

- Te aztán derék ember vagy... Köszönöm, öregem.

És Jean szemmel láthatóan szívesen tegezte vissza; szokott nyugodt mosolyával mondta:

- No és most, fiacskám, rágyújtasz? Van még dohányunk.

V

Másnap, 26-án, a sátorban töltött éjszaka után Maurice elcsigázottan, összetörten ébredt. Nem szokta még meg a kemény földet, s minthogy az este megtiltották a katonáknak, hogy lehúzzák a bakancsukat, és az őrmesterek a sötétben tapogatózva ellenőrizték, vajon mindenkin rendben van-e a bakancs és a lábszárvédő, a lába sem nagyon javult, fájt, lüktetett, ráadásul nyilván meg is fázott, mert kidugta a sátorlap alól, hogy kinyújtóztathassa.

Jean nyomban figyelmeztette:

- Öregem, ha ma menetelnünk kell, jó lenne, ha szólnál az ezredorvosnak, és megkérnéd, hogy rakasson fel az egyik kocsira.

Senki semmit nem tudott, a legellentétesebb hírek szállingóztak. Kis ideig azt hitték, hogy megint útnak indulnak; tábort bontottak, felkerekedett az egész hadtest, átvágott Vouziers-n, az Aisne balpartján csak a második hadosztály egy dandárját hagyták, hogy a monthois-i út továbbra is megfigyelés alatt álljon. Aztán a város túlsó végén, a jobbparton, hirtelen mégis megálltak, a grand-préi út két oldalán elterülő földeken és réteken gúlába rakták fegyvereiket. E pillanatban ügettek el az úton a 4-es huszárok, s távozásuk különféle találgatásokra adott alkalmat.

- Ha várakozunk, veletek maradok - jelentette ki Maurice, aki viszolygott attól, hogy az ezredorvoshoz menjen, és kórházkocsira kérezkedjen.

Kisvártatva megtudták, hogy itt táboroznak mindaddig, míg Douay tábornok pontos értesüléseket nem szerez az ellenség hadmozdulatairól. A tábornokot az előző naptól fogva, hogy látta Margueritte hadosztályát Chêne felé vonulni, egyre fokozódó aggodalom gyötörte, hogy nincs hátvédje, hogy egy szál ember sem őrzi az argonne-i átkelőket. A 4-es huszárokat földerítésre küldte azzal a paranccsal, hogy menjenek egészen a grand-préi és a croix-aux-bois-i átkelőkig, s mindenképpen hozzanak neki híreket.

A vouziers-i polgármester buzgalmának köszönhetően előző nap kaptak kenyeret, húst és takarmányt, s már délelőtt tíz órakor megengedték az embereknek, hogy főzzenek; attól tartottak ugyanis, hogy később nem lesz rá idő. Ekkor azonban már mindenkit egy második csapat indulása foglalkoztatott: azon az úton, melyen a huszárok elvágtattak, elindult a Bordas-dandár is. Mi történik itt? Hát mégis mennek? Hát mégsem hagyják, hogy a már fövő ételt békén megehessék? A tisztek azonban megmagyarázták: a Bordas-dandár feladata az, hogy elfoglalja az onnan pár kilométernyire fekvő Buzancy-t. Igaz, mások meg azt mondogatták, hogy a huszárok nagy létszámú ellenséges lovas osztagokba ütköztek, s a brigádot az ő felmentésükre küldik.

Maurice-nak pár órás édes nyugalom jutott. Elnyújtózott a fűben a domboldalon, ahol az ezrede táborozott, s a fáradtságtól zsibbadtan nézegette az Aisne kies völgyét, a fák alatt zöldellő réteket, melyek között lustán hömpölygött a folyó. Maga előtt látta a völgyet félkörben lezáró Vouziers lépcsőzetesen emelkedő tetőit, fölöttük a templom két tornyát; az egyik karcsún a magasba szökellt, a másik meg szerényen meghúzódott zömök kupolájával. Lent a hídnál a bőrcserzők kéményei füstölögtek, a híd túlsó végén meg egy nagy malom lisztporos épületei fehérlettek ki a parti fák zöldjéből. A ligetek között megbúvó kisváros látképe édes bűvöletet árasztott, mintha Maurice ismét visszanyerte volna álmodozó ifjúságának mindent érzékelő látását. Ifjúsága tért most vissza, a hajdani vouziers-i kirándulások emléke, azok a

napok, mikor még Chêne-ben, szülővárosában lakott. Egy órán át minden egyébről megfeledkezett.

A menázsit már jó ideje megették, és tovább várakoztak. Fél három óra tájt lassan fokozódó izgalom fogta el az egész tábort. Parancsok futottak végig a sorokon, kiürítették a réteket, valamennyi csapat feljebb, az egymástól négy-öt kilométernyire fekvő Chestres és Falaise közötti dombokra vonult. A műszaki csapatok máris ásták a lövészárkokat, építették a mellvédeket, balra pedig, egy dombtetőn felállt a tartaléktüzérség. Közben elterjedt a hír, hogy Bordas tábornok staféta útján tudatta, hogy miután Grand-Prénél túlerőbe ütközött, kénytelen volt visszavonulni Buzancy alá, s így félő, hogy vouziers-i visszavonulása útját hamarosan elvágják. A 7. hadtest parancsnoka, minthogy ezek után azonnali támadástól tartott, harci állásba rendezte el csapatait, hogy az első rohamot feltartóztathassák addig is, míg a haderő többi része segítségükre jön. A tábornok egyik hadsegédével levelet küldött a marsallhoz, tájékoztatta a helyzetről, és segítséget kért. Végül, nehogy zavarja a hadmozdulatokat, a hosszú trénoszlopot, mely még az éjszaka csatlakozott a hadtesthez és idáig követte, csak úgy vaktában, azon nyomban útnak indították Chagny felé. Ez már a csatát jelezte.

- Hadnagy úr, akkor hát ez már komoly? - kérdezte Maurice Rochas-t.

- De az ám, az angyalát! - válaszolt a hadnagy hosszú karjával hadonászva. - Mindjárt meglátja, micsoda haddelhadd lesz itt!

A katonák el voltak ragadtatva a harc gondolatától. Miután Chestreas-től Falaise-ig felállt az arcvonal, a tábor még jobban lelkesedett, a csapatokat lázas türelmetlenség fogta el. Na végre, meglátják ezeket a poroszokat, akikről az újságokból tudják, hogy a sok menetelés után mily elcsigázottak, a sok nyavalyától mily gyöngék, mily kiéhezettek, mily toprongyosak! S a reménység, hogy az első összecsapásnál megverik őket, valamennyiükben új virtust ébresztett.

- Nem baj ám, hogy végre összeakadunk - jelentette ki Jean. - Éppen elég ideje bújócskázunk, már amióta ott a határnál az után a csata után elszakadtunk egymástól... De vajon biztosan azok jönnek most, akik megverték Mac-Mahont?

Maurice bizonytalan volt, nem tudott válaszolni. Azok után, amit Reimsben olvasott, nehezen tudta elképzelni, hogy a porosz trónörökös parancsnoksága alatt álló harmadik hadsereg Vouziers-ben legyen, hiszen még két nappal ezelőtt is valahol Vitry-le Français vidékén táborozott. Beszéltek ugyan egy negyedik német hadseregről is, mely a szász trónörökös parancsnoksága alatt állott, ez a hadsereg állítólag a Meuse mentén operált: nyilván erről a hadseregről lehet szó, bár Grand-Pré ilyen gyors elfoglalása a nagy távolságok miatt valóban döbbenetes lenne. Gondolatai végleg összekavarodtak, mikor nagy megrökönyödésére meghallotta, hogy Bourgain-Desfeuilles tábornok az után kérdezősködik egy falaise-i parasztnál, hogy vajon a Meuse átfolyik-e Buzancy-n, és hogy vajon vannak-e ott jó erős hidak. Angyali tudatlanságában a tábornok még azt is kijelentette, hogy egy Grand-Pré felől jövő, százezer emberből álló hadoszlop fogja őket megtámadni, egy másik, hatvanezres létszámú hadoszlop pedig Sainte-Menehould felől közeleg.

- Hogy van a lábad? - kérdezte Jean Maurice-tól.

- Kutya bajom! - válaszolt Maurice nevetve. - Ha verekszünk, akkor minden jó lesz!

Igazat mondott. Valami ideges feszültség tartotta lábon, úgy érezte, a föld felett lebeg. S ha az ember meggondolja, hogy az egész hadjárat alatt még csak egy golyót sem lőtt ki! Elment a határra, az aggodalom gyötrelmes éjszakáját töltötte el Mulhouse alatt, s még csak poroszt sem látott, még csak a puskáját sem sütötte el; vissza kellett vonulnia Belfort-ig, aztán Reims-ig, és most öt nap óta ismét az ellenség elé menetel, s a fegyvere még mindig szűz, még

egyszer sem volt rá szüksége. Egyre fokozódó vágy, valami lassú düh emésztette, hogy vállához kaphassa, hogy egy golyót kilőhessen, hogy az idegein így könnyíthessen. Hamarosan hat hete lesz, hogy a lelkesedés mámorában beállt katonának, arról álmodozván, hogy máris csatába indul, s ő, a futáshoz, meneteléshez gyenge ember, eddig mást sem csinált, mint a lábát koptatta a csataterektől távol. Így aztán a lázasan várakozó tömegben ő is azok közé tartozott, akik feszült türelmetlenséggel fürkészték a szép fák között nyílegyenest a végtelenbe futó grand-préi utat. Ha lenézett, a völgyet látta, az Aisne mint ezüst szalag csillogott a fűzek és a nyárfák között, de tekintete ösztönösen vissza-visszatért oda, arra az útra.

Négy óra tájt riadalom támadt. A 4-es huszárok nagy kerülővel visszaértek, s az arcvonalban szájról szájra jártak az egyre színesebb mesék, hogy micsoda harcokat vívtak az ulánusokkal; ez aztán mindenkiben erősítette a meggyőződést, hogy küszöbön áll a támadás. Két órával később újabb rémült lovasküldönc érkezett azzal a hírrel, hogy Bordas tábornok nem mer mozdulni Grand-Préből, mert szent meggyőződése, hogy a vouziers-i utat már elvágták. Ez nem lehetett igaz, hiszen a küldönc akadálytalanul megérkezett. Egyik pillanatról a másikra mégis bekövetkezhetett az, amit Bordas tábornok hitt, s ezért Dumont tábornok, a hadosztály-parancsnok, a kezén maradt dandárral azon nyomban indult, hogy felmentse veszélybe került másik dandárját. Vouziers mögött lefelé ereszkedett a nap, s egy nagy vörös felhőn feketén rajzolódtak ki a város háztetői. A fák kettős sora között még sokáig szemmel követhették a dandárt, mely végül eltűnt a leereszkedő alkonyatban.

De Vineuil ezredes ellenőrizte, vajon ezrede jól választotta-e meg éjszakai állását. Nagyon meglepte, hogy Beaudoin kapitány nincs a helyén, s minthogy éppen abban a pillanatban érkezett azzal, hogy Vouziers-ban ebédelt Ladicourt bárónőnél, az ezredes irgalmatlanul lehordta. A csinos Beaudoin kapitány egyébként katonásan, szó nélkül tűrte a dorgálást.

- Fiaim - hajtogatta az ezredes, miközben emberei között járkált -, alighanem támadást kapunk az éjszaka vagy legkésőbb hajnalban. Álljatok készen, s ne felejtsétek, hogy a 106-osok még sohasem futamodtak meg.

Valamennyien megéljenezték, valamennyien szívesen vállalkoztak a „nagytakarításra", hogy már végezzenek, hogy leküzdjék a fáradtságot és csüggedést, mely az indulás óta egyre jobban erőt vett rajtuk. Megvizsgálták a fegyvereket, kicserélték a gyútűket. Minthogy délelőtt már ettek főtt ételt, most beérték kávéval és kétszersülttel. Parancsot kaptak, hogy nem szabad lefeküdniük. Előőrsöket küldtek másfél kilométerre, őrszemeket állítottak fel az Aisne partjáig. A tisztek kivétel nélkül a tábortüzek körül virrasztottak. Az egyik tábortűz táncoló fényénél, valami alacsony kerítés mellett időnként világosan látszott a vezénylő tábornok és a vezérkari tisztek sújtásos uniformisa, árnyékuk nyugtalanul imbolygott, a halálos aggodalom, hogy mi történhetett a 3. hadosztállyal, időnként az út felé hajtotta őket, füleltek, nem hallanak-e patkócsattogást.

Hajnali egy óra lehetett, mikor Maurice-t magányos őrségre küldték egy kökénnyel benőtt mezőszélre, az út és a folyó között. Koromsötét éjszaka volt. Mihelyt egyedül maradt, az alvó vidék nyomasztó csendjében félelem fogta el, valami szörnyű, soha nem ismert rettegés lett rajta úrrá. Reszketett haragjában és szégyenében, de mégsem tudta legyőzni. Megfordult, hogy a tábortüzek láttán megnyugodjék, de valami kis erdőféle takarta el őket, mögötte semmi, csak a sötétség tengere; csak nagyon messze, Vouziers-ban világolt néhány magányos fény, a falu lakói nyilván hírt kaptak az eseményekről, s a csata gondolatától rettegve nem tértek éjszakai nyugovóra. Maurice-t mégis az rémítette meg legjobban, hogy mikor vállához emelte puskáját, még csak az irányzékát sem látta. Ekkor kezdődött a leggyötrelmesebb várakozás, minden erejével azon volt, hogy jobban halljon, feszülten figyelő füle zúgott, s végül mennydörgésnek hallotta az érzékelhetetlen neszeket is. Roppant zajként visszhangzott fülében a távoli

vízcsobogás, levélrezdülés, moccanó rovarok nesze. Vajon nem lovak vágtája, tüzérség végtelen dübörgése hallatszik onnan jobb felől? Balról meg mintha óvatos suttogást, fojtott hangokat hallana, vajon nem lecsapni készülő előőrs kúszik a sötétségben? Már háromszor is ott tartott, hogy elsüti puskáját, és riasztja a tábort. Mégis lefogta kezét a félelem, hogy téved, hogy nevetségessé válik. Letérdelt, bal vállát egy fának vetette, úgy érezte, hogy már órák óta tart ez így, hogy ottfelejtették, hogy a hadsereg nélküle ment tovább. S egyszerre csak megszűnt a félelem. Az útról, amiről tudta, hogy tőle kétszáz méternyire húzódik, világosan hallotta a menetelő katonák ütemes lábdobogását. Nyomban kitalálta, hogy csak a veszélyes helyzetből menekülő, türelmetlenül várt csapatok lehetnek, Dumont tábornok hozza vissza a Bordas-dandárt. E percben leváltották, őrszolgálata egy pillanattal sem tartott tovább az előírt időnél.

Valóban a 3. hadosztály tért vissza a táborba. Elmondhatatlanul megkönnyebbültek. Az óvatosságot azonban megkétszerezték, mert az új hírek mindenben megerősítették azt, amit az ellenség közeledtéről tudni véltek. A magukkal hozott foglyok, a bő köpenybe burkolt, komor ulánusok, nem voltak hajlandók beszélni. Már megvirradt, az esős hajnalok szürke derengése köszöntött rájuk, s ők a feszült várakozástól fáradtan még mindig ott ácsorogtak. Az emberek közel tizennégy órája nem mertek aludni. Hét óra tájt Rochas hadnagy azt újságolta, hogy Mac-Mahon közeledik egész hadsereggel. Az igazság az volt, hogy Douay tábornok, aki előző nap sürgönyben jelezte, hogy Vouziers alatt elkerülhetetlen a harc, válaszul levelet kapott a marsalltól; álljon szilárdan helyt, míg támogatást kap; az előrenyomulás elmaradt, az 1. hadtest Terron, az 5. Buzancy felé megy, a 12. Chêne-ben marad, a második vonalban. Ezután még feszültebben várakoztak, nem egyszerű ütközet lesz hát, hanem nagy csata, bevetnek egy egész hadsereget, mely most már nem a Meuse felé, hanem déli irányba, az Aisne völgyében menetel. S megint csak nem mertek főzni, megint be kellett érniük kávéval és kétszersülttel, mert ki tudja miért, de valamennyien délre várták a „nagytakarítást". Hadsegédet menesztettek a marsallhoz, hogy siettesse a segítséget, egyre bizonyosabbnak látszott a két ellenséges hadsereg közeledése. Miután az egyik falusi bíró azt állította, hogy százezer embert látott Grand-Pré-nél, Buzancy felől pedig másik százezer közeleg, olyan nyugtalanság lett úrrá a vezérkaron, hogy három órával később még egy tiszt indult lóhalálában Chêne-be, a főhadiszállásra sürgős parancsokért.

Délben még mindig nem láttak egy szál poroszt sem. Elmúlt egy óra, aztán kettő és még mindig semmi. S a fáradtsággal együtt kételkedés fogta el valamennyiüket. Csípős megjegyzéseket tettek a tábornokokra. Talán az árnyékukat látták a falon! Okulárét nekik! Szép kis tréfa lesz, ha csak úgy, semmiért csináltak ilyen nagy hókusz-pókuszt! Valamelyik nagyszájú felkiáltott:

- Itt is úgy lesz, mint Mulhouse-nál?

Maurice szíve összeszorult a nyugtalanító emlékektől, mit e szavak ébresztettek benne. Eszébe jutott az az ostoba menekülés, az a vakrémület, mely elsodorta a 7. hadtestet anélkül, hogy tíz mérföldes körzetben akár egy szál német is felbukkant volna. S ez a cirkusz most újra kezdődik. Ezt most határozottan, biztosan érezte. Minthogy az ellenség a grand-préi csatározás után huszonnégy órával sem támadott, a 4-es huszárok nyilván csak kis létszámú felderítő lovasságba ütköztek. A hadoszlopok alighanem még messze, talán két napi menetelésre állnak. Egyszeriben megdermedt a gondolatra, mikor eltöprengett, hogy mennyi időt vesztegettek így el. Három nap alatt két mérföldet sem tettek meg Contreuve-től Vouziers-ig. 25-én és 26-án a többi hadtestek észak felé indultak azzal a megokolással, hogy élelmiszerrel akarják ellátni őket, most pedig, 27-én, tessék, délnek vonulnak, hogy felvegyék a harcot ott, ahol senki sem támad. A Bordas-dandár, mikor a 4-es huszárokat követve az ellenőrzés nélkül

hagyott argonne-i átkelők felé tartott, azt hitte, hogy végveszélyben forog, és teljesen feleslegesen hívta oda segítségül először az egész hadosztályt, azután az egész 7. hadtestet, végül az egész hadsereget. És Maurice eltöprengett, mily felbecsülhetetlen értéket jelentene minden óra az esztelen tervben, melynek célja Bazaine megsegítése; hisz e tervet különben is csak egy zseniális tábornok tudta volna megvalósítani olyan harcedzett katonákkal, akik viharsebesen, nyílegyenest, minden akadályt legázolva száguldanak előre.

- Nekünk végünk! - mondta Jeannak az éleslátás egy hirtelen pillanatában, mikor úrrá lett rajta a kétségbeesés.

S minthogy a káplár nagyra nyitotta a szemét, és sehogyan sem értette, suttogva tovább beszélt a vezetőkről.

- Nem annyira gonoszak, inkább ostobák, az biztos, és egy csepp szerencséjük sincs. Nem értenek semmit, nem tudnak semmit kiszámítani, se tervük, se elgondolásuk, de még csak szerencséjük sincs. Bizony, minden ellenünk fordult, nekünk kampec!

Maurice értelmes és tanult ember módjára meg is indokolta az egyre sötétebb csüggedést, mely lassanként ránehezedett az ok nélküli mozdulatlanságra kárhoztatott, türelmetlenségtől emésztődő csapatokra. A kétség, a való helyzet megsejtése észrevétlenül megtette a magáét e vastag koponyákban; már nem akadt egy ember sem, bármennyire szűk agyú volt is, akit ne kínzott volna az az érzés, hogy rosszul vezetik, ok nélkül késleltetik, vaktában hajtják a legszerencsétlenebb kalandokba. Úristen, mit vacakolnak itt, ha egyszer nem jönnek a poroszok? Vagy verekedjenek most rögtön, vagy menjenek valahova odébb, ahol nyugodtan alhatnak. Elegük volt. Mióta az utolsó hadsegéd is parancsokért ment, percről percre fokozódott a nyugtalanság; az emberek csoportokba verődtek, hangosan beszéltek, vitatkoztak. Az izgalom a tisztekre is átragadt, nem tudtak mit válaszolni a katonáknak, ha kérdezősködni mertek tőlük. Így aztán, mikor öt órakor elterjedt a hír, hogy a hadsegéd visszaérkezett, s hogy ők visszavonulnak, megkönnyebbültek, boldogan fellélegeztek valamennyien.

Végre győzött a józan ész. A Verdun alá menetelés tervét soha sem helyeselte sem a császár, sem a marsall, s most - miután szorongva vették tudomásul, hogy ismét lemaradtak és hogy a szász trónörökös meg a porosz trónörökös hadseregével találják szemben magukat - lemondtak arról a nem sok sikerrel kecsegtető elgondolásról, hogy csatlakozzanak Bazaine tábornokhoz, ehelyett úgy döntöttek, hogy visszavonulnak az északi erődítményeken át, majd Párizs alá masíroznak. A 7. hadtest parancsot kapott, hogy Chêne-n át vonuljon vissza Chagny-ba, az 5. hadtestet Poix, az 1. és a 12. hadtestet pedig Vendresse alá irányították. Egyszóval hátrálnak. De akkor miért nyomultak előre egészen az Aisne-ig, mire jó ennyi elvesztegetett nap, ennyi fáradtság, mikor oly egyszerű, oly logikus lett volna, ha Reimsből elindulva nyomban erős pozíciókat foglalnak el a Marne völgyében? Hát nincs itt se felsőbb irányítás, se katonai hozzáértés, se egyszerű józan ész? De nem tépelődtek tovább, örültek a nagyon ésszerű döntésnek, és mindent megbocsátottak, hiszen most végre kikerülhetnek a csapdából. A tábornokoktól az egyszerű közkatonákig valamennyien úgy érezték, hogy Párizs alatt ismét erősek, ismét legyőzhetetlenek lesznek, s hogy szükségszerűen ott fogják megverni a poroszokat. Vouziers-t már pirkadatkor ki kell üríteniük, hogy útban legyenek Chêne felé, még mielőtt támadás érné őket; s a tábort nyomban hallatlan lelkesedés fogta el, zengtek a kürtök, egymást érték a parancsok; az úti felszerelések és a hadbiztosság kocsioszlopa máris előre indult, hogy ne akadályozza a hátvédet.

Maurice nagyon boldog volt. Később, mikor a káplárnak igyekezett megmagyarázni a készülő visszavonulási hadművelet értelmét, egyszer csak fájdalmasan feljajdult: izgalma alábbhagyott, megint érezte a lábát, nehéz volt, mintha ólomsúllyal húzná valami lefelé.

- Mi az? Megint kezdődik? - kérdezte a káplár elszomorodva.

S megint csak az ő paraszti, józan eszében született valami épkézláb ötlet.

- Idehallgass, öregem! Tegnap azt mondtad, hogy vannak ismerőseid ott a városban. Engedélyt kellene kérned az ezredorvostól, aztán elmehetnél kocsival Chêne-be, ott töltenél kényelmes ágyban egy jó éjszakát. Holnap, ha jobban leszel, felveszünk útközben... Na, mit szólsz hozzá?

Falaise határában táboroztak, s Maurice összetalálkozott a faluban apja egy régi barátjával, egy gazdálkodóval, aki éppen Chêne-be vitte a lányát valamelyik nagynénjéhez, a ló már be volt fogva a könnyű kétkerekűbe.

De alighogy kinyitotta a száját Bouroche ezredorvosnál, máris csaknem mindent elrontott.

- Feltörtem a lábam, doktor úr...

Bouroche máris felkapta hatalmas oroszlánfejét, s üvöltött:

- Nem vagyok doktor úr!... Ki szabadít a nyakamra ilyen katonákat?

S mikor Maurice riadtan dadogott valami bocsánatkérést, Bouroche tovább kiabált:

- Ezredorvos vagyok! Maga szamár!

Aztán észrevette, hogy ki áll előtte, s kicsit elröstellhette magát, mert még jobban tajtékzott.

- Persze, a lába, ezt már ismerjük! Jó, jó, engedélyezem, szálljon kocsiba vagy felőlem akár léggömbbe! Elegünk van a maródiakból, szimulánsokból!

Mikor Jean felsegítette Maurice-t a kocsira, s ez visszafordult, hogy megköszönje, összeölelkeztek, mintha örökre búcsúznának. Dehát ki tudhatja, mi lesz a visszavonulás zűrzavarában, mikor nyakukon a porosz!? Maurice-t magát is meglepte, hogy máris így megszerette ezt az embert. Kétszer is visszafordult, hogy búcsút intsen neki; s aztán elhagyta a tábort, ahol a katonák arra készülődtek, hogy az ellenség megtévesztésére tüzet rakjanak, miközben ők maguk pirkadat előtt a legnagyobb csendben elindulnak.

A gazdálkodó útközben szüntelenül siránkozott, hogy micsoda rossz idők járják. Nem mert Falaise-ben maradni, de máris szánta-bánta, hogy nincs ott, egyre azt mondogatta, hogyha az ellenség felgyújtja a házát, neki mindene odavész. A lánya, egy hosszúra nyúlt, sápadt teremtés, egyre sírdogált. Maurice azonban mitsem értett az egészből, a fáradtságtól kábán, ültőhelyében elaludt, elringatta a lovacska gyors ügetése; alig másfél óra alatt megtették a négy mérföldet Vouziers-ból Chêne-be. Még hét óra sem volt, alig alkonyodott. Mikor Maurice borzongva és csodálkozva leszállt a csatornahídnál, a téren, szemben a kis sárga házzal, melyben született, melyben életének húsz esztendejét töltötte. Gépiesen oda akart menni, pedig a házat már másfél évvel előbb eladták egy állatorvosnak. A gazdálkodó kérdéseire azt felelte, hogy pontosan tudja, hova, merre tartson, aztán hálásan megköszönte a szívességét.

Majd kábultan, mozdulatlanul, üres fejjel mégiscsak megállt a kis háromszögletű tér közepén, a kút mellett. Hova is menjen? Hirtelen eszébe jutott, hogy a közjegyzőtől kér szállást, akinek a háza az ő gyermekkori otthonával szomszédos; Desroches-né, a közjegyző nagyon öreg, jóságos édesanyja gyerekkorában a szomszédság jogán kényeztette őt. Csakhogy alig ismert rá Chêne-re, az általában oly csöndes városkában roppant nagy volt az élénkség, mióta egy hadtest táborozott a város előtt, s az utcákon csak úgy nyüzsögtek a tisztek, a küldöncök, a hadsereg nyomába szegődött mindenféle kódorgók, sereghajtók. Itt van ugyan előtte a város egyik végétől a másikig húzódó s a főteret átvágó csatorna, melynek keskeny kőhídja összekötötte a két háromszöget; s igen, a túlsó parton még mindig ott áll a mohostetejű vásár-

csarnok, meg a Berond utca, mely balra az egyenesen futó sedani útba torkollik. Csakhogy ha biztos akart lenni, hogy ott van előtte az az elhagyatott sarok is, ahol hajdan ugróiskolát játszott, hát fölfelé kellett tekintenie, a jegyző háza fölé, vajon ott piroslik-e a palatetős templomtorony, mert a vele szemben fekvő Vouziers utcát egészen a városházáig zajosan hömpölygő tömeg árasztotta el. A tér közepét mintha kiürítették volna, mintha eltávolították volna a kíváncsiakat. Maurice csodálkozva vette észre, hogy a kút mögött hatalmas kocsitábor áll, társzekerek, különböző kocsik; egy egész poggyász rakomány. Eszébe villant; valahol látta már ezt a kocsitábort.

A nap a csatorna egyenesen futó, vérvörösen csillanó vízébe bukott, s Maurice már-már elindult, mikor megszólította egy nő, aki mellette állt, s kis idő óta figyelmesen vizsgálgatta.

- Úristen, alig hihetem! Ugye maga a Levasseur-fiú?

Ekkor már Maurice is ráismert Combette-nére, a patikus feleségére: ott volt a gyógyszertáruk a téren. Mikor elmondta neki, hogy éjszakai szállást akar kérni a jóságos Desroches-nétól, a patikusné izgatottan magával húzta.

- Ne! Ne! Hozzánk jöjjön! Majd elmondom...

A gyógyszertárban, miután gondosan bezárta az ajtót, folytatta:

- Eszerint hát nem tudja, kedves fiam, hogy a császár Desroches-éknál szállt meg... Az ő számára rekvirálták el a házukat, s mondhatom, Desroches-ék éppenséggel nem örülnek a nagy megtiszteltetésnek. Méghogy egy ilyen szegény öreg anyókát, egy hetvenedik évét betöltött öregasszonyt arra kényszerítsenek, hogy adja át a szobáját, és háljon a padlás-szobában, a szolgáló ágyában!... Nézze csak! Amit itt lát a téren, az mind a császáré, az mind az ő málhája, de az ám!

S Maurice-nak csak ekkor jutott eszébe, hogy ezeket a hintókat, társzekereket, a császári háznak ezt a pompás kocsikaravánját látta Reimsben.

- Ó, kedves fiam, ha tudná, hogy mi mindent hordtak át belőlük a házba! Mennyi ezüst evőeszközt, mennyi borospalackot, meg hány kosár élelmet, pompás asztalneműt, meg mindent! Két órán át szakadatlanul hordták. Nem is értem, hova rakhatták azt a sok holmit, mert hiszen a ház nem olyan nagy... Nézze csak, nézze! Most meg micsoda tüzet raktak! Ott! A konyhában!

Maurice nézte a kis fehér, kétemeletes épületet a tér és a Vouziers utca sarkán, visszaemlékezett a nyugodt polgári légkört idéző ház belsejére is; nagy, széles folyosó a földszinten, négy szoba minden emeleten, mintha csak előző nap járt volna ott. Fent, a sarok felé, a térre nyíló első emeleti ablak már világos volt, a gyógyszerész feleségétől azt is megtudta, hogy ez a császár hálószobája. De az asszony is hozzátette, hogy a legfényesebb a földszinti konyha, melynek ablaka a Vouziers utcára nyílik. Chêne lakóinak még sohasem volt részük ilyen látványosságban. Szüntelenül új meg új kíváncsi tömegek érkeztek, elállták az utcát, szájtátva bámulták a tűzhelyet, melyen egy császár vacsorája sült-főtt. A szakácsok, hogy egy kis levegőhöz jussanak, kitárták az ablakot. Hárman voltak, hófehér kabátban sürgölődtek a roppant nyársra húzott tyúkok körül, mártásokat kevertek az aranyfénnyel csillogó óriási rézüstökben. S még az öregek sem emlékeztek arra, hogy az Ezüst Oroszlánban, akár a legnagyobb ünnepségek alkalmával is, láttak volna ilyen nagyra rakott tüzet vagy ekkora sütés-főzést.

Combette, a gyógyszerész is hazatért. A szikár, mozgékony emberkét nagyon felizgatta mindaz, amit látott, hallott. Mint a polgármester helyettese, nyilván a titkok tudója volt. Mac-Mahon fél négy tájt sürgönyzött Bazaine-nak, hogy miután a porosz trónörökös Châlons-ba ért, ő kénytelen volt visszavonulni az északi erődök felé; egy másik sürgöny pedig a

hadügyminisztert értesítette a visszavonulásról, feltárva, hogy a hadsereget a bekerítés és a megsemmisítés veszélye fenyegette. A Bazaine-nak küldött távirat persze akár szaladhat is, ha jó lába van, mert Metz-cel az összeköttetés alighanem napok óta megszakadt. De az a másik sürgöny, az már bizony komolyabb ügy; s a gyógyszerész, hangját suttogóra fogva elmesélte, hogy hallotta, mikor egy magasrangú tiszt kijelentette: „Ha Párizsban megtudják, végünk van!" Mindenki tisztában volt azzal, hogy a régenscsászárné és a minisztertanács mily megátalkodottan hajszolta az előrenyomulást. A zűrzavar különben is óráról órára nőtt, a legelképesztőbb hírek érkeztek a német hadsereg közeledtéről. A porosz trónörökös Châlons-ban... Lehetséges ez? És miféle csapatokba ütközött a 7. hadtest az argonne-i átkelőknél?

- A vezérkarnál semmit sem tudnak - folytatta a gyógyszerész kétségbeesetten hadonászva. - Micsoda felfordulás!... De minden rendben lesz, ha a hadsereg holnap visszavonul.

Aztán, minthogy alapjában véve jó ember volt, így folytatta:

- Idehallgasson, fiatal barátom! Bekötöm a lábát, megvacsorázik velünk, aztán fent, a famulusom padlásszobájában lefekszik, az úgyis elillant.

Maurice-t azonban kínozta a vágy, hogy minél többet lásson, tudjon, főként meg akarta valósítani eredeti tervét, hogy a szemközt levő házban meglátogatja az öreg Desroches-nét. Elcsodálkozott azon, hogy nem állították meg a kapuban, hogy a ház - bár a téren nyüzsgött a tömeg - nyitva, őrség nélkül állt. A tisztek, a császári háztartáshoz tartozó emberek szünte-lenül ki-bejártak: s mintha az egész házat mozgásba lendítette volna a fényárban úszó konyha sürgés-forgása. A lépcsőházban azonban egy szál gyertya sem égett, úgy kellett feltapoga-tóznia. Az első emeleten pár pillanatra megállt, dobogó szívvel figyelte a szobát, melyben tudomása szerint a császár lakott, az ajtó mögött azonban mozdulatlan, halotti csönd volt. Az öreg Desroches-né először megijedt Maurice-tól, mikor meglátta fent, a cselédszoba ajtajában, ahol kénytelen volt meghúzódni.

- Jaj, édes fiam, micsoda idők! Hát most kell találkoznunk!... - mondta, mikor felismerte Maurice-t. - Igazán szívesen átengedtem volna a hazámat a császárnak, de olyan neveletlen emberek vannak vele! Ha tudná, mennyire felforgattak mindent, aztán olyan tüzet csináltak, hogy majd felégetik a házat!... Ő meg, szegény feje, mintha a sírból kelt volna ki, és olyan szomorú...

És mikor Maurice megnyugtató szavakkal távozott, kikísérte, s a karfán áthajolva suttogta:

- Nézze csak! Innen láthatja... Jaj, bizony, jaj nekünk! Isten vele, fiam!

Maurice állva maradt a vaksötét lépcsőházban. A nyakát tekergetve leselkedett, és az ajtó üvegezett felső szárnyán át olyan látványban volt része, melynek emléke még sokáig kísérte.

Ott ült a császár egy egyszerű, barátságtalan szoba sarkában, terített asztalka előtt, melynek két végén egy-egy lámpa világított. Mögötte két hadsegéd állt némán. Az asztal mellett egy fő-komornyik várakozott. A pohárból nem ivott, a kenyérhez nem nyúlt senki, s a tányéron kihűlt a csirkemell. A császár mozdulatlanul, tétova, zavaros, párás tekintettel bámult az abroszra; már Reimsben is ilyen volt a nézése. De most még fáradtabbnak látszott, s mikor szemmel láthatóan nagy erőfeszítéssel végre elszánta magát, hogy egy-két falatot a szájához emeljen, utána eltolta maga elől a tányért. Ezzel meg is vacsorázott. Színtelen arcát most a szokottnál is jobban sápasztotta a titkolt szenvedés.

Lent, éppen mikor Maurice elment előtte, hirtelen kivágódott az ebédlő ajtaja, s megpillantotta az istállómesterek, hadsegédek és kamarások gyertyafényben, ételgőzben úszó asztalát; nagy zenebonával vedelték a császári konyha borait, falták a szárnyasokat, törölgették a mártásokat.

Ezek itt örömmámorban úsztak, miután tudomást szereztek a marsall táviratáról, a visszavonulás biztos híréről. Még egy hét és Párizsban lesznek, végre tiszta ágyban alhatnak!

Maurice ekkor hirtelen teljes egészében érezte a bénító, gyötrelmes fáradtságot: most már biztos, hogy az egész hadsereg visszavonul, most már nincs semmi egyéb, alhatik, míg ideér a 7. hadtest. Átvágott a téren, visszatért Combette gyógyszerészékhez, ott, mintha álomban történnék mindez, megvacsorázott. Aztán mintha bekötötték volna a lábát, mintha felkísérték volna egy szobába. S aztán sötét éjszaka, megsemmisülés következett. Összetörten, moccanás nélkül aludt. Később azonban, talán órák, talán évszázadok múlva, valami megzavarta álmát, s a vaksötétben felült. Voltaképpen hol is van? Mi ez a mennydörgésszerű szakadatlan robaj, ami felébresztette? Aztán észbe kapott, az ablakhoz sietett, hogy kinézzen. Lent a sötét téren, ahol mindig oly csendesek voltak az éjszakák, most vonult át a tüzérség, emberek, állatok, ágyúk szakadatlan dübörgésétől reszkettek a halotti csendes házacskák. Valami értelmetlen szorongás fogta el e hirtelen távozás láttán. Vajon hány óra lehet? A városház órája négyet ütött. Mindenáron meg akart nyugodni, el akarta hitetni magával, hogy egyszerűen csak az előző nap kiadott parancsok végrehajtásának megkezdéséről van szó; azonban véletlenül másfelé nézett, s amit ekkor látott, az betetőzte szorongását. Még mindig világos volt az az ablak, a közjegyző házának a sarkán, s mögötte szabályos időközökben, mint határozott vonalú árnykép, rajzolódott ki a császár komor profilja.

Maurice gyorsan nadrágot rántott, hogy lemegy, e percben azonban hadonászva, gyertyával a kezében belépett Combette.

- A városházáról hazajövet az utcáról megláttam magát, feljöttem, hogy elmondjam... Képzelje, még csak lefeküdni sem hagytak bennünket, a polgármester meg én már két órája megint csak rekvirálunk... Igen, megint minden megváltozott. Jaj, de kutyamód igaza volt annak a tisztnek, aki nem akarta, hogy elküldjék azt a párizsi sürgönyt!

S szakadozott, összevissza mondatokban folytatta meg sokáig, s Maurice némán, szívszorongva, végre megértette. A császár éjféltájt sürgönyt kapott a hadügyminisztertől, válaszul a marsall sürgönyére. A szöveget nem ismerik pontosan, de a városházán az egyik hadsegéd hangosan azt mondotta, a császárné és a minisztertanács attól tart, hogy Párizsban forradalom tör ki, ha a császár, Bazaine-t sorsára hagyva, visszatér. A sürgöny - melynek feladói nincsenek tisztában azzal, hogy valójában hol állnak a németek, s nyilván a châlons-i hadsereg már nem létező előnyében bizakodnak - rendkívül szenvedélyes hévvel követeli a hadsereg előrenyomulását.

- A császár magához hívatta a marsallt - tette hozzá a gyógyszerész -, s csaknem egy órán át zárt ajtó mögött tanácskozott vele. Persze nem tudom, vajon mit mondhattak egymásnak, de ahány tiszttel csak beszéltem, mind azt mondogatta, hogy a visszavonulás abbamarad, s hogy folytatódik a menetelés a Meuse felé... A város minden kemencéjét lefoglaltuk az 1. hadtest számára, holnap reggel ugyanis az 1. hadtest váltja fel a most itt táborozó 12.-et, melynek tüzérsége, mint látja, máris Besace felé tart... Most már aztán egészen biztos a dolog, csatába menetelnek.

Elhallgatott.

Ő is a közjegyző házának kivilágított ablakát nézte. Aztán halkan, álmatag kíváncsisággal folytatta:

- Ugyan mit is mondhattak egymásnak?... Mégiscsak furcsa dolog, este hatkor még hátrálni a veszély elől, aztán éjfélkor leszegett fejjel nekimenni ugyanannak a veszélynek, holott a helyzet jottányit sem változott!

Maurice egyre az ágyúk dübörgését, a kis város sötétségbe borult utcáin a Meuse felé, a holnap szörnyű véletlenje felé özönlő emberáradat szakadatlan robaját hallgatta. S az ablak könnyű, sima függönyén át szabályos időközökben újra meg újra látta a császár árnyékát, a beteg ember szakadatlan jövés-menését, kit talpra kényszerített az álmatlanság: akárhogy szenvedett, nem bírt nyugton maradni, fülében visszhangzott a tudtával halálba indított lovak és katonák trappolása. Tehát csak pár óra kellett, s íme, máris elhatározták, tudomásul vették a katasztrófát. Igen, mit is mondhatott egymásnak a két ember, az a császár, az a marsall, aki pontosan tudta, micsoda szerencsétlenség felé menetelnek, hiszen ismerve az iszonyatos helyzetet, mely a hadseregre vár, este mindketten elkerülhetetlennek tudták a vereséget, és az óráról órára növekvő veszedelemben reggelre sem hihettek mást! Palikao tábornok terve, a fergeteges menetelés Montmédy alá, vakmerőnek tűnt 23-án; harcképes katonaság, zseniális vezetés talán még megvalósíthatta volna 25-én; a parancsnokság azonban egyre kapkodott, a csapatok demoralizáltsága nőttön-nőtt, s e terv 27-én már merő őrültség volt. Ha egyszer mindketten tudták, hát miért hajlottak mégis a határozatlanságukat korbácsoló, kérlelhetetlen hangra? A marsall talán csak az önmegtagadásban nagy, korlátolt fantáziájú, engedelmes katona. A császár meg, ki már nem parancsolt, vállalta, hogy beteljesüljön a végzet. Az életüket és a hadsereg életét kérték tőlük - odaadták. A bűn éjszakája volt ez, a nemzet-gyilkosság gyalázatos éjszakája, hiszen a hadsereg ettől kezdve végveszélyben volt, százezer embert indítottak a mészárszékre.

Maurice, míg kétségbeesetten és reszketve így töprengett, a jó Desroches-né könnyű muszlin-függönyén kirajzolódó árnyképet figyelte. Mintha egy Párizsból jövő könyörtelen hang hajszolná a lázasan fel-alá járkáló embert. Vajon ezen az éjszakán nem kívánta-e a császárné az apa halálát, hogy a fiú uralkodhasson? Menj! Menj! Ne tekints hátra, esőben, sárban, csak menj a vesztőhelyre; míg egy kártya is van a kézben, fel ne adassék a halódó császárság e döntő játszmája! Menj! Menj! Pusztulj hősként levágott néped holttestének halmain; ha azt akarod, hogy utódaidnak megbocsásson, ébressz könnyes csodálatot az egész világban! S a császár nyilván a halálba masírozott. Lent a konyhában kihunyt a tűz, aludtak az istállómes-terek, a hadsegédek és kamarások, sötét volt az egész ház, csak a végzetszerű áldozatba beletörődő, magányos árnyék jött-ment szüntelenül a vak homályban tovább vonuló 12. hadtest fülsiketítő lármájának kísérete mellett.

Maurice-nak átvillant a fején, hogyha folytatják az előrenyomulást, úgy a 7. hadtest nem vonul át Chêne-en, s máris azt érezte, hogy lemaradt, elszakadt az ezredétől, hogy dezertált. A lába már nem tüzelt, a jó borogatás, a néhány órás teljes pihenés csillapította a gyulladást. Mikor Combette nekiadta a saját kényelmes cipőjét, ami oly bő volt Maurice-nak, azon nyomban, perc késedelem nélkül indulni akart, azt remélve, hogy a Chêne és Vouziers közötti úton még összetalálkozhatik ezredével. A gyógyszerész, minthogy hiába próbálta tartóztatni, már-már rászánta magát, hogy maga hajt el vendégével a kétkerekűn, a jó szerencsére bízva, hogy merre is menjenek, ekkor azonban megérkezett Fernand, a famulusa, mondván, hogy most búcsúzott el az unokanővérétől. Végül is ez a hosszú, sápadt, ijedt képű kamasz fogta be a lovat, s vitte el Maurice-t. Még nem volt négy óra, valóságos özönvíz zúdult a tintaszínű felhőkből, a kocsi lámpái pislogtak, alig világították meg az utat az elárasztott mezők között, ahol oly nagy volt a zaj, hogy majd minden kilométernél megálltak, azt hívén, hogy most vonul át a hadsereg.

Közben meg lent, Vouziers-nál, Jean nem aludt egy szemhunyást sem. Miután Maurice kifejtette neki, hogy e visszavonulással mindent megmentenek, éberen őrködött, nem hagyta, hogy az emberei elszéledjenek, a menetparancsra várt, amit a tisztek bármelyik percben kiadhattak. Két óra tájt a tábortüzek vöröslő csillagaival pislogó vaksötétben, lódobogás verte fel a tábort: az előőrsnek küldött lovasság indult Ballay és Quatre-Champs irányába, hogy

szemmel tarthassa a Boult-aux-Bois és Croix-aux-Bois menti utakat. Egy órával később megindult a gyalogság és a tüzérség is, végre kimozdultak a falaise-i és chestres-i állásokból, amiket két hosszú napon át csökönyösen védeni akartak olyan ellenséggel szemben, mely még csak nem is mutatkozott. Az ég felhős volt, a sötétségbe nem derült fény, s valamennyi ezred, mint az éjszaka mélyén lopakodó árnyak menete, néma csendben távolodott. De mintha csapdából menekültek volna, minden szív vidámabban dobogott. Már ott látták magukat Párizs kapui előtt, a bosszú napjának hajnalán.

Jean belebámult a vaksötét éjszakába. A fákkal szegélyezett út - úgy sejtette - hatalmas mezőkön vezetett át, aztán emelkedők, lejtők következtek. Faluhoz értek, nyilván Ballay volt, mikor az eget elsötétítő nehéz felhők hatalmas esőt zúdítottak rájuk. A katonák már annyit áztak, hogy most még csak nem is dühöngtek, egyszerűen behúzták a vállukat. De amint Ballay-t maguk mögött hagyták, és Quatre-Champs felé közeledtek, vad szélrohamok támadlak rájuk. Quatre-Champs-on túl, mikor a Noirvalig nyúló hatalmas kopár fennsíkra értek, már szélvihar dühöngött, s szörnyű eső verte őket. S itt, e roppant mezők közepén az ezredek parancsot kaptak a megállásra. Mire pirkadni kezdett, mire a szürkén záporozó víz fátyla mögött felkelt a sáros nap, itt gyűlt össze harminc-egynéhányezer ember, az egész 7. hadtest. Mi történt? Miért álltak meg? A csapatok nyugtalankodtak, egyesek azt állították, hogy megváltozott a menetparancs. Lábhoz tett fegyverrel kellett állniuk, megtiltották, hogy bárki is kilépjen a sorból, vagy leüljön. A szél közben-közben oly vadul söpört végig a fennsíkon, hogy szorosan egymás mellé kellett állniuk, ha nem akarták, hogy feldöntse őket. A sűrű zápor megvakította valamennyiüket, ezernyi tűvel szurkálta a bőrüket, s jeges patakokban csurgott végig a ruhájuk alatt. Nem tudták, mire jó a két órán át tartó gyötrelmes várakozás, megint szorongás fogta el mindannyiuk szívét.

Jean, amint világosodott, megpróbált tájékozódni. Megmutatták neki a chêne-i utat, mely Quatre-Champs másik oldalán, egy dombon át vezet északnyugat felé. Akkor hát miért kanyarodtak jobbra, miért nem fordultak el balra? Később a Converserie-ben, egy fennsíkszéli tanyában berendezkedett vezérkarra lett figyelmes. Valahogy nagyon riadtnak látszottak, tisztek futkostak ide-oda, hadonászva vitatkoztak. És semmi sem történt. Ugyan mire várhatnak? Valami völgykatlan félében volt ez a magas fennsík, északról és keletről fás dombok emelkedtek a végtelen tarlók fölé, délről sűrű erdők határolták, nyugat felé azonban az Aisne völgyére és Vouziers fehér házikóira nyílt kilátás. A Converserie alatt, a dühödt zápor függönye mögött szökött magasba Quatre-Champs palával fedett templomtornya, tövében összemosódott a falu pár szegényes, mohos házfedele. S mikor Jean tekintete végigszaladt a felfelé vezető, most hegyi patakká változott kavicsos úton, gyors ügetésben közeledő kétkerekűt pillantott meg.

Maurice kocsija volt. A szemközti dombról egy útkanyarnál végre megpillantotta a 7. hadtestet. Két órája járta a környéket, először rossz útra igazította egy paraszt, aztán meg szántszándékkal félrevezette alattomos kocsisa, mert reszketett a poroszoktól. Maurice, mihelyt a tanyához értek, kiugrott a kocsiból, s csatlakozott ezredéhez.

Jean ámulva kiáltott fel:

- Hát itt vagy! Miért? Hiszen útközben úgyis felvettünk volna!

Maurice egyetlen kézmozdulattal fejezte ki haragját, kétségbeesését.

- Az ám... Nem arra fölfelé, hanem amarra, lefelé megyünk, hogy ott pusztuljunk mindahányan.

- Úgyis jó - válaszolt kis hallgatás után Jean holtsápadtan. - Legalább együtt döglünk meg.

S most, hogy találkoztak, összeölelkeztek, mint elválásukkor. A szakadatlanul zuhogó esőben a közkatona belépett a sorba, a káplár meg példamutatóan, zokszó nélkül tűrte, hogy ruhájából már facsarni lehetett volna a vizet.

Az emberek között már elterjedt a biztos hír. Nem vonulnak vissza Párizs alá, ismét a Meuse felé menetelnek. A marsall egyik hadsegéde parancsot hozott a 7. hadtestnek, hogy táborozzon le Nouart-ban; a Beauclair felé tartó 5. hadtest lesz a hadsereg jobbszárnya, az 1. hadtest pedig Chêne-ben leváltja a 12.-et, mely Besace felé menetelve a balszárnyon helyezkedik el. S a harmincegynéhányezer embernek csak azért kellett három órája lábhoz tett fegyverrel várakoznia a vad szélben, mert Douay tábornokot az újabb arcvonal-változtatás sajnálatos zűrzavarában roppant nyugtalanság fogta el az előző napon Chagny felé előreküldött trén sorsa miatt. Természetesen meg kellett várniuk, míg csatlakozhatik a hadtesthez. Úgy mondták, hogy a trén útját a 12. hadtest vonatoszlopa vágta el Chêne-nél. Azt is beszélték, hogy a felszerelés egy része, s a tüzérség valamennyi kovácsműhelye eltévedt, s most Terronból jön vissza a vouziers-i úton, ahol nyilván a németek kezére kerül. Soha ilyen felfordulást, soha ilyen gyötrelmes szorongást!

A katonák végképp kétségbeestek. Sokan le akartak ülni a hátizsákjukra, a felázott fennsík sarába, hogy ott, a zuhogó esőben várják a halált. Mások meg röhögtek, a tiszteket szidták, na, ezek aztán kiváló parancsnokok, ütődött valamennyi, amit reggel csinálnak, azt este visszacsinálják, téblábolnak, ha nem látnak ellenséget; aztán elillannak, mihelyt egy szál is megjelenik. A teljes demoralizáció hitet és fegyelmet nem ismerő falkává változtatta e hadsereget, mit vágóhídra hajtanak a vak véletlen jelölte utakon. Vouziers felől lövöldözés hallatszott, a 7. hadtest hátvédje és a német csapatok elővédje tüzelt egymásra, s pár perc óta minden tekintet az Aisne völgye felé fordult, ahonnan most csak fekete, gomolygó füstfelhők emelkedtek az égbolt egy kitisztult darabkája felé: megtudták, hogy Falaise van arrafelé, a falu ég, felgyújtották az ulánusok. Vad harag lett úrrá az embereken. Hogyan? Hát máris ott vannak a poroszok? Két napon át vártak, hogy idejében odaérhessenek!? Aztán megindultak. Még a legszűkebb látókörű emberekben is vak harag ébredt a jóvátehetetlen hiba, az értelmetlen várakozás, a csapda miatt, melybe beleestek: a IV. hadsereg felderítői megtévesztették a Bordas-dandárt, és sorra feltartóztatták, mozdulatlanságra kényszerítették a châlons-i hadsereg minden alakulatát, hogy a porosz trónörökös odasiethessen a III. hadsereggel. A marsall tájékozatlanságának köszönhetően azóta már csatlakozhattak is egymáshoz, hiszen Mac-Manon még csak azt sem tudta, milyen csapatokkal került szembe; a 7. és az 5. hadtestet, amelyet most már szüntelenül fenyeget a katasztrófa, ezután állandóan zaklatni fogják.

Maurice a látóhatárt bámulta, ott lángolt Falaise. De némi örömöt is érezhetett: az elveszettnek hitt trén felbukkant a chêne-i úton. Az 1. hadosztály Quatre-Champsban maradt ugyan, hogy bevárja a trént, és biztosítsa az utat, míg a málhás szekerek végtelen sora elvonul, de a 2. hadosztály azon nyomban megindult, s az erdőn át elérte Boult-aux-Bois-t, a 3. hadosztály egységei pedig balra, a belleville-i dombokon foglaltak állást, hogy biztosítsák az összeköttetést. És mikor a 106-osok végre elindultak a fennsíkról és folytatták az átkozott menetelést a kegyetlenül nekieredő esőben a Meuse felé, a bizonytalanságba, Maurice ismét maga előtt látta a komoran járkáló császár árnyképét, úgy, ahogy az éjjel rajzolódott ki az öreg Desroches-né könnyű függönyén. Ó, kétségbeesés hadserege, veszendő had, melyet egy dinasztia megmentésére küldenek biztos pusztulásba! Menj! Menj! Ne pillants hátra, menj esőben, sárban, menj a pusztulásba!

VI

- Az istenit! - káromkodott Chouteau, mikor másnap reggel összetörten, fázva felébredt a sátorban -, de ennék egy kis levest, benne jó sok főtt hússal!

Boult-aux-Bois-ban, ahol táboroztak, vacsorára csak egy kis krumplit kaplak; az örökös előre-hátra menetelések miatt egyre kapkodóbb, egyre tájékozatlanabb hadbiztosság a megadott helyen sohasem tudott találkozni a csapatokkal. Már senki sem tudta, hogy az egymást keresztező utakon hol találna rá az ide-oda vándorló csapatokra: küszöbön állt az éhezés.

Loubet kétségbeesetten vigyorogva nyújtózkodott.

- Na, a fene enné meg, a nyárson sült libapecsenye idejének vége!

Rosszkedvű, komor volt az egész raj. Ha az ember éhes, semmi sincs kedvére. S ráadásul ez az örökös eső, még aludni is csak sárban lehetett.

Chouteau, mikor meglátta Pache-t, aki magában elmondott imája után éppen keresztet vetett, dühösen nekitámadt:

- Szólj már a jóistenednek, hogy küldjön nekünk pár szál kolbászt meg fejenkint fél liter bort!

- Legalább kenyerünk volna! Hacsak azzal is jóllakhatnánk! - sóhajtott Lapoulle, akit nagy étvágya miatt mindegyiküknél jobban gyötört az éhség.

Rochas hadnagy azonban elhallgattatta őket. Hát nem szégyellik magukat, hogy mindig csak a hasukon jár az eszük! Ő bezzeg hang nélkül összébbhúzta a nadrágszíját. Mióta a dolgok igaziból rosszra fordultak, s mióta itt-ott már távoli lövöldözés is hallatszott, benne ismét konok bizalom éledt. Hiszen most már itt vannak ezek a poroszok, oly egyszerű az egész: megverik őket. S csak a vállát vonogatta Beaudoin kapitány mögött, mert ez a fiatalúr - mint ő nevezte -, mióta a málhái végképp elvesztek, búnak eresztette a fejét, összepréselt szájjal, sápadtan, szünet nélkül dühöngött. Nincs ennivaló? Az még csak megjárja! Őt az háborította fel, hogy nem tud inget váltani.

Maurice nehéz, átdidergett álomból ébredt. Pedig a lába, mióta kényelmes cipőt viselt, már nem volt gyulladt. De az előző napi özönvíz, melytől még most is csuromvíz volt a köpenye, megkínozta minden porcikáját. S miután ő volt a soros, hogy vizet hozzon a kávéfőzéshez, útközben végignézett a síkságon, melynek egyik szélén Boult-aux-Bois épült; nyugat és észak felé erdőségek emelkednek, az egyik domboldal egészen Belleville-ig húzódik; keletre meg, Buzancy felé, hatalmas sík földek terülnek el, itt-ott lankás emelkedők, ezeknek a tövében bújnak meg a tanyák. Vajon onnan várják az ellenséget? Amikor a pataktól a teli kannával visszafelé ment, az egyik kis tanya előtt kétségbeesett parasztcsaládot látott. Megszólították Maurice-t, azt kérdezték, vajon ezek a csapatok végre itt maradnak-e, hogy megvédjék őket. Az egymásnak ellentmondó parancsok összevisszasága az 5 hadtestet már háromszor is átkergette ezen a vidéken. Előző nap Bar felől ágyúzást hallottak. A poroszok két mérföldnél aligha vannak messzebb. S mikor Maurice azt válaszolta a boldogtalanoknak, hogy alighanem a 7. hadtest is tovább vonul, valamennyien keservesen jajveszékeltek. Sorsukra hagyják őket, a katonák hát nem azért jöttek, hogy harcoljanak, hiszen alighogy megérkeznek, máris eltűnnek, egyre menekülnek.

- Aki cukrot akar a kávéba, dugja bele a hüvelykujját, s várjon, míg elolvad - ajánlotta Loubet, mikor szétosztotta a kávét.

Egy sem nevetett. Ki hallott már ilyet: kávé cukor nélkül; ha legalább kétszersültjük lenne! Előző nap, míg Quatre-Champs fennsíkján várakoztak, hogy gyorsabban múljék az idő, csaknem valamennyien elpusztították azt, ami a hátizsákjukban volt, elropogtatták még a morzsákat is. A raj szerencsére mégis talált pár szem burgonyát, ezen aztán megosztoztak.

Maurice korgó gyomorral jajdult fel:

- Ha ezt tudom, Chêne-ben vásároltam volna kenyeret!

Jean hallotta, de nem válaszolt. Reggel összeszólalkozott Chouteau-val, fáért küldte, de az pimaszul megtagadta az engedelmességet, mondván, hogy nem rajta a sor. Mióta egyre rosszabbra fordultak a dolgok, egyre nőtt a fegyelmezetlenség is, és a tisztek végül már nem mertek senkit felelősségre vonni. És Jean példás nyugalommal fogta fel, hogy nem szabad káplári tekintélyére hivatkoznia, ha nem akar nyílt ellenszegülést. Derék fiú módján viselkedett, aki nem több, mint embereinek bajtársa, aki tapasztaltságával ezentúl is nagy hasznukra lesz. Ha az emberei nem is ehettek olyan jól, mint eddig, még nem gyötörte őket az éhség, mint annyi mást. Maurice szenvedése azonban ellágyította. Úgy látta, hogy gyengül, nyugtalanul rá-rápillantott, s azon gondolkozott, hogyan bírja végig ez a vékony dongájú fiú.

Jean, mikor meghallotta, hogy Maurice panaszkodik, mert nincs kenyere, felállt, majd kisvártatva, miután átkutatta a hátizsákját, visszajött. Egy kétszersültet csúsztatott a kezébe.

- Dugd el, nem tudok mindenkinek adni.

- S magadnak? - kérdezte Maurice elérzékenyülten.

- Ó, engem ne félts... még kettő van a zsákomban.

Igazat mondott; féltve őrizgetett három darab kétszersültet arra az esetre, ha ütközetre kerülne a sor, mert tudta, hogy a harctéren nagyon megéhezik az ember. Különben is, az előbb evett egy krumplit. Ezzel beérte. Később meg majd csak lesz valahogy.

Tíz óra tájt a 7. hadtest újból megindult. A marsall eredeti szándéka nyilván az volt, hogy Buzancyn át Stenay felé vonulnak s ott átkelnek a Meuse-ön. A poroszok azonban, minthogy megelőzték a châlons-i hadsereget, már alighanem Stenay-ben, sőt egyes hírek szerint már Buzancyban voltak. Így aztán az észak felé visszaterelt 7. hadtest parancsot kapott, hogy vonuljon a Boult-aux-Bois-tól húsz egynéhány kilométernyire fekvő Besace alá; majd másnap Mousonnál keljen át a Meuse-ön. Kedvetlenül indultak, zúgolódtak, a gyomruk üres, a lábuk fáradt volt, valamennyiüket elcsigázták az előző napi fáradalmak, a hosszú várakozások; a tisztek is gyászos hangulatban voltak, már nem harcoltak a balsejtelem ellen, hogy katasztrófába menetelnek, panaszkodtak a tétlenség miatt, haragudtak, mert nem mehettek Buzancy alá, az 5. hadtest megsegítésére, melynek ágyúit ők is hallották. Akárcsak ők, nyilván az 5. hadtest is visszavonul, Nouart felé tart, míg a 12. Besace-tól Mouson felé, az 1. pedig Raucourt irányába menetel. Meghajszolt, kutyákkal terelt csorda tipródik így összevissza, ahogyan ők az örökös késlekedések, ide-oda menetelések után most egymást taszigálva igyekeztek az olyannyira áhított Meuse felé.

Mikor a 106-osok a lovasság és a tüzérség nyomában a síkságon menetelő emberfolyamhoz csatlakozva a három hadosztállyal együtt elhagyták Boult-aux-Bois-t, az ég ismét beborult, és a felettük gomolygó fellegek szürke gyásza végképp lehangolta az embereket. Az ezred a pompás nyárfákkal szegélyezett buzancy-i országúton menetelt. Germond-ban, ahol a trágyadombok az út két oldalán a kapuk előtt gőzölögtek, zokogtak az asszonyok, karjukba vették, s az elvonuló katonák felé tartották gyermekeiket, mintha azt kérnék, hogy vigyék magukkal őket. A faluban már nem volt egy falat kenyér, egy szem krumpli. Aztán ahelyett, hogy Buzancy irányába folytatta volna az utat, a 106. ezred balra fordult, Authe felé tartott; s mikor

az emberek a síkság másik oldaláról viszontlátták a domboldalon épült Belleville-t, melyen előző nap haladtak át, már biztosan tudták, hogy megint csak oda lyukadtak ki, ahol voltak.

- Az istenit! hát pörgőcsigáknak néznek bennünket? - dühöngött Chouteau.

Loubet ráduplázott:

- Ilyenek ezek a senkiházi tábornokok. Ide-oda terelnek bennünket, akár a barmot! Látszik, hogy nem nekik fáj a mi lábunk.

Dühösek voltak mindahányan. Micsoda dolog ilyesmivel kínozni az embert csak azért, hogy megsétáltassák! És a kopár síkságon át, a széles földmélyedésekben kettős oszlopokban vonultak, a két oszlop között jöttek-mentek a tisztek; de most nem úgy volt, mint Reims után, mikor derűsen tréfálkozva, nótaszóval vonultak át a Champagne-on, mikor vígan hordozták a borjút, mert könnyítette a reménység, hogy megelőzik és meg is verik a poroszokat; nem, most némán, haragosan húzták a lábukat, gyűlölték a puskát, mely feltörte a vállukat, a borjút, mely alatt majd beszakadt a hátuk, nem hittek már a tisztjeiknek, nem harcoltak a kétségbeesés ellen, mely úgy elfogta őket, hogy már csak mint az ostor kényszerének engedő csorda mentek előre. A szerencsétlen hadsereg elindult kálváriáján.

Maurice közben pár perc óta erősen figyelt valamit. A bal felől emelkedő dombokon, az egyik kis távoli erdőből egy lovas bukkant elő. Csaknem azonnal megjelent egy másik, majd egy harmadik is. Mozdulatlanul álltak, mint három öklömnyi, pontos és finom faragású játékhuszár. Először azt hitte, hogy hátrahagyott lovas őrszemek vagy visszatérő felderítők, azonban egyszerre döbbenten vette észre, hogy valami csillog rajtuk, nyilván réz vállpántjuk fénylett a napsütésben.

- Odanézz! - mondta oldalba bökve a mellette menetelő Jeant. - Ulánusok!

A káplár kimeresztette a szemét.

- Azok bizony!

Valóban ulánusok voltak; a 106-osok most láttak először poroszt. Kis híján hat hete, hogy háborúban vannak, s nemhogy egy árva puskát nem sütöttek el, de még egy szál ellenséget sem láttak. Egyszerre szétfutott a hír, egyre nagyobb kíváncsisággal fordult arrafelé minden fej. Nagyon jól festenek ezek az ulánusok.

- Az egyikük jó kövérnek látszik - jegyezte meg Loubet.

A kis erdőtől balra, a dombtetőn most egész osztag bukkant fel. Az oszlop megtorpant a fenyegető látványra. Parancsok érkeztek, a 106-osok egy patakparton a fák mögött foglaltak állást. A tüzérség máris visszafelé vágtatott, majd egy dombtetőn felállt. Aztán csaknem két órán át így maradtak, ütközetre készen vártak, de nem történt semmi. A látóhatáron mozdulatlanul állt az ellenséges lovasság. S mikor rájöttek, hogy csak a drága időt vesztegetik, ismét útnak indultak.

- No, megint csak nem lesz semmi - dünnyögte Jean sajnálkozva.

Maurice-nak is viszketett a tenyere, legalább a puskáját elsüthetné! S eszébe jutott, hogy előző nap milyen hibát követtek el azzal, hogy nem siettek az 5. hadtest támogatására. A poroszok talán csak azért nem támadtak, mert nem állt rendelkezésükre elegendő létszámú gyalogság; a távoli lovas parádénak ilyenformán alighanem csak egy célja volt, hogy késleltessék a hadtestek előrenyomulását. Ismét beleestek a kelepcébe. Így lehetett, mert ettől kezdve a 106. ezred balról minden dimbes-dombos részen ulánusokat látott: követték, figyelték az ezredet, eltűntek egy tanya mögött, hogy aztán egy erdő mögül ismét előbukkanjanak.

A katonákat lassankint idegesíteni kezdte, hogy így, távolról bekerítik őket: mintha láthatatlan háló fonódna körülöttük.

- A végén jól megdühítenek bennünket! - mondogatta még Pache és Lapoulle is. - Jólesne már beléjük ereszteni egypár golyót!

De csak meneteltek, egyre meneteltek, kínlódva, máris nehézkes, hamarosan végképp fáradt léptekkel. E keserves útszakaszon mindenünnen settenkedő ellenséget sejtettek, mint ahogy az ember megérzi a készülődő vihart, még mielőtt beborulna a látóhatár. A hátvéd szigorú parancsokat kapott, hogy tartsa be az előírásokat; nem is akadt egyetlen lemaradó sem, mindannyian tisztában voltak azzal, hogy a hadtest mögött ólálkodó poroszok kezére kerül az, aki a többiektől leszakad. A német gyalogság villámgyors menetben érkezett, a meghajszolt, holtfáradt francia ezredek egyhelyben topogtak.

Mikor Authe-ba értek, az égbolt kitisztult, s Maurice, aki a nap állásából tájékozódott, észrevette, hogy már nem a jó három mérföldnyire fekvő Chêne felé mennek, hanem megfordultak, s egyenest keletnek tartanak. Két óra volt, s miután két napon át dideregtek az esőben, most fojtó hőség kínozta őket. Az út nagy kerülőkkel kihalt síkságokon vezetett. Sehol egy ház, sehol egy árva lélek, a kopár földek mélabúját csak itt-ott szakította meg egy-egy apró, komor erdő, s e magány, e nyomasztó némaság ragadós volt, a katonák lehorgasztott fejjel, verejtékezve vonszolták magukat. Saint-Pierremont-nál végre láttak néhány kihalt házat egy dombtetőn. Nem mentek át a falun; Maurice megállapította, hogy nyomban balra tértek, és megint észak felé, Besace irányában vonultak tovább. Most már rájött, azért választották ezt az utat, hogy lehetőleg a poroszok előtt érjenek Mouzonba. De vajon elképzelhető-e ez ilyen fáradt, ilyen demoralizált csapatokkal? Saint-Pierremont-nál, a buzancy-i út egy távoli kanyarulatában ismét felbukkant a három ulánus, s mikor az utóvéd is elhagyta a falut, eldördült egy német üteg, néhány gránát csapott be, de semmi kárt nem okozott. Nem viszonozták a tüzet, folytatódott az egyre keservesebb menetelés.

Besace jó három mérföldnyire van Saint-Pierremont-tól, s Jean csak kétségbeesetten legyintett, mikor ezt megtudta Maurice-tól. Ezek az emberek már ugyan nem tesznek meg tizenkét kilométert; kifulladtak, arckifejezésük kába, megannyi biztos jele a kimerültségnek. Az út két lassan összezáruló domb között egyre emelkedett. Meg kellett állniuk, csakhogy e pihenő alatt végképp elerőtlenedett kezük-lábuk, s mikor újból el kellett indulniuk, még kínosabban vonszolták magukat: az ezredek alig jutottak előre, az emberek kidőltek a sorból. Jean, mikor látta, hogy Maurice sápadozik, tekintete elködösödik a fáradtságtól, szokása ellenére beszélgetni kezdett, szózuhataggal próbálta elszórakoztatni, hogy el ne aludjék a gépies, már-már öntudatlan menetelés közben.

- Szóval Sedanban lakik a nővéred? Lehet ám, hogy átmegyünk Sedanon.

- Sedanon ugyan soha! Nem esik útba, hacsak meg nem bolondultak, hogy arra vigyenek bennünket!

- Mondd csak, fiatal a nővéred?

- Annyi idős, mint én, hiszen már mondtam, hogy ikrek vagyunk.

- Hasonlít hozzád?

- Igen, ő is szőke, de milyen hullámos, milyen selymes a haja!... Alacsony, törékeny termetű, s milyen csöndes, de milyen... Édes Henriette-em.

- Szeretitek egymást?

- Igen, nagyon...

Elhallgatott, s mikor Jean ránézett, látta, hogy a szeme lecsukódik, hogy mindjárt kidől a sorból.

- Ej, szegény fiam... tartsd magad, a kutyafáját!... Add a puskád, egy darabig én viszem, legalább kifújhatod magad... Fele emberünk lemarad az úton, nincs az az isten, hogy ezek ma tovább menjenek!

Most látták meg, hogy ott van előttük Oches; egy dombon, egymás fölött álltak a falu szegényes épületei. Az élénksárga templom a dombtetőn emelkedett ki a fák közül.

- Ott hálunk meg, egész biztos.

Eltalálta. Douay tábornok, látva a katonák mondhatatlan fáradtságát, végképp lemondott arról, hogy még aznap elérjék Besace-t. Főként az bírta e döntésre, hogy megérkezett a trén, ez az annyi bosszúságot okozó kocsioszlop, melyet Reimstől fogva vonszoltak maguk után, s melynek három mérföldön át vonuló kocsijai és állatai roppant nehézkessé tették a menetelést. Már Quatre Champs-ban parancsot adott, hogy a trént egyenesen Saint-Pierremont felé irányítsák, s a fogatok csak Oches-ban csatlakoztak a hadtesthez, oly kimerülten, hogy a lovak egyszerűen nem voltak hajlandók tovább menni. Már öt óra volt. A tábornok attól tartva, hogy benn szorul a stonne-i szorosban, úgy vélte, csak egyet tehet; nem járja végig a marsall által megjelölt útszakaszt. Megálltak, letáboroztak, az ellátó oszlop egy hadosztály védelmében lent a réteken, a tüzérség pedig hátul, a dombokon állt fel, míg az a dandár, melynek másnap a hátvéd szerepét kellett betöltenie, Saint-Pierremont-nal szemben az egyik magaslaton maradt. Egy másik hadosztály, melyhez a Bourgain-Desfeuilles dandár is tartozott, a templom mögött egy tölgyerdő szegélyezte nagy lapályon ütött tábort.

A táborhelyek megválasztása és kijelölése olyan zűrzavarban történt, hogy már esteledett, mire a 106-osok elhelyezkedhettek a tölgyfaerdő szélén.

- A fene - dühöngött Chouteau -, enni már nem is kívánok, aludni akarok.

Valamennyiük szívéből beszélt. Már ahhoz sem volt erejük, hogy felállítsák a sátrat, ott aludtak, ahol éppen meglepte őket az álom, ledőltek, mint a zsákok. Egyébként is, ahhoz, hogy ehessenek, a hadbiztosságtól kellett volna menázsit kapniuk, de a hadbiztosság, mely Besace-ba várta a 7. hadtestet, nem érkezett Oches-ba. Oly általános volt a nemtörődömség, a bomlás, hogy még csak a káplárokat hívó kürtjel sem hangzott el. Egyék, akinek van mit. Ettől kezdve nem is volt menázsiosztás, a katonáknak a hátizsákjukból kellett volna élniük, de a hátizsákok üresek voltak, vajmi kevesen találtak benne egy-egy száraz kenyérdarabot, a hajdani vouziers-i bőség morzsáit. Csak kávéjuk maradt, aki nem volt nagyon fáradt, megint ihatott keserű kávét.

Mikor Jean meg akart enni egy kétszersültet, s egy másik darabot Maurice-nak nyújtott, észrevette, hogy az mélyen alszik. Először úgy gondolta, hogy felébreszti, de aztán lemondóan s roppant óvatosan, mintha kincset rejtene el, visszadugta a kétszersültet a hátizsák mélyére: ő is beérte kávéval, akárcsak a többiek. Megkövetelte, hogy a sátrat felállítsák, s mikor már mindnyájan elnyúltak alatta, Loubet visszatért beszerző útjáról, sárgarépát hozott az egyik közeli kertből. Minthogy nem főzhették meg, nyersen ropogtatták el, de ez még csak fokozta éhségüket, Pache meg belebetegedett.

- Nem, nem, hagyjátok csak aludni! - szólt oda Jean Chouteau-nak, aki Maurice-t ébresztgette, hogy ő is megkaphassa az adagját.

- Hej, holnap, ha már Angoulême-ben leszünk, lesz kenyerünk... az egyik unokatestvérem Angoulême-ben volt katona - sóhajtott Lapoulle. - Jó kis helyőrség az.

A többiek sehogy sem értették, mit akar mondani, és Chouteau felrikkantott:

- Hogyhogy Angoulême-ben?... Hogy ez micsoda tökfilkó! Azt hiszi, hogy Angoulême-be megy… Képtelenség volt kiszedni belőle, miért képzelte ezt. Egyszerűen azt hitte, hogy Angoulême-be mennek. Ő volt egyébként az, aki reggel az ulánusokat megpillantva, azt állította, hogy Bazaine katonái.

Sűrű éjszaka, süket csönd borult a táborra. Noha az éjszaka hűvösnek ígérkezett, nem volt szabad tüzet gyújtaniuk. Úgy tudták, hogy a poroszok pár kilométernyire vannak, még a zajjal is nagyon vigyáztak, nehogy észrevegyék őket. A tisztek máris figyelmeztették embereiket, hajnali négy óra tájt indulnak, hogy behozzák az elvesztett időt; s gyorsan, mohón, semmiről sem tudva, csak aludni akartak valamennyien. A szétszórt táborhelyekről az alvók tömegének nehéz lélegzése úgy hangzott a sötétségben, mintha maga a föld lélegzene.

Hirtelen puskadörrenésre ébredt a raj. Még sötét éjszaka volt, három óra felé járhatott. Valamennyien talpra ugrottak. A riadalom egyre szélesebben gyűrűzött, arra gondoltak, hogy támad az ellenség, pedig csak Loubet lőtt; nem tudott már aludni, s az az ötlete támadt, hogy a tölgyerdő sűrűjében alighanem talál majd nyulat; hej, micsoda lakmározást csapnak, ha hajnalban egypár nyúllal áll a bajtársai elé! Miközben jó lesállást keresett, közeledő léptekre, beszélgetésre, ágreccsenésre figyelt fel, és rémületében elsütötte a puskáját, mert azt hitte, hogy poroszokkal akadt össze.

Maurice, Jean meg a többiek már közeledtek, mikor egy rekedt hang kiáltott:

- Ne lőj! Az istenit!

Hosszú, sovány ember állt az erdőszélen. A sötétben alig látszott bozontos, tüskés szakálla. Vörös övvel a derekához szorított szürke zubbonyt viselt, a vállán puska volt. Rögtön azzal kezdte, hogy francia, szabadharcos, őrmester, a dieulet-i erdőből jött két emberével, híreket hozott a tábornoknak.

- Hé! Cabasse! Ducat! - ordított hátrafordulva. - Hé! Ti nyavalyások, gyertek már!

A két másik ember nyilván félt, de azért közelebb óvakodott; Ducat köpcös, sápadt, ritkás hajú, Cabasse meg magas, szikár, fekete képű ember volt, hosszú vékony orral.

Közben Maurice, aki közelebbről megnézte az őrmestert, meglepődve kérdezte:

- Mondja, maga nem a remilly-i Guillaume Sambuc?

S mikor ez némi tétovázás után feszengve igent mondott, a fiatalember kicsit visszahőkölt, mert ezt a Sambuc-ot, egy rossz hírű favágó-család méltó fiát, bitang naplopónak ismerték a vidéken, iszákos apját egy este átvágott torokkal találták az erdő szélén, az anyja meg a két nővére koldult, lopott, míg végül mindhármat elnyelte egy bordélyház. Guillaume orvvadászattal, csempészettel foglalkozott; ennek a farkascsordának csak egy ivadéka nőtt fel becsületben, Prosper, az afrikai vadász, aki mielőtt beállhatott volna katonának, béresnek szegődött, úgy utálta az erdőt.

- Találkoztam az öccsével Reimsben meg Vouziers-ban is - folytatta Maurice. - Jól van.

Sambuc nem válaszolt, majd kitérően így szólt:

- Vezessen a tábornokhoz. Mondja meg neki, hogy a dieulet-i erdő szabadharcosai fontos híreket hoztak.

Maurice, míg visszaértek a táborba, egyre ezeken a szabadcsapatokon gondolkozott. Mily sok reményt fűztek hozzájuk, s máris hogy panaszkodnak rájuk mindenütt! Gerillaháborút kellene viselniük, lesben állni a sövények mögött, mindenütt nyugtalanítani az ellenséget, megölni

őrszemeit, figyelni az erdőket, hogy onnan egyetlen porosz se kerüljön ki élve. Valójában pedig lassanként a parasztok rémeivé lettek, nemcsak hogy nem védelmezték őket, de még földjeiket is letarolták. A szabályos katonai szolgálattól viszolyogva nagysietve a szabadcsapatokhoz csatlakozott minden züllött fráter, boldogan, hogy így megmenekülhet a fegyelemtől, hogy vidám útonálló módjára járhatja az erdőket, ma itt, holnap ott mulatozhat, s alhatik, ahol éppen ráesteledik. Egyes szabadcsapatok valóban nagyon szedett-vedett népségből álltak.

- Hé, Cabasse! Hé, Ducat! - ismételte Sambuc minden lépésnél hátrafordulva. - Gyertek már, nyavalyások!

Maurice ettől a két másiktól is iszonyodott. A touloni születésű hosszú, szikár Cabasse pincér volt Marseille-ben, csődbement déligyümölcs-bizományos Sedanban, s egy lopási históriából kifolyólag már-már megismerkedett a bűnügyi rendőrség börtönével. A kis köpcös Ducat, Blainville hajdani végrehajtója, aki kislányokkal esett mocskos kalandjai után kénytelen volt megválni állásától, hasonló szennyes históriák miatt csaknem esküdtszék elé került Raucourt-ban, ahol könyvelő volt egy gyárban. Ő latin mondásokat idézett unos-untalan, a másik meg még olvasni is alig tudott, de jól összeillettek, ijesztő pár volt ez a két gyanús alak.

A tábor már ébredezett, Jean és Maurice Beaudoin kapitányhoz kísérték a szabadharcosokat, a kapitány pedig de Vineuil ezredeshez ment velük. Az ezredes kikérdezte őket; Sambuc azonban fontosságának tudatában feltétlenül a tábornokkal akart beszélni; Bourgain-Desfeuilles tábornok az oches-i plébánosnál hált meg, s mikor mogorva képpel megjelent a plébánia küszöbén, dühösen, hogy éjnek idején az éhség és fáradtság új napjára ébresztették, ugyancsak barátságtalanul fogadta az elébe állított embereket.

- Honnan jönnek? Mit akarnak?... Aha! Maguk szabadharcosok! Afféle lógósok, mi?

- Tábornok úr - magyarázta Sambuc, aki cseppet sem jött ki sodrából -, a bajtársakkal a dieulet-i erdőt tartjuk szemmel.

- Aztán hol van az a dieulet-i erdő?

- Stenay és Mouzon között, tábornok úr.

- Tudom is én merre van az a Stenay meg Mouzon! Mit képzelnek? Hogyan igazodom el e között a sok ismeretlen név között?

De Vineuil ezredes elröstellte magát, s tapintatosan emlékeztette a tábornokot, hogy Stenay is, Mouzon is a Meuse partján van, hogy Stenayt már elfoglalták a németek, ők pedig az északabbra fekvő Mouzonnál kísérlik majd meg az átkelést.

- Egyszóval, tábornok úr - folytatta Sambuc -, azért jöttünk, hogy figyelmeztessük: a dieulet-i erdő máris tele van porosszal... Tegnap, mikor az 5. hadtest elvonult Bois-les-Dames-ból, Nouart mellett ütközet volt...

- Hogyan? Tegnap ütközet volt?

- Igenis, tábornok úr, az 5. hadtest visszavonulás közben megütközött a poroszokkal. Ma éjszaka már alighanem Beaumont-ban van a hadtest... No, a bajtársak elindultak, hogy tájékozódjanak a poroszok hadmozdulatairól, nekünk meg eszünkbe jutott, hogy eljövünk a tábornok úrhoz, elmondjuk, mi is ott a helyzet, hogy az 5-ösök segítségére menjen, mert egész biztos, hogy holnap reggel már hatvanezer ember lesz a nyakukon.

Bourgain-Desfeuilles tábornok csak vállat vont e szám hallatára.

- Hatvanezer ember, a fenét! Miért nem mindjárt százezer?... Álmodik, fiam! Duplát látott ijedtében! Nem lehet hatvanezer ember a közelünkben! Arról mi is tudnánk!

Csökönyösködött. Sambuc hiába hívta tanúságul Ducat-t meg Cabasse-t.

- Láttuk az ágyúikat - bizonykodott a provence-i. - S alighanem megbolondultak azok a marhák, mert különben nem mennének az erdőn át, hiszen térdig süppednek a sárban, annyit esett az utolsó napokban.

- Valaki vezeti őket, az már biztos - jelentette ki a hajdani végrehajtó.

A tábornok azonban Vouziers óta nem hitt a két német hadsereg összevonásában, amivel - mint mondogatta - teleduruzsolták a fülét. Most még csak azt sem tartotta fontosnak, hogy a 7. hadtest parancsnoka elé vezettesse a szabadharcosokat, igaz, a három ember azt hitte, hogy magával a hadtestparancsnokkal beszél. Ha hinnének minden parasztnak, minden csavargónak, aki állítólag biztos híreket hoz, egy lépést sem tehetnének anélkül, hogy képtelen kalandokba ne keverednének lépten-nyomon. Azt azonban megparancsolta, hogy a három ember maradjon velük, s minthogy ismerik a vidéket, kalauzolják a hadoszlopot.

- Azért ezek mégiscsak derék fickók! Négy mérföldet gyalogoltak árkon-bokron át, hogy figyelmeztessenek bennünket - mondta Jean Maurice-nak, mikor visszamentek, hogy felszedjék a sátrat.

Maurice is így vélekedett; igazat adott nekik, s minthogy ő is ismerte a vidéket, elviselhetetlen nyugtalanság gyötörte a gondolatra, hogy a poroszok a dieulet-i erdőben vannak, úton Sommauthe és Beaumont felé. Leült, máris holtfáradt volt, pedig ma még nem is gyalogolt, a gyomra korgott, a szíve összeszorult e hajnalon, melyre - úgy sejtette - csak iszonyú nap következhet.

A káplárt kétségbeejtette sápadtsága, s gyöngéden kérdezte:

- Csak nem vagy jól, ugye? Megint a lábad?

Maurice tagadóan rázta a fejét. A lába sokkal jobban van a kényelmes cipőben.

- Talán éhes vagy?

És Jean, minthogy nem kapott választ, az egyik kétszersültet lopva kivette a hátizsákjából, aztán folyékonyan hazudott:

- Tessék, eltettem a részedet... Én épp az előbb ettem meg a másikat.

Pirkadt, mikor a 7. Hadtest Oches-ból Mouzonba indult, útba ejtve Besace-t, ahol az előző éjszakát kellett volna töltenie. Mindenekelőtt a roppant kocsioszlop indult az 1. hadosztály kíséretében, s bár a trén kocsijait derekas iramban vitték a jó lovak, a többi javarészt üres és feleslegesen rekvirált kocsi sajátságosan késlekedett a stonne-i szorosban. Az út arrafelé emelkedőnek vezet, főként a Berlière tanya után, a kétoldalt magasodó, fával benőtt dombok között. Nyolc óra tájt, mikor végre a két másik hadosztály is megindult, Mac-Mahon marsall jelent meg dühösen, hogy még mindig ott találja azokat a csapatokat, melyekről azt hitte, hogy már reggel elindultak Besace-ból, s Mouzonig már csak pár kilométert kell megtenniük. Douay tábornokkal ezért heves szóváltása is volt. Úgy határoztak, hogy az 1. hadosztály és a trén folytatja az utat Mouzon felé, de a két másik hadosztály, nehogy tovább késlekedjék az oly lassú és nehézkes előcsapat miatt, a raucourt-i és autrecourt-i úton indul, s Villers-nél kel át a Meuse-ön. Ez voltaképpen azt jelentette, hogy a marsall siettében, hogy mielőbb a hadsereg és az ellenség között tudja a folyót, megint csak észak felé meneteltette őket. Kerül, amibe kerül, estére a folyó jobbpartján kell lenniük. A hátvéd még Oches-ban volt, mikor Saint-Pierremont felől egy távoli magaslaton az egyik porosz üteg, folytatva az előző napi játékot, lőni kezdett. Először oktalanul viszonozták a tüzet, majd az utolsó csapatok is visszavonultak.

A 106-osok mintegy tizenegy óráig fáradtan meneteltek a stonne-i szorosban, a magas dombok között kanyargó úton. Balról kopár, meredek hegycsúcsok nyúltak a magasba, míg jobbról lankásabb lejtőkön zöldellt az erdő. A nap ismét kisütött, a forró levegő megszorult a nyomasztóan csöndes, szűk völgykatlanban. Berlière után, mely fölött szomorú nagy kálvária emelkedik, már nincs egyetlen tanya sem, nem mutatkozott sehol egy árva lélek, de még csak egy állat sem legelészett a réteken. S az emberek, akik előző napról oly fáradtak, oly kiéhezettek voltak, kialvatlanul, étlen-szomjan máris csüggedten vonszolták magukat, s valami tompa harag forrt bennük.

Aztán, mikor éppen pihenőt tartottak az út szélén, jobb felől hirtelen ágyú dörrent. A lövések oly tisztán, oly öblösen hangzottak, hogy tudták, tőlük legfeljebb két mérföldnyire lehet az ütközet. Ez döbbenetes hatással volt a visszavonulásba belefáradt, várakozással agyonkínzott emberekre. Fáradtságukról megfeledkezve, a türelmetlenségtől reszketve ugrott fel valamennyi: miért nem mennek már? Harcolni akarnak, inkább meghalnak, mintsem hogy ezentúl is fejvesztve meneküljenek, nem tudni, hova, nem tudni, miért.

Bourgain-Desfeuilles tábornok de Vineuil ezredessel éppen egy jobb felől emelkedő dombra kaptatott fel, hogy beláthassa a környéket. Két kis fa között álltak meg, távcsővel figyelték a vidéket, aztán a kíséretükben levő egyik hadsegédet nyomban visszaküldték azzal, hogy a szabadharcosok, ha még ott vannak, jöjjenek fel a dombtetőre. Jean, Maurice meg még pár ember kísérte fel a szabadharcosokat, arra gondolva, hogy valamiben esetleg hasznukat látják.

A tábornok Sambuc-ot megpillantva rákiabált:

- Micsoda ronda egy vidék, ezzel a sok dombbal, erdővel!... Így hallás után meg tudná mondani, hol lehet az ütközet?

Sambuc, akit Ducat és Cabasse mindig szorosan nyomon követett, kis ideig hangtalanul fürkészte a roppant látóhatárt. A mellette nézelődő Maurice-t ámulattal töltötték el a végtelenbe hullámzó völgyek, erdők. Mintha parttalan tenger lassú, roppant hullámai lennének. A sárga földet sötétzöld foltokkal színezték az erdők, a távoli dombok vöröslő párafelhőbe takaróztak a tűző napban. S noha semmit sem láttak, a derűs ég alján még csak füstfoszlány sem lebbent, egyre szóltak az ágyúk, mint távoli, s egyre hevesebb vihar mennydörgése.

- Jobbra van Sommauthe - szólalt meg végre Sambuc egy fákkal koronázott magas csúcsra mutatva. - Yoncq meg ott van balra... Beaumont-nál van az ütközet, tábornok úr.

- Igen. Varniforêt-nál vagy Beaumont-nál - erősítette meg Ducat.

A tábornok érthetetlen szavakat dünnyögött.

- Beaumont, Beaumont... Ezen az átkozott vidéken az ember sohasem tudhatja...

Majd fennhangon folytatta:

- És messzire van innen ez a Beaumont?

- Körülbelül tíz kilométernyire, ha az ember a Chêne-ből Stenay-be vezető úton megy, azon, ami ott lent vezet...

Az ágyúzás nem szűnt, a szakadatlan mennydörgés fészke azonban mintha nyugatról kelet felé húzódott volna. És Sambuc hozzátette:

- Az áldóját! Melegszik ám... Számítottam rá, szóltam is ma reggel a tábornok úrnak: ezek biztosan azok az ütegek, amiket a dieulet-i erdőben láttunk. Eddig már biztosan az 5. hadtest nyakába szakadt az egész ármádia, ami Buzancy-n meg Beauclaire-n át közeledett.

Kis időre csend lett, közben egyre erősödött a távoli ütközet mennydörgése. Maurice összeszorította a fogát, mert vad vágy fogta el, hogy üvöltözzön. Miért nem indulnak nyomban oda, ahonnan az ágyúszó hallatszik? Minek ez a sok beszéd? Ilyen izgalmat még sohasem érzett. Minden ágyúlövés a szívében visszhangzott, fellelkesítette, vad vágyat lobbantott benne, bárcsak ott lehetne, közöttük lehetne, végezhetne az egésszel! Hát továbbra is csak kerülgetik a csatát, ellopakodnak mellette úgy, hogy még egy golyót sem lőnek ki? Micsoda esztelenség! A hadüzenet óta így örök menekülésben, folytonosan tovább meg tovább rángatni a csapatokat! Vouziers-ban csak a hátvéd lövöldözését hallották. Oches-ban csak pár pillanatig, hátulról lőtte őket az ellenség. S ők elinaltak, most sem mennek rohamlépésben a bajtársak megsegítésére! Maurice Jeanra pillantott, aki éppoly sápadt volt, mint ő, s a szeme lázasan csillogott. Az ágyú erőteljes hívó szavára nyugtalanul dobogott valamennyiük szíve.

De megint csak várakoztak; a dombra vezető keskeny ösvényen vezérkari tisztek, Douay tábornok és kísérete sietett a dombtetőre. A tábornok arca csupa aggodalom volt. S mikor személyesen kikérdezte a szabadharcosokat, kétségbeesett kiáltás szakadt fel belőle. De ugyan, mit tehetett volna, még akkor is, ha már reggel értesül minderről? A marsall parancsa határozott volt: kerül, amibe kerül, még az est beállta előtt át kell kelniük a Meuse-ön. S ugyan hogyan vonhatná össze a Raucourt felé széttagolva menetelő csapatokat, hogy villámgyorsan Beaumont alá vigye őket? Hiszen biztos, hogy megkésve érkeznének! Az 5. hadtest már nyilván visszavonulóban van Mouzon felé, határozottan erre vall az egyre keletebbről hangzó ágyúdörgés; mintha jégeső, katasztrófa vihara vonulna egyre távolodva. Douay tábornok dühös tehetetlenségében két kezét rázta a dombok és völgyek, mezők és erdők roppant horizontja felé; majd kiadták a parancsot: folytatni kell a menetelést Raucourt irányába.

Ó, ez a menetelés a stonne-i szorosban, a magas szirtek alatt kanyargó úton, s az ágyúdörgés jobbról, az erdők mögül! A 100-osok élén lovagló de Vineuil ezredes mereven ült a lován, az arca sápadt volt, mozdulatlan, szempillája meg-megrebbent, mintha könnyeivel küszködne. Beaudoin kapitány némán harapdálta a bajuszát, Rochas hadnagy pedig dünnyögve káromkodott, szidta, átkozta az egész világot és önmagát. S még azokat a katonákat is, akiknek nem volt kedvük harcolni, még a legkevésbé bátrakat is elfogta a vágy, hogy üvöltsenek, verekedjenek, haragra gerjedtek a sorozatos vereségektől, dühítette őket, hogy nehéz és tétova léptekkel megint csak odébbállnak, miközben amott, ezek az átkozott poroszok a bajtársakat gyilkolják.

A dombocskák közt lefelé kanyargó út a Stonne tövénél kiszélesedett, a csapatok itt-ott erdőkkel tarkított roppant földeken át meneteltek. A 106-osok, akik most a hátvédhez tartoztak, Oches óta minden pillanatban várták a támadást, mert az ellenség lépésről lépésre követte, figyelte őket, nyilván leste a kedvező alkalmat, mikor nekik ugorhat. A lovasság a legkisebb földhajlatot is igyekezett kihasználni, hogy oldalt elibük vágjon. A porosz gárda több lovas századát látták előbukkanni egy erdőből, de egy élre vágtató huszárezred láttán, mely valósággal végigsöpörte az utat, megtorpantak. S e haladéknak köszönhetően voltaképpen rendben folytathatták a visszavonulást; már Raucourt felé közeledtek, mikor olyan látványban volt részük, mely még tovább fokozta szorongásukat, s végképp kedvüket szegte. Az egyik keresztútnál váratlanul összegabalyodott, rohanó tömegbe ütköztek: sebesült tisztek, szétszóródott, fegyvertelen katonák, vágtató trénkocsik kavarogtak összevissza, emberek és állatok menekültek a szerencsétlenség szelétől kergetve. Az ellátó oszlopot Besace-on át Mouzon felé kísérő 1. hadosztály egyik dandárjának töredékeit látták maguk előtt. Eltévesztették az utat, s e dandárt meg a trén egy részét a Beaumont melletti Varniforêt-nál az eszeveszetten menekülő 5. hadtesttel gabalyította össze valami szörnyű balszerencse. Rajtaütöttek, oldalba támadták, s a hadtest vereséget szenvedett a túlerővel szemben. A katonák véresen,

reményvesztetten, félőrülten menekültek, majd ismét összeterelte őket a pánik, s rémületük riadalmat keltett bajtársaikban is. Szavaik a rettegés magvait hintették el, mintha csak a dél óta szüntelen hallott ágyúdörgés szele sodorta volna ide őket.

Fejvesztett tolongás közepett vonultak át Raucourt-on. Vajon jobbra forduljanak Autrecourt irányába, hogy Villers-nél keljenek át a Meuse-ön, ahogy a parancs szólt? A megzavart, tétovázó Douay tábornok attól félt, hogy a villers-i híd zsúfolva lesz, sőt talán már a poroszok kezére került. Ezért inkább nyílegyenest, a haracourt-i szoroson át ment, hogy még az éj beállta előtt Remilly-be érjen. Mouzon után Villers, Villers után Remilly, nyomukban az ulánusokkal, egyre tovább, csak tovább. Mindössze hat kilométert kellett megtenniük, de már öt óra volt, s a fáradtságtól alig álltak a lábukon. Hajnal óta talpon voltak, és végtelennek tűnő várakozások, izgalmak és gyötrelmes rettegés közepette tizenkét óra alatt alig három mérföldet tettek meg. A két utolsó éjszakán alig aludtak, s Vouziers óta nem laktak jól. Az éhségtől már támolyogtak. Raucourt-ban siralmas kép fogadta őket.

Gazdag hely ez az út két oldalán épült városka, több gyára, csinos temploma, városháza van. Csakhogy az éjjel itt szállt meg a császár és Mac-Mahon marsall, a vezérkarral és a császári kísérettel, délelőtt meg a teljes 1. hadtest hömpölygött át folyamként a főutcán: ezek összeszedtek minden fellelhető élelmiszert, kiürítették a pékek és a szatócsok raktárait, sőt a polgárházakból is elvitték az utolsó falat ennivalót. A városkában nem maradt egy darab kenyér, egy pohár bor, egy morzsányi cukor, semmiféle enni-innivaló. A polgárasszonyok kiálltak a kapujukba, s a hordókból még kipréselhető utolsó pohár borukat, s a konyhájuk utolsó csepp levesét is szétosztották. Mindennek a végére értek, s mikor három óra tájt a 7. hadtest első ezredei vonultak el, a városka lakóit kétségbeesés fogta el. Hogyan? Megint kezdődik elölről? Hát sohasem érnek a végére? A főutcán megint csak kimerült, porlepte, éhségtől roskadozó emberek hada hömpölyög, s ők egy falatot sem adhatnak nekik. Sokan megálltak, bekopogtattak hozzájuk, könyörögve nyújtották kezüket az ablakok felé, hogy szánják meg őket egy falat kenyérrel. S zokogó asszonyok intettek vissza, hogy nem adhatnak, hogy már semmijük sincs.

A Dix-Potiers utca sarkán Maurice-t szédülés fogta el s meg-tántorodott. Csak dadogott, mikor Jean segíteni próbált rajta:

- Ne, hagyj, végem... Jobb lenne itt megdögleni.

Egy sarokkőre roskadt. A káplár, mint valami haragos feljebbvaló, ráripakodott:

- Az istenit! Ki látott már ilyen katonát?... Azt akarod, hogy itt kapjanak el a poroszok? Rajta! Felállni!

S látva, hogy a fiatalember sápadtan, csukott szemmel, félájultan hallgat, hangjában végtelen szánalommal még egyet káromkodott:

- Ó, az istenit...

S egy közeli kúthoz futott, vizet merített a csajkájába, s locsolni kezdte Maurice arcát. Aztán minden titkolózás nélkül elővette hátizsákjából az oly féltve őrzött utolsó kétszersültet, s apró darabokra tördelve rakta a fiatalember szájába. Maurice felnyitotta a szemét, s mohón nyelt.

- És te? - kérdezte, mikor észbe kapott. - Hát te mégsem ettél?

- A, én jobban bírom, várhatok... - felelt Jean. - Egy jó hajtás hideg víz, s máris rendben leszek!

Ismét megtöltötte a csajkát, egy hajtásra kiitta, s csettintett. Ő is holtsápadt volt, s oly kegyetlenül éhes, hogy még a keze is reszketett.

- Indulás! Gyere, öregem, utol kell érnünk a többieket!

Maurice a karjára támaszkodott, húzatta magát, mint egy kisgyerek. Asszony karjától még soha nem telt meg ilyen melegséggel a szíve. Mikor minden összeomlott körülöttük, s a mondhatatlan nyomorúság gyűrűjéből nézett szembe a halállal, édes vigasz volt érezni, hogy valaki szereti, törődik vele; s hálája végtelen gyöngédséggel keveredett, talán azért, mert eszébe jutott, hogy ez az oly odaadó szív egy egyszerű emberé, egy földhözragadt paraszté, akit ő eleinte úgy utált. A világ őskorának testvérisége lehetett ilyen, amikor még nem volt kultúra, és nem voltak osztályok, csak barátság létezett, az egy úton, egy akarattal járó, az ellenséges természettel szemben egymásra utalt két férfi barátsága. Embersége ott dobogott Jean kebelében, s büszkeséggel töltötte el, hogy barátját érzi erősebbnek, odaadónak, oltalmazónak; míg Jean, anélkül, hogy érzéseit boncolgatta volna, örült, hogy védelmezheti a barátját, s vele azt a szépséget, azt az értelmet, mely benne nem bontakozhatott ki. Feleségének drámai körülmények között bekövetkezett, erőszakos halála óta azt hitte, hogy szíve sincs, megesküdött, hogy soha rá sem néz az ilyen teremtésekre, akik oly sok szenvedést okoznak még akkor is, ha nem rosszak. S e barátság mindkettőjüket gazdagította: s ha nem is ölelték át egymást, lényük legmélye, bármily különböző volt is, egymásra talált, összeolvadt. S a Remilly-be vezető szörnyű úton egymást támogatva már egyek voltak a szánalomban és szenvedésben.

Mikor a hátvéd maga mögött hagyta Raucourt-t, a város másik végén bevonultak a németek; a bal felől emelkedő dombokra nyomban felvonultatták két ütegüket, és tüzelni kezdtek. A 106-osok, akik e percben értek az Emmane mentén lefelé kanyargó útra, éppen lőtávolságba kerültek. Egy gránát telibe talált egy partmenti nyárfát, egy másik meg Beaudoin kapitány közvetlen közelében fúródott a földbe anélkül, hogy robbant volna. A szoros innentől kezdve Haraucourt-ig egyre szűkült, Haraucourt-nál már csak keskeny folyosó volt, mely fölött két oldalról is fákkal borított szirtek meredeztek. S a katasztrófa biztos, ha csak egy maroknyi porosz is lesben áll valamelyik magaslaton. Hátulról ágyúzták őket, jobbról-balról bármelyik pillanatban támadást kaphattak, a csapatokat egyre növekvő rettegés hajtotta, hogy mielőbb kijussanak a veszélyes szorosból. Még a legfáradtabb katona is megfeszítette végső erejét. Aki az imént, Raucourt-ban még lassan vonszolta magát házról házra, most, a veszély tüzes sarkantyújától ösztökélve, frissen, szaporán lépkedett; s mintha még a lovak is tisztában lettek volna azzal, hogy esetleg egy perc késedelemért is drága árat fizethetnek. Az oszlop eleje már Remilly-ben lehetett, mikor a menet hirtelen megtorpant.

- Az istenit, csak nem hagynak itt bennünket! - hökkent meg Chouteau.

A 106-osok még nem érték el Haraucourt-t, s a gránátok tovább záporoztak.

Mialatt az ezred egy helyben topogott, várva, hogy tovább mehessen, jobb felől gránát robbant, szerencsére senkit sem sebesített meg. Öt végtelennek tűnő szörnyű perc múlt el. Még mindig nem mozdultak, valami akadály, valami hirtelenében emelkedett torlasz zárhatta el előttük az utat. Az ezredes a kengyelben kiegyenesedve figyelt, reszketve érezte, hogy mögötte mint fogja el embereit a vakrémület.

- Eladtak bennünket, rajtunk röhög az egész világ! - tört ki Chouteau vadul.

Haragos morgással, egyre keserűbb zajongással jajdultak a félelem ostorcsapásaira. Igen, persze, idehozták, hogy eladják, kiszolgáltassák őket a poroszoknak! A balszerencse s a szerfelett sok hiba miatt acsarkodó, kemény koponyákban már csak a gyanakvás maradt, hogy árulás történt, a katasztrófák sorozatát semmi más nem magyarázhatta.

- Eladtak bennünket! - hajtogatták eszeveszetten.

És Loubet fantáziálni kezdett:

- Az a disznó császár állta el az utat a sok cókmókjával, nehogy tovább mehessünk!

Nyomban elterjedt e képtelenség. Széltében-hosszában bizonygatták, hogy a császár kísérete csinálta a bajt, az vágta ketté a menetoszlopot. Átkozódtak, gyalázkodtak, kitört belőlük a gyűlölet a császári kíséret orcátlansága miatt, hiszen üresen maradt utánuk a város, ahol megszálltak, a nélkülöző katonák szeme láttára rakták ki ennivalójukat, boraikat, az ezüst asztalneműket, és mikor annyi sok szerencsétlen húzta összébb a nadrágszíját, ők vidáman lobogó tüzet szítottak a konyhában. Ó, szerencsétlen császár, akinek már nincs se trónja, se szava, s elhagyott gyermekként járja a birodalmat, akit hasznavehetetlen lomként hurcolnak a csapatok málhái között, arra kárhoztatva, hogy mint végső megcsúfolást vonszolja maga után császári udvartartását, testőreit, kocsijait, lovait, szakácsait, társzekereit, aranyméhekkel hímzett, csupa ragyogás díszpalástját, mely vérrel és sárral keveredik a vereség nagy országútján!

Két gránát robbant egymás után. Egy repeszdarab elvitte Rochas hadnagy csákóját.

A sorok összébb zárultak, a tömegben tolongás, messzegyűrűző hirtelen hullámzás támadt. Acsarkodó hangok hallatszottak, Lapoulle dühösen ordított, hogy induljanak már. Talán csak egy perc s bekövetkezik a szörnyű katasztrófa, az eszeveszett menekülés, melynek féktelen kavargása itt, e szűk folyosó mélyén zúzza össze az embereket. Az ezredes holtsápadtan fordult hátra.

- Türelem, fiaim, még egy kis türelem. Valakit előreküldtem, hogy megtudjuk... Türelem, máris indulunk...

De nem indultak, évszázadoknak tűnő másodpercek következtek. Jean kézen fogta Maurice-t, és a fülébe súgva, példás nyugalommal oktatta ki, hogyha a többiek egymást taszigálva próbálnak előrejutni, ők ketten balra ugranak, s aztán a folyó túlsó oldalán, a fák között kúsznak tovább. Körülnézett, vajon hol lehetnek a szabadharcosok, akik jól ismerik ezt a vidéket, de aztán megtudta, hogy a három ember eltűnt, mikor Raucourt-on vonultak át. S váratlanul újból elindultak, útkanyarba értek, ahol már védve voltak a német ütegektől. Később megtudták, hogy e szerencsétlen nap zűrzavarában a Bonnemain hadosztály négy vértes ezrede vágta ketté és állította meg a 7. hadtestet.

Esteledett, mikor a 106-osok átvágtak Angecourt-on. Jobb felől most is hegyek meredeztek; a szoros azonban bal kéz felől kiszélesedett, s a távolból kéklő völgyet pillantottak meg. A remilly-i dombokról aztán végre meglátták a roppant rétek és szántók között nyújtózó, alkonyi párába burkolt fénytelen ezüst szalagot. Ott folyt a Meuse, az olyannyira áhított Meuse, s nyilván ott vár rájuk a győzelem is.

S Maurice lelkendezve, mint aki boldog, hogy viszontlátja a szeretett tájat, kinyújtott kézzel mutatott a szelíd alkony édes varázsába takarózó, dús lombú, áldott völgy mélyén vidáman lobbanó apró, távoli fényekre, ezt mondta Jeannak:

- Nézd csak!... Az ott Sedan!

VII

Remilly-ben emberek, lovak, kocsik szörnyű zűrzavara torlaszolta el a Meuse felé kanyargó lejtős utat. A lejtő közepén, a templom előtt, egymásba akaszkodtak az ágyúk kerekei, s hiába volt a káromkodás, az ostor, tapodtat sem tudtak előre moccanni. Lent, a szövőgyár mellett, ahol az Emmane vízesése zuhog, egész sor kátyúba került társzekér állta el az utat, míg a katonák szüntelenül növekvő áradata a Máltai Kereszthez címzett kocsmát ostromolta, de még csak egy pohár borhoz sem jutott.

És ez a dühös tülekedés életveszélyes tolongássá lett a falu déli végén, melyet egy csoport fa választ el a folyótól; a műszaki csapatok itt már reggel felállították a hajóhidat. Jobboldalt komp volt, a révész háza magányosan fehérlett a magas fűben. A két parton nagy tüzeket raktak, a fel-felszított lángok belevilágítottak az éjszakába, időnként nappali fényben ragyogott a folyó és a lejtős partok. Ilyenkor aztán látszott, hogy milyen roppant tömegben torlódtak össze a várakozó csapatok; s közben a pallón egyszerre csak két ember mehetett át, a hídon pedig, mely legfeljebb három méter széles volt, a lovasság, a tüzérség s a málháskocsik vonultak át, elviselhetetlenül lassú menetben. Úgy mondták, hogy a híd előtt várakozik még az 1. hadtest egy dandárja, egy lőszerszállító oszlop, s ráadásul még a Bonnemain hadosztály négy vértes ezrede. S utánuk érkezett még az egész 7. hadtest, harmincegynéhányezer ember; azt hívén, hogy az ellenség a sarkukban van, lázasan igyekeztek, hogy mielőbb biztonságba juthassanak a másik parton.

Egy pillanatra kétségbeesés fogta el valamennyiüket. Hogyisne! Reggeltől egyfolytában meneteltek egyetlen falat nélkül, csak most keveredtek ki abból a szörnyű haraucourt-i szorosból, már alig bírta a lábuk, s mindezt csak azért, hogy beleütközzenek ebbe a zűrzavarba, fejetlenségbe, mely áthághatatlan falként állja útjukat. Talán órákba telik, míg az utoljára érkezettek is átérnek; s közben valamennyien biztosan érezték, hogy ha a poroszok éjszaka nem is merik folytatni az üldözést, mihelyt pirkad, ismét a nyomukban lesznek. Mégis parancs érkezett, hogy rakják gúlába puskájukat; letáboroztak a roppant dombok kopár lejtőin, melyek a mousoni úton át egészen a Meuse füves partjáig ereszkednek. Hátrább, egy fennsíkon, a tartalék tüzérség állt fel harci készültségben. Ágyúit a szorosra irányította, hogy szükség esetén lőhesse a kijáratot. S újból megkezdődött a haraggal, rettegéssel teli várakozás.

Közben a 106-osok az út és a nagy síkság felett húzódó tarlón helyezkedtek el. Az emberek csak kénytelen-kelletlen váltak meg a fegyvereiktől, hátra-hátranéztek, nyomasztóan nehezedett rájuk a félelem a támadástól. Valamennyiük arca megkövült, zárkózott volt, csak itt-ott morogtak pár haragos szót. Kilenc óra múlt, már két órája, hogy odaérkeztek, és bár kegyetlenül kifáradtak, sokan nem tudtak elaludni, elnyúltak a puszta földön, megremegve füleltek a leghalkabb távoli neszekre is. Már beletörődtek a kínzó éhségbe, majd esznek odaát a túlsó parton, ha egyebet nem találnak, legfeljebb füvet falnak. A tülekedés közben mintha tovább fokozódott volna. Douay tábornok tisztjei, akiket a híd mellé rendeltek ki, húsz percenként érkeztek vissza, mindig ugyanazzal a nyugtalanító hírrel, hogy még órák és órák kellenek az átkeléshez! A tábornok végre eltökélte, hogy utat tör magának, és személyesen megy a hídhoz. Látták, amint a tömegben küszködve sietteti a menetelést.

Maurice, aki Jeannal egy földhányásnak támaszkodva ült, ismét örvendezve mutatott észak felé:

- Amott van Sedan... és nézd csak, arra meg Bazeilles... utána Douzy, majd jobbra Carignan... biztosan Carignanban fogunk gyülekezni... Jaj, csak nappal lenne, akkor látnád, milyen széles ott a síkság!

Felemelt karja mintha átölelte volna az árnyékkal telt hatalmas völgyet. Az égbolt most nem volt olyan borús, hogy ne lehetett volna kivenni a rétek sötét végtelenjén át sápadtan hömpölygő folyót. S e képben tömör, súlyos árnyak voltak a fák, főként balról a nyárfasor, mely mint nehéz álmok emelte gát zárta el a látóhatárt. S a háttérben, az apró, élénk fényekkel pettyezett Sedan mögött megsűrűsödtek az árnyak, mintha ott sorakozott volna fel az Ardennek erdeinek minden évszázados tölgyfája.

Jean ismét az alattuk húzódó hajóhidat figyelte.

- Odanézz!... Megeszi a fene az egészet! Sohasem jutunk át. A két parton magasabban lángoltak a tüzek, fényük most oly élénk volt, hogy egy pillanatra mint éles látomás villant fel a kép, s annak minden borzalma. A reggel óta átvonuló lovasság és tüzérség súlya alatt lesüllyedtek a gerendázatot tartó kompok, úgyhogy a hídpálya néhány centiméterrel a víz alá került. Most az egyik part árnyékából kilépve s a túlsó part sötétségébe veszve éppen a vértesek vonultak át kettesével, szakadatlan sorban; a híd már nem látszott, s ők mintha a vízen, az élesen megvilágított víztükrön jártak volna, a nyugtalanul táncoló lángok fényében. A lovak nyerítettek, sörényük felborzolódott, lábuk megfeszült, úgy lépkedtek rémülten az ingó terepen, mely mintha ki akart volna szaladni alóluk. S a kengyelben kiegyenesedve, a gyeplőt szorosra fogva, bő fehér köpenyükbe burkolózva vonultak, egyre vonultak a vértesek, a tűz vörös visszfénye villódzott sisakjukon. Mintha lánghajú szellemlovasok vonultak volna háborúba az árnyak ellen.

Mélységes sóhaj szakadt föl Jean rekedt torkából:

- Éhes vagyok!

A többiek elaludtak körülöttük, akárhogy korgott is a gyomruk. A mondhatatlan fáradtság legyőzte a félelmet, leterítette őket; elnyílt szájjal, mint akik már nem is élnek, hanyatt fekve aludtak a holdtalan égbolt alatt. A feszült várakozást halotti csönd váltotta fel a tar dombokon.

- Jaj, éhes vagyok, olyan éhes vagyok, hogy akár földet is zabálnék!

Jean, a bajokat oly töretlenül, oly némán hordozó Jean jajdult fel így, az éhség kínja már oly elviselhetetlen volt, hogy nem bírt erőt venni magán, hiszen csaknem harminchat órája, hogy egy falatot sem evett. S ekkor Maurice, miután látta, hogy ezredük legfeljebb két vagy talán három óra múlva kelhet át a Meuse-ön, cselekvésre szánta el magát.

- Idefigyelj, van a környéken egy nagybátyám, tudod, a Fouchard bácsi, már említettem neked... Odafönt lakik, innen öt-hatszáz méternyire, mentem is volna, meg nem is, de ha te ilyen éhes vagy... A nagybátyám majd csak ad nekünk kenyeret, az angyalát!

S magával vitte Jeant, aki nem tiltakozott. A haracourt-i szorosnál volt az öreg Fouchard kis tanyája, a fennsík mellett, ahol a tartalék tüzérség állt fel. A lakóház alacsony volt, körülötte meglehetősen sok gazdasági épület, egy csűr, egy tehén-, meg egy lóistálló, az út túlsó oldalán meg egy fészer, a gazda itt rendezte be a hentesüzletet meg a vágóhidat, ahol ő maga vágta le az állatokat, melyeket aztán kordélyán hordott szét a falvakba.

Maurice-t, amint a tanyához közeledtek, meglepte, hogy a házból nem szűrődik ki semmi világosság.

- Ó, ez a vén fösvény, úgy látom, alaposan bezárkózott, aligha fog ajtót nyitni.

Az út mentén azonban váratlan látvány állította meg. A tanya előtt tíz-tizenkét katona sürgölődött, nyilván kiéhezett fosztogatók akartak szerencsét próbálni. Először csak kiáltoztak, aztán kopogtattak, s a sötét és csöndes házat látva már puskatussal verték a kaput, hogy leüssék a zárat. Durva hangon szitkozódtak.

- Az istenit! Mi lesz már! Döntsd ki, úgy sincs bent senki!

Hirtelen kinyílt egy padlásablak, mögötte zubbonyba bújt magas öregember bukkant föl fedetlen fővel, egyik kezében gyertya, a másikban puska. Tüskés haja fehérlett, mély ráncok barázdálták szögletes arcát; erős orra, nagy, színtelen pillantású szeme, csökönyösségre valló álla volt.

- Hát tolvajok vagytok, akik csak törni-zúzni tudtok?! - kiáltott le durván. - Mit akartok?

A katonák megrőkönyödve hátráltak.

- Éhen döglünk, enni akarunk!

- Nincs semmi a háznál, egy falat sem... Hát mit képzeltek, hogy majd csak úgy, száz- meg százezer embert tudunk etetni... Ma délelőtt már jártak itt! De jártak ám, a Ducrot tábornok emberei, azok vonultak itt át, el is vittek tőlem mindent.

A katonák egyenként közeledtek.

- Mégiscsak engedjen be bennünket, kicsit kifújjuk magunkat, aztán hátha akad valami...

Ismét a kaput döngették, mire az öreg az ablakfára tette a gyertyát, puskáját meg vállához emelte:

- Amilyen biztos, hogy itt ég ez a gyertya, olyan biztos, hogy szétloccsantom a fejét a legelsőnek, aki a kapumhoz nyúl!

Már-már lövöldözésre került a sor. Innen is, onnan is káromkodás hangzott, valaki azt kihalta, hogy el kell intézni ezt a disznó parasztot, ez is, akárcsak a többi, inkább elásná a kenyerét, de egy falatot sem adna a katonának! A fegyverek csöve rászegeződött, majdhogy a mellét érte, de az öreg nem húzódott vissza, állt a gyertyafényben, és megátalkodottan, dühösen hajtogatta:

- Semmim sincs! Egy falat sincs!... Mindent elvittek tőlem!

Maurice Jeannal a nyomában, rémülten a katonák közé ugrott.

- Bajtársak! Bajtársak!

Félreütötte a katonák puskáját, majd fejét az ablak felé emelve könyörgött:

- Kérem, gondolja meg!... Nem ismer rám? Én vagyok itt.

- Ki az az én?

- Maurice Levasseur, az unokaöccse!

Az öreg Fouchard ismét felemelte a gyertyát. Nyilván felismerte. De csökönyösen kitartott amellett, hogy még csak egy pohár vizet sem ad nekik.

- Unokaöccs vagy nem unokaöccs, ki tudja azt ebben a rohadt sötétségben?... Hordjátok el magatokat mindahányan, mert lövök!

S míg a katonák káromkodtak, fenyegetőztek, hogy majd lehúzzák onnan, meg hogy fölgyújtják a vityillóját, ő egyre ugyanazt üvöltötte, de azt hússzor is elismételte:

- Kotródjatok innen, mert lövök!

- Rám is, apám?! - csattant fel váratlanul egy minden lármát túlharsogó hang.

A többiek félrehúzódtak, egy tűzmester bukkant fel a táncoló gyertyaláng világában. Honoré volt, ütege innen nem egészen kétszáz méternyire állt, s már két órája küszködött az ellenállhatatlan vággyal, hogy bekopogjon ezen a kapun. Megesküdött magának, hogy sohasem lépi át a küszöböt, négy éve, mióta katonáskodott, még csak egy levelet sem váltott az apjával, akihez most ezt a kurta kérdést intézte. A hevesen vitatkozó martalócok elcsöndesedtek. Az öreg fia altiszt! Itt nincs mit keresniük, csak baj lenne belőle, jobb ha odébb állnak! S máris elsompolyogtak, eltűntek a vaksötét éjszakában.

Mikor az öreg Fouchard felfogta, hogy megmenekült a fosztogatástól, minden különösebb megindultság nélkül, mintha a minap találkozott volna a fiával, csak ennyit mondott:

- Te vagy az?... Jó, lemegyek.

Sokáig tartott. Kihallatszott, amint belülről zárakat nyitnak, csuknak, s valaki jön-megy, utánanéz, hogy rendben van-e minden. Aztán végre nyílt a kapu, de csak résnyire, erős kéz fogta, nehogy kitáruljon.

- Te gyere be, de más senki!

Az unokaöccsétől azonban mégsem tagadhatta meg a vendégjogot, s kelletlenül bár, de odaszólt neki:

- Na, gyere te is!

Jean előtt azonban könyörtelenül be akarta csukni a kaput. Maurice könyörögve kérte jobb belátásra. De az öreg megmakacsolta magát: nem és nem! Nincs szüksége arra, hogy ismeretlenek, tolvajok lépjenek a házába, hiszen összetörnék még a bútorokat is! Honoré végül nekivetette a vállát a kapunak, beljebb húzta a bajtársát, s az öreg, bár fenyegetőző szavakat dünnyögött, mégis kénytelen volt engedni. A puskáját nem tette le. S mikor végre bevezette őket a lakószobába, fegyverét a szekrény mellé támasztotta, a gyertyát meg az asztalra tette, s konok hallgatásba burkolózott.

- Idehallgasson, apám! Éhen veszünk. Ugye, mégiscsak ad nekünk egy kis kenyeret meg sajtot?

Nem válaszolt, mintha nem is hallotta volna, egyre-másra az ablak felé fordult, hallgatózott, vajon nem jönnek-e újabb bandák, hogy megostromolják a házat.

- Bácsikám, hallgasson rám, Jean olyan, mintha a testvérünk lenne! A szájától vonta meg a falatot, hogy nekem adhasson. S annyit szenvedtünk együtt!

Az öreg megfordult, körülnézett, hogy nincs-e semmi hiba, de mégcsak rájuk sem pillantott. Végre elhatározta magát, bár szólni most sem szólt egy szót sem. Felkapta a gyertyát, sötétben hagyta őket, gondosan kulcsra zárta maga mögött az ajtót, hogy senki ne mehessen utána. Hallották, hogy a pincelépcsőn megy lefelé. Hosszú ideig maradt. S mikor visszajött, és újból gondosan bezárt minden ajtót, jókora kenyeret és sajtot tett az asztalra; s a harag múltán már csak politika volt a csend, mert hiszen az ember sohasem tudhatja, mire vezet a beszéd. A három férfi nekiesett az ennivalónak. Már csak a vadul őrlő fogak nesze hallatszott.

Honoré felállt az asztaltól, s a pohárszékről vizeskancsót hozott:

- Bort is adhatna, apám.

S az öreg Fouchard-nak, minthogy már lehiggadt, és ismét magabiztos volt, a szava is megjött:

- Bort? Nincs már nekem borom, nincs már egy csöpp sem!... A többiek, a Ducrot emberei mind felitták, aztán fölettek, kifosztottak mindent.

Hazudott, s nagy, sápadt tekintetű szemének pislogása elárulta ezt, akárhogy is erőlködött. Két nappal ezelőtt elrejtette az állatait. Éjnek idején hajtotta el az igásállatokat meg a levágásra szántakat is. Isten tudja, hol, melyik erdő mélyén, melyik elhagyatott kőbányában tüntette el valamennyit. Órákat töltött azzal, hogy a házában mindent eldugjon, a bort, a kenyeret, a lisztet, a sót, minden fellelhető falatot, úgyhogy hiába is kutatta volna át akárki a szekrényeket. A ház üres volt. Mégcsak eladni sem akart semmit a kapuján először kopogtató katonáknak. Ki tudja, kínálkozhat jobb alkalom is, és a türelmes, agyafúrt fösvény fejében jó üzletek egyelőre még határozatlan tervei motoszkáltak.

Maurice szólalt meg elsőnek, miután jóllakott.

- Mikor látta Henriette-et, a nővéremet?

Az öreg tovább járkált, s rá-rálesett Jeanra, aki hatalmas falatokat nyelt a kenyérből; hosszasan elgondolkozott, mint akinek nem sietős, s végre megszólalt.

- Henriette-et? Persze, a múlt hónapban találkoztam vele Sedanban... Ma délelőtt meg Weisset, a férjét láttam. Delaherche-el, a főnökével volt, az vitte magával kocsin, meg akarták nézni Mouzonban a hadsereg átvonulását, csak úgy, szórakozásból...

Mélységes gúny tükröződött az öreg paraszt zárkózott arcán.

- A kelleténél talán kicsit többet is láttak a hadseregből, meg talán nem is szórakoztak olyan jól, mert három óra után már mozogni sem lehetett az utakon, úgy tele voltak menekülő katonákkal.

Változatlanul nyugodt, szinte közönyös hangon mesélt pár részletet az 5. hadtest vereségéről; Beaumont-nál lepték meg a hadtestet, éppen főzés közben, kénytelenek voltak visszavonulni, Mouzonig hajszolták őket a poroszok. A szétszóródott katonák közül sokan Remilly-n át menekültek, s a rémülettől félőrülten ordították, hogy de Failly megint eladta őket Bismarcknak. Maurice a két napon át tartó őrült menetelésre gondolt, Mac-Mahon parancsaira, aki a visszavonulást siettetvén most mindenáron át akart kelni a Meuse-ön, holott eddig annyi meg annyi értékes napot vesztegetett el érthetetlen habozással. Késő volt. A marsall kikelt magából, mert Oches-ban találta a 7. hadtestet, melyről azt hitte, hogy Besace-ban van; nyilván szentül hitte, hogy az 5. hadtest már Mouzonban táborozik, holott ez addig késlekedett Beaumont-ban, míg ott verték szét. De mit lehetett várni a rosszul irányított, az örökös várakozással, meneküléssel demoralizált, éhségtől, fáradtságtól félholt csapatoktól?...

Az öreg Fouchard végül is Jean mögé állt, ámulva nézte, micsoda falatokat tüntet el. Aztán hideg-gúnyosan megkérdezte:

- Na, most már jobb?

A káplár fölnézett, hasonló paraszti egyenességgel felelt:

- Köszönöm kérdését, kezd jobb lenni!

Honoré nagyon éhes volt, mégis többször abbahagyta az evést; mióta itt voltak, egyre-másra az ajtó felé nézett, mintha valami neszt hallana az ajtó mögül. Keményen küszködött önmagával, mielőtt megszegte esküjét, hogy soha többé nem lépi át ennek a háznak küszöbét, s csak azért tette, mert ellenállhatatlan vágy hajtotta, hogy viszontláthassa Silvine-t. Az inge alatt, a meztelen bőrén őrizgette a levelet, amit Reimsben kapott tőle, a csupa gyöngédség levelet, melyben azt írta, hogy nem számít a szörnyű múlt, Goliath meg a kis Charlot, ennek az embernek a gyermeke; mindig csak őt szerette, mindig csak őt fogja szeretni. S most már csak Silvine-re gondolt, aggódott, hogy még mindig nem látja. Merev nyugalmat kényszerített

magára, nehogy apja észrevegye szorongását. De érzései kerekedtek felül, valahogy természetesnek tűnő hangot préselt ki magából, s megkérdezte:

- És Silvine? Talán már nincs itt?

Fouchard sanda pillantást vetett a fiára, s szemében gúny csillant.

- Dehogynincs.

Aztán elhallgatott. Hosszan krákogott, s kis csend után megint csak a tűzmesternek kellett folytatnia:

- Talán lefeküdt már?

- Nem, dehogyis!

Az öreg végre nagykegyesen elmondta, hogy ő bizony reggel bekocsizott a raucourt-i piacra s magával vitte a szolgálólányt. Azért, mert hogy egyre-másra jönnek-mennek a katonák, az emberek ezentúl is csak esznek húst, meg adnak-vesznek, üzletelnek. Mint minden kedden, most is egy birkát meg egy fertály ökröt vitt a raucourt-i piacra; már éppen eladott mindent, mikor odaért a 7. hadtest, és szörnyűséges zűrzavar támadt. Az emberek összevissza rohantak, egymást taszigálták. Ő meg félt, hogy a végén még elveszik tőle a kocsit meg a lovat, elhajtott, otthagyta Silvine-t, aki bent járt a városban, hogy egyet-mást vásároljon.

- Majd visszajön - fejezte be változatlanul nyugodt hangon. - Biztosan Dalichamp doktorhoz, a keresztapjához menekült... Akárhogy is, helyén van ennek a lánynak a szíve, csak a kinézése olyan, mintha kettőt sem tudna szólni... Az már biztos, hogy sok jó tulajdonsága van.

Csúfolódott? Vagy azt akarta megmagyarázni, hogy miért tartotta magánál ezt a lányt, aki miatt összeveszett a fiával, s aki ráadásul nem volt hajlandó megválni a porosz gyerekétől. Ismét csúfondáros, sanda pillantás következett.

- Charlot itt van, az ő szobájában alszik, egész biztos, hogy hamarosan megjön.

Honoré ajka remegett, s oly mereven nézte az apját, hogy az megint csak járkálni kezdett. Ismét véget érni nem akaró csend következett; Honoré gépiesen kenyeret szelt magának s evett. Jean is folytatta az evést, nem érzett semmi vágyat arra, hogy akár egy szót is szóljon. Maurice jóllakottan az asztalra könyökölt, a bútorokat nézegette, az öreg pohárszéket, az öreg ingaórát, s eltűnődött a hajdani szünidei napokon, mikor Henriette-tel Remilly-ben időzött. Múltak a percek, az óra tizenegyet ütött.

- A teremtésit - mormogta -, nehogy aztán a többiek meg elmenjenek!

Felállt, kinyitotta az ablakot, s az öreg Fouchard nem tiltakozott. Az elsüllyedt völgy felett a sötétség tengere hömpölygött. Mikor azonban a szemük hozzászokott, a két parton égő tüzek fényében világosan látták a hidat. Még mindig vértesek vonultak át, bő fehér köpenyükben mind megannyi szellemlovas, paripáikat a rémület szele ostorozta, s a vízen jártak. Ez már sohasem fog befejeződni. Végeérhetetlen, mint egy monoton lassúsággal pergő álomkép. Jobbra, ahol aludt a hadsereg, nem mozdult semmi, síri csönd borult a kopár dombokra.

- Hát ez már... - s Maurice kétségbeesetten rázta a fejét. - Legfeljebb holnap reggel kerül ránk a sor.

Tárva hagyta az ablakot, az öreg Fouchard felkapta a puskáját, a könyöklőre pattant, s fiatalos fürgeséggel kiugrott. Hallották, amint egy ideig szabályos léptekkel járkál fel-alá, mint valami őrszem, aztán, minthogy a zsúfolt, zajos hídról elmosódottan ideszűrődő hangokon kívül semmi egyebet sem hallott, alighanem leült az út szélére, ott nyugodtabban volt, láthatta, ha veszély közelít, bármelyik pillanatban beugorhat az ablakon, védheti a házát.

Honoré most már pillanatonként nézett az órára. Egyre nyugtalanabb lett. Raucourt csak hat kilométernyire van Remilly-től, egy olyan fiatal, erős teremtés, mint Silvine, egy óra alatt megtesz ekkora utat. Miért nincs még itt? Hiszen már órák meg órák múltak el azóta, hogy az öreg elvesztette őt a nagy kavarodásban, mikor egy egész hadtest árasztotta el a vidéket, s állta el az utakat. Szerencsétlenség történt! - s máris látta, hogy Silvine szörnyűségekbe keveredett, eltévedt a földeken, lovak gázolták le.

Hirtelen mindhárman felpattantak. Az úton valaki futva közeledett, s hallották, hogy az öreg felhúzta a ravaszt.

- Ki az? - kiáltott hirtelen. - Te vagy az, Silvine?

Senki sem válaszolt. Az öreg újból kérdezett s fenyegetőzött, hogy lő. Akkor zihálva, elfulladtan végre felelt valaki:

- Igen, igen, én vagyok, Fouchard bácsi!

Aztán nyomban kérdezett is:

- Charlot?

- Lefeküdt, alszik.

- Jaj de jó, köszönöm!

Most már nem sietett, nagyot sóhajtott, minden aggodalma, minden fáradtsága e sóhajban fejeződött ki.

- Az ablakon menj be - szólt neki Fouchard. - Vendégek is vannak.

Amikor beugrott a szobába, döbbenten torpant meg a három férfi láttán. Ott állt a pislákoló gyertyafényben dús, fekete hajával, gyönyörű szemével, már maga a szeme széppé tette ezt a keskeny arcú, barna lányt, akinek homlokáról az alázat szelíd ereje sugárzott. Mikor váratlanul megpillantotta Honorét, minden csepp vére az arcába szökött, pedig voltaképpen nem is csodálkozott, hogy itt találja, hiszen míg Raucourt-tól idáig futott, szüntelenül csak rá gondolt.

Honoré szíve összeszorult, alig állt a lábán, de a legnagyobb nyugalmat színlelte.

- Jó estét, Silvine!

- Jó estét, Honoré.

Elfordította a fejét, nehogy zokogásban törjön ki, rámosolygott Maurice-ra, akit most ismert fel. Jean látása feszélyezte. Alig jutott levegőhöz, levette a kendőt a nyakáról.

Honoré szólalt meg ismét, de már nem tegezte, mint régen.

- Nyugtalankodtunk maga miatt, Silvine, hiszen már jönnek a poroszok...

Silvine hirtelen elsápadt, arcára kín ült, önkéntelenül is a szoba felé pillantott, ahol Charlot aludt, s úgy emelte fel a kezét, mint aki gyűlöletes látomást hesseget maga elől.

- A poroszok! Igen, persze, láttam őket...

Ereje fogytán egy székre roskadt, s elmesélte, hogy mikor a 7. hadtest elárasztotta Raucourt-t, ő a keresztapjához, Dalichamp doktorhoz menekült, abban a reményben, hogy Fouchard bácsinak talán mégis eszébe jut érte jönni, mielőtt hazaindulna. A főutcán akkora volt a tolongás, hogy oda már egy kutya sem merészkedett volna. Négy óra felé még meglehetősen nyugodtan várakozott, tépést készített a hölgyekkel, mert a doktor arra gondolt, hogy Metzből és Verdunból - ha arrafelé harcok voltak - esetleg sebesültek is érkeznek, s már két hete azon

buzgólkodott, hogy kórháznak rendezze be a községháza nagytermét. Aztán mások is jöttek, s azt mondták, hogy alighanem hasznát vehetik a kórháznak, ugyanis már déltől fogva ágyúzást hallottak Beaumont felől. De az még messze volt, nem is féltek, csakhogy mikor az utolsó francia csapatok is elhagyták Raucourt-t, egy gránát csapódott le szörnyű robajjal, s beszakította az egyik szomszédos háztetőt. Utána még két másik robbant, egy német üteg ágyúzta a 7. hadtest utóvédjét. A beaumont-i sebesültek már ott voltak a községházán, s rettegtek, hogy ott pusztulnak a fekhelyükön, ahol a operáló orvosra várnak. A rémülettől tébolyultan keltek fel a törött karú, törött lábú emberek, hogy lemenjenek a pincébe, s hangosan jajveszékeltek kínjukban.

- S akkor - folytatta Silvine -, nem tudom, hogyan történt, hirtelen elcsöndesedett minden... Felkapaszkodtam egy utcai ablakba, ahonnan a vidéket is láthattam. Az utak csöndesek voltak, sehol egy vörös nadrágos francia, s ekkor nehéz léptek dübörgését hallottam, valaki kiáltott valamit, s minden puskatus egyszerre csapódott a földre... Lent az utcán apró, mocskos alakok tűntek fel, csúf, nagy fejükön olyasféle sisakkal, amilyet a mi tűzoltóink viselnek. Mondták, hogy ezek a bajorok... Aztán mikor újból lenéztem, megint láttam őket, jaj, de mennyit láttam, ezrek meg ezrek jöttek végeérhetetlen zárt oszlopokban az utak, a mezők, az erdők felől. Elfeketedett tőlük az egész vidék. Fekete áradat, fekete sáskák hada rajzott, egyre rajzott, pár pillanat, s már nem is látszott tőlük a föld.

Reszketett, ismét úgy emelte a kezét, mint aki gyűlöletes emlékképet hesseget maga elől.

- S aztán, el sem lehet képzelni, mi történt... Ez a népség alighanem három napon át menetelt, s mint a veszettek, úgy verekedtek Beaumont-ban. Majd felfordultak az éhségtől, a szemük kidülledt, félőrültek voltak... A tisztek meg sem próbálták visszatartani őket, valamennyien nekiestek a házaknak, az üzleteknek, betörték az ajtókat, ablakokat, összezúzták a bútorokat, enni-innivalót kerestek, felfaltak mindent, ami a kezük ügyébe került... Simonnot úrnál, a fűszeresnél láttam egyet, az a sisakjával merített egy melaszos hordóból. Voltak olyanok, akik nyersen falták a halat. Mások meg liszttel tömték magukat. Azt mondták, hogy már nem maradt semmi a városban, hogy mindent megettek a két napja vonuló katonák; de ezek mégis találtak, biztosan rábukkantak az elrejtett élelemre, s aztán acsarogva romboltak szét mindent, amit értek, mert azt hitték, hogy előlük dugták el az ennivalót. Egy óra sem telt bele, s betörték minden fűszerüzlet, minden hentes és pék, de még a polgárházak ablakait is, kifosztották a szekrényeket, ellepték, kiürítették a pincéket... A doktornál, hát ilyesmit még csak elképzelni sem tudott volna az ember, csak néztem, hogy az egyik dagadt katona megette a szappant. A legnagyobb pusztítást azért mégiscsak a pincékben végezték. Felhallatszott a lakásba, hogy üvöltenek, mint az állatok, összetörik az üvegeket, kinyitják a hordókon a fejtőcsapot, csak úgy csobog ki a bor. Mikor feljöttek, vörös volt a kezük, meghemperegtek a kiömlött borban... Jaj, milyen is az, mikor az emberek olyanná lesznek, mint a vadak! Dalichamp úr hiába beszélt az egyik katonának, az mégis megivott egy liter ópiumszirupot, ami valahogy a kezébe akadt. Azóta biztosan meghalt a szerencsétlen, nagyon szenvedett, mikor eljöttem.

Megborzongott, két kezét a szeme elé kapta, mint aki látni sem akar.

- Jaj, nem! Túlsokat láttam, nem bírom.

Az öreg Fouchard, aki még mindig az úton állt, közelebb lépett a házhoz, s az ablak alatt hallgatózott. A fosztogatásról szóló beszámoló elgondolkoztatta: ő úgy hallotta, hogy a poroszok mindent megfizetnek, hát mégis tolvajlásra adták a fejüket? Maurice és Jean is izgatottan hallgatta a történteket, ez a lány még csak az imént is saját szemével látta az ellenséget, de ők, noha már egy hónapja, hogy háborúban vannak, még csak nem is találkozhattak vele! Honoré

viszont elgondolkozva, fájdalmasan félrehúzott szájjal hallgatott, csak a lányt látta, s egyre a kettőjüket szétválasztó régi szerencsétlenségre gondolt.

E percben kinyílt a szomszédos szoba ajtaja, s előttük állt a kis Charlot. Nyilván meghallotta az édesanyja hangját, s úgy, ahogy volt, egy szál ingben szaladt, hogy megcsókolja. Rózsaszínű és szőke, nagyon erős fiúcska volt, göndör, hamvasszőke hajjal, nagy, kék szemmel.

Silvine megremegett, mikor ilyen váratlanul megpillantotta, mintha riasztó képet állítottak volna elébe. Hirtelenében nem ismerte volna fel az imádott gyermeket, akire most úgy nézett, oly rémülten, mintha élete örök bánata elevenedett volna meg benne. Aztán elsírta magát.

- Szegény kicsikém!

Hevesen a karjába ölelte, kebléhez szorította, míg Honoré holtsápadtan állapította meg a rendkívüli hasonlóságot Charlot és Goliath között: ugyanaz a szögletes szőke fej, maga a testet öltött germánság ez a ragyogó egészségű, mosolygó, üde gyermek. A porosz fia, a porosz, ahogy a csúfolódó kedvű remillyi-ek nevezték! S francia anya szorította kebléhez, egy francia nő, akinek szíve még most is reszket, vérzik, mert látta az inváziót.

- Édes kicsim, légy jó, gyere szépen lefeküdni!... Alukálj, szegénykém!

Elvitte. S mikor visszajött a szomszéd szobából, már nem sírt, ismét a régi, nyugodt, engedelmes, bátor teremtés volt.

Honoré szólalt meg reszkető hangon:

- És akkor a poroszok?

- Igen, persze, a poroszok... Szóval mindent összetörtek, kiraboltak, mindent felettek, felittak. Ellopták a fehérneműt, a törülközőket, a lepedőket, de még a függönyöket is hosszú csíkokra tépték, azzal kötözték be a lábukat. Voltak köztük olyanok, akiknek a lába merő seb volt, annyit meneteltek. A doktor háza előtt, az árok szélén egy egész ilyen csapat ült, lehúzták a cipőjüket, s csipkés női inggel kötözték be a lábukat, alighanem a szép Lefèvre-nétől, a gyáros feleségétől lopták.... Már beesteledett, s még mindig tartott a fosztogatás. Kapu már nem volt a házakon, a földszinten mindenütt kitört ablakok meredtek az utcára, s kívülről is lehetett látni az összetört bútorokat. Micsoda rombolást vittek végbe! Még a legnyugodtabb embert is düh fogta el a pusztítás láttán... Már majd megőrültem, nem bírtam tovább várakozni. Hiába tartóztattak, hiába mondogatták, hogy az utak úgyis el vannak zárva, hogy egész biztosan megölnek, útnak indultam. Raucourt-ból kiérve egyeneset jobbra, a földeken vágtam át. Töméntelen francia meg porosz szekér jött Beaumont felől. Kettő mellettem ment el, nyögés, jajveszékelés hallatszott róluk, s én rohantam, rohantam, ahogy csak bírtam, át a földeken, át az erdőn, magam sem tudom, merre, Villers felé jöttem nagy kerülővel. Közben háromszor is elbújtam, mert azt hittem, hogy katonákat hallok. De csak egy asszonnyal találkoztam össze, az is rohant, Beaumont-ból menekült, s olyanokat mesélt nekem, hogy égnek állt minden hajamszála... S aztán végre ideértem, én szerencsétlen, ó, én szerencsétlen.

Szava ismét könnyekbe fúlt. De sehogysem tudta elűzni magától az emlékét mindannak, amit látott, hallott; elmondta, mit mesélt neki a beaumont-i asszony. A falu főutcájában lakott, s alkonyattól fogva látta a felvonuló német tüzérséget. Az út két szélén szurokfáklyás katonák álltak sűrű sorban. A tűzvész vörös fényével világították meg az úttestet. Középen pokoli, veszett vágtában ömlött a lovak, az ágyúk, a lőszerkocsik áradata. A győzelem veszett rohanása volt ez, a francia csapatok sátáni üldözése, hogy ott irtsák ki, ott zúzzák szét mind egy szálig a legelső árokparton. Semmi sem volt szent előttük, összezúztak mindent, s csak mentek! Ha egy ló kidőlt, nyomban letépték róla a szerszámot, félrelökték, szétgázolták, s mint véres roncs hevert az út mentén. Ha valaki át akart menni az úton, feltaszították,

elgázolták. S e fergetegben az éhségtől félholt hajtók egy pillanatra sem álltak meg, röptében kapták el a feléjük hajított kenyeret, a fáklyahordók pedig szuronyuk végére tűzve húsdarabokat nyújtottak nekik. S aztán ugyanazzal a fegyvervassal ösztökélték a lovakat, azok meg kirúgtak, nekivadultak, s még veszettebbül vágtattak. Az éjszaka már későre járt, s a tüzérség elvonulása még mindig nem fejeződött be, vadul hurrázva hömpölygött a tomboló fergeteg.

Maurice-on, bármennyire érdekelte Silvine elbeszélése, a mohó evés után hirtelen erőt vett a fáradtság, fejét összefont karjának támasztva az asztalra dőlt. Jean még egy darabig küszködött, de aztán megadta magát, s az asztal másik végén elaludt ő is. Az öreg Fouchard megint lement az útra, Honoré egyedül maradt Silvine-nel, aki mozdulatlanul ült, szemben a tárt ablakkal.

A tűzmester felállt, s az ablak elé lépett. A csapatok nehéz lélegzésétől reszketett az áthatolhatatlan fekete éjszaka, de innen is, onnan is hangosabb nesz, csattanás és nyikorgás hallatszott.

Lent a tüzérség vonult át a félig vízbe merült hídon. A lovak a hömpölygő ártól riadozva ágaskodtak. Néhány félig lecsúszott lőszerkocsit kénytelenek voltak a vízbe lökni. S az oly kínos, oly lassú átkelés láttán, mely már az este megkezdődött, s aligha fejeződik be reggelig, a fiatal férfi arra a másik tüzérségre gondolt, mely szilajon zúgó patakként törve-zúzva, csak gyorsan, gyorsan, embert, állatot legázolva zúdult át Beaumont-on.

Honoré Silvine mellé lépett, megállt a rettenő, vad árnyakkal teli sötétséggel szemben, s csöndesen kérdezte:

- Boldogtalan?

- Nagyon-nagyon boldogtalan vagyok.

Érezte, hogy arról fog beszélni, arról a gyűlöletes dologról, s lehajtotta a fejét.

- Mégis, hogyan történt?... Szeretném tudni...

Silvine nem tudott válaszolni.

- Erőszakoskodott magával?... Vagy maga is akarta?

S ekkor elcsukló hangon beszélni kezdett.

- Istenem, nem tudom, esküszöm, magam sem tudom... De gonosz dolog lenne, ha hazudnék! Nem tudom mentegetni magam, nem! Nem mondhatom azt, hogy ütött... Maga elment, nem voltam eszemnél, nem tudom, megtörtént, nem tudom, hogyan!

Szava zokogásba fulladt, a férfi meg sápadtan, szorongó szívvel várt pár percig. Valahogy mégis megnyugodott a gondolatra, hogy Silvine nem akar hazudni. Tovább faggatta, nem hagyta nyugton a sok kérdés, amire választ kívánt.

- Az apám, szóval, továbbra is megtartotta.

Még csak fel sem nézett, úgy felelt nyugodtan, s hangjában ismét a régi, bátor megadás csengett:

- A munkát elvégzem, enni meg sohasem ettem sokat, s ahogy egy szájjal több lett a háznál, ő rögtön lefogott a béremből... Most aztán biztos lehet abban, hogy nem ellenkezhetem, akármit is parancsol nekem.

- Mégis, miért maradt itt?

A kérdés oly váratlanul érte, hogy hirtelen ránézett Honorera.

- Én? Hát hova mehettem volna? Itt legalább a kicsinek meg nekem is jut betevő falat, s nyugodtan lehetünk.

Ismét csend lett, tekintetük egymásba kapcsolódott, távolból a sötét völgy felől érezhetőbben hömpölygött feléjük az alvó tömeg lélegzése, a hajóhídon szüntelenül dübörögtek az átvonuló ágyúk. Aztán kétségbeesett sikoltás, talán ember, talán állat végtelen kínjának hangja hasított a sötétségbe.

- Ide hallgasson, Silvine - folytatta Honoré lassú szóval -, kaptam magától egy levelet, nagyon örültem neki... Sohasem jöttem volna vissza. De ez a levél... ma este is elolvastam, úgy írta meg a dolgokat, hogy jobban nem is lehetett volna.

Silvine, amint a levelet hallotta említeni, először elsápadt. Honoré talán haragszik is, hogy írni mert neki, mint valami szemérmetlen teremtés. Aztán, amint tovább beszélt, kigyúlt az arca.

- Tudom, hogy nem akar hazudni, s ezért hiszek annak a levélnek... Igen, most már minden szavát hiszem... Igaza volt, mikor azt hitte, hogy nagyon fájna nekem úgy elveszni a háborúban, hogy még csak viszont sem láthatom magát, ha abban a hiszemben kellene meghalnom, hogy nem szeretett engem... És hát ha maga még mindig szeret, ha mindig csak engem szeretett…

Elakadt, roppant felindultságában nem talált szavakat.

- Ide figyelj, Silvine, ha ezek a porosz disznók nem ölnek meg, nekem csak te kellesz, igen, összeházasodunk, mihelyt szabadulok a katonaságtól.

Silvine dermedten állt, aztán felsikoltott, s Honoré karjába hullt. Nem tudott szólni, minden csepp vére az arcába szaladt. A férfi leült, s a térdére vette.

- Jól átgondoltam, mit is fogok mondani neked, ha idejövök...Ha az apám nem egyezik bele, elmegyünk, széles a világ... S a kisfiad is, ha már megvan, édes istenem, a többivel együtt felnő ő is, aztán a végén meg sem tudom majd különböztetni, hogy melyik másik.

Ez volt a feloldozás. A lány majd összeroppant a mondhatatlan boldogság súlya alatt, s csak ennyit suttogott:

- Nem, ez hihetetlen, túl szép. Talán megbánod egyszer... Milyen jó is vagy, Honoré, s mennyire szeretlek!

Csókkal hallgattatta el, és Silvine nem harcolt tovább a váratlan öröm, a boldog élet ellen, melyből mindörökre kirekesztettnek hitte magát. Belülről jövő, ellenállhatatlan hévvel ölelte át, most ő csókolta meg a férfit, minden erejével magához szorította a visszaszerzett kincset, aki csak az övé, akit már senki el nem vehet tőle. Akit elveszített, ismét az övé, s inkább meghal, de többé nem hagyja elvenni magától.

E percben zenebona, lármás ébresztő hangja verte fel a sűrű éjszakát. Parancsokat kiáltoztak, trombiták harsogtak, nyüzsgő árnyak emelkedtek a puszta földről, összemosódott, hullámzó árnyak tengere zúdult máris az út felé. Lent a két parton hunyni kezdtek a tüzek, csak az összevissza topogó árnyak tömege látszott, már azt sem lehetett megállapítani, vajon folytatódik-e az átkelés a hídon. Ilyen szorongás, ilyen gyötrelmes rémület még sohasem rázta meg az éjszakát.

Az öreg Fouchard közelebb lépett az ablakhoz, felkiabált, hogy már indulnak. Jean és Maurice felébredt a hangjára, mindketten borzongva, zsibbadtan egyenesedtek ki. Honoré kezébe fogta Silvine kezét, s forrón megszorította.

- Megfogadtam... várj rám.

Silvine nem tudott szólni, egész lelke a tekintetében volt, még egy utolsó, hosszú pillantást vetett utána, amint kiugrott az ablakon, hogy futólépésben csatlakozzék ütegéhez.

- Isten vele, apám!

- Isten veled, fiam!

Ennyi volt az egész, a paraszt és a katona úgy váltak el, ahogy találkoztak, nem csókolták meg egymást; ez az apa, ez a fiú jól megvolt egymás nélkül.

Maurice és Jean is futólépésben igyekezett lefelé a meredek lejtőn. Lent már nem találták a 106-osokat a helyükön. Valamennyi ezred megindult már, s ők megint csak futhattak, közben jobbra-balra küldözgették őket. Mikor már végképp nem tudták, mitévők legyenek, a mondhatatlan zűrzavarban rábukkantak a századukra, amit Rochas hadnagy vezetett; Beaudoin kapitány meg az ezred alighanem másutt járt. Maurice döbbenten látta, hogy a Remilly-ből elvonuló emberek, állatok és ágyúk összevissza tömege a balparton vezető úton, Sedan felé tart. Mit jelent ez? Mi történt? Hát mégsem kelnek át a Meuse-ön? Visszavonulnak észak felé?

Egy vadásztiszt, aki isten tudja hogyan került közéjük, hangosan megjegyezte:

- Az istenit! Huszonnyolcadikán kellett volna elkotródnunk, mikor Chêne-ben voltunk!

Mások meg a hadmozdulatokat magyarázták, s egyre új hírek érkeztek. Hajnali két óra tájt Mac-Mahon egyik hadsegéde érkezett Douay tábornokhoz azzal a paranccsal, hogy az egész hadseregnek percnyi késedelem nélkül Sedan alá kell visszavonulnia. A Beaumont-nál szétvert 5. hadtest a három másikat is magával rántotta a katasztrófába. A tábornok, aki a hajóhíd mellett virrasztott, kétségbeesetten látta, hogy még csak a harmadik hadosztálya kelt át a folyón. Hamarosan megvirrad, bármelyik percben támadást kaphatnak. Nem tehetett mást, értesítette a parancsnoksága alá tartozó tiszteket, ki, ahogy tud, a legrövidebb úton vonuljon csapataival Sedanba. Jómaga otthagyta a hidat azzal a paranccsal, hogy robbantsák fel, majd a második hadosztállyal és a tartalék tüzérséggel a balparton indult el, míg a harmadik hadosztály a jobbparton menetelt, s a Beaumont-nál megvert első hadosztály szétszórtan menekült, isten tudja, merre. A 7. hadtestből, mely még nem harcolt, már csak egyes, szétszóródott töredékek, az éjszaka mélyén rohanó csapatrészek masíroztak vaktában az utakon.

Még nem volt három óra, még nem világosodott. Maurice, noha jól ismerte a vidéket, már nem tudta, voltaképpen hol is jár; e medréből kicsapott folyamban, az utat teljes szélességében elárasztó rémült tolongásban képtelen volt magát összeszedni. A beaumont-i pusztulásból megmenekült, különböző fegyvernemekhez tartozó, véres és porlepte, rongyos katonák közül sokan az ezredek soraiba keveredtek, s a rémület magvait hintették maguk körül. Az egész völgyből, a folyón túlról is csak ilyen lárma szállt a levegőben; ott más ember-nyájak dobogtak, más csapatok menekültek, az 1. hadtest, mely most hagyta el Carignant és Douzy-t, a 12. hadtest, mely az 5.-nek a roncsaival indult Mouzon-ból: mozgásban volt valamennyi, elsodorta valamennyit az a logikus és kérlelhetetlen erő, mely 28-a óta hajtotta a hadsereget észak felé, hogy végül beszorítsa a zsákutcába, ahol a pusztulás várta.

Éppen pirkadt, mikor Beaudoin kapitány százada áthaladt Pont-Maugis-n, s Maurice már tudta, merre járnak. A folyótól balra a liry-i dombok zöldelltek, jobbról a Meuse kanyargott az út mentén. A szürke hajnal mondhatatlan bánattal pirkadt a réteken túl ködbe vesző Bazeilles-ra és Balanra; a látóhatáron, az erdők sötét függönyének előterében pedig már feltűnt a sápadt Sedan, a rémület és a gyász városa. És Wadelincourt után, mikor végre a torcy-i kapuhoz értek, tárgyalni, könyörögni, fenyegetőzni kellett, már majdhogy megostromolták az erődöt, mire a városparancsnok nagynehezen beleegyezett a felvonóhíd lebocsátásába. Öt óra volt. A 7. hadtest fáradtságtól, éhségtől s hidegtől kábultan vonult be Sedanba.

VIII

A Wadelincourt út és a Torcy tér sarkán a nagy tolongásban Jean elszakadt Maurice-tól; hiába futkosott összevissza a kavargó tömegben, képtelen volt újra megtalálni. Ez bizony nagy baj volt, mivel úgy egyeztek meg a fiatalemberrel, hogy elmegy vele a nővéréhez, akinél végre kipihenhetik magukat, sőt még jó ágyban is alhatnak. Akkora volt a fejetlenség, hogy az ezredek összekeveredtek; nem kaptak parancsot, hogy merre menjenek, sőt már az sem volt, aki parancsot adott volna: az emberek voltaképpen azt tehették, amit akartak. Nyugodtan alhattak volna pár órát, akkor is bőven lett volna idejük, hogy tájékozódjanak, és csatlakozzanak bajtársaikhoz.

Jean, aki egészen elvesztette a fejét, egyszerre csak a Torcy-hídon találta magát; alatta messze elnyúló rétek húzódtak, amelyeket a városparancsnok utasítására a folyó vizével árasztottak el.

Aztán áthaladt egy újabb kapu alatt, keresztülment a Meuse hídján, s bár hajnalodott, úgy érezte, ismét éjszaka ereszkedik le a bástyafalak közé szorított szűk városra, a magas házak között kanyargó nyirkos utcákra. Még csak Maurice sógorának a nevére sem emlékezett, mindössze annyit tudott, hogy a fiú nővérét Henriette-nek hívják. Hova menjen, kitől kérdezősködjék? Lába gépiesen vitte tovább, úgy érezte, elesik, ha megáll. Mint a fuldokló, csak tompa morajt hallott, csak az embereknek és állatoknak őt is magukkal ragadó, szakadatlan hömpölygését érzékelte. Minthogy Remilly-ben jóllakott, főleg a kialvatlanságtól szenvedett; s körülötte, az ismeretlen utcákon botorkáló nyájat is inkább a fáradtság, s nem az éhezés gyötörte. Az emberek lépten-nyomon összeestek a járdádon, leroskadtak a kapuk alatt, s mint akiket agyonütöttek, mély álomba merültek.

Jean feltekintett, s ezt olvasta egy utcatáblán: Megyeház út. Az út végén park volt emlékművel. A sarkon pedig egy ismerősnek látszó lovast, egy afrikai vadászt pillantott meg. Vajon nem Prosper az ott, a remilly-i parasztlegény, akit Vouziers-ban, Maurice társaságában látott? Már leszállt a nyeregből; a kimerült, remegő lábú lovat annyira gyötörte az éhség, hogy nyakát nyújtogatva a járda mellett álló egyik szekér deszkáiba akart beleharapni. A lovak már két napja nem kaptak abrakot, szédelegtek a kimerültségtől. A nagy fogak mint a ráspoly csikorogtak a fán, az afrikai vadász meg könnyezett.

Jean előbb tovább ment, de aztán visszafordult, mert eszébe jutott, hogy ez a fiú nyilván tudja Maurice rokonainak címét; de most már sehol sem látta. Kétségbeesésében összevissza kóborolt az utcákon, megint csak a Megyeház úton találta magát, majd a Turenne térre vetődött. Itt egy pillanatig már azt hitte, hogy megpihenhet, mert a városháza előtt, éppen a szobornál észrevette Rochas hadnagyot néhány századukbeli katonával. Ha már nem találja barátját, csatlakozik ezredéhez, s legalább sátorban alszik. Minthogy Beaudoin kapitány, akit magával ragadott az áradat, másfelé vetődött, s nem is került elő, a hadnagy próbálta összeszedni az embereit, de hiába érdeklődött, hiába kérdezgette, hol jelölték ki a hadosztály táborhelyét. Ahogy azonban beljebb jutott a városba, a század - ahelyett, hogy gyarapodott volna - egyre fogyott. Egy vadul hadonászó katona valamelyik fogadóban tűnt el, s többé vissza sem jött. Három másik megállt egy fűszerüzlet ajtajában, aztán ott is maradtak a zuávok között, akik csapra vertek egy kis pálinkáshordót. Néhányan már az árokban hevertek, mások indultak volna, de holtfáradtan és kábán roskadtak vissza. Chouteau és Loubet, könyökükkel egymást lökdösve, éppen eltűntek egy sötét kapualjban, egy kenyeret cipelő kövér asszony nyomában.

A hadnaggyal már csak Pache, Lapoulle s vagy egy tucat bajtársuk maradt.

Turenne bronzszobrának tövében Rochas összeszedte minden erejét, hogy el ne vágódjon, hogy le ne hunyja a szemét. Amikor megismerte Jeant, ezt motyogta:

- Maga az, káplár? Hol vannak az emberei?

Jean bizonytalan mozdulattal jelezte, hogy nem tudja. Pache azonban Lapoulle-ra mutatva, könnyes szemmel felelte:

- Itt vagyunk, de csak mi ketten... Uram, irgalmazz, vess véget ennek a sok nyomorúságnak!

A másik, a nagyevő, falánk tekintetét Jean kezére szegezte; felháborította, hogy újabban soha sincs benne semmi. Kábultságában talán arról álmodozott, hogy a káplár menázsiért ment.

- Az istókját! - morogta - megint csak összébb húzhatjuk a nadrágszíjat!

Gaude, a kürtös, aki a parancsot várta, hogy gyülekezőre fújjon, a rácsnak dőlve elaludt, majd simán lecsúszott és elterült. A többiek is sorra megadták magukat, s csak úgy húzták már a lóbőrt. Egyedül Sapin őrmester nyitotta tágra szemét; vékony orrával, sápadt kis arcával olyan volt, mintha saját balsorsát betűzné ennek az ismeretlen városnak égboltján.

Közben Rochas hadnagy ellenállhatatlan vágynak engedve, leült a földre. Parancsot akart adni.

- Káplár, meg kell... meg kell...

De nem találta a szavakat, száját befogta a fáradtság; hirtelen hátradőlt, lesújtotta az álom.

Jean attól félt, hogy ő is a kövezetre roskad, s ezért tovább ment. Csökönyösen ágyat akart találni. A tér túlsó oldalán, az Aranykereszthez címzett szálló egyik ablakában Bourgain-Desfeuilles tábornokot pillantotta meg, amint ingujjra vetkezve éppen arra készült, hogy finom, fehér ágyba bújjon. Minek buzgólkodjék, minek szenvedjen tovább? És hirtelen öröm villant át rajta: egy név bukkant fel az emlékezetéből, a posztógyárosnak a neve, akinél Maurice sógora alkalmazva volt: Delaherche! Ez az! Úgy van! Megállított egy éppen arra jövő öregembert.

- Megmondaná, hol lakik Delaherche úr?

- A Maqua utcában, majdnem a Beurre utca sarkán, egy szép, nagy, faragott homlokzatú házban.

És az öregember még utána is szaladt.

- Várjon csak, hiszen maga a 106-osoknál szolgál... Ha az ezredét keresi, az a Kastély irányában újra kivonult a városból... Most találkoztam az ezredessel, de Vineuil úrral, akit még Mézières-ből ismerek.

De Jean haragosan, türelmetlenül legyintett és tovább ment. Nem és nem! Csak nem fog puszta földön aludni, amikor már biztos benne, hogy megtalálja Maurice-t! Belül azonban furdalta a lelkiismeret, amint maga elé képzelte a magas termetű ezredest, aki bár igazán nem fiatal, bírja a fáradalmakat, és sátorban alszik, mint az emberei. Rögtön befordult a Főutcába, de az egyre nagyobb kavargásban újra eltévedt, s végül is egy kisfiút szólított meg, aki aztán elvezette a Maqua utcába.

Itt építette fel, még a múlt században, a jelenlegi Delaherche egyik dédnagybátyja azt a roppant gyárat, amely százhatvan éve volt a család birtokában. Sedanban több posztógyár is akad, amely XV. Lajos uralkodásának első éveiben létesült; akkorák, mint a párizsi Louvres, homlokzatuk királyi méltóságot áraszt. Az, amelyik a Maqua utcában állt, három emeletes volt, s magas ablakait komor faragványok keretezték; bent, egy kastélyhoz méltó udvaron még

mindig álltak a hatalmas vén szilfák, amelyeket az alapító ültetett. A Delaherche-ek három nemzedéke jelentős vagyont gyűjtött itt össze. Minthogy a jelenlegi tulajdonos, Jules Delaherche apja, egy gyermektelenül elhalt unokatestvérétől örökölte a gyárat, jelenleg a család ifjabbik ága élvezte a vagyont. Az apa felvirágoztatta a vállalatot, de szabados erkölcsű lévén, feleségét nagyon szerencsétlenné tette. Az asszony viszont, amikor özvegyi sorra jutott, attól reszketett, hogy fia is az apa nyomdokába lép; ezért egy nagyon egyszerű és nagyon vallásos teremtéssel házasította össze, s mindent elkövetett, hogy még ötven éves kora után is olyan függőségben tartsa, mint valami jól nevelt gyereket. Csak az a baj, hogy az élet félelmetes visszavágásokra képes. Alig halt meg a felesége, az ifjúságától megrabolt Delaherche máris beleszeretett egy charleville-i fiatal özvegybe, a szép Maginot-néba, akiről mindenfele mende-mondák keringtek, s hiába óvta az anyja, az elmúlt őszön feleségül is vette. A nagyon is puritán Sedan mindig szigorúan ítélte meg Charleville-t, a jókedv és mulatozások városát. Az ügyből különben sohasem lett volna házasság, ha Gilberte-nek nem de Vineuil ezredes a nagybátyja, aki a legjobb úton volt ahhoz, hogy tábornokká léptessék elő. A posztógyárosnak nagyon hízelgett ez a rokonság s a gondolat, hogy egy katonacsaládba nősül be.

Aznap reggel, amikor megtudta, hogy a hadsereg átvonul Mouzonon, Delaherche kocsiba ült, s könyvelője, Weiss társaságában elindult arra a kirándulásra, amelyről Fouchard apó révén Maurice is értesült. A magas, kövér, piros arcú, nagyorrú és vastag ajkú ember felettébb közlékeny természetű volt, s a francia polgárok derűs kíváncsiságával rajongott a szép katonai parádékért. Mihelyt a mouzoni gyógyszerésztől megtudta, hogy a császár a Baybel-majorban tartózkodik, nyomban odasietett, jól megnézte, sőt majdnem beszélt is vele, s hazaérkezése óta szakadatlanul erről a szenzációs eseményről mesélt. A visszafelé út azonban borzalmas volt, át kellett törnie a beaumont-i vereség nyomában keletkezett zűrzavaron, a menekülőkkel zsúfolt utakon. Hússzor is csaknem belefordult csézájával az árokba. Éjszaka lett, mire az újabb és újabb akadályokon át a két férfi végre hazaért. Delaherche két mérföldet tett meg, hogy lássa a felvonuló hadsereget, de a kirándulás és a hadsereg, amely száguldó visszavonulásával oly kíméletlenül sodorta haza, ez az egész váratlan és tragikus kaland arra késztette, hogy útközben tízszer is elismételje:

- És én még azt hittem, hogy a hadsereg Verdun felé menetel, s nem akartam elmulasztani az alkalmat, hogy megnézzem!... Hát most láttam, s azt hiszem, Sedanban még többször is láthatjuk, mint szeretnénk!

Reggel már öt órakor felébresztette a 7. hadtest, amely a felhúzott zsilipkapun betóduló áradat morajával vonult át a városon; gyorsan felöltözött, s az első emberben, akivel a Turenne téren találkozott, Beaudoin kapitányt ismerte fel. A múlt évben, Charleville-ben, a kapitány a szép Maginot-né bizalmas barátai közé tartozott, s Gilberte, mielőtt férjhez ment volna, be is mutatta jövendőbelijének. Akkoriban azt suttogták, hogy a kapitány, akinek már nem volt mit kívánnia, tapintatosan félreállt a posztógyáros útjából, mert nem akarta megfosztani barátnőjét az ölébe hulló roppant vagyontól.

- Hogyan, ön az? - kiáltotta Delaherche. - Az Isten szerelmére, micsoda állapotban van!

Beaudoin, aki mindig választékosan és csinosan öltözködött, ezúttal csakugyan szánalmas benyomást keltett mocskos egyenruhájában, piszkos arcával és kezével. Egészen odavolt, mert algériai lövészek közé keveredett, és nem tudta felfogni, hogyan is vesztette el a századát. Mint a többieket, őt is gyötörte az éhség és fáradtság, de legfájóbb keserve mégsem ez volt: őt főleg az kínozta, hogy Reims óta nem váltott inget.

- Képzelje csak - panaszolta azon nyomban -, Vouziers-ben elhányták a poggyászomat. De felpofozom a tökfejűeket, a gazfickókat, csak kerülnének a kezemre!... Azóta semmim sincs, egy szál zsebkendőm, egy pár harisnyám se! Ebbe bele lehet bolondulni, szavamra mondom!

Delaherche azonnal kijelentette, hogy elviszi magához. De a másik tiltakozott: nem és nem! Már nincs is emberi ábrázata, nem akarja megrémíteni a házbelieket. A gyárosnak meg kellett esküdnie, hogy sem az anyja, sem a felesége nem kelt még fel. Különben is azonnal ad neki vizet, szappant, fehérneműt, szóval mindent, amire szüksége van.

Hetet ütött az óra, mire Beaudoin kapitány megtisztálkodott, kikefélkedett, egyenruhája alá felhúzta a férj egyik ingét, s megjelent a szürke faburkolatú, magas mennyezetű ebédlőben. Ott már várt rá az öreg Delaherche-né, aki hetvennyolc éve ellenére mindig hajnalban kelt. A hófehér hajú öregasszonynak hosszú, sovány arca volt, orra egészen elvékonyodott, szája már sohasem húzódott nevetésre. Felállt, s nagyon udvariasan felkérte a kapitányt, hogy foglaljon helyet egy csésze előre kitöltött tejeskávé mellett.

- Vagy inkább valami húsfélét és bort kérne, kapitány úr, a sok fáradtság után?

De az tiltakozott.

- Köszönöm szépen, asszonyom, egy kis tej és vajaskenyér mindennél jobbat tenne!

E pillanatban valaki vígan belökte az ajtót, s Gilberte lépett be kinyújtott kézzel. Delaherche bizonyára értesítette, mert egyébként sohasem kelt fel tíz óra előtt. Ennek a magas, hajlékony és erős asszonynak szép fekete haja és gyönyörű fekete szeme, de világos rózsaszínű bőre volt, az arca nevetős, hajlott a szertelenségre, de nem volt benne egy csepp rosszindulat sem. Piros selyemmel kivarrt homokszín pongyoláját Párizsból hozatta.

- Á, kapitány úr - mondta élénken, s megszorította a fiatalember kezét -, milyen kedves magától, hogy meglátogatott vidéki magányunkban!

És ő maga volt az első, aki kikacagta saját szeleburdiságát.

- Ugye, milyen buta vagyok? Bizonyára szívesen lemondana róla, hogy ilyen körülmények közt kerüljön Sedanba... De én igazán olyan boldog vagyok, hogy viszontlátom!

S szép szeme valóban ragyogott az örömtől. Delaherche-né, aki nyilvánvalóan hallotta, amit a charleville-i rossz nyelvek beszéltek, mereven, szigorú tekintettel nézte őket. A kapitány azonban nagyon tartózkodó volt, s úgy viselkedett, mint aki éppen csak kellemesen emlékszik vissza arra a vendégszerető házra, ahova valamikor bejáratos volt.

Megreggeliztek, s Delaherche rögtön előző napi sétájáról kezdett beszélni, mert nem tudott ellenállni a vágynak, hogy újból elmesélje.

- Tudja, hogy láttam a császárt Baybelben?

Belevágott, s ettől kezdve lehetetlen volt megállítani. Először is a majort írta le, ezt a nagy, négyszögletes épületet, amely vasráccsal lezárt belső udvarával a carignani úttól balra, egy Mouzon fölé emelkedő dombocskán terült el. Aztán elmondta, hogyan hajtott át a szőlőhegyeken táborozó 12. hadtesten, s hogy ezeknek a napfényben ragyogó, pompás csapatoknak a látványa milyen nagy hazafiúi büszkeséggel töltötte el.

- Szóval éppen ott álltam, uram, amikor a császár egyszerre csak kilépett a majorból, ahol rövid időre megszállt, hogy kipihenje magát, és megebédeljen. Tábornoki egyenruhájára köpenyt vetett, bár a nap ugyancsak melegen sütött. Egy lakáj tábori széket hozott utána... Nem volt valami jó bőrben, de nem ám, görnyedten, nehézkesen lépdelt, sárga arcán is látszott, hogy beteg... És ezen nem is csodálkoztam, mert a mouzoni patikus, akinek a

tanácsára egészen Baybelig mentem, azt is elmesélte, hegy egy szárnysegéd járt nála, orvosságot vásárolt... hiszen tudja, milyen orvosságot...

Anyjának és feleségének jelenléte meggátolta, hogy nyíltabban beszéljen a vérhasról, amely Chêne óta gyötörte a császárt, s arra kényszerítette, hogy sorra megálljon az út mentén fekvő tanyáknál.

- Egyszóval a lakáj felállítja a tábori széket a búzatábla végében, a sarjerdő hajlatában, a császár pedig leül... Mozdulatlanul, magába roskadtan üldögélt ott, mint valami közönséges kisember, aki a napon melengeti fájó tagjait. Komoran nézegette a tág láthatárt: lenn a völgyben a békésen folydogáló Meuse-t, szemben a fákkal borított halmok távolbavesző csúcsait, balra a dieulet-i erdő magas fáit, jobbra a Sommauthe zöldellő, kerek dombját... Szárnysegédek, magas rangú tisztek vették körül, s egy dragonyosezredes, aki az előbb már érdeklődött nálam a környék felől, intett, hogy maradjak a közelben, amikor egyszerre csak...

Delaherche most felállt, mert elbeszélésének legizgalmasabb fordulatához érve, mozdulataival is alá akarta támasztani szavait.

- Egyszerre csak dörrenések hallatszanak, és pontosan szemben, a dieulet-i erdőn innen, gránátok kezdik szántani az eget... Olyan volt, becsületszavamra, mintha fényes nappal rendeztek volna tűzijátékot... A császár körül persze nagy felbolydulás, nyugtalanság támad. Az én dragonyosezredesem odafut hozzám, s megkérdi, meg tudnám-e mondani, hol harcolnak. Én meg nyomban kivágom: „Beaumont-ban, ehhez kétség sem férhet". Visszamegy a császárhoz, akinek a térdére az egyik szárnysegéd térképet fektet. A császár nem akarta elhinni, hogy Beaumont-ban folyik a csata. Én, ugyebár, kénytelen voltam kitartani állításom mellett, már csak azért is, mert a gránátok a mouzoni utat követve, egyre közelebb szántották az eget... És akkor, ahogy most önt látom, uram, láttam a császárt, amint felém fordította sápadt arcát. Igen, egy pillanatra rám vetette zavaros, bizalmatlansággal és szomorúsággal terhes tekintetét. S aztán ismét a térkép fölé ejtette fejét, s többé nem is mozdult.

A népszavazás idején Delaherche lelkes bonapartista volt, de az első vereségek óta elismerte, hogy a császárság hibákat követett el. De még mindig védte az uralkodóházat, s szánakozva beszélt III. Napóleonról, akit mindenki becsap. Ha őt hallgatta az ember, szerencsétlenségünk igazi oka csakis az ellenzék volt, a köztársaságpárti képviselők, akik megakadályozták a szükséges emberanyag és hitel megszavazását.

- És a császár visszatért a majorba? - kérdezte Beaudoin kapitány.

- Bizony, uram, fogalmam sincs róla, mikor elindultam, ő még ott ült a tábori széken... Dél volt, a csata közeledett, azon kezdtem gondolkozni, hogyan jutok haza... Legfeljebb annyit tehetek még hozzá, hogy egy tábornoknak megmutattam a síkságon messze mögöttünk fekvő Carignant, s ő szemmel látható meglepetéssel vette tudomásul, hogy a belga határ pár kilométernyire van... Nahát, ezt a szegény császárt is jól szolgálják!

Gilberte mosolygott, s mint valamikor özvegyasszony korában, amikor vendégül látta szalonjában, fesztelenül foglalkozott a kapitánnyal, pirítóssal és vajjal kínálgatta. Ragaszkodott hozzá, hogy hálószobát nyissanak, ágyat vessenek a fiatalembernek, s amikor az visszautasította, abban állapodtak meg, hogy Delaherche dolgozószobájában, egy díványon fog pihenni pár órát, mielőtt visszatér ezredéhez. Abban a pillanatban, amikor a fiatalasszony odanyújtotta neki a cukortartót, Delaherche-né asszony, aki le sem vette róluk a szemét, világosan látta, hogy megszorítják egymás kezét, s nem kételkedett többé. Ekkor azonban megjelent egy szolgálólány.

- Egy katona van odalent, uram, s Weiss úr címét kérdezi.

Delaherche-ről köztudott volt, hogy nem gőgös, hogy népszerűsége érdekében szívesen elbeszélget a kisemberekkel.

- Weiss címét, ejnye de furcsa!... Küldje csak fel azt a katonát!

Jean a kimerültségtől támolyogva lépett be. Meglepetésében hátrahőkölt, hogy kapitányát az asztal mellett, két hölgy társaságában pillantja meg, s gyorsan visszahúzta a kezét, amelyet már gépiesen kinyújtott, hogy megtámaszkodjék egy széken. Aztán kurtán felelgetett a gyáros kérdéseire, aki megjátszotta a kedélyes embert, az egyszerű katonák barátját. Jean néhány szóval elmagyarázta, hogy Maurice bajtársa, és hogy miért keresi őt.

- A káplár az én századomban szolgál - mondta végül a kapitány, hogy elejét vegye a további magyarázkodásnak.

És most ő kezdte kérdezgetni, mert tudni akarta, mi történt az ezreddel.

Amikor Jean elmesélte, hogy látták az ezredest, amint megmaradt emberei élén, a városon átvágva észak felé tartott, hogy ott üssenek tábort, Gilberte a nem sokat töprengő szép-asszonyok élénkségével gyorsan közbeszólt:

- Ugyan, miért nem jött el a bácsikám, hogy velünk reggelizzék? Hálószobát is kaphatott volna... Mi lenne, ha érte küldenénk?

De Delaherche-né ellentmondást nem tűrően intette le. Ereiben a határvárosok polgárainak ősi vére csörgedezett, a tántoríthatatlan hazafiasság férfias erényeinek tiszteletében nőtt fel. Szigorú hallgatását megtörve csak ennyit mondott:

- Hagyják békében de Vineuil urat, ő csak a kötelességét teljesíti.

Kínos hangulat támadt. Delaherche magával vitte szobájába a kapitányt, személyesen akart fekhelyet készíteni neki; Gilberte is távozott, mit sem törődve a dorgálással, mint valami madár, amely a viharnak fittyet hányva, vígan csapdos szárnyaival; a szolgálólány pedig, akire Jeant bízták, a gyár udvarain folyosók és lépcsők útvesztőjén át vezette el a katonát.

Weissék a Voyards utcában laktak, de a ház, amely Delaherche-é volt, összeköttetésben állt a Maqua utcai hatalmas épülettel. A Voyards utca abban az időben Sedan legszűkebb utcái közé tartozott, a városfal pedig, amelynek tövében meghúzódott, sötétségbe borította ezt a keskeny és nyirkos sikátort. A magas homlokzatú házak teteje szinte összeért, a fekete kapualjak pincelejárathoz hasonlítottak, különösen az utcácska vége felé, ahol a kollégium vastag fala emelkedett. De Weiss, aki ingyen lakást és tüzelőt kapott, s magáénak mondhatta az egész harmadik emeletet, jól érezte itt magát, közel volt az irodájához, s akár papucsban is átszaladhatott, anélkül, hogy ki kellett volna mennie az utcára. Különösen azóta érezte boldognak magát, hogy feleségül vette Henriette-et, akire oly sokáig áhítozott, már attól fogva, hogy megismerkedett vele Chêne-ben, apjának, az adószedőnek házánál, ahol a lány, halott anyja örökébe lépve, hatéves kora óta maga vezette a háztartást: közben a férfi, aki jóformán napszámosként került a cukorgyárba, kiművelte magát, s kemény munkával könyvelői álláshoz jutott. De álma megvalósításához így is arra volt szükség, hogy meghaljon az apa, s Párizsban komoly kellemetlenségek érjék a fivért, Maurice-t, akit ikertestvére már-már cselédlányként szolgált, mindent feláldozva, csak hogy belőle urat faraghasson. Hamupipőke-ként otthon nevelkedett, éppen csak írni és olvasni tanult meg, s már a házat, a bútort is eladta - bár ez is kevésnek bizonyult a fiatalember esztelen költekezésének fedezésére -, amikor a derék Weiss felajánlotta minden vagyonát, erős karját és szívét; a nagyon józan és megfontolt lány, akit a könnyekig meghatott ez az odaadás, hozzáment a férfihoz, akit ugyan nem szeretett szenvedélyes szerelemmel, de szíve minden gyöngédségével becsült. A szerencse

rájuk mosolygott, Delaherche kilátásba helyezte, hogy társául fogadja Weisset. Boldogságukhoz már csak az hiányzott, hogy gyermekeik szülessenek.

- Vigyázzon! - mondta a szolgálólány Jeannak. - A lépcső nagyon meredek.

S a káplár már csakugyan botladozott a sűrű sötétségben, amikor kicsapódott egy ajtó, s fénycsóvát vetett a lépcsőfokokra. Valaki szelíden mondta:

- Ő az.

- Weissné asszonyság - kiáltotta a cselédlány -, egy katona keresi.

Csöndes, boldog nevetés hallatszott, s a szelíd hang úgy felelt:

- Jól van, tudom is, hogy ki.

S mikor a káplár zavartan, kifulladtan megtorpant a küszöbön, így folytatta:

- Lépjen be, Jean úr... Két órája már, hogy Maurice megérkezett, s azóta türelmetlenül vártuk magát is!

S ekkor a szoba halovány világosságában Jean megpillantotta a fiatalasszonyt, aki megdöbbentően hasonlított Maurice-ra, eleven példája volt az ikrek rendkívüli hasonlatosságának, mintha ugyanaz az arc még egy példányban jelent volna meg. Pedig kisebb volt nála, s még karcsúbb, törékenyebb; kissé nagy száját és finom arcát az érett zab világos szőkeségével keretezte csodálatos szőke haja. De ami fivérétől leginkább megkülönböztette, az nyugodt és bátor szürke szeme volt, amelyben nagyapjának, a Nagy Hadsereg katonájának hősi lelke kelt új életre. Keveset beszélt, nesztelenül járt, minden mozdulata oly ügyes, oly mosolygósan szelíd volt, hogy szinte simogatásnak hatott, ha elment az ember mellett.

- Jöjjön csak, erre jöjjön, Jean úr - ismételte. - Rögtön kész lesz minden.

Jean hebegett, azt sem tudta, hogyan köszönje meg, annyira meghatotta, hogy ilyen testvéri szeretettel fogadják. Szeme különben is lecsukódott, s csak az ellenállhatatlanul rátörő álmosságon keresztül látta az asszonyt, aki alig kivehetően, már a földet sem érintve, mintha valami ködben lebegett volna. Nem bájos látomás volt-e csupán ez a segíteni vágyó fiatalasszony, aki oly szívből mosolygott rá? Úgy tűnt neki, hogy megérinti az ujjait, hogy a kicsiny, erős kéz egy régi barát őszinteségével szorítja meg az övét.

Ettől a perctől fogva Jean képtelen volt világosan érzékelni a dolgokat. Az ebédlőben voltak, az asztalon kenyér és hús, de mintha ahhoz sem lett volna ereje, hogy a szájához vegye a falatokat. Az egyik széken egy férfi ült. Később fel is ismerte Weisset, akit már látott Mulhouse-ban. De azt már nem értette, amit gondterhelt arccal, lassú kézmozdulatokkal mondott. Egy tábori ágyon, amelyet a kályha előtt állítottak fel, Maurice aludt, az arca merev volt, mintha nem is élne. Henriette pedig ott sürgött-forgott egy dívány körül, amelyre matracot raktak; fejtámlát, párnát, takarókat hozott, s hozzáértő, serény kézzel húzta fel a fehér, a csodálatosan fehér, hótiszta ágyneműt.

Ó, ez a fehér ágynemű! Ez a hőn áhított ágynemű! Jean már csakis ezt látta. Hat hete nem vetkőzött le, hat hete nem feküdt ágyban. Micsoda mohóság, milyen gyerekes türelmetlenség és ellenállhatatlan szenvedély sarkallja, hogy alámerüljön és elvesszen ebben a friss fehérségben! Mihelyt magára hagyták, máris mezítláb és egy szál ingben volt, lefeküdt, s az elégedett állat morgásával élvezte boldogságát. A magas ablakon sápadt reggeli fény szűrődött be; s amikor - már-már álomba merülve - félig újra kinyitotta a szemét, még egyszer megpillantotta Henriette-et, de egy megfoghatatlan, testetlen Henriette-et, amint lábujjhegyen bejön, s letesz az asztalra - hogy pótolja mulasztását - egy korsót és egy poharat. S pár másodpercig mintha

még ott maradna, és nyugodtan mosolyogva, végtelen jósággal nézné kettőjüket, a fivérét meg őt. Aztán ködbe vész. Jean pedig megsemmisülten alszik a fehér ágynemű közt.

Órák, évek teltek el. Jean és Maurice nem is élt, nem is álmodott, nem is volt e világon. Tíz év vagy tíz perc, az idő már nem számított: agyonhajszolt testük, mintha csak elégtételt akart volna szerezni, egész lényük megsemmisülésében nyert kielégülést. De hirtelen mindkettőjüket ugyanaz a riadalom rázta meg; egyszerre ébredtek fel mindketten. Mi az? Mi történt? Mióta alszanak? A magas ablakon változatlanul sápadt világosság szűrődött be. Elgyötörtnek érezték magukat; izületeik merevek, tagjaik fáradtabbak, szájuk keserűbb volt, mint lefekvéskor. Még szerencse, hogy legfeljebb egy órát alhattak. És nem is csodálkoztak, hogy Weiss, mintha ébredésükre várna, még mindig ugyanolyan leverten ült ugyanazon a széken.

- A kutyamindenit! - hebegte Jean. - Mégis csak fel kell kelni, hogy délre beérjünk az ezredhez.

Fájdalmas sziszegéssel ugrott a kőpadlóra, s öltözködni kezdett.

- Délre? - ismételte meg Weiss. - Hiszen már este hét óra, mert körülbelül tizenkét órát aludtak!

Hét óra, az istenért! Rémület fogta el őket. Jean, aki már felöltözött, nyomban rohant volna, de Maurice még az ágyban sopánkodott, hogy képtelen a lábát megmozdítani. Hogyan találják meg a bajtársaikat? Vajon nem vonult-e el a hadsereg? Mindketten dühösek voltak, nem lett volna szabad hagyni, hogy így elaludjanak. De Weiss csak lemondóan legyintett.

- Attól ugyan nyugodtan alhattak, ami közben történt.

Már reggel óta járta Sedant és környékét. Csak nemrég ért haza, csüggedten, hogy a csapatok tétlenül töltötték a napot, hogy ez a pótolhatatlan augusztus 31-e érthetetlen várakozásban veszett el. Erre csak egyetlen mentség lehetett, a katonák végtelen fáradtsága, amely feltétlenül szükségessé tette a pihenést; de így sem értette, hogy a pár órai nélkülözhetetlen alvás után miért nem folytatták a visszavonulást.

- Én ugyan nem állítom - folytatta -, hogy értek hozzá, de érzem, igenis érzem, hogy Sedanban nagyon rossz helyen van a hadsereg... A 12. hadtest Bazeilles-ban állomásozik, ahol ma reggel volt is valami csetepaté; az 1. hadtest a Givonne mentét szállta meg, Moncelle-től a garonne-i erdőig; a 7. hadtest viszont a floing-i fennsíkon táborozik, a félig megsemmisült 5. pedig közvetlenül a város falai alatt, a Kastély felőli oldalon van összezsúfolva... Engem az aggaszt, hogy az egész hadsereg a város körül felsorakozva várja a poroszokat. Én nyomban megindultam volna Mézières felé. Ismerem a vidéket, más visszavonulási út nincs, ha csak Belgiumba nem akarnak szorulni... De figyeljenek csak ide, hadd mutatok valamit...

Kézen fogta Jeant, s az ablakhoz vezette.

- Odanézzen, a dombtetőre.

A bástyák és a szomszédos épületek fölött a Meuse-nek Sedan-tól délre fekvő völgyére nyílt az ablak. A folyó széles rétek közt kanyargott, balra Remilly, szemben Pont-Maugis és Wadelincourt, jobbra Frénois volt látható; erdős hátú, zöld lejtőjű dombok tárultak az ember szeme elé; elsőnek a Liry, majd a Marfée és a Croix-Piau. Az alkonyi fényben kristálytiszta és végtelenül szelíd volt az egész roppant láthatár.

- Látja-e ott, a dombtetőkön, azokat a mozgó fekete vonalakat, azokat a menetelő fekete hangyákat?

Jean kimeresztette a szemét, Maurice pedig az ágyban feltérdelve a nyakát nyújtogatta.

- Úgy van! - kiáltották egyszerre. - Ott egy sor, és ott is van egy, meg ott is, ott is, mindenütt!

- Nos, azok a poroszok... - folytatta Weiss. - Reggel óla figyelem őket: vonulnak, egyre vonulnak! Mondhatom, hogy katonáink nem hiába várnak rájuk, ők ugyancsak sietve jönnek!... És városunk valamennyi lakója ugyanúgy látta őket, mint én, igazán csak a tábornokok azok, akik befogják a szemüket. Az előbb beszélgettem egy tábornokkal, csak a vállát vonogatta, és azt mondta: Mac-Mahon marsall szilárd meggyőződése, hogy alig hetvenezer ember áll vele szemben. Adja isten, hogy az értesülései jók legyenek!... De nézzék! Hiszen már a föld nem látszik tőlük, és csak jönnek, egyre jönnek, mint a fekete hangyák!

Ebben a pillanatban Maurice hátravetette magát az ágyban, és keserves zokogásban tört ki. Henriette éppen ekkor lépett be, ugyanolyan mosolygósan, mint reggel, s riadtan futott oda.

- Mi történt?

A fiatalember eltolta magától.

- Ne, ne, hagyj, hagyj engem, világéletemben csak bánatot okoztam neked! Ha arra gondolok, hogy neked még ruhára sem tellett, én meg kollégiumba jártam! Műveltséget szereztem, az ám, és jól fel is használtam!... Aztán majdnem szégyent hoztam a nevünkre, nem is tudom, hol lennék ma, ha te nem áldozol fel mindent, hogy jóvátedd az őrültségeimet.

Henriette már megint mosolygott.

- Ejnye, szegénykém, te sem ébredsz valami vígan... Csupa elmúlt, elfelejtett dolgot emlegetsz!... Nem teljesíted-e a kötelességedet, mint jó franciához illik? Amióta katonának jelentkeztél, nagyon büszke vagyok rád, elhiheted!

És Jean felé fordult, mintha arra kérné, legyen segítségére. Az meg csak nézte, némileg meglepődve, hogy nem találja már olyan szépnek, mint reggel, hogy soványabb és sápadtabb, mint amikor fáradtságának csalékony ködén át látta. Csak a testvéréhez való hasonlatossága maradt megdöbbentően változatlan, pedig éppen ebben a percben tárult ki teljes mélységében természetük egész különbözősége: a nőiesen ideges fiatalember, akit megfertőzött korának betegsége, fajtája történelmi és társadalmi válságát úgy megszenvedte, hogy a legnemesebb lelkesedés pillanatai után képes volt a leggyalázatosabb csüggedésre; míg nővérét, a törékeny, szerény lemondó kis háziasszonyt, a határozott homlokú, bátor tekintetű Hamupipőkét ugyanabból az áldott fából faragták, mint a mártírokat.

- Büszke vagy rám? - kiáltott Maurice. - Igazán nincs miért! Már egy hónapja, hogy gyáva módon folyton csak menekülünk!

- Na persze! - mondta Jean józanul. - De nem a magunk akaratából, mi csak azt csináljuk, amit parancsolnak!

De a fiatalember még hevesebben tört ki:

- Torkig vagyok már vele!... Az ember véres könnyeket szeretne sírni, ha látja a folytonos vereséget, a hülye parancsnokokat, az ostoba nyájként vágóhidra hurcolt katonákat!... Most már zsákutcába kerültünk. Láthatjátok, hogy minden irányból jönnek a poroszok; eltaposnak minket, a hadseregnek vége... Hát nem, én itt maradok, inkább lőjenek főbe, mint katonaszökevényt... Jean, te mehetsz, de nélkülem! Nem, én nem megyek vissza! Itt maradok!

Újra zokogásban tört ki, s visszahanyatlott a párnára. Mint már annyiszor, most ismét valami mindent magával rántó ideges letörtség, a kétségbeesés váratlanul reátörő rohama fogta el, ismét gyűlölte az egész világot és önmagát. Nővére, aki jól ismerte, nem vesztette el higgadtságát.

- Nagyon csúnya dolog volna, édes Maurice-om, ha akkor szöknél meg, mikor legnagyobb a veszély!

A fiatalember egyetlen mozdulattal rántotta fel magát.

- Akkor hát add ide a puskámat, hadd röpítsek golyót a fejembe, hogy mielőbb túlessek rajta!

Majd kinyújtott karral mutatott a mozdulatlan és hallgatag Weissre.

- Nézz csak rá! Egyedül neki volt esze, igenis, egyedül ő látott tisztán... Emlékszel rá, Jean, mit mondott nekem egy hónappal ezelőtt Mulhouse előtt?

- Szentigaz - erősítette meg a káplár -, Weiss úr megmondta, hogy megvernek minket.

S megelevenedett előttük az egész jelenet, a szorongó éjszaka, az aggodalommal terhes várakozás, amikor a komor ég alatt már közeledett a froeschwiller-i vereség híre, s Weiss számot adva félelméről elmondta, hogy Németország készen áll, jobbak a tábornokai, a fegyverei, s nagy hazafias lelkesedés hevíti - és hogy a megzavart, zilált, elmaradt, lezüllesztett Franciaország sem megfelelő vezérekkel, sem elég katonával és fegyverrel nem rendelkezik. S most megvalósulóban volt a borzalmas jóslat.

Weiss felemelte reszkető kezét. Jóindulatú kutyára emlékeztető arca mélységes fájdalmat fejezett ki.

- Ó jaj, egy cseppet sem örülök, hogy igazam volt - mormolta. - Buta vagyok én ehhez, de mindez olyan világos volt, csak ismerni kellett a dolgokat!... De még ha meg is vernek, azért megölhetünk egy csomó átkozott poroszt. Ez az egyetlen vigaszom, s ha már ott kell hagynunk a fogunkat, szeretném, ha minél több porosz harapna a fűbe, annyi, hogy ott még a földet se lehessen látni a tetemüktől!

Felállt, s kezével a Meuse völgyére mutatott. Csak úgy szikrázott nagy, vaksi szeme, amely miatt nem vált be katonának.

- Csapjon belé az istennyila, én bizony verekednék, ha tehetném... Nem tudom, attól van-e, hogy most ők az urak szülőföldemen, a szegény Elzászban, ahol már a kozákok is annyi kárt tettek, de ha eszembe jut, ha csak elképzelem őket nálunk, a házainkban, rögtön vad düh fog el, s akár egy tucatot is leölnék belőlük. Csak ne szuperáltak volna ki! Bárcsak katona lehetnék!

Majd rövid hallgatás után hozzátette:

- De különben is, ki tudja?

Feltámadt benne a remény, amely még a legkiábrándultabbakat is arra sarkallja, hogy minden körülmények közt hihetőnek véljék a győzelmet. Maurice pedig, aki már szégyenkezett könnyeiért, csak hallgatta, és belekapaszkodott ebbe az ábrándba. Különben is, az este az a hír járta, hogy Bazaine Verdunben van. Franciaország igazán megérdemli, hogy a sors, amely oly hosszú időn át dicsőséggel halmozta el, most csodát tegyen érte. Közben Henriette szótlanul eltűnt, s mikor visszatért, csöppet sem csodálkozott, hogy fivére már felöltözködött, s útra készen áll. Ahhoz azonban ragaszkodott, hogy ő is, Jean is egyenek valamit. Asztalhoz kellett ülniük, de a falat megakadt a torkukon, kavargott a gyomruk, a hosszú alvás egészen elkábította őket. Az előrelátó Jean kettévágott egy kenyeret, egyik felét a Maurice, másik felét a saját borjújába tette. Alkonyodott, indulni kellett. Henriette megállt az ablaknál, s a távoli Marfée-n fekete hangyaként szünet nélkül vonuló porosz csapatokat nézegette, amint fokozatosan belevesztek a sűrűsödő homályba, majd egyszerre önkéntelenül feljajdult.

- Ó, ez a háború, ez a kegyetlen háború!

Maurice nyomban tréfálkozni kezdett vele; örült, hogy visszavághatott:

- Hogyan, nővérkém, azt akarod, hogy harcoljanak, s szidod a háborút?

A fiatalasszony megfordult, s szemébe nézve bátran felelte:

- Igen, mert irtózom tőle, igazságtalannak és gyűlöletesnek tartom... Talán csak azért, mert nő vagyok. Felháborít ez az öldöklés. Miért nem lehet tárgyalni és megegyezni?

Jean, a derék fiú, helyeslően bólintott. Neki, tanulatlan embernek is úgy tűnt, mi sem egyszerűbb, mint hogy megegyezzenek, miután mindenki előadja legjobb érveit. De Maurice-ban feltámadt tudománya, s arra gondolt, hogy a háború elkerülhetetlen, hogy a háború maga az élet, a világ törvénye. Nem a szánalmas ember volt-e az, aki kitalálta az igazság és a béke fogalmát, míg az érzéketlen természet szüntelen öldöklés színtere.

- Megegyezni! - kiáltott fel -, igen, de ahhoz több évszázad kell még. Ha minden nép egyetlen néppé egyesül, akkor éppen el lehet képzelni ennek az aranykornak eljövetelét; de még akkor is megeshet, hogy a háború vége az emberiség végét fogja jelenteni... Az előbb ostobán viselkedtem; harcolni kell, minthogy ez a törvény.

Ezúttal ő mosolyodott el, s megismételte Weiss mondását.

- De különben is, ki tudja?

Érzékeny idegrendszerének beteges szertelenségében újra magával ragadta a makacs ábrándozás s a vágy, hogy vakon higgyen.

- Most jut eszembe - folytatta vígan -, mi van Günther unokatestvérünkkel?

- Günther unokatestvérünkkel? - kérdezte Henriette. - De hiszen ő a porosz gárdában szolgál... Itt van talán a gárda?

Weiss egy vállrándítással jelezte, hogy nem tudja; példáját a két katona is követte; mit is válaszolhattak volna, amikor maguk a tábornokok sem tudták, voltaképpen kivel is állnak szemben.

- Gyerünk, én majd elvezetem magukat - mondta a könyvelő. - Az előbb tudtam meg, hol táboroznak a 106-osok.

S csak most mondta meg feleségének, hogy nem jön haza éjszakára, mert Bazeilles-ban fog aludni. A közelmúltban egy kis házat vásárolt a faluban, nemrég rendezte be, s úgy tervezte, hogy a hideg beálltáig ott laknak. A szomszédban volt Delaherche úr egyik kelmefestő műhelye. Weiss nyugtalankodott a pincéjében elhelyezett készletek, egy hordó bor és két zsák krumpli miatt; bizonyos benne, mondta, hogy a csellengő katonák kifosztják a házát, ha üresen találják; ha viszont ott tölti az éjszakát, megóvhatja ettől a sorstól.

Míg beszélt, felesége mereven nézte.

- Légy nyugodt - tette hozzá mosolyogva -, másra nem is gondolok, csak hogy megmentsem azt a kevés holminkat. Megígérhetem, hogy rögtön visszajövök, ha a falut megtámadják, vagy ha bármi veszély fenyeget.

- Eriggy hát - mondta az asszony. - De visszagyere, különben érted megyek.

Az ajtóban Henriette gyöngéden megölelte Maurice-t. Aztán kezet nyújtott Jeannak, s hosszan, barátilag megszorította a férfi kezét.

- Magára bízom a fivéremet... Igen, elmondta, milyen kedves volt hozzá. Nagyon szeretem magát.

A káplár annyira zavarba jött, hogy szótlanul szorította meg a karcsú, erős kezet. És mint megérkezésekor, megint csak azt érezte, mintha a zabszőke hajú, könnyed, mosolygósan szerény Henriette lágyan simogatóvá változtatná maga körül a levegőt.

Odalent megint a reggeli, komor Sedan meredt rájuk. Az alkony már elborította a szűk utcákat, az úttestet kavargó nyüzsgés torlaszolta el. A boltok többsége bezárt, a házak kihaltak, odakint meg tolongott a nép. Mégis aránylag könnyen jutottak el a Városház térre, ahol a bámészkodva sétálgató Delaherche-sel találkoztak. A posztógyáros felkiáltott láttukra, mint aki roppantul örül, hogy újra találkozik Maurice-szal, majd elmesélte, hogy éppen most kísérte el Beaudoin kapitányt Floing felé, ahol az ezredük táborozik; örvendezése, mely nála már szinte szokás volt, csak fokozódott, amikor megtudta, hogy Weiss Bazeilles-ban akar aludni, mivel ő is úgy döntött, amint ezt az előbb meg is mondta a kapitánynak, hogy a kelmefestő műhelyben tölti az éjszakát, és körülnéz egy kicsit.

- Akkor hát együtt megyünk, Weiss... De addig is sétáljunk el a megyefőnökségre, talán megláthatjuk a császárt.

Amióta a Baybel-majorban majdnem beszélt vele, csakis III. Napóleonnal foglalkozott: a végén még a két katonát is magával cipelte. A Megyeház téren csak néhány halkan beszélgető csoport tartózkodott: időnként nyugtalan tisztek siettek el mellettük. A fákat már mélabús árnyék sápasztotta, s jobb felől zajosan csobogott a házak tövében tovafutó Meuse. A tömegben arról beszéltek, hogy a császár, aki előző este úgy tizenegy óra tájban csak nehezen szánta rá magát Carignan elhagyására, határozottan megtagadta, hogy Mézières-be menjen, mert nem akarta magát a veszélyből kivonni, s a csapatokat demoralizálni. Mások viszont azt állították, hogy már nincs is itt, hogy elmenekült, s maga helyett egyik tisztjét hagyta hátra, aki felhúzta a császár egyenruháját, s megdöbbentő hasonlatosságával megtéveszti a hadsereget. Olyanok is akadtak, akik becsületszavukra erősítgették, hogy saját szemükkel látták, amikor a császári kinccsel, az ötmillió, vadonatúj húszfrankos arannyal megrakott kocsik behajtottak a megyefőnökség kertjébe. A kincs a valóságban nem volt egyéb, mint a császári háztartás felszerelése, a társas kocsi, a két hintó és a tizenkét társzekér, amely felvonulásával felháborította a falvakat, fellázította Courcelles-t, Chêne-t, Raucourt-t, hogy a nép fantáziájában egyre növekedve végeérhetetlen kocsisorrá alakuljon, torlódásával feltartóztassa a hadsereget, míg végül is idevetődött, s elátkozva, szégyenkezve a megyefőnök orgonabokrai mögé bújt az emberek tekintete elől.

Delaherche lábujjhegyre emelkedve leste a földszinti ablakokat; mellette egy öregasszony állt, egy környékbeli szegény, hajlott hátú, nehéz munkától elgyötört, kérges kezű napszámosasszony, aki a foga között dünnyögött:

- Egy császárt... mégiscsak szeretnék látni egy császárt... igen, csak hogy lássam egyszer...

Delaherche hirtelen felkiáltott, s megragadta Maurice karját.

- Nézze csak, ő az!... Ott, látja, a baloldali ablakban... Nem, nem tévedek, tegnap egészen közelről láttam, biztosan felismerem... Felemelte a függönyt, úgy van, az a sápadt ott, az ablak mögött!

Az öregasszony, aki meghallotta, tátott szájjal bámult. Az ablak mögött csakugyan megjelent egy halálsápadt arc, amely fénytelen szemével, feldúlt vonásaival, fakó bajuszával halálos aggodalmat tükrözött. A megdöbbent öregasszony rögtön hátat fordított s mélységes megvetéssel távozott.

- Miféle császár ez! Hisz ez egy féreg!

Egy zuáv is volt ott, egyike azoknak a csellengő katonáknak, akik nem nagyon igyekeztek vissza a csapattestükhöz. A puskájával hadonászott, káromkodott, ontotta magából a fenyegetéseket, majd így szólt egyik bajtársához:

- Várj csak, hadd röpítsek golyót a fejébe!

Delaherche felháborodottan lépett közbe. De addigra már el is tűnt a császár. A Meuse most is zajosan csobogott, s mintha végtelenül szomorú panasz töltötte volna be a növekvő homályt. Különféle kiáltások is zúgtak a távolban. Menj! Menj! - ezt kiáltották talán, ezt a kérlelhetetlen párizsi parancsot, amely újabb és újabb menetelésre hajszolta ezt az embert, s arra kényszerítette, hogy császári pompájának szörnyű iróniáját a vereség útján is magával cipelve most szembenézzen az előre látott és önként vállalt, rettenetes katasztrófával? Hány derék ember fog meghalni az ő hibájából, s micsoda megrázkódtatás ez ennek a betegnek, ennek az érzelgős álmodozónak, aki szótlanul és komoran várja a végzet beteljesedését?

Weiss és Delaherche egészen a floing-i fennsíkig kísérte a két katonát.

- Isten vele! - mondta Maurice, és megölelte sógorát.

- Ugyan! A viszontlátásra! Az ördögbe is - kiáltotta vígan a gyáros.

Jean remek szimatával rögtön megtalálta a 106-osokat. Az ezred sátrai a fennsík hajlatában, a temető mögött sorakoztak. Már majdnem teljesen besötétedett, de azért még ki lehetett venni egyes nagyobb foltokat, a város sötét kupacokba mosódó háztetőit, s azon is túl Balant és Bazeilles-t a körülöttük fekvő rétekkel együtt, amelyek a Remilly-től Frénois-ig húzódó dombvonulatig terjedtek; balra a garenne-i erdő fekete foltja sötétlett, odalent pedig, jobb felé, a Meuse sápadt és széles pántlikája fénylett. Maurice egy percig elnézte, hogyan nyeli el a sötétség az egész roppant láthatárt.

- Ó, megjött a káplár! - mondta Chouteau. - Csak nem hozta meg a menázsit?

Nagy volt a felfordulás. Egész nap olyan összevisszaságban vonultak be az emberek, ki egyedül, ki néhány társával, hogy a parancsnokok már lemondtak a felelősségrevonásról. Szemet hunytak, sőt még örültek is azoknak, akik hajlandók voltak visszajönni.

Különben Beaudoin kapitány is csak az előbb érkezett meg, Rochas hadnagy pedig úgy két óra tájban futott be a szétzüllött, egyharmadára morzsolódott századdal. De most már csaknem teljes volt a létszám. Néhány katona berúgott, mások viszont éheztek, s még csak egy darab kenyeret sem tudtak szerezni; a menázsikiosztás meg újra elmaradt. Loubet ugyan szerét ejtette, hogy megfőzzön néhány fej káposztát, amit egy szomszédos kertből zsákmányolt, de sem sója, sem szalonnája nem volt, s a gyomrok továbbra is vadul korogtak.

- Ejnye, káplár úr, hiszen maga olyan ügyes - ismételgette Chouteau csúfondárosan. - Nem magam miatt beszélek, én Loubet-val együtt remekül megebédeltem egy hölgynél.

Reménykedő arcok fordultak Jean felé, a raj már nagyon várta, különösen Lapoulle és Pache, akik szerencsétlenségükre semmit sem szereztek, s már csak benne bíztak, egyre mondogatva, hogy a káplár még a föld alól is tud ennivalót keríteni. Jean megsajnálta őket, s a lelkiismeret is gyötörte, amiért magukra hagyta embereit; szétosztotta hát köztük a borjújában levő fél kenyeret.

- Az istenfáját, az istenfáját! - mondogatta Lapoulle, akinek semmi más sem jutott az eszébe, s elégedetten nyögve tömte magát, míg Pache halkan elmormolt egy miatyánkot és egy üdvözlégyet, így akarván biztosítani magát, hogy az ég másnapra is gondoskodjék valami táplálékról.

Gaude, a kürtös, teli torokból fújta a névsorolvasásra hívó trombitajelt. Takarodóra azonban már sor sem került, mert a tábor azon nyomban mély csöndbe borult. Csak a kórosan sovány képű és vékony orrú Sapin őrmester mondta halkan, miután megállapította, hogy félszakaszából senki sem hiányzik:

- Holnap estére már nem lesz ki a létszám.

S amikor Jean rápillantott, nyugodt bizonyossággal tette hozzá, valahová messzire, az árnyékba vesző tekintettel:

- Engem holnap megölnek.

Kilenc óra volt; az éjszaka fagyosnak ígérkezett, mert a Meuse-ről máris köd szállt föl, s elfátyolozta a csillagokat. Maurice, aki Jean mellett egy sövény aljában hevert, megborzongott, és azt mondta, hogy jobban tennék, ha a sátorban nyújtóznának ki. De egyikük sem tudott elaludni, mert amióta pihentek egyet, még kimerültebbnek és még elcsigázottabbnak érezték magukat. Irigyelték Rochas hadnagyot, aki nem tartván magához méltónak, hogy födél alá bújjon, beburkolózott egy pokrócba, s tőlük nem messze derekasan horkolt a nyirkos földön. Még sokáig figyelték egy gyertya piciny lángját, abban a nagy sátorban égett, ahol az ezredes és néhány tiszt virrasztott. De Vineuil egész este nyugtalankodott, hogy nem kapott parancsot másnap reggelre. Úgy érezte, hogy az ezred nagyon is elöl van, a levegőben lóg, pedig már vissza is vonult, és kiürítette a reggel elfoglalt, előretolt állásokat. Bourgain-Desfeuilles tábornok nem mutatkozott. Azt mondták, hogy betegen fekszik az Aranykeresztben. Az ezredes végül is egy tisztet küldött hozzá, és jelentette, hogy veszélyesnek tartja az új állásokat, minthogy a szétforgácsolt 7. hadtestnek a Meuse kanyarulatától a garenne-i erdőig húzódó túlságosan is hosszú vonalat kell védenie. Mire a nap felkel, bizonyára megkezdődik a csata. Már csak hét-nyolc órányi lehetett hátra a nagy fekete nyugalomból. De az ezredes sátrában kialudt a gyönge fény, s Maurice ugyancsak meglepődött, mikor észrevette, hogy a sövény mentén Beaudoin kapitány lopakodik el mellette, s eltűnik Sedan irányában.

Az éjszaka egyre sűrűbbé vált, a folyóról vastag pára szállt fel, s mindent komor ködbe takart.

- Alszol, Jean?

De Jean aludt, s Maurice egyedül maradt. Kelletlenül gondolt arra, hogy be kellene mennie a sátorba Lapoulle-hoz és a többiekhez. Hallotta, hogy hortyogásuk összeolvadt Rochas horkolásával, s irigyelte őket. Lehet, hogy a nagy hadvezérek azért alszanak olyan jóízűen a csaták előestéjén, mert fáradtak. A sötétbe merült roppant táborból mást sem hallott, csupán egyetlen óriási, lágy szuszogást, az álom nagy leheletét. Semmi más nem létezett: mindössze annyit tudott, hogy az 5. hadtest valahol arrafelé, a város falai alatt táborozik, az 1. a garenne-i erdő és Moncelle között fekszik, a 12. pedig a város túlsó felén, Bazeilles-t tartja megszállva; de aludt már minden, s több mint egy mérföldön át valamennyi sátorban halk remegés szállt fel az alaktalan homály mélyéről. Azon túl pedig egy másik, ismeretlen világ terült el, s időnként onnan is eljutott hozzá egy-egy távoli, futó nesz, amit akár füle zúgásának is vélhetett: a lovasok elmosódott vágtája, ágyúk halkuló robogása, főleg pedig a gyalogság súlyos menetelése, a fekete emberi hangyaraj vonulása a magaslatokon, ez a mindent elsöprő áradat, amelyet még az éjszaka sem tudott megállítani. És ott, ott nem tüzek villantak-e fel hirtelen, s hunytak ki újra, nem emberi hangok csaptak-e fel innen is, onnan is, növekvő szorongással töltve el ezt az utolsó éjszakát, s rémületessé téve a várakozást a közelgő reggelre?

Maurice tapogatózva kereste meg Jean kezét. S most már megnyugodva aludt el. Csak egyetlen sedani templomtorony virrasztott még a távolban, sorra kongatva az órákat.

MÁSODIK RÉSZ

I

Sötét kis bazeilles-i szobájában Weiss hirtelen ébredt, s nyomban kiugrott az ágyból. Hallgatózott: ez, bizony, ágyú volt. Tapogatózva kellett gyertyát gyújtania, hogy megnézze óráját: négy óra volt, még alig hasadt a hajnal. Gyorsan feltette cvikkerét, s tekintete végigfutott a főutcán, a falut keresztülszelő douzy-i országúton; de mintha vastag porfelhő borította volna, semmit sem látott. Átment hát a másik szobába, amelynek ablaka a rétekre és a Meusere nyílt, s ekkor rájött, hogy a folyóról felszálló hajnali pára borítja be a láthatárt. A ködfüggöny mögött, a túlsó parton még erősebben dörgött az ágyú. Egyszerre csak egy francia üteg olyan közelről s olyan mennydörgő hangon kezdett feleselni, hogy beleremegtek a kis ház falai.

Weissék háza Bazeilles központjához közel, a templomtértől idébb, a jobboldalon állt. Kissé beugró homlokzata az országútra nézett; egyetlen emeletén három ablak, fölötte padlás volt. Hátulról azonban elég nagy kert tartozott hozzá, s minthogy lejtősen ereszkedett le a rétekig, jól lehetett innen látni a Remilly-től Frénois-ig vonuló dombok roppant panorámáját. Weiss, akit az újdonsült háziúr buzgalma hajtott, csak hajnali két óra tájban feküdt le; előzőleg azonban a pincébe rejtette készleteit, s azon igyekezetében, hogy bútorait lehetőleg megvédje a golyók ellen, matracokkal torlaszolta el az ablakokat. A fejébe szállt a vér, ha arra gondolt, hogy a poroszok kifoszthatják a házat, amelyet hosszú vágyakozás után oly nehezen szerzett meg, és olyan rövid ideje élvezett.

Most az országút felől valaki bekiáltott neki:

- Mondja, Weiss, maga is hallja?

Odalent Delaherche-t találta, aki kelmefestő műhelyében akart aludni, egy nagy téglaépületben, amelynek tűzfala Weissék házára támaszkodott. A munkások egyébként már mind elmenekültek az erdőn át Belgiumba, s a házat csak a házmesterné, Françoise Quittard, egy kőműves özvegye őrizte. Ő is reszketett félelmében, s a többiekkel együtt menekült volna, ha tízéves kisfia, Auguste, aki tífuszban megbetegedett, szállítható állapotban van.

- Mondja csak - ismételte meg Delaherche -, hallja, milyen jól kezdődik... Okosabb lenne, ha rögtön visszamennénk Sedanba.

Weiss határozottan megígérte feleségének, hogy az első komoly veszélyre elhagyja Bazeilles-t, s el is volt rá tökélve, hogy megtartja ígéretét. De most még csak ágyúpárbaj folyt, nagy távolságra s a reggeli köd miatt többé-kevésbé vaktában.

- Az ördögbe is, várjunk még! - válaszolta. - Ráérünk.

Egyébként Delaherche-et is olyan izgalomban tartotta heves kíváncsisága, hogy egészen nekibátorodott. Az éjjel le sem hunyta a szemét, annyira érdekelték a védelem előkészületei. Miután tudta, hogy hajnalban megtámadják, Lebrun tábornok, a 12. hadtest parancsnoka, azzal töltötte az éjszakát, hogy elsáncolta magát Bazeilles-ban, amelynek elfoglalását, a kapott parancs értelmében, mindenáron meg kellett akadályoznia. Az országutat és az egyes utcákat barikádok zárták el, s minden ház pár főnyi helyőrséget kapott; valamennyi utcácskát és kertet erődítménnyé alakították át. A tintafekete éjszakában hangtalanul felébresztett csapatok már három órakor elfoglalták harcállásaikat, s készenlétben tartották frissen zsírozott puskájukat meg patrontáskáikat, az előírásos kilencven tölténnyel. Az ellenség első ágyúlövése nem is lepett meg senkit, s a valamivel hátrább, Balan és Bazeilles közt felállított francia ütegek

nyomban felelgetni kezdtek, hogy bizonyságát adják jelenlétüknek; a ködben egyébként csak vaktában lövöldözhettek.

- Tudja, hogy a kelmefestő műhelyt elszántan fogják védeni... - folytatta Delaherche. - Egy egész szakaszt rendeltek oda. Jöjjön, nézze meg.

A műhelyt csakugyan megszállta vagy negyven tengerészgyalogos, akiket egy nagyon fiatal, erélyesnek és makacsnak látszó nagy, szőke fiú, egy hadnagy vezetett. Emberei már birtokba is vették az épületet: egyesek az utcára néző emeleti ablaktáblákba vágtak lőréseket, mások meg hátul, a rétek fölé emelkedő udvar alacsony falába véstek lyukakat.

Delaherche és Weiss az udvar közepén találta a hadnagyot, aki a hajnali ködöt kémlelve azon igyekezett, hogy minél messzebbre ellásson.

- Ez az átkozott köd! - morogta. - Mintha csak bekötött szemmel kellene verekedni!

Majd némi hallgatás után, minden látható összefüggés nélkül így folytatta:

- Milyen nap is van ma?

- Csütörtök - felelte Weiss.

- Csakugyan... Vigye el az ördög, úgy él az ember, mintha már meg is szűnt volna a világ!

De ebben a pillanatban a szüntelen ágyúdörgés közben élénk puskatűz hangzott fel a rét túlsó szélén, tőlük öt vagy hatszáz méternyire. És most váratlan fordulat következett: felragyogott a nap, a Meuse párája finom selyemfoszlányokra szakadozott, s felettük kibontakozott a felhőtlen, derűs kék ég. Csodálatos nyári nap gyönyörű reggele virradt fel.

- Ohó! - kiáltotta Delaherche. - A vasúti hídon jönnek át. Látja, hogyan törnek előre a vasútvonal mentén... Micsoda ostobaság, hogy nem robbantották fel a hidat.

A hadnagy mérgében csak szótlanul legyintett. Az aknakatlanokat megtöltötték, mesélte; de előző este, amikor négy órai harc után visszafoglalták a hidat, elfelejtették meggyújtani a kanócot.

- Ilyen a mi szerencsénk - mondta nyers hangján.

Weiss körülnézett, igyekezett megérteni a helyzetet. A franciáknak nagyon erős állásuk volt Bazeilles-ban. A douzy-i út két oldalán épült falu kiemelkedett a síkságból, s nem is lehetett megközelíteni, csak azon az úton, amely balra fordulva a kastély előtt haladt el, míg jobboldali ága a templomtérről a vasúti hídhoz vezetett. A németeknek tehát a Meuse-t és a vasútvonalat szegélyező, nagy kiterjedésű, nyílt réteken és szántókon kellett átjönniük. Minthogy óvatosságuk közismert volt, valószínűtlennek látszott, hogy komoly támadást kezdjenek erről az oldalról. Mégis sűrű tömegben özönlöttek át a hídon, bár a Bazeilles első házainál felállított revolverágyúk valóságos mészárlást vittek végbe soraikban; azok, akik átértek, néhány fűzfa védelmében rögtön csatársorba fejlődtek; a hadoszlopok újraalakultak és előrenyomultak. Innen jött az egyre erősödő puskatűz.

- Nini! - jegyezte meg Weiss -, hiszen ezek bajorok. Tisztán látom a tarajos sisakjukat.

Más oszlopok meg, amelyeket félig eltakart a vasútvonal, mintha jobb felé törtek volna, hogy elérjék a távolban levő fákat, s onnan kerülő mozdulattal csapjanak Bazeilles-ra. Ha sikerül bevenni magukat a montevilliers-i parkba, lehetőségük nyílhat a falu elfoglalására. Weissben egy pillanatra homályosan fel is bukkant ez a gondolat. Aztán kiszorította a frontális támadás kibontakozása.

Hirtelen a floing-i magaslatok felé fordult, amelyek Sedan városa fölött északi irányban látszottak. Egy üteg már onnan is tüzet nyitott, füst szállt a ragyogó nap felé, s nagyon tisztán hallatszott az ágyúszó. Öt óra lehetett.

- Ejnye - morogta -, mindenütt kezdődik a tánc.

A tengerészgyalogosok hadnagya, aki szintén odanézett, legyintett, s a feltétlen bizonyosság hangján mondta:

- Bazeilles a legfontosabb. Itt fog eldőlni a csata sorsa.

- Azt hiszi? - kiáltotta Weiss.

- Kétség sem férhet hozzá. Határozottan tudom, hogy a marsallnak ez a véleménye; az éjjel itt járt, és azt mondta nekünk, hogy inkább ölessük le magunkat az utolsó szálig, de ne hagyjuk elfoglalni a falut.

Weiss megcsóválta fejét, körbetekintett a láthatáron, aztán tétova hangon, mint aki magában beszél, így szólt:

- Hát nem, nem. Nem erről van szó... Én valami mástól félek, de nem merem határozottan állítani...

És elhallgatott. Karját, mintha satukar lett volna, szélesre tárta, majd északnak fordulva összecsapta két kezét, mintha a satu pofái egyszerre csak összezárultak volna.

Már tegnap óta ettől tartott, hiszen ismerte a vidéket, és figyelemmel kísérte a két hadsereg felvonulását. Most is, mialatt ragyogó fényben terült el előtte a széles síkság, tekintete a balpart dombjait fürkészte, ahol egész nap, egész éjjel nyüzsgött a német csapatok fekete áradata. Egy üteg Remilly felől tüzelt. Egy másik, amelynek lövedékei már csapkodni kezdtek, Pont-Maugis-ban, a folyó partján foglalt tüzelőállást. Weiss összehajtotta cvikkerét, az egyik lencsét a másik fölé csúsztatta, hogy jobban megnézhesse az erdős domboldalakat, de csak a lövegek halvány füstjét látta, amint koszorúként lebegtek a magaslatok fölött; vajon hol gyülekezik most az az emberáradat, amely végighömpölygött rajtuk? Noyers és Frénois fölött, a Marfée-n, egy fenyőerdő sarkában csak egy pár lovat fedezett fel és néhány egyenruhás alakot, nyilvánvalóan valamelyik vezérkar tisztjei voltak. A Meuse-kanyar, amely nyugat felé zárta le a tájat, messzebb volt, s ezen az oldalon csak egyetlen keskeny úton lehetett visszavonulni Mézières felé; ez az út a saint-albert-i szorosban, a folyó és az ardennes-i erdő közt húzódott. Az este Weiss rászánta magát, hegy egy tábornoknak megemlítse ezt az egyetlen visszavonulási vonalat. Véletlenül találkozott vele egy mélyúton, a Givonne völgyében, s csak később tudta meg, hogy Ducrot tábornokkal, az 1. hadtest parancsnokával beszélt. Ha a hadsereg nem vonul rögtön vissza ezen az úton, ha megvárja, amíg a poroszok Donchery-nél átkelnek a Meuse-ön és elvágják a szorost, akkor a határnak szorítva egész biztosan mozdulatlanságra kényszerül. De már az este is késő lett volna, hiszen azt beszélték, hogy az ulánusok elfoglalták a hidat, amelyet ugyancsak elmulasztottak felrobbantani, ezúttal azért, mert elfelejtettek puskaport vinni magukkal. És Weiss kétségbeesetten mondogatta magában, hogy az emberáradat, a fekete hangyaraj azóta nyilvánvalóan elérte a donchery-i síkságot, s miközben a saint-albert-i szoros felé menetel, előőrsei megközelítik Saint-Menges-t és Floing-t, ahova Jeant és Maurice-t tegnap elkísérte. A ragyogó napfényben a floing-i harangtorony nagyon távolinak tűnt s vékony, fehér tűhöz hasonlított.

A satu másik karja keletre volt. Ha északon láthatta is az illy-i fennsíktól a floing-i fennsíkig harcvonalba fejlődő 7. hadtestet, amelyet a város falai alatt tartalékként felállított 5. hadtest csak lanyhán támogatott, azt már nem tudhatta, mi történik keleten, a Givonne völgyében, ahol a garenne-i erdőtől Daigny-ig az I. hadtest sorakozott fel. De ott is dörgött az ágyú, a

Daigny-n túl fekvő chevalier-i erdőben bizonyára megkezdődött már a harc. Nyugtalanságának az volt az oka, hogy a parasztok tájékoztatása szerint a poroszok már előző este megérkeztek Franchevalba; az a csapatmozdulat tehát, amely nyugaton Doncheryn keresztül bontakozik ki, keleten Franchevalon át ismétlődik meg, s hacsak meg nem állítják a kettős bekerítő hadműveleteket, a satu pofái északon, az illy-i kálváriánál fognak összezárulni. Weiss semmit sem értett a hadtudományhoz, de józan esze volt, s ezért aggódva nézegette azt a roppant háromszöget, amelynek egyik oldalát a Meuse, másik két oldalát északon a 7., keleten az 1. hadtest alkotta; délen, Bazeilles-ban a 12. hadtest a háromszög szélső csücskét foglalta el, s mind a hárman hátat fordítottak egymásnak, miközben - ki tudja miért és hogyan - a minden irányból közeledő ellenséget várták. Középen pedig, mint valami verem fenekén, Sedan városa terült el, hasznavehetetlen ágyúival, lőszer és élelem nélkül.

- Értse meg hát - mondotta Weiss és előbbi mozdulatát megismételve kitárta két karját, és összezárta a kezét -, így járnak, ha a tábornokaik nem vigyáznak... Itt Bazeilles-ban csak bolonddá teszik magukat...

De rosszul, zavarosan fejezte ki magát, s a hadnagy, aki nem ismerte a terepet, képtelen volt megérteni. Türelmetlenül vállat vont hát, s mély megvetéssel nézett a felöltős, cvikkeres civilre, aki okosabbnak hiszi magát a marsallnál. Az a megjegyzése, hogy a bazeilles-i támadás elterelő hadműveletnek bizonyulhat, s csak az igazi haditerv leplezésére szolgál, végleg felbőszítette, és kiabálni kezdett:

- Hagyjon már békén!... Úgyis belekergetjük a Meuse-ba a maga bajorjait, aztán majd meglátják, hogyan lehet minket bolonddá tenni!

Közben az ellenséges lövészek nyilván közelebb jutottak, mert a kelmefestő műhely téglafalán tompán kopogni kezdtek a golyók; az udvar alacsony fala mögött meghúzódó katonák viszonozták a tüzet. Most már sűrűn lehetett hallani a francia puskák kemény, éles csattanását.

- Belekergetni a Meuse-be, hát persze - morogta Weiss -, s a hasukon átgázolva folytatni az utat Carignan felé! Nem is lenne rossz.

Aztán odafordult Delaherche-hez, aki a kút mögé bújt, nehogy golyó érje:

- Akárhogy is, az lett volna a legokosabb, ha már tegnap este eliszkolnak Mézières felé; az ő helyükben én jobban szeretnek ott lenni... Na mindegy, most már verekedni kell, hiszen úgysem lehet visszavonulni.

- Jön már? - kérdezte Delaherche, aki mohó kíváncsisága ellenére is sápadozni kezdett. - Ha tovább késlekedünk, nem jutunk el Sedanig.

- Egy perc, s máris megyek.

Nem törődve a veszéllyel, tovább ágaskodott, s konokul tájékozódni próbált. Jobb felől a városparancsnok utasítására elárasztott rétek, a Torcytól Balanig terjedő hatalmas tó védte a várost; mozdulatlan tükre gyöngéden kéklett a reggeli napsütésben. De Bazeilles első házainál véget ért a víz, s a réten át, a legkisebb árkot, a legvékonyabb fát is kihasználva, mind előbbre nyomultak a bajorok. Úgy ötszáz méterre lehettek; meglepő lassan mozogtak, türelmesen igyekeztek teret nyerni, s közben lehetőleg kerülték, hogy célpontot nyújtsanak. Különben is erős tüzérségi tűz támogatta őket, a friss, tiszta levegőben csak úgy fütyültek a gránátok. Weiss felnézett, és észrevette, hogy már nemcsak a pont-maugis-i üteg lövi Bazeilles-t; tüzet nyitott két másik is, amelyet a Liry oldalában állítottak fel, s nemcsak a falut lőtték, hanem azon túl a moncelle-i csupasz mezőket, ahol a 12. hadtest tartalékai voltak, sőt Daigny erdős lankáit is, amelyeket az 1. hadtest egyik hadosztálya tartott megszállva. Most már a balpart valamennyi dombja tűzbe borult. Mintha csak a föld alól bújtak volna elő az ágyúk, hogy

egyre hosszabbodó körívben álljanak fel: egy üteg Noyersból Balant, egy másik üteg Wadelincourt-ból Sedant lőtte; egy további üteg, a félelmetes frénois-i üteg a Marfée tövéből a város fölött a floing-i fennsíkra röpítette a 7. hadtest csapatai között robbanó gránátjait. Weiss rémült szorongással figyelte ezeket a szívének oly kedves dombokat, ezeket az egymás mellett sorakozó kerek halmokat, amelyekről mindig azt hitte, hogy vidám zöld színükkel csak a szem nagyobb gyönyörűségére zárják le a völgyet a messzeségben; de most úgy érezte, hogy egyszerre rémítő és óriási erőddé változtak, és mindjárt széthúzzák Sedan használhatatlan védműveit.

Felkapta a fejét, mert hulló vakolat könnyű zaját hallotta. Egy golyó tört ki egy darabot háza homlokzatából, amely idelátszott a tűzfal fölött. Nagyon bántotta a dolog s felmordult:

- Csak nem fogják lerombolni ezek a bitangok!

De újabb halk, puha nesz lepte meg a háta mögül. Megfordult, s egy hanyatt eső katonát látott, akit szíven talált a golyó. Lába görcsösen megrándult, de arca fiatal és nyugodt maradt; azonnal kiszenvedett. Ez volt az első halott; Weisset főleg az rendítette meg, hogy az udvar kövezetére guruló puska mennyire csörömpöl.

- Hát én indulok! - dadogta Delaherche. - Ha nem jön, egyedül megyek.

A hadnagy, akit már idegesítettek, közbeszólt.

- Csakugyan jól tennék, ha elmennének, uraim... Minket bármely percben megtámadhatnak.

Weiss még egy pillantást vetett a rétre, ahol a bajorok egyre közelebb nyomultak, s elhatározta, hogy követi Delaherche-et. De a túlsó oldalról, az utca felől be akarta zárni a háza kapuját, kétszer is ráfordította a kulcsot, s amikor végre csatlakozott társához, ismét olyan látvány tárult szemük elé, hogy mindketten megtorpantak.

Az út végén, vagy háromszáz méterre, éppen ebben a percben támadta meg a templomteret egy erős bajor hadoszlop, amely a douzy-i úton bukkant fel. A teret védő tengerész gyalogezred egy pillanatra mérsékelte tüzelését, mintha csak azt akarta volna, hogy az ellenség közelebb jöjjön. S amikor már ott állt velük szemben, tömött sorokban, váratlan és különös hadműveletre került sor: a katonák az út két szélére rohantak, sokan földre vetették magukat, s a túlsó oldalon tüzelésre készen álló revolverágyúk golyózáport okádtak a hirtelen kitáruló térségre. Az ellenséges oszlopot mintha csak elsöpörték volna. A katonák talpra ugrottak, szuronnyal támadtak a szétszórt bajorokra, visszaszorították, lehengerelték őket. Változatlan sikerrel kétszer is megismétlődött ez a művelet. Az egyik utácska sarkán levő kis házban három asszony maradt nyugodtan nevetgélve, tapsolva álltak az ablakban, mint akiket jól elszórakoztat a látványosság.

- A kutyafáját! - mondta hirtelen Weiss. - Elfeledtem a pinceajtót bezárni, s a kulcsot magamhoz venni... Várjon meg, egy perc az egész.

Az első támadást nyilván visszaverték, s Delaherche, akin újra erőt vett a kíváncsiság, most már nem sietett annyira. Megállt a kelmefestő műhely előtt, s elbeszélgetett a házmesternével, aki egy pillanatra kilépett földszintes szobája küszöbére.

- Szegény Françoise-om, magának is velünk kellene tartania. Rettenetes, hogy egy magános asszonynak ilyen szörnyűségeket kelljen átélnie!

Az asszony felemelte reszkető karját.

- Bizony, nagyságos úr, én is elmenekültem volna, ha a kis Auguste nem betegszik meg... Jöjjön már be, nagyságos úr, nézze meg.

A gyáros nem ment be, csak benézett, és megcsóválta a fejét, amikor meglátta a fiút, aki a láztól kivörösödött arccal feküdt egy hófehér ágyban, s égő szemét le sem vette anyjáról.

- De miért is ne hozná magával? - folytatta Delaherche. - Elhelyezném magukat Sedanban... Göngyölje be egy meleg takaróba, és jöjjön velünk.

- Jaj, nem lehet, nagyságos úr. Azt mondta az orvos, hogy belehalna... Ha legalább a szegény apja élne! De így, hogy csak ketten maradtunk, már egymás kedvéért is vigyáznunk kell magunkra... Meg talán a poroszok sem bántanak egy magános asszonyt és a beteg gyerekét.

E pillanatban újra megjelent Weiss, örvendezve, hogy mindent jól elreteszelt.

- Na, törhet, zúzhat, aki oda be akar jutni!... De most indulás! Bár nem lesz valami kellemes; a házak tövében kell iszkolnunk, ha nem akarunk golyót kapni.

Az ellenség valószínűleg új támadást készített elő, mert a puskatűz erősödött, s a gránátok is pillanatnyi szünet nélkül süvítettek. Kettő az útra esett, vagy száz méternyire; egy harmadik a szomszéd kert puha földjébe fúródott anélkül, hogy felrobbant volna.

- Várjon csak, Françoise - kezdte újra Weiss -, hadd csókolom meg a kis Auguste-öt... De hiszen nincs is olyan rosszul, pár nap még, s túl lesz a veszélyen... Fel a fejjel, s most gyorsan be a házba, még az orrát se dugja ki.

A két férfi végre elindult.

- Viszontlátásra, Françoise.

- Viszontlátásra, nagyságos uraim.

De ebben a másodpercben rettenetes csattanás hallatszott. Egy gránát, miután lerombolta Weiss házának egyik kéményét, a járdára zuhant, s nagyot durranva betörte az összes közeli ablakokat. Eleinte mindent vastag por és sűrű füst borított. Aztán újra láthatóvá vált a homlokzat, de felszakítva; a küszöbön pedig keresztben feküdt a halott Françoise, vörös, rémületes roncs, összetört hátgerinccel, szétzúzott fejjel.

Weiss tajtékozva rohant oda. Hebegett, csak káromkodni tudott már.

- Az istenit! Az istenit!

Igen, meghalt. Weiss lehajolt, megtapintotta a kezét; s ahogy felegyenesedett, a kis Auguste kivörösödött arcát pillantotta meg; a gyerek felemelte a fejét, s az anyját nézte. Egy szót sem szólt, nem is sírt, csak a láztól rettenetesen kitágult, nagy szemét meresztgette a rémítő holttestre, amelyet már meg sem ismert.

- Az istenit! Most meg már nőket gyilkolnak! - tört ki végre a düh Weissből.

Talpra ugrott, s öklét rázta a bajorok felé, akiknek sisakjai újra feltünedeztek a templom felől. S ahogy meglátta háza tetejét, amelyet félig beszakított a lezuhanó kémény, úrrá lett rajta a rettenetes keserűség.

- Piszkos gazemberek! Nőket gyilkoltok, és leromboljátok a házamat!... Nem és nem, ezt nem tűrhetem, nem megyek sehová, itt maradok!

Elrohant, s máris visszatért a halott katona puskájával és töltényeivel. Különleges alkalmakra, amikor nagyon tisztán akart látni, mindig tartott magánál egy pápaszemet, amelyet fiatal felesége iránti megható figyelmességből többnyire fel sem tett. Gyorsan letépte a cvikkert, s a pápaszemet rakta helyébe. S a kövér, felöltős polgárember, aki kerek, kedélyes, de most haragtól eltorzult arcával már-már komikus s egyben felemelő és hősies látvány volt, lövöldözni kezdett az utca végén tömörülő bajorokra. Elzászban már kisgyermek korában 1814-es

históriákkal tüzelték a fantáziáját, s azóta is, mint mondogatta, vérében volt a gyötrő inger, hogy párat lepuffantson közülük.

- Ó, a piszkos gazemberek, a piszkos gazemberek!

És megállás nélkül oly gyorsan lövöldözött, hogy a puskacső végül már égette az ujját.

A támadás rettenetesnek ígérkezett. A réteken elhallgatott a puskatűz. A bajorok elfoglaltak egy nyárfákkal és füzekkel szegélyezett keskeny patakot, s arra készültek, hogy a templomteret védő házakat támadják meg; lövészeik óvatosan visszahúzódtak, s csak a mozdulatlan nap borított arany palástot a végtelen fűtengerre, amelyen néhány fekete folt, az elesett katonák holtteste sötétlett. A hadnagy ki is üríttette a kelmefestő műhely udvarát; egyetlen őrszemet hagyott csak hátra, mert megértette, hogy most már az utca felől fenyeget a veszély. Sebtében helyezte el embereit a járda mentén, s megparancsolta, hogyha az ellenség elfoglalja a templomteret, barikádozzák el magukat az épület első emeletén, s az „utolsó golyóig" védekezzenek. A földön fekvő, az útjelző kövek mögé húzódó, a legcsekélyebb fedezéket is felhasználó katonák összevissza tüzeltek; a napos, kihalt, széles út egész hosszában füstcsíkok lebegtek, s úgy záporoztak a golyók, mint viharban a jégdarabok. Egy lány vadul átrohant a kocsiúton, anélkül, hogy lövés érte volna. De egy öregember, egy vászonzubbonyba öltözött paraszt, aki mindenáron vissza akarta hajtani lovát az istállóba, golyót kapott a homlokába, s az ütés erejétől az út közepére penderült. Egy gránát beszakította a templom tetejét. Két másik gránát felgyújtott néhány házat, amelynek recsegő-ropogó tetőgerendái közül élénk fénnyel csaptak fel a lángok. S a beteg gyermeke mellett szétszaggatott szerencsétlen Françoise, a paraszt, golyóval a fejében, a rombolás és a tűzvész végleg elkeserítette a lakosokat, akik inkább választották a halált, minthogy Belgiumba meneküljenek. Polgárok, munkások, kaputos urak és zubbonyos parasztok dühödten lövöldöztek az ablakokból.

- Ó, a gazemberek! - kiáltotta Weiss. - Megkerültek minket... Jól láttam, hogy a vasútvonal mentén nyargalnak... Ott ni, balra, nem hallják?

A montivilliers-i park mögül, melynek fái az utat szegélyezték, csakugyan puskaropogás hallatszott. Ha az ellenség hatalmába keríti a parkot, már el is foglalta Bazeilles-t. De a heves tüzelés éppen azt bizonyította, hogy a 12. hadtest parancsnoka számított erre a hadmozdulatra, s gondoskodott a park védelméről.

- Vigyázzon hát, maga kétbalkezes! - kiáltotta a hadnagy, s a fal mellé lökte Weisset. - Hiszen mindjárt összeszabdalják!

A pápaszemes, kövér ember, aki oly bátran viselkedett, végül is felkeltette érdeklődését, bár egyben meg is nevettette; s amikor hallotta, hogy egy gránát közeledik, bajtársiasan félrehúzta. Vagy tíz lépésre zuhant le a lövedék, felrobbant, s mindkettőjükre záporozott a kartácsszilánk. A civil állva maradt, még csak egy karcolás sem esett rajta; a hadnagynak mindkét lába eltört.

- Na jó! - mormolta. - Én megkaptam a magamét!

A járdán heverve hátával az ajtónak támaszkodott, a küszöbön keresztben fekvő asszony mellé. Fiatal arca továbbra is megőrizte erélyes és makacs kifejezését.

- Nem tesz semmit, fiaim, figyeljetek csak rám... Nyugodtan lőjetek, ne siessetek. Majd megmondom, mikor kell szuronnyal rohanni rájuk.

S fejét egyenesen tartva, a távoli ellenséget figyelve tovább vezényelt. Szemben még egy ház gyulladt ki. A puskaropogás, a gránátok robbanása fülsiketítő lármával, porral és füsttel töltötte be a levegőt. Minden utcasarkon katonák buktak fel; az egyesével vagy egymáson heverő halottak vérrel fröcskölt sötét halmokban feküdtek. A falu fölött pedig egyre jobban

harsogott a félelmetes kiáltozás, mialatt ezrek meg ezrek rohantak fenyegető üvöltéssel pár száz rendíthetetlen, halálra szánt emberre.

Ekkor Delaherche, aki egyre hívogatta Weisset, utoljára kérdezte:

- Nem jön?... Bánom is én! Itt hagyom, Isten vele!

Hét óra körül járt az idő: máris túl sokáig maradt. Amíg a házak mentén mehetett, hasznát vette a kapuknak, a beugró falaknak, sortűz esetén a legcsekélyebb kiszögellés mögé is behúzódott. Sose hitte volna, hogy ilyen fiatal és mozgékony; olyan hajlékonyan siklott, mint a kígyó. De amikor kiért Bazeilles-ből, s majdnem háromszáz métert kellett megtennie az elhagyott és nyílt országúton, amelyen végigsöpört a Liryn felállított ütegek tüze, úgy érezte, hogy vacog, bár verítékben fürdött. Egy darabig mélyen előrehajolva haladt egy árokban. Aztán őrülten futni kezdett, nyargalt, amerre látott, füle megtelt a mennydörgő robbanások zajával. Égett a szeme, azt hitte, lángok közt száguld. Egy örökkévalóság telt el. Egyszerre csak bal kéz felől észrevett egy kis házat; odarohant, menedékbe ért, s melléről roppant súly szakadt le. Emberek vették körül, katonák, lovak. Kezdetben senkit sem ismert meg. De amit aztán látott, megdöbbentette.

Csak nem a császár az ott, egész vezérkarával? Még kételkedett benne, bár amióta Baybelben majdnem beszélt vele, folyton azzal dicsekedett, hogy ismeri; aztán tátva maradt a szája. Valóban III. Napóleon volt az; lóháton valahogy nagyobbnak látszott, s fiatalabbnak is, erősen kipödrött bajszával és piros arcával, amely, mint valami színészé, ki volt festve. Bizonyára azért festette ki magát, hogy fájdalomtól feldúlt, sápadt arcával, elvékonyult orrával, zavaros szemével ne keltsen riadalmat a hadseregben. Amikor öt óra tájban értesítették, hogy Bazeilles-ban folyik a harc, útra kelt, mint valami hallgatag és komor kísértet, amelynek bőrét festékkel frissítették fel.

Egy téglagyár volt ott, az nyújtott menedéket. A túlsó oldalról záporozó golyók át- meg átlyuggatták falait, az útra másodpercenként hullottak a gránátok. A kíséret megállt.

- Felség - suttogta egy hang -, ez igazán veszélyes...

De a császár hátrafordult, s egy kézmozdulattal megparancsolta vezérkarának, hogy a téglagyár mellett húzódó sikátorban sorakozzon fel. Ott ember és állat teljesen rejtve maradhat.

- Felség, ez igazán őrültség... Könyörgünk felségednek...

Az uralkodó megismételte előbbi kézmozdulatát, mint aki azt akarja mondani, hogy egy egyenruhás csoport megjelenése a nyílt országúton bizonyára magára vonná a balparti ütegek figyelmét. S egészen egyedül, minden sietség nélkül, változatlanul komoran és közömbösen a puskagolyók és gránátok záporában indult végzete felé. Bizonyára hallotta maga mögött a hangot, amely kérlelhetetlenül hajszolta, a Párizsból kiáltó hangot: „Menj! Menj! Pusztulj hősként levágott néped holttestének halmain, ébressz könnyes csodálatot az egész világban, csak hogy fiad uralkodhasson!” És ő ment, lassan léptetve lován. Vagy száz métert ment előre. Aztán megállt, hívta, várta a halált. A golyók úgy süvítettek, mint a szélvihar, egy felrobbanó gránát földdel szórta tele. Tovább várakozott. A ló szőre már égnek állt, bőre remegett, ösztönösen riadozott a haláltól, amely minden pillanatban arrafelé suhant, de nem kért sem az állatból, sem az emberből. S ekkor, végtelen várakozás után, beletörődve a megváltoztathatatlanba, megértette a császár, hogy nem erre szánja őt a végzet, s nyugodtan visszajött, mintha csak a német ütegek helyzetét kívánta volna pontosan felderíteni.

- Micsoda bátorság, felség!... Az Isten szerelmére, ne kockáztassa újból az életét...

A császár egy újabb mozdulattal arra szólította fel vezérkarát, hogy kövesse; ezúttal éppoly kevéssé kímélte őket, mint saját magát, s a szántókon, a rapaille-i kopár mezőkön át Moncelle felé tartott. Egy kapitány elesett, két ló kidőlt. A 12. hadtest ezredei előtt lovagolt el; a katonák úgy néztek rá, mint valami kísértetre, aki felbukkan és újra eltűnik: nem tisztelegtek, nem is éljeneztek.

Delaherche tanúja volt ezeknek az eseményeknek. Elborzadt tőlük, különösen amikor arra gondolt, hogy mihelyt elhagyja a téglagyárat, újra a golyózápor kellős közepébe kerül. Várakozott egy darabig, s hallgatta a tiszteket, akik lovukról leszállva ottmaradtak.

- Mondom, hogy szörnyethalt, egy ágyúgolyó szelte ketté.

- Ugyan, láttam, amikor elvitték... csak megsebesült, szilánkot kapott az ülepébe...

- Hánykor történt?

- Egy órája, úgy félhét tájban... Fent, Moncelle közelében, egy mélyúton...

- És visszament Sedanba?

- Biztosan Sedanba vitték.

Ugyan kiről beszélhetnek? Delaherche egyszerre csak megértette, hogy Mac-Mahon marsall-ról van szó, aki megsebesült, amikor felkereste az előőrsöket. Megsebesült a marsall! Ilyen a mi szerencsénk, ahogy a tengerészgyalogos hadnagy is mondta. S már azon gondolkozott, milyen következményekkel járhat ez a baleset, amikor egy futártiszt vágtatott arra lóhalálában, s odakiáltotta egyik bajtársának, akit felismert:

- Ducrot tábornok a főparancsnok!... Az egész hadsereg Illy-nél gyülekezik, s Mézières irányában vonul vissza!

A futártiszt már messze nyargalt, s az egyre erősödő tűzben már be is ért Bazeilles-ba; Delaherche viszont, akit megrémítettek az egymást követő váratlan hírek, már attól tartott, hogy a visszavonuló csapatok közé keveredik; elszánta hát magát, s Balanig futott, onnan meg minden különösebb nehézség nélkül végre eljutott Sedanba.

Bazeilles-ban a futártiszt tovább száguldott: a vezénylő tiszteket kereste, hogy átadja a parancsot. De száguldtak a hírek is: Mac-Mahon tábornagy megsebesült, Ducrot tábornokot nevezték ki főparancsnokká, az egész hadsereg Illy-re húzódik vissza.

- Micsoda? Mit mondanak? - kiáltotta Weiss, aki már fekete volt a lőportól. - Visszavonulni Mézières-be? Most? Hiszen ez őrültség, sohasem jutnak át!

Kétségbeesett, furdalta a lelkiismeret, amiért ezt a tanácsot adta az este, és éppen Ducrot tábornoknak, akit most megbíztak a főparancsnoksággal. Az este persze nem volt más megoldás, mint a visszavonulás, az azonnali visszavonulás a saint-albert-i szoroson keresztül. De azóta nyilván elzárták már az utat, az egész fekete porosz hangyaraj a donchery-i síkságra özönlött. S ha őrültség is, most már csak egyetlen kétségbeesett, vakmerő kiút áll előttük: belezavarni a bajorokat a Meuse-ba, s a holttestükön átgázolva újra megindulni a carignani úton.

Weiss pápaszemét minden percben apró mozdulatokkal feljebbtolva magyarázta a helyzetet az összeroncsolt lábú hadnagynak, aki még egyre az ajtónak támaszkodott, de már nagyon sápadt volt, és haldoklott a vérveszteségtől.

- Hadnagy úr, biztosítom, hogy igazam van... Mondja meg az embereinek, hogy ne hátráljanak. Látja, hogy győzünk. Csak még egy erőfeszítés, s a Meuse-be kergetjük őket!

Csakugyan éppen most verték vissza a bajorok második támadását is.

A revolverágyúk újból végigsöpörték a templomteret, ahol a tűző napban hullahegyek torlaszolták el az utat; valamennyi mellékutcából szuronnyal kergették ki a rétre az ellenséget, amely bomlottan futott a folyó felé, s bizonyára eszeveszett menekülésbe csap át, ha a kimerült és megtizedelt tengerészeket friss csapatok is támogatják. Ugyanakkor a montivilliers-i park felől sem közeledett a tüzelés, ami azt mutatta, hogy ha érkeznék oda is erősítés, meg lehetne tisztítani az erdőt.

- Mondja már az embereinek, hadnagy úr... Szuronyt szegezz! Szuronyt szegezz!

A viaszfehér hadnagynak még volt annyi ereje, hogy elhaló hangon suttogja:

- Halljátok, fiaim, szuronyt szegezz!

És e szavakkal kilehelte lelkét, de fejét feltartva, makacs arccal, nyitott szemmel tovább nézte a csatát. Már odaröpültek a legyek, s le-leszálltak Françoise összezúzott fejére; az ágyában fekvő kis Auguste pedig a láz kábulatában halk, könyörgő hangon hívta az anyját, vizet kért.

- Ébredj fel, anya, kelj fel... Szomjas vagyok, nagyon szomjas...

A parancsot azonban teljesíteni kellett, a tisztek kénytelenek voltak elrendelni a visszavonulást, bármennyire is lesújtotta őket, hogy nem használhatják ki az előnyt, amelyhez éppen most jutottak. Ducrot tábornok, akit nem hagyott nyugodni az ellenség bekerítő mozdulata, nyilvánvalóan mindent feláldozott annak az esztelen kísérletnek érdekében, hogy kimeneküljön a szorításból. A templomteret kiürítették, a csapatok utcáról utcára vonultak vissza, az országút egy-kettőre elnéptelenedett. Az asszonyok kiabáltak és zokogtak, a férfiak káromkodtak, öklüket rázták haragjukban, amiért így cserbenhagyták őket. Sokan bezárkóztak a házukba, s eltökélték, hogy mindhalálig védekeznek.

- Én bizony nem lógok meg! - kiáltotta Weiss magánkívül. - Nem én, inkább itt hagyom a fogam... Próbálják csak összetörni a bútoraimat, és meginni a boromat!

Veszett harag, olthatatlan harci düh töltötte el arra a gondolatra, hogy az idegenek betelepszenek a házába, leülnek a székére, isznak a poharából. A gyűlölet egész mivoltát áthatotta, eszébe sem jutott megszokott élete, felesége, üzleti ügyei, eltűnt józan kispolgári megfontoltsága. Bezárkózott házába, elbarikádozta magát, s mint ketrecbe zárt vadállat járt fel-alá, egyik szobából a másikba, hogy megbizonyosodjék róla, jól eltorlaszolt-e minden nyílást.

Megszámolta a töltényeit, volt még vagy negyven.

Aztán egy utolsó pillantást vetett a Meuse felé, hogy meggyőződjék róla, nem kell-e támadástól tartania a rét felől; a balpart dombjai azonban egy pillanatra újra magukra vonták a figyelmét.

A szállongó füstfelhők tisztán megmutatják a porosz ütegek elhelyezkedését. S a félelmetes frénois-i üteg fölött, a marfée-i erdő egyik kiszögellésében új felfedezte az egyenruhás csoportot, amely létszámában megnövekedve úgy ragyogott a tűző napfényben, hogy cvikkerét pápaszeme fölé helyezve ki tudta venni a vállrojtok és a sisakok aranydíszeit.

- A piszkos gazemberek! A piszkos gazemberek! - ismételgette öklével hadonászva.

Fent, a marfée-i erdőben Vilmos király állt vezérkarával. Már hét órakor odaért Vandresseből, ahol az éjszakát töltötte; semmi veszély nem fenyegette, ott állt és előtte kiterítve a Meuse völgye, a határtalan csatatér.

A domborművű roppant térkép a láthatár egyik szélétől a másikig terült el; ő pedig, mint egy óriási díszpáholy trónusán, a dombon állva nézte.

Mint valami ódon, zöld függöny, úgy omlott alá a láthatáron az ardennes-i erdő; közepén Sedan városa emelkedett ki a sötét háttérből szabályos vonalú erődítményeivel, amelyeket délről és nyugatról az elárasztott rétek és a folyó vize keretezett. Bazeilles-ban már lángoltak a házak, a csata pora borította ködbe a falut. Keletre, Moncelle-től Givonne-ig mást sem lehetett látni, mint a tarlókon sorban vonuló bogarakat, a 12. és az 1. hadtest néhány ezredét, amint időnként el-eltűntek egy keskeny völgyecskében, ahol a tanyák bújtak meg; szemben a túlsó oldal fakó szántóföldjei s közbe-közbe a chevalier-i erdő zöld foltjai sötétlettek. Északon azonban jól ki lehetett venni a 7. hadtestet, amely mozgó, fekete pontjaival megszállta a floing-i fennsíkot, ezt a garenne-i erdőcskéktől a vízparti legelőkig nyúló, széles, vöröses földsávot. Azon túl feküdt Floing, Saint-Menges, Fleigneux, Illy, az egyenetlen, szakadékokkal át- meg átszelt vidék terephajlataiban megbúvó falucskák. És balra ott volt még a Meuse-kanyar, a tiszta napfényben vadonatúj ezüstláncként csillogó, lassú folyó, amely nagy, lusta ívben fogta körül az Iges-félszigetet, és minden utat elzárt Mézières felé, egyetlen kaput hagyva szabadon túlsó partja és az áthatolhatatlan erdők közt: a saint-albert-i szorost.

Ebben a háromszögben tömörült a meghajszolt francia hadsereg százezer embere és ötszáz ágyúja. Ha nyugatnak fordult a porosz király, újra csak sík földet látott, a donchery-i síkságot, a Briancourt, Marancourt és Vrignes-aux-Bois felé táguló csupasz mezőket, a kék ég alatt szikrázó, végtelen, szürke földeket; ha meg keletnek fordult, az összeszorított francia vonalakkal szemben ott is óriási szabad területet talált s falvakat egymás hegyén-hátán: először Douzy-t és Carignant, majd, egyre távolabb, Rubécourt-t, Pourru-aux-Bois-t, Franchevalt, Villers-Cernay-t, s a határ közelében Chapelle-t.

Körös-körül övé volt minden föld, kedve szerint irányíthatta két hadseregének kétszázötvenezer emberét és nyolcszáz ágyúját, egyetlen pillantással átfoghatta hódító előretörésüket. Az egyik oldalon a XI. hadtest már Saint-Menges felé nyomult, az V. hadtest Vrignes-aux-Bois-ban volt, a württembergi hadosztály pedig Donchery közelében várakozott; a másik oldalon viszont, ha a kilátást zavarták is a fák meg a bokrok, kitalálhatta a hadmozdulatokat, láthatta a XII. hadtestet, amint behatol a chevalier-i erdőbe, s tudhatta, hogy a gárdának már el kellett érnie Villers-Cernayt. A satu két karja, balról a porosz trónörökös hadserege, jobbról a szász trónörökösé, már szétnyílt és ellenállhatatlan mozdulattal emelkedett, mialatt a két bajor hadtest Bazeilles-ra tört.

Vilmos király lábánál szakadatlanul dörögtek a Remilly és Frénois közt szinte megszakítatlan sorban felállított ütegek; gránátjaik csak úgy záporoztak Moncelle-re és Daigny-re, s Sedan városa fölött végigsöpörtek az északi fennsíkokon. Még csak éppen hogy elmúlt nyolc óra, s a király a csata eleve tudott kimenetelét várta; szemét az óriási sakktáblára szögezve irányította ezeket a porszemnyi emberkéket, ezt a néhány ádáz, fekete pontot, amely egészen elveszett az örök és mosolygó természet ölében.

II

A sűrű ködbe borult floing-i fennsíkon Gaude, a kürtös, már kora hajnalban teli tüdővel fújta az ébresztőt. De a vidám trombitaszó belefúlt a párás levegőbe. S a század katonái, akik még arra sem vállalkoztak az este, hogy felállítsák a sátrakat, hanem sátorlapba burkolózva feküdtek le a sárba, nem ébredtek fel; fáradtságtól és alvástól sápadt, éles vonású arcukkal máris hullához hasonlított mindahány. Egyenként kellett őket felrázni, kirángatni a halálból; mint a feltámadottak, szemükben az élet félelmével, ólomsápadtan tápászkodtak fel.

Maurice-t Jean keltegette.

- Mi az? Hol vagyunk?

Zavartan nézett körül, de csak ezt a szürke tengert, bajtársainak imbolygó árnyait látta. Húsz méternyire sem látott világosan. Lehetetlen volt tájékozódnia, nem tudta volna megmondani, merre fekszik Sedan. De ebben a pillanatban ágyúszó ütötte meg a fülét valahonnan nagyon messziről.

- Vagy úgy, szóval ma lesz a csata... Annál jobb, legalább túl leszünk rajta!

Körülötte más hangok is ugyanezt mondogatták komor elégedettséggel; szabadulni akartak ettől a lidércnyomástól, látni akarták végre azokat a poroszokat, akiket oly sokáig kerestek, s akik elől annyi szörnyű órán át menekültek! Most majd lőhetnek rájuk, elhasználhatják töltényeiket, amelyeket oly messziről hoztak magukkal, anélkül, hogy akár egyet is kilőttek volna! Mindnyájan érezték, hogy ezúttal elkerülhetetlen az ütközet.

De Bazeilles-ban egyre hangosabban dörgött az ágyú, s Jean felegyenesedve hallgatta.

- Hol lőnek?

- Hát... azt hiszem, hogy valahol a Meuse-nél - felelte Maurice. - De vigyen el az ördög, ha csak sejtem is, hol vagyok.

- Figyelj ide, fiacskám - mondta erre a káplár -, nehogy lemaradj tőlem, mert érteni kell ám a csíziót, ha nem akar bajba kerülni az ember... Én már ismerem a dörgést, majd helyetted is nyitva tartom a szemem.

Közben a raj azon bosszankodott, hogy megint nem kerül meleg étel a gyomrukba. Ilyen vacak időben, amikor száraz fa sincs, lehetetlenség tüzet gyújtani! Ebben a percben, amikor már megkezdődött a csata, gyomruk parancsolóan, ellentmondást nem tűrve követelte a magáét. Lehet, hogy hősök, de a hasuk mindenekelőtt! Csak az evés fontos; hej, milyen odaadással kanalazták a levest a hajdani szép napokban, amikor még szokásban volt a menázsiosztás! És mint a gyerekek, mint a vademberek dühöngtek, ha nem jutott kenyér!

- Ha nem eszünk, nem is harcolunk - jelentette ki Chouteau. - Csapjon belém az istennyila, ha vásárra viszem ma a bőrömet!

Újra kibújt a lázadó ebből a hórihorgas, jó svádájú montmartre-i szobafestőből és kocsmaszónokból, aki a legelképesztőbb szamárságok és hazugságok özönébe fojtotta azt a néhány helytálló gondolatot, amelyet itt-ott felszedett.

- Különben is csak a bolondját járatták velünk - folytatta -, amikor azt mesélték, hogy a poroszok már dögrováson vannak az éhezéstől meg mindenféle nyavalyától, hogy egyetlen ingük sem maradt, s mint a koldusok, piszkosan, rongyosan vánszorognak az utakon.

Loubet annak a párizsi utcakölyöknek a fölényével nevette el magát, aki a vásárcsarnokokban adódó minden mesterségbe belekóstolt már.

- Hogyisne, hiszen éppen mi fordulunk fel a nyomorúságtól, és legszívesebben nekünk vetnének oda egy garast, amikor lyukas bakancsunkban és madárijesztőtől kölcsönkért rongyainkban felvonulunk... Hát még azok a nagy győzelmek! Az volt ám a szép história, amikor azt mesélték, hogy elfogták Bismarckot, és egy egész hadsereget szorítottak bele valami kőbányába... Ezek aztán szépen bolondját járatták velünk!

Pache és Lapoulle ökölbe szorított kézzel, dühös fejcsóválással hallgatta. Mások is mérgelődtek. Az újságok állandó hazudozása végül is vészes következményekkel járt: minden bizalmat megölt, az emberek már semmiben sem hittek. S ezeknek a nagy gyerekeknek a fantáziája, amely kezdetben a leglehetetlenebb reményekkel táplálkozott, most őrült rémképek martaléka lett.

- Hát persze! - fűzte hozzá Chouteau. - Nincs is ebben semmi meglepő. A magyarázat: eladtak minket... De ezt ti is tudjátok, valamennyien.

Lapoulle a maga paraszti együgyűségében mindig a végsőkig elkeseredett, valahányszor ezt a szót hallotta.

- Micsoda!? Eladtak!? Hogy milyen gazemberek vannak!

- Eladtak, ahogy Júdás is eladta a Mestert - suttogta Pache, akinek folyton a szentírás járt az eszében.

Chouteau nagy garral vágta ki:

- Istenem, egyszerű az egész, még az összeget is tudjuk... Mac-Mahon hárommilliót kapott, a többi tábornok fejenként egymilliót, amiért idehoztak minket. Párizsban egyeztek meg, még a tavasszal, az éjjel pedig fellőttek egy rakétát, így jelezték, hogy minden rendben, jöhetnek értünk.

Maurice-t felháborította ez az ostoba kitalálás. Régebben mulattatta Chouteau, s már-már meg is hódította külvárosi svádájával. De most elviselhetetlennek találta ezt a rémhírterjesztőt, ezt a züllött munkást, aki minden tennivalót lefitymált, hogy a többieknek is elvegye tőle a kedvét.

- Minek beszél ilyen képtelenségeket? - kiáltotta. - Hiszen tudja, hogy nem igaz.

- Micsoda? Nem igaz?... Szóval nem igaz, hogy eladtak minket?... Mondd csak, te arisztokrata, nem tartozol te is a bandába, a piszkos áruló disznók közé?

És fenyegetően lépett közelebb.

- Mondd csak meg bátran, nagyságos úr, mert akkor meg sem várjuk a barátodat, Bismarckot, hanem mindjárt ellátjuk a bajodat.

A többiek is morogni kezdtek, úgyhogy Jean jónak látta közbelépni.

- Csend legyen! Aki megmozdul, kihallgatásra küldöm!

De Chouteau röhögve lehurrogta. Fütyül ő a kihallgatásra! Harcol, ha kedve van hozzá, s ha nincs, nem harcol; de ne bosszantsák, mert nemcsak a poroszoknak, másoknak is juthat a töltényeiből. Most, hogy megkezdődött a csata, még az a kevés fegyelem is felbomlott, amit eddig megfélemlítéssel tartottak lenn. Mit is tehetnének vele? Egyszerűen meglép, ha már elege van. És durva szavakkal lázította a többieket a káplár ellen, aki hagyja éhen veszni őket.

Igenis, az ő bűne, hogy a raj három napja nem evett, mialatt bajtársaik levest meg húst kaptak. De a káplár úr az arisztokrata társaságában kurvákkal élte a világát. Látták is Sedanban.

- Elverted a raj pénzét, átkozott lógós, tagadd, ha mered!

A dolgok hirtelen rosszra fordultak. Lapoulle-nak ökölbe szorult a keze, s az éhségtől megvadulva már a szelíd Pache is magyarázatot követelt. A legjózanabbul még Loubet viselkedett: fölényesen fölnevetett, és azt mondta, ostobaság, ha a franciák egymásra fenekednek, amikor itt vannak a poroszok. Ő nem híve a veszekedésnek, nem szereti, ha ököllel, puskával intézik el a vitát; s arra a pár száz frankra célozva, amit a helyettesítésért kapott, még hozzátette:

- Azt hiszik, hogy nekem nem ér többet a bőröm!... Hogy vásárra viszem a pénzükért!?

De Maurice-t és Jeant feltüzelte az ostoba vádaskodás; szenvedélyesen visszavágtak, igyekeztek tisztázni magukat, amikor váratlanul egy erős hang harsant fel a ködben.

- Mi az? Mi történik itt? Kik azok a piszkos pojácák, akik itt veszekszenek?

És Rochas hadnagy jelent meg; az eső megsárgította csákóját, köpenyéről több gomb is hiányzott, sovány és lompos alakja szánalmasan elhanyagolt és nyomorúságos benyomást keltett. Mégis diadalmasan hetyke volt, a szeme villogott, a bajsza égnek állt.

- Hadnagy úr - felelte Jean magánkívül -, ezek itt azt kiabálják, hogy eladtak minket... a tábornokaink eladtak minket...

Rochas korlátolt elméje majdnem természetesnek találta az árulás gondolatát, ez megmagyarázta volna a vereségeket, amelyeket képtelen volt felfogni.

- Hát aztán? És ha eladtak minket?... Mi közük hozzá?... És mit változtat ez azon, hogy itt vannak a poroszok, akiket úgy ki fogunk porolni, hogy megemlegetik.

A távolban, a sűrű ködfüggöny mögött megbúvó Bazeilles-ban szünet nélkül dörgött az ágyú. A hadnagy széles mozdulattal nyújtotta ki a karját.

- Na, most végre megkezdődött!... Puskatussal fogjuk hazakergetni őket!

Amióta meghallotta az ágyúdörgést, mindent elfelejtett: a sok késlekedést és az összevissza menetelést csakúgy, mint a csapatok csüggedtségét, a beaumont-i vereséget és a sedani erőltetett visszavonulás halálos gyötrelmét. Ha harcra kerül a sor, vajon nem biztos-e a győzelem? Semmit sem tanult és semmit sem felejtett, most is hetvenkedő megvetéssel beszélt az ellenségről, most is tökéletes tájékozatlanságot tanúsított a háború új feltételei iránt, most is makacs bizonyossággal hitte, hogy nem lehet megverni egy vén katonát, aki megjárta Afrikát, a Krím-félszigetet, Olaszországot! Igazán furcsa lenne, ha vénségére kezdene beletanulni!

Szája váratlanul nevetésre görbült. Időnként, mint most is, erőt vett rajta a derék emberek gyengédsége; ennek köszönhette, hogy a katonái rajongtak érte, bár nemegyszer keményen megfenyítette őket.

- Tudjátok mit, fiaim, ne veszekedjetek, inkább igyunk egyet... Az italt tőlem kapjátok, igyátok meg az én egészségemre.

S köpenye mély zsebéből előhúzott egy üveg pálinkát, diadalmas arccal jegyezve meg, hogy egy hölgytől kapta ajándékba. Az este valóban látták is, amint egy floing-i kocsma sarkába húzódva igen vállalkozó szelleműnek bizonyult a térdén ülő szolgálólánnyal szemben. A katonák tiszta szívből nevettek, és odanyújtották a csajkájukat, ő meg nagy vígan maga töltött nekik.

- Fiaim, igyatok a szeretőtökre, ha ugyan van, és igyatok Franciaország dicsőségére... A többi fabatkát sem ér, vígadjunk!

- Igaza van, hadnagy úr, az egészségére, mindnyájunk egészségére!

Valamennyien megbékélten, nekipirulva ittak. Nagyon jólesett ez a korty ital a hűvös hajnalon, amikor csatába kellett vonulniuk. Maurice érezte, hogy végigfut az erein, felmelegíti, s mámoros illúzióval tölti el. Miért ne vernék meg a poroszokat? A csaták talán nem tartogatnak olyan meglepetéseket, olyan váratlan fordulatokat, amelyekről a történelem is ámulva emlékezik meg? S ez az ördöngös fickó még azt is hozzátette, hogy már közeledik Bazaine, délutánra várják; egy tábornok hadsegédétől nyerte ezt a biztos értesülést; a hadnagy ugyan a belga határ felé hadonászott, ott mutogatta az utat, amelyiken Bazaine érkezni fog, Mauriceban mégis fellobbant a remény, ami nélkül már élni sem tudott. Lehet, hogy elérkezett végre a visszavágás órája.

- Mire várunk, hadnagy úr? - kockáztatta meg a kérdést. - Hát nem nyomulunk előre?

Rochas vállat vont, így jelezte, hogy nincs rá parancs. Aztán némi hallgatás után ezt kérdezte:

- Látta valaki a kapitányt?

Senki sem felelt. Jeannak eszébe jutott, hogy látta az éjjel, amint Sedan irányába távozott; de a tapasztalt katona sohasem veszi észre a parancsnokát, ha nincs szolgálatban. Hallgatott hát, de ahogy megfordult, a sövény mentén egy közelgő árnyat vett észre.

- Ott jön - mondta.

Valóban Beaudoin kapitány volt az. Mindnyájukat meglepte előírásos öltözéke, kikefélt egyenruhája, fényes lábbelije, ami mind oly élénk ellentétben állt a hadnagy szánalmas külsejével. Fehér keze, kipödrött bajusza még azt is elárulta, hogy gáláns gonddal igyekezett kicsinosítani magát, s a körülötte lebegő gyönge orgonaillat egy szépasszony jól felszerelt budoárjának emlékét idézte.

- Nicsak! - vihogott Loubet. - Szóval a kapitány megtalálta a poggyászát.

De senki sem mosolygott, mert tudták, hogy parancsnokuk nem valami elnéző. Ki nem állhatták, mert távol tartotta magától az embereit. Rochas pukkancsnak nevezte. Az első vereség óta a lehető legsértődöttebb arccal járkált, a katasztrófa pedig, amelyet már mindenki sejtett, elsősorban illetlenségével háborította fel. Meggyőződéses bonapartista lévén, fényes karrier előtt állt, több szalonban is pártfogolták, s most úgy érezte, hogy a hadjárat sara egész jövőjét elnyeli. Azt is beszélték, hogy nagyon szép tenorhangja van, s ennek már eddig is sokat köszönhet. Egyébként nem volt buta, bár még csak nem is konyított a mesterségéhez, mert egyedül arra törekedett, hogy tessék; ha kellett, nagyon bátran viselkedett, anélkül, hogy túlbuzgó lett volna.

- Micsoda köd van! - Csak ennyit mondott megkönnyebbülten, hogy megtalálta végre a századát, amelyet már fél órája keresett, állandóan attól tartva, hogy eltévedt.

Végre parancs érkezett, s a zászlóalj azonnal előrenyomult. A Meuse-ről újabb ködhullámok szállhattak fel, mert szinte tapogatózva haladtak csak, s közben finoman permetező, fehéres harmat hullott rájuk. Maurice-nak ekkor meglepő látványban volt része: egy útkereszteződésnél de Vineuil ezredes bukkant fel hirtelen. Mozdulatlanul ült a lován, nagy volt, sápadt, maga a megtestesült reménytelenség. Az állat reszketett a hajnali hidegben, s táguló orrlyukait az ágyúdörgés felé fordította. Tíz lépéssel mögötte az ügyeletes tiszthelyettes kezében ott lobogott a tokjából előhúzott ezredzászló; olyan volt a fehéren és puhán gomolygó párában, mint valami álombéli égen a dicsőség reszketeg és már-már elenyésző képe. Az aranyozott

sasról csöpögött a víz, s a háromszínű selyem a diadalmas csaták színhelyének ráhímzett nevével és a régi sebesülések nyomaival valahogy sápadtnak, halványnak látszott; a tompa szürkeségben egyedül a becsületrend szalagon lógó, zománcozott keresztje ragyogott élénken.

A zászló és az ezredes eltűnt, elsodorta egy újabb hullám, a zászlóalj meg mintha valami nedves vattába nyomult volna előre, azt sem tudva, hová, merre. Leereszkedtek egy lejtőn, majd egy szűk úton újra felfelé haladtak. Aztán valaki megálljt kiáltott. Lábhoz tett fegyverrel várakoztak, vállukat nyomta a borjú, tilos volt megmozdulniuk. Egy fennsíkon lehettek, de még mindig nem láttak húsz lépésnyire sem, egyszerűen semmit sem tudtak megkülönböztetni. Hét óra volt, az ágyúszó mintha közeledett volna, Sedanon túl még, de egyre közelebb, új ütegek kezdtek tüzelni.

- Ó, én ma elesek - mondta váratlanul Sapin őrmester Jeannak és Maurice-nak.

Ébresztő óta ki sem nyitotta a száját, mintha nagy, szép szemével, hegyes, vékony orrával, egész törékeny mivoltával álmodozásba merült volna.

- Micsoda beszéd ez! - kiáltott fel Jean. - Hát tudhatja az ember, mi fogja érni?... Itt bizony senki sem mondhatja és mindenki elmondhatja, hogy ő van soron.

De az őrmester, mint aki feltétlenül biztos a dolgában, megcsóválta a fejét.

- Ó, ami engem illet, mintha már meg is történt volna... Én ma elesek.

Sokan feléje fordultak; páran meg is kérdezték, hogy vajon megálmodta-e. Nem, semmit sem álmodott, de érzi, ennyi az egész.

- Pedig kár; azt terveztem, hogy hazamegyek és megházasodom.

A szeme megint elkalandozott, maga előtt látta egész életét. Egy lyoni szatócs fia volt, anyját, aki kényeztette, már korán elvesztette, apjával sehogy sem tudott kijönni, s csalódottságában az ezrednél maradt, nem akarta kiváltatni magát; de egyik szabadsága alatt újra kedvet kapott az élethez: az egyik unokanővérével megszerették egymást, s boldogan tervezgették, hogy a lány pénzecskéjén üzletet nyitnak. Tanult fiú volt, jól tudott írni, számolni. Az utolsó évben már egyébre sem gondolt, csak boldog jövőjükre. Borzongás fogta el, megrázta magát, hogy szabaduljon kényszerképzetétől, de azért nyugodt hangon ismételte:

- Igen, kár, el fogok esni.

Szótlanul várakoztak tovább. Még azt sem tudták, hogy a hátuk mögött vagy szemben van-e az ellenség. Időnként tétova neszek szálltak feléjük a felismerhetetlen, ködös tájról: kerék-nyikorgás, csapatok dobogása, lovak távoli ügetése. A köd elrejtette a csapatmozdulatokat, a harci állásaiba vonuló 7. hadtest felfejlődését. De egy ideje mintha már ritkult volna a pára. Selyemkendőként lebegő ködfoszlányok emelkedtek fel, s itt-ott homályosan láthatóvá vált már a sötét, mélyvízkék színű ég egy-egy darabkája. S ahogy egy pillanatra kissé kitisztult körülöttük, látták, hogy mint lovagló kísértetek vonulnak el a Margueritte-hadosztályhoz tartozó afrikai vadászezredek. Világoskék zubbonyukban, a derekukon széles vörös övvel mereven ültek a nyeregben, meg-megsarkantyúzva lovukat: a lesoványodott állatok úgyszólván eltűntek a rengeteg szerelvény közt. Svadron svadront követett: a semmiből bukkantak elő, s újra semmibe vesztek, mintha csak szétolvadtak volna a permetező esőben. Valószínűleg útban voltak, s messzebbre vitték őket, ahogy már többször is megtörtént a hadjárat kezdete óta, mert nem tudták mihez kezdjenek velük. Felderítésre is alig használták a lovasságot, s mihelyt megkezdődött a csata, máris völgyből völgybe sétáltatták, mint valami költséges és hasznavehetetlen játékszert.

Maurice elnézte őket, s eszébe jutott Prosper.

- Ejnye! - mormolta. - Lehet, hogy ő is köztük van.

- Ugyan ki? - kérdezte Jean.

- Az a remilly-i parasztlegény, hiszen tudod, akinek a fivérével Oches-ban találkoztunk.

De a vadászok már elvonultak, s most egyszerre újabb lódobogás hallatszott: egy vezérkari csoport vágtatott le a lejtős úton. Jean felismerte parancsnokukat, Bourgain-Desfeuilles dandártábornokot, aki hevesen hadonászott a karjával. Szóval kegyeskedett elhagyni végre az Aranykereszt fogadót; rosszkedve egyébként eléggé elárulta, mennyire bosszantja, hogy ilyen korán kellett kelnie, amikor a koszt és az elszállásolás már amúgy is csapnivaló volt.

Tisztán lehetett hallani öblös hangját.

- Az istenfáját! Ha nem a Moselle, akkor a Meuse, szóval az a víz, amelyik itt folyik!

De a köd felszakadt. Mint Bazeilles-ban, itt is váratlanul tárult elő a díszlet a lebegő függöny mögül, amely lassan emelkedett a zsinórpadlás felé. A kék égről tisztán, ragyogva tűzött rájuk a nap. S Maurice nyomban megismerte a helyet, ahol várakoztak.

- Ó, hiszen mi az Algérie-fennsíkon vagyunk... - mondta Jeannak. - Látod azt a falut a völgy túlsó oldalán, velünk szemben? Az ott Floing; amott van Saint-Menges, s még messzebbre Fleigneux... Egészen hátul pedig az ardenni erdőben, azok a ritka lombú fák a láthatár szélén, az ott már a határ...

Kinyújtott karral magyarázott tovább. Az Algérie-fennsík vöröses földsávja három kilométeren át szelíden ereszkedett le a garenne-i erdőtől a Meuse parti rétekig. Douay tábornok, aki itt sorakoztatta fel a 7. hadtestet, kétségbeesve látta, hogy ilyen hosszú arcvonal megvédésére nincs elég embere, s az összeköttetést sem tudja biztosítani az 1. hadtesttel, amely az ő állásaira merőlegesen, a garenne-i erdőtől Daigny-ig szállta meg a Givonne völgyét.

- Ugye, milyen messzire ellátni, ugye, milyen fenséges itt minden?

Maurice visszafordult, körbe mutatott a láthatáron. Az Algérie-fennsíktól délre és nyugatra szemük elé tárult az egész hatalmas csatatér: először is Sedan, a háztetők fölé magasodó fellegvárával; aztán az oszlani nem akaró füstfelhőkkel takart Balan és Bazeilles; a háttérben pedig a balpart dombjai, a Liry, a Marfée, a Croix-Piau. De nyugat felé, Donchery irányába nyílt a legteljesebb kilátás. A Meuse-kanyar sápadt szalaggal zárta körül az iges-i félszigetet, s világosan látni lehetett a saint-albert-i keskeny utat is, amint a folyópart és a meredek domboldal között húzódik; valamivel távolabb, a falizette-i erdő egyik nyúlványa, a seugnoni erdőcske magaslott föléje. A domb fölött, a Maison-Rouge-i elágazástól indult ki a Vrignes-aux-Bois-ba és Donchery-be vezető út.

- Látod, arra vonulhatnánk vissza Mézières felé.

De ebben a percben eldördült az első ágyúlövés Saint-Menges-ban. A távolban még ködfoszlányok lebegtek, s nem is látszott más, mint valami alig kivehető tömeg, amely a saint-albert-i szoros irányába haladt.

- Ó, máris ott vannak - folytatta Maurice ösztönösen lehalkítva hangját s anélkül, hogy megnevezte volna a poroszokat. - Elvágták az utat, most már késő.

Még nem volt egészen nyolc óra. Az ágyúszó, amely kétszeres erővel hallatszott Bazeilles felől, most már keleten, a Givonne völgyében is felhangzott, bár magát a völgyet innen látni sem lehetett; a szász trónörökös hadserege előnyomult a chevalier-i erdőből, s e percekben közelítette meg a Daigny fölött felsorakozott 1. hadtestet. S minthogy már a Floing felé törő

XI. porosz hadtest is tüzet nyitott Douay tábornok csapataira, déltől északig, több mérföldes körzetben valamennyi frontszakaszon megkezdődött a csata.

Maurice csak most értette meg, milyen jóvátehetetlen hibát követtek el, amikor az éj leple alatt nem vonultak vissza Mézières-be. De a következményekkel még mindig nem volt tisztában. Csak valami homályos ösztön figyelmeztette a veszélyre, ez késztette arra, hogy nyugtalanul tekingessen az Algérie-fennsík fölé emelkedő közeli magaslatokra. Ha már nem maradt idejük a visszavonulásra, akkor miért nem határozták el legalább, hogy elfoglalják ezeket a magaslatokat; s hátukat a határnak vetve, miért nem állnak készen arra, hogy vereség esetén Belgiumba húzódjanak vissza? Különösen két pont látszott veszélyesnek: balra Hattoy kerek halma Floing fölött, jobbra pedig egy kőkereszt két hársfa közt, az illy-i kálvária. Az este Douay tábornok kivezényelt egy ezredet a Hattoy-ra, de hajnalban az ezred visszavonult, mert félt, hogy elvágják a többitől. Ami az illy-i kálváriát illeti, azt az 1. hadtest balszárnyának kellene védenie. Sedan és az ardenni erdő közt nagy kiterjedésű, csupasz szántóföldek terültek el, amelyeket mély völgyek szeltek keresztül; a helyzet kulcsa nyilvánvalóan ott volt, annak a keresztnek és annak a két hársfának a lábánál, ahonnan az egész környéket tűz alatt lehetett tartani.

Három újabb ágyúlövés dördült el. Aztán egész sortűz. Most már azt is látták, hogy Saint-Menges-tól balra egy kis dombról száll fel a füst.

- Ez az - mondta Jean. - Most rajtunk a sor.

De semmi sem történt. A lábhoz tett fegyverrel továbbra is mozdulatlanul álló katonák csak azzal szórakozhattak, hogy nézegették a Floing előtt szép rendben felsorakozott 2. hadosztályt, amelynek derékszögben felállított balszárnya a Meuse felé fordulva készen állt egy onnan várható támadás elhárítására. Kelet felé, az Illy tövében, egészen a garenne-i erdőig a 3. hadosztály fejlődött fel, míg a Beaumont-nál megtizedelt 1. hadosztály a második vonalba helyezkedett el. Az árkászok egész éjjel dolgoztak a védművek felállításán. A poroszok már tüzelni kezdtek, de ők még mindig árokfedezékeket ástak, mellvédeket emeltek.

A floing-i alvégen azonban hirtelen puskatűz kezdődött, majd nyomban véget is ért, s Beaudoin kapitány százada azt a parancsol kapta, hogy vonuljon vissza háromszáz métert. Éppen egy nagy káposztaföldre értek, amikor a kapitány katonás hangon felkiáltott:

- Feküdj!

Le kellett hasalniuk. A káposztaföld harmatban ázott; a vastag, aranyzöld leveleken jókora briliánsként ültek meg a tiszta, fényes vízcseppek.

- Irányzék négyszáz méter! - kiáltotta újra a kapitány.

Maurice az előtte levő káposztára fektette puskája csövét. De a földön hasalva semmit sem láthatott, csak a zöld foltokkal meg-megszakított, áttekinthetetlen szántóföldeket. Könyökével megbökte hát Jeant, aki a jobboldalán feküdt: s megkérdezte tőle, mi az ördögöt művelnek itt. A tapasztalt Jean egy ütegre mutatott, amelyet éppen akkor állítottak fel az egyik közeli halmon. Nyilvánvalóan azért vezényelték őket ide, hogy ezt az üteget fedezzék. Maurice-t elfogta a kíváncsiság és felállt; szerette volna megtudni, nincs-e köztük Honoré is az ágyújával; de a tartalék tüzérség valamivel hátrább, egy liget oltalmában helyezkedett el.

- Az istenit! - üvöltötte Rochas. - Azonnal feküdjön le!

És Maurice még le sem hasalt, amikor egy gránát sivított el fölöttük. Ettől kezdve szünet nélkül ágyúzták őket. De sokáig tartott, amíg belőtték magukat: az első gránátok messze az üteg mögött estek le; egyébként most már az is tüzelni kezdett. Különben is sok lövedék

fulladt be a puha földbe, anélkül, hogy felrobbant volna; s eleinte egymást követték a gúnyos megjegyzések, jókat derültek az átkozott káposztafalók ügyetlenségén.

- Na, ez a tüzijáték is bedöglik - mondta Loubet.

- Biztosan lepisilték - tette hozzá Chouteau röhögve.

Még Rochas hadnagy is beleszólt:

- Hiszen megmondtam, hogy ezek a fajankók még célozni sem tudnak rendesen!

De most tíz méterre robbant egy gránát, s földdel szórta tele a századot. Loubet ugyan tovább tréfálkozott, odakiáltott a bajtársaknak, hogy vegyék elő a ruhakefét a borjúból, Chouteau azonban elsápadt és elhallgatott. Még sohasem volt tűzben, igaz, hogy Jean kivételével Pache és Lapoulle meg a raj többi katonája sem próbálta ki eddig. A szempillák sűrűbben pislogtak, a szemek kissé elhomályosultak, a hangok megvékonyodtak, mintha útközben a gégébe szorultak volna. Maurice eléggé megőrizte önuralmát, s megpróbálta figyelni magát; még nem félt, mert nem hitte, hogy veszélyben van, csak valami nyomásfélét érzett a gyomrában, a feje meg mintha egyre üresebb lett volna, s képtelen volt összefüggően gondolkozni. De mint a mámor öntötte el a reménység, amióta álmélkodva tapasztalhatta, milyen szép rendben sorakoztak fel a csapatok. Már nem is kételkedett a győzelemben, csak kapják szuronyvégre az ellenséget.

- Ejnye, mennyi légy van itt - mormogta.

Már vagy háromszor hallotta, hogy méhek vagy micsodák röpülnek el fölötte.

- Nem legyek azok - mondta nevetve Jean -, hanem golyók!

A levegő zümmögéssel telt meg körülöttük. Már az egész raj izgatottan kapkodta a fejét. Nem tehettek róla, forgatták a nyakukat, nem tudtak egy helyben maradni.

- Hallgass rám - ajánlotta Loubet Lapoulle-nak, akinek együgyűsége nagyon mulattatta -, ha látod, hogy jön egy golyó, tartsd az ujjadat az orrod elé, úgy ni; az ujjadon megtörik a levegő, s a golyó jobbra vagy balra fordul.

- Hiszen nem is látom a golyókat - mondta Lapoulle.

Körös-körül harsogó kacagás tört ki.

- Ó, a kópé, nem látja őket!... Nyisd ki jobban a csipádat, te hülye!... Nézd csak, itt is van egy! Meg itt is!... Ezt sem láttad? Pedig zöld volt.

Lapoulle kimeresztette szemét, s egyik ujját az orra elé tartotta, miközben Pache a skapuláréját fogdosta; a legszívesebben akkorára nyújtotta volna, hogy páncélként védje az egész mellét.

Rochas, aki állva maradt, most is csúfolódó hangon rikkantott:

- Köszönhettek az ágyúgolyóknak, fiúk! De a puskagolyóknak nem érdemes, túl sokan vannak!

Ebben a pillanatban, egy gránátszilánk összezúzta az első sorban fekvő egyik katona fejét. Még csak nem is kiáltott: vér és agyvelő fröcskölt szét, ennyi volt az egész.

- Szegény fickó! - mondta egyszerűen a nagyon nyugodt és nagyon sápadt Sapin őrmester. - Kéretik a következő!

De már saját szavát sem hallotta az ember; Maurice-t főként ez a rettenetes lárma gyötörte. A szomszéd üteg szünet nélkül tüzelt, a föld is rázkódott az állandó dörgéstől; a revolverágyúk

még ennél is tűrhetetlenebb zajjal töltötték meg a levegőt. Vajon sokáig maradnak-e így, a káposzta közt hasalva? Még most sem láttak semmit és nem is tudtak semmiről. A leghalványabb elképzelésük sem volt a csata folyásáról: voltaképpen igazi, nagy csata ez? A szántóföldek sík vonala fölött Maurice csak a Hattoy kerek, erdővel borított és még mindig csöndes halmát ismerte fel a messzeségben. Egyébként egyetlen porosz sem mutatkozott a láthatáron. Csak a füst szállt fölfelé s lebegett egy ideig a napfényben. De amikor elfordította a fejét, egy félreeső völgyben, amelyet meredek domboldalak védtek, nagy meglepetésére egy parasztot pillantott meg, amint az eke elé fogott nagy fehér lovát hajtva komótosan szántogatott. Miért veszítsen egy napot? Ha harcolnak is, azért csak sarjad a búza, és folyik tovább az élet.

A türelmetlenségtől sarkallva Maurice felállt. Tekintete egy pillanat alatt átfogta a sárgás füsttel borított saint-menges-i ütegeket, amelyek tűz alatt tartották őket, főleg pedig a saint-albert-i utat, amely csak úgy feketéllett a beözönlő poroszok áttekinthetetlen, nyüzsgő hordáitól. De Jean már el is kapta a lábát, lerántotta a földre.

- Megbolondultál? Meg akarsz halni?

Rochas is káromkodott.

- Nem fekszik le rögtön! Minek küldenek a nyakamra ilyen fickókat, akik megöletik magukat, mielőtt parancsot kapnának rá!

- Hiszen ön sem fekszik, hadnagy úr - mondta Maurice.

- Az más, nekem tájékozódnom kell!

Beaudoin kapitány is bátran állva maradt. De ki sem nyitotta a száját, nem volt kapcsolata az embereivel; szemlátomást képtelen volt egy helyben maradni, fel-alá járkált a szántóföldön.

Tovább várakoztak, de semmi sem történt. Maurice már fulladozott a hátára, mellére nehezedő borjú súlya alatt; ahogy múlt az idő, egyre kínosabb lett, hogy teljes felszereléssel kell feküdniük. A katonákat azonban jó előre figyelmeztették, hogy csak végső esetben dobják el a borjújukat.

- Mondd csak, így töltjük az egész napot? - kérdezte végül is Jeantól.

- Könnyen meglehet... Solferinónál öt óra hosszat feküdtünk földre szorított fejjel; de az répaföld volt.

S mint gyakorlatias emberhez illik, még hozzátette:

- Miért panaszkodol? Nem rossz itt. Lesz még idő a hősködésre. Valamennyiünkre rákerül a sor. Ha már az elején elesne mindenki, ki maradna a végére?

- Ejha! - szakította félbe hirtelen Maurice. - Nézd csak azt a füstöt a Hattoy-n... Elfoglalták a Hattoy-t, most lesz majd csak nemulass!

Most egy ideig volt mivel kielégítenie szorongó kíváncsiságát, amelyet kezdődő félelmének borzongása is táplált. Le sem vette szemét a domb kerek tetejéről, az egyetlen kiemelkedő pontról, amely a szélesen húzódó szántóföldek távolba vesző vonala fölött a szemébe tűnt. A Hattoy túlságosan messze esett ahhoz, hogy lássa a most felállított porosz ütegek kezelőit; valójában nem is látott mást, mint az egyes sortüzek nyomában felszálló füstöt az ágyúkat rejtegető sarjerdő fölött. Jól sejtette, csakugyan nagy baj volt, hogy az ellenség elfoglalta ezt az állást, amelynek védelméről Douay tábornok kénytelen volt lemondani. A domb magasan a környező fennsíkok fölé emelkedett. A 7. hadtest második hadosztályát egy-kettőre megtizedelték a tüzet nyitó ütegek. S most, hogy belőtték magukat, egymás után két kezelő tüzér

is elesett a francia ütegből, amely mellett a Beaudoin-féle század hasalt. Egy repeszdarab még a század egyik katonáját, egy szállászcsináló altisztet is megsebesített, a bal sarkát vitte el; az meg olyan keservesen kezdett üvölteni fájdalmában, mintha hirtelen megőrült volna.

- Hallgass már, te marha! - mondta Rochas. - Hát szabad így bőgni egy bibis láb miatt!

A katona váratlanul megnyugodott, elhallgatott, s lábát kezében tartva, tompa mozdulatlanságba merevedett.

A lángoló és komor síkságon, ahol egyetlen lelket sem lehetett látni a tűző nap alatt, a hason fekvő ezredek feje fölött tovább folyt és egyre súlyosbodott a félelmetes tüzérségi párbaj. Sehol semmi, csak ez a mennydörgés, csak ez a száguldva pusztító vihar a mezők felett, így lesz ez órákon át. De máris megmutatkozott a német tüzérség fölénye; becsapódásra robbanó lövedékei hallatlan távolságra röpültek, és szinte kivétel nélkül felrobbantak; a francia gyújtós gránátok viszont, amelyeknek sokkal rövidebb volt a röppályájuk, többnyire már a levegőben, jóformán félúton szétpukkantak. És nincs más menedék, az embernek egészen kicsire kell összehúzódnia a barázdában, ahol megbúvik. Még annyi megkönnyebbülést sem szerezhet, hogy a lövöldözés mámorával kábítsa el magát. Kire lőjön? Hiszen most sem lát senkit az üres láthatáron.

- Mikor fogunk már lőni! - ismételgette Maurice magánkívül. - Adnék öt frankot, ha végre láthatnák egy poroszt! Rémes, hogy így pufogtatnak az emberre, és mi még csak nem is viszonozhatjuk!

- Várj csak, még arra is sor kerülhet - válaszolta Jean nyugodtan.

De felkapták a fejüket, mert bal felől lódobogást hallottak. Felismerték Douay tábornokot, aki vezérkara kíséretében vágtatott ide, hogy meggyőződjék róla, állják-e csapatai a Hattoy rettenetes tüzét. Elégedettnek látszott; éppen parancsokat adott, amikor Bourgain-Desfeuilles tábornok is előbukkant egy mélyútból. Noha inkább szalonkatonának számított, gondtalanul poroszkált a süvítő gránátok közt; minthogy semmit sem tanult az eseményekből, ragaszkodott ahhoz, amit Afrikában megszokott. Kiabált és hadonászott, akárcsak Rochas.

- Várom őket, minden percben kézitusára kerülhet a sor!

Aztán észrevette Douay tábornokot, és közelebb jött.

- Tábornok úr, igaz, hogy a marsall megsebesült?

- Sajnos, igaz... Éppen az előbb kaptam hírt Ducrot tábornoktól, arról értesít, hogy a marsall őt bízta meg a hadsereg parancsnokságával.

- Úgy, szóval Ducrot tábornokot!... És mi a parancs?

A tábornok elkeseredetten legyintett. Már egy napja érezte, hogy a hadseregnek vége, de hiába sürgette, hogy a mézières-i visszavonulás biztosítására foglalják el Saint-Menges-t és Illy-t.

- Ducrot magáévá teszi a tervünket, az egész sereg az illy-i magaslaton gyülekezik.

S újra legyintett, mint aki azt mondja, hogy már késő.

Az ágyúdörgés elnyomta szavait, de Maurice azért nagyon jól megértette a lényeget, és rémület fogta el. Micsoda! Mac-Mahon marsall megsebesült, Ducrot tábornok vette át a parancsnokságot, az egész hadsereg Sedantól északra vonul vissza! És a szerencsétlen katonáknak, akiket halomra ölnek, fogalmuk sincs ezekről a baljós eseményekről! Egy véletlen balesettől, az új parancsnok szeszélyétől függ az iszonyú játszma sorsa! Maurice megérezte, hogy az összevissza rángatott hadseregen, amelynek se parancsnoka, se haditerve, bomlás és

végleges zűrzavar lesz úrrá; s közben a német nyílegyenesen, a gép pontosságával tör a céljára.

Bourgain-Desfeuilles tábornok már eltávolodott, amikor Douay tábornok, akinek egy porlepte huszár új üzenetet hozott, kiabálva visszahívta.

- Tábornok úr! Tábornok úr!

Hangja olyan éles volt, annyi megdöbbenés és indulat harsogott benne, hogy még az ágyúdörgés sem tudta elnyomni.

- Tábornok úr, nem Ducrot a főparancsnok, hanem Wimpffen!... Igen, igen, tegnap érkezett a beaumont-i vereség kellős közepébe, hogy de Failly tábornoktól átvegye az 5. hadtest parancsnokságát... És azt írja, hogy nála van a hadügyminiszter rendelete, amely a hadsereg élére állítja, abban az esetben, ha a főparancsnokság megüresedik... És nem is vonulunk vissza: az a parancs, hogy foglaljuk el újra és védjük meg eredeti állásainkat.

Bourgain-Desfeuilles tábornok kikerekedő szemmel hallgatta.

- Az istenfáját! - mondta végre. - Mégiscsak jó lenne tudni... Különben meg, bánom is én!

És elvágtatott; a szíve mélyén valóban nem törődött az egésszel, mert a háborút csak jó alkalomnak tekintette, hogy gyorsan hadosztálytábornokká léphessen elő, s egyedül azt tartotta sürgősnek, hogy ez az ostoba hadjárat minél előbb véget érjen, ha már úgyis olyan kevés örömet szerez az embernek.

Beaudoin századának katonái gúnyos röhögésbe törtek ki. Maurice egy szót sem szólt, de egyetértett Chouteau-val és Loubet-vel, akik mérhetetlen megvetéssel csúfolódtak. Egyszer csálé, másszor hajsz, ahogy esik, úgy puffan! Ezek a parancsnokok igazán egyetértenek, egyik sem ragaszkodik ahhoz, hogy övé legyen a dicsőség. Hát nem az volna a legjobb, ha aludni mennének, amikor ilyen parancsnokaik vannak? Két óra alatt három parancsnok, három olyan fickó, aki voltaképpen azt sem tudja, mi a teendő, s mindegyik más parancsot ad! De igazán, ez még magát a jóistent is elcsüggesztené és kihozná a sodrából! És megint csak felhangzott a végzetes vád, hogy árulás történt, hogy Mac-Mahonhoz hasonlóan Ducrot és Wimpffen is ki akarja érdemelni Bismarck három millióját.

Douay tábornok egyedül maradt vezérkara élén, s végtelen szomorú tűnődése közben a távoli porosz állásokra szegezte tekintetét. Sokáig figyelte a Hattoy-t, ahonnan gránátok hulltak a lába elé. Aztán az illy-i fennsík felé fordulva magához szólított egy tisztet, s parancsot küldött oda, az 5. hadtest egyik dandárjának, amelyet még az este elkért Wimpffen tábornoktól, hogy segítségével tartsa fenn az összeköttetést Ducrot tábornok balszárnyával. S még hallották, amint tisztán kivehető hangon mondta:

- Ha a poroszok beveszik a kálváriát, egy óráig sem tarthatjuk itt magunkat, visszaszorulunk Sedanba.

Elindult, s kíséretével együtt eltűnt a mélyút fordulójában. A tüzelés azonban erősödött. Kétségtelenül észrevették a tábornokot. A gránátok, amelyek eddig csak szemből jöttek, most már hátulról és balfelől is zuhogni kezdtek. A frénois-i ütegek, s egy másik üteg, amelyet az Iges-félszigeten állítottak fel, a hattoy-i ágyúkkal együtt keresztttüzet nyitott, s végigsöpörték az egész Algérie-fennsíkot. A század ijesztő helyzetbe került. Az emberek eddig csak arra figyeltek, ami velük-szemben történt, de most már rettegniük kellett attól is, ami hátulról fenyegette őket, s nem tudták, melyik veszély elől meneküljenek. Három ember esett el gyors egymásutánban, ketten pedig megsebesültek, s fájdalmukban üvöltöztek.

Így történt, hogy Sapin őrmester is elesett, mint előre sejtette. Megfordult, s csak akkor látta meg a gránátot, amikor már nem tudta elkerülni.

- No lám! - csak ennyit mondott.

Kis arca, szép nagy szeme nem is fejezett ki rémületet, csak mélységes szomorúságot. A hasát tépte fel a repeszdarab. Siránkozni kezdett.

- Jaj, ne hagyjatok itt, vigyetek a kötözőhelyre, nagyon kérem... Vigyetek el.

Rochas szerette volna elhallgattatni. Durván rá akart szólni, hogy ilyen sebbel felesleges két bajtársat fárasztani. Aztán mégis megszánta:

- Szegény fiam, várjon egy kicsit, amíg ideérnek a sebesültvivők.

De a szerencsétlen nem tágított: most már eszeveszetten siratta megálmodott boldogságát, amelyet elfolyó vérével együtt veszített el.

- Vigyetek el, vigyetek el...

És Beaudoin kapitány, akinek hajszolt idegeit pattanásig feszítette ez a siránkozás, két önként vállalkozó embert kért, akik elvinnék egy közeli erdőcskébe, tudomása szerint alkalmi kötözőhelyet létesítettek ott. Chouteau és Loubet mindenkit megelőzve ugrott fel; megragadták az őrmestert, egyikük a vállánál, másikuk a lábánál fogta, s futva vitték. De útközben egyszerre csak azt érezték, hogy megmerevedik, még egy utolsót ráng és kiszenved.

- Hallod-e, ez meghalt - jelentette ki Loubet. - Tegyük le.

Chouteau dühösen tiltakozott.

- Fuss csak tovább, te lusta! Én ugyan le nem teszem! Még mit nem, hogy visszahívjanak!

S tovább futottak a hullával, amíg csak el nem érték az erdőcskét; ott egy fa lábánál ledobták és eltűntek. Nem is látta őket estig senki.

A tűz egyre erősödött; a szomszéd üteget két újabb ágyúval erősítették meg, s az állandóan növekvő zenebonában Maurice-t őrült félelem kerítette hatalmába. Eddig még nem verte ki a hideg veríték, nem érezte ezt a fájó, csavaró érzést a gyomrában, sem ezt az ellenállhatatlan vágyat, hogy felugorjon, és üvöltve elrohanjon. Nyilvánvalóan most is csak valami gondolatsor indította el ezt a rettegést; kifinomult és ideges emberekkel nemegyszer megesik ilyesmi. De Jean, aki szemmel tartotta, megragadta erős kezével, és durván leszorította maga mellé, mihelyt szemének zavaros tétovázásából kiolvasta gyávasági rohamát. Halkan, atyailag szidta, majd heves szavakkal igyekezett szégyenérzetet ébreszteni benne, mert tudta, hogy rúgásokkal lehet lelket önteni az emberekbe. Másoknak is vacogott a foguk. Pache-nak csupa könny volt a szeme, önkéntelenül is halkan jajveszékelt, sírt, mint egy kisgyerek, s nem tudta abbahagyni. Lapoulle-t pedig az a kellemetlenség érte, hogy hasmenést kapott, s még arra sem volt ideje, hogy odaszaladjon a közeli sövényhez, kénytelen volt ott helyben letolni a nadrágját. A többiek kifütyülték, és göröngyökkel hajigálták a golyóknak és gránátoknak kitárt meztelen fenekét. Sokan jártak úgy, hogy könnyíteni kellett magukon; ez durva tréfákra adott alkalmat, a tréfálkozás meg új bátorságot ébresztett mindnyájukban.

- Te gyáva fráter - mondogatta Jean Maurice-nak -, csak nem leszel te is rosszul... A képedbe vágok, oda biz' én, csak ne viselkedj rendesen!

Legorombítással öntött belé lelket, mikor négyszáz méternyire magok előtt hirtelen megpillantottak tíz-tizenkét sötét egyenruhás embert, akik egy erdőcskéből jöttek elő. Végre itt voltak a poroszok, hegyes sisakjukról ismerték fel őket; ezek az elsők, akiket a hadjárat kezdete óta lőtávolságon belül kaphattak. Az első rajt több is követte; világosan látszottak a

porfelhők, amelyeket a gránátok vágtak fel előttük. Minden tiszta és világos volt, s a poroszok olyan gondos rendben jöttek, mint a csatasorba állított kis ólomkatonák. Aztán, hogy a gránátok erősebben kezdtek zuhogni, meghátráltak és újra eltűntek a fák mögött.

De Beaudoin százada látta s még mindig ugyanazon a helyen látta őket. A puskák szinte maguktól sültek el. Maurice elsőnek húzta meg a ravaszt. Jean, Pache, Lapoulle és többiek mind követték a példáját. Pedig nem is kaptak parancsot, sőt a kapitány le akarta állítani a tüzelést, s csak akkor hagyott fel szándékával, amikor Rochas hadonászva jelezte, hogy a megkönnyebbülés mindnyájukra ráfér. Végre lőhettek, felhasználhatták a töltényeket, amelyeket több mint egy hónapja cipeltek, anélkül, hogy egyszer is elsüthették volna a puskájukat! Maurice különösen felpezsdült, hogy levezetheti félelmét, és durrogtatással kábíthatja magát. Az erdő szegélye azonban kihalt maradt, egy levél se rezdült, egyetlen porosz se tűnt fel újra; de azért tovább lőtték a mozdulatlan fákat.

Később, ahogy felemelte a fejét, Maurice meglepetéssel vette észre de Vineuil ezredest, aki nagy lován pár lépésre volt csak tőle; mintha kőből lett volna, olyan rendíthetetlen volt az ember is, az állat is. Ott várakozott az ezredes a golyózáporban, arccal az ellenség felé fordult. Bizonyára az egész 106-os ezred ide vonult vissza, a szomszédos földeken más századok hasaltak, a lövöldözés egyre erősebb lett. S a fiatalember valamivel hátrább a zászlót is megpillantotta a zászlóvivő tiszthelyettes erős kezében. Csakhogy ez már nem a reggeli ködben fulladozó kísérteties zászló volt. Az aranyozott sas csak úgy ragyogott a tűző napfényben, s a háromszínű selyem, bár megkopott a dicső csatákon, mégis élénk fénnyel villogott. Úgy repdesett a felhőtlen kék égen, az ágyúgolyók viharában, mint valami győzelmi lobogó.

Miért is ne győzhetnének, most, hogy végre harcolnak? És Maurice, s mind a többiek dühödten tüzeltek, lőtték a távoli erdőt, ahol lassan, csendesen záporoztak a kis fagallyak.

III

Henriette egész éjjel nem aludt. Gyötörte a gondolat, hogy férje Bazeilles-ben van, oly közel a német vonalakhoz. Az sem segített, ha ígéretére gondolt, hogy az első veszélyre hazajön; folyton hallgatózott, mert azt hitte, hogy őt hallja. Tíz óra tájban, amikor már le kellett volna feküdnie, ablakot nyitott, kikönyökölt és ottfeledkezett.

Az éjszaka olyan sötét volt, hogy alig tudta kivenni odalent a Voyards utcát, amely a vén házak közé szorítva keskeny, homályos folyosóként futott tova. A távolban a kollégium oldalán csak egyetlen utcai lámpa ködös csillaga látszott. A pincék salétromszaga, egy dühös macska nyávogása, egy-egy eltévedt katona nehéz lépteinek zaja töltötte be az utcácskát. De az egész városból szokatlan zajok hallatszottak: hirtelen lódobogás és szakadatlan moraj, amely halálos borzongásként áradt szét. Henriette hallgatta, erősen vert a szíve, de az utca sarkáról csak nem hangzottak fel férje léptei.

Múltak az órák, s most már azok a távoli fények nyugtalanították, amelyeket a városfalon túl, a síkságon látott. Olyan sötét volt, hogy csak nagynehezen jött rá, mi hol van. Lent, az a nagy, sápadt víztükör biztosan az elárasztott rétek helyén csillog. De akkor mi lehet az a tűz, amely felvillant, majd újra kialudt ott fent, alighanem a Marfée-n? Mindenfelé tüzek lángoltak; Pont-Maugis-ban, Noyers-ban, Frénois-ban úgy libegtek a rejtelmes lángok, mintha alattuk megszámlálhatatlan sokaság nyüzsögne a homályban. De még jobban remegett a rendkívüli zajoktól, a menetelő nép dobogásától, a fújtató állatok, az összekoccanó fegyverek, a pokoli sötétség mélyén felvonuló lovasok robajától. Aztán hirtelen egy ágyúlövés hangzott, egyetlenegy erős, félelmetes dörrenés, amelyet síri csend követett. Megfagyott benne a vér. Hát ez mi volt? Bizonyára jeladás, amely egy sikerült hadmozdulatról adott hírt, s azt jelentette, hogy ott már készen vannak, felkelhet a nap.

Két óra körül Henriette ruhástul vetette végig magát az ágyon; még arra sem gondolt, hogy az ablakot bezárja. Nyomasztó fáradtság, aggodalom gyötörte. Mi történt vele, hogy ilyen lázasan didereg, ő, aki rendesen oly nyugodt, oly könnyed léptekkel járkál, hogy alig venni észre, hogy ő is van a világon? Gyötrő, zsibbasztó álomba merült, s még ekkor is érezte a fekete ég alatt ránehezedő szerencsétlenséget. Nyugtalan álmából egyszerre csak az újra megszólaló ágyú riasztotta fel távoli, tompa dörrenéseivel; a kitartó, egyenletes ágyúzás sehogy sem akart véget érni. Remegve ült fel. Hol van? Nem ismerte meg, nem is látta szobáját, amelyet mintha sűrű füst ült volna meg. Aztán rájött: bizonyára a közeli folyóról felszálló köd tódult be. Odakint erősödött az ágyúzás. Kiugrott az ágyból, az ablakhoz szaladt, úgy hallgatózott.

Négyet ütött az egyik sedani toronyóra. Kancsal, kelletlen hajnal bontakozott ki a vörhenyes ködben. Semmit sem látott, még a pár méterre levő kollégium épületét sem tudta kivenni. Az istenért, hol lőnek? A testvére, Maurice volt első gondolata, mert a lövések olyan tompán hangzottak, mintha északról, a városon túlról jöttek volna. Aztán már biztosan tudta, hogy vele szemben ágyúznak, s a férjéért kezdett remegni. Igen, kétségtelen, hogy Bazeilles-ban tüzelnek. Majd néhány percig azzal nyugtatta magát, hogy időnként jobb felől hallja az ágyúdörgést. Talán Donchery-ben folyik a harc; tudta, hogy az ottani hidat nem sikerült felrobbantani. Aztán a legkegyetlenebb bizonytalanság vett erőt rajta: hol harcolnak hát, Donchery-ben vagy Bazeilles-ban? Képtelen volt megállapítani, annyira zúgott a feje. Hamarosan olyan kínzó érzés fogta el, hogy semmiképpen sem tudott tovább várni. Reszketett a vágytól, hogy azonnal tájékozódjék; egy sálat dobott a vállára, s elindult megtudakolni a híreket.

Lent, a Voyards utcában megtorpant egy pillanatra, annyira sötétnek találta a még mindig átláthatatlan ködbe merült várost. A vén, füstös falak közt a hajnalsugár még nem érte a nedves úttestet. A Beurre utcában csak két részeg algériai lövészt meg egy lányt látott egy gyanús csapszék mélyén, ahol gyertya pislákolt. Be kellett fordulnia a Maqua utcába, hogy némi élénkséget fedezzen fel: lopakodó katonákat látott, talán dezertőrök voltak, talán menedéket kerestek; árnyékuk hosszan siklott a járdán; meg egy eltévedt, hórihorgas vértest, a kapitányát hajszolta, dühödten dörömbölt a kapukon, és egy csomó polgárembert, akiket kivert a veríték attól való félelmükben, hogy elkésnek, s egy rozoga kocsiba igyekeztek belezsúfolódni, hátha sikerül még idejében eljutniuk a belgiumi Bouillonba, ahová fél Sedan menekült az utolsó két napon. Henriette ösztönösen a megyefőnökség felé tartott, mert biztosra vette, hogy ott majd kap valami felvilágosítást; s az a gondolata támadt, hogy átvág a mellékutcákon, és így talán nem fog összetalálkozni senkivel. De a Four utcán és a Laboureurs utcán nem lehetett végigmenni, mert mindkettőben ágyúk voltak, végtelen sorban felállított lövegek, lövegmozdonyok és társzekerek, amelyeket nyilván még az este helyeztek el ezen a félreeső helyen, és valószínűleg ittfelejtettek. Senki sem őrizte őket.

Végigfutott rajta a hideg, amikor meglátta ezeket a felhasználatlan és komor ágyúkat, amint magukra hagyva szunyókáltak a néptelen sikátorokban. Kénytelen volt a Kollégium téren át visszamenni a Fő utcára, ahol az Európa-szálló előtt kantárszáron tartott lovakkal tisztiszolgák várakoztak a magasrangú tisztekre, akiknek éles hangja kihallatszott a vakítóan kivilágított ebédlőből. A Rivage és a Turenne téren már többen voltak; nyugtalan sedaniak, férfiak, nők, gyerekek keveredtek a felbomlott és tanácstalan katonaság közé; egy tábornokot is látott itt, káromkodva lépett ki az Aranykereszt-fogadóból, majd vadul elvágtatott, azzal sem törődve, ha útjában mindent legázol. Henriette egy pillanatig tétovázott, hogy belépjen-e a városháza kapuján, de aztán befordult a Pont-de-Meuse utcába, s a megyefőnökség felé indult.

Még sohasem tett rá Sedan ilyen tragikus benyomást, mint ezen a kényszeredett, ködbe fúlt hajnalon. A házak mintha kihaltak volna; nagy részük már két napja üresen és elhagyottan állt, a többi meg légmentesen elzárva, remegő álmatlanságról árulkodott. Fogvacogtató volt ez a hajnal a még csaknem kihalt utcákon, ahol ijesztő árnyak váltak ki váratlanul az alkonyat óta ott sündörgő gyanús bandákból. Hamarosan feljebb hág a nap, s benépesül a katasztrófa súlya alatt nyögő város. Fél hat volt; a magas, fekete falak közé csak tompán szűrődött az ágyúdörgés.

Henriette ismerte a megyefőnökség portásának a lányát, a szőke, csinos, törékeny kis Rose-t, aki a Delaherche-féle gyárban dolgozott. Így hát egyenesen a portásfülkébe ment. Az anyja nem volt ott, de Rose nyájasan fogadta.

- Ó, kedves asszonyom, alig állunk már a lábunkon. A mama éppen az előbb pihent le egy kis időre. Képzelje, egész éjjel talpon kellett lennünk a folytonos jövés-menés miatt.

S meg sem várva, míg kérdezik, csak mesélt, mesélt, olyan izgalomba hozta az a sok rendkívüli esemény, aminek estétől fogva szemtanúja volt.

- A marsall jól aludt. De az a szegény császár! Nem is sejti, hogy az mennyit szenved!... Képzelje csak, tegnap este felmentem, hogy segítsek kiadni az ágyneműt. Amikor beléptem a mosdófülke melletti szobába, nyöszörgést hallottam. Ó! olyan nyöszörgést, mintha haldokolna valaki. Reszketve álltam meg, megdermedt a szívem, amikor megértettem, hogy a császár az, aki nyöszörög... Úgy látszik, valami rettenetes betegsége van, amiatt jajgat így. Ha mások is vannak vele, türtőzteti magát; de mihelyt egyedül marad, nem bírja megállni, folyton csak jajgat, panaszkodik, az embernek égnek áll tőle a haja.

- Nem tudja, hol harcolnak ma reggel? - próbálta félbeszakítani Henriette.

Rose egy kézmozdulattal hessentette el a kérdést, és folytatta:

- Képzelheti, milyen kíváncsi lettem, négyszer vagy ötször is felmentem az éjjel, s a falhoz tapasztottam a fülemet... Egyre csak nyögött, nem hagyott fel vele, egy pillanatra sem hunyhatta le a szemét, ebben biztos vagyok... Ugye, milyen rémes, hogy így kell szenvednie, s ráadásul még annyi gondja lehet ebben az összevisszaságban és zűrzavarban! Igazán, mintha mindenki megbolondult volna! Egyre újabb meg újabb emberek érkeznek, csapkodják az ajtókat, vannak, akik mérgelődnek, mások sírnak, az egész ház felfordult, mindent elprédálnak, a tisztek palackból vedelik a bort, és csizmástul fekszenek az ágyba!... Higgye el, még a császár a legrendesebb, ő foglalja el a legkevesebb helyet, megbújik egy zugban és jajgat.

S hogy Henriette megismételte kérdését, így folytatta:

- Hogy hol harcolnak? Hát Bazeilles-ban, s már reggel óta!... Egy lovas katona jelentette a marsallnak, s az nyomban szaladt, hogy értesítse a császárt... A marsall már tíz perce elment, s azt hiszem, hogy a császár is hamarosan indul utána, már öltöztetik odafent... Az előbb láttam, amikor fésülték, és mindenféle izét kentek a képére.

Henriette, aki végre megtudta, amit akart, gyorsan távozott.

- Köszönöm, Rose. Nagyon sietek.

A lány előzékenyen kikísérte, s az utcán még utána szólt:

- Igazán nincs mit, Weissné asszony. Tudom, hogy magának mindent el lehet mondani.

Henriette sietett haza a Voyards utcába. Biztos volt benne, hogy a férje már otthon lesz, e még az is eszébe jutott, hogy nagyon fog nyugtalankodni, ha nem találja őt a lakásban, s ezért még szaporábban szedte a lábát. Amikor a ház közelébe ért, hátraszegte a fejét, mert azt hitte, mindjárt meglátja férjét, amint az ablakon kihajolva az ő jöttét lesi. De a szélesre tárt ablak üres volt. Ahogy felért, s végigpillantott a három szobán, felindultan, elszoruló szívvel torpant meg, mert csak fagyos ködöt talált, s újra csak a szüntelen ágyúdörgést hallotta. Odaát még mindig lőttek. Egy pillanatra visszament az ablakhoz. Most, hogy tájékozódott, az áthatolhatatlan reggeli ködfal ellenére is világos képe volt a Bazeilles-ban folyó csatáról, s meg tudta különböztetni a revolverágyúk ropogását és a távoli német ütegek tüzelését viszonzó francia ütegek csattogó sortüzeit. Az volt az érzése, hogy a robbanások közelebbről hallatszanak, hogy a csata percről percre súlyosabbra fordul.

Miért nem jött vissza Weiss? Olyan határozottan megígérte, hogy az első támadásra hazatér! Henriette egyre nyugtalanabb lett, maga elé képzelte az akadályokat, az elvágott utat, gránátokat, amelyek túlságosan kockázatossá teszik a visszatérést. Lehet, hogy a férjét baleset érte. De elűzte magától ezt a gondolatot, mert egyedül a reménység adhatott neki erőt a cselekvéshez. Majd egy pillanatig azt tervezte, hogy odamegy, hogy a férje elé indul. De visszatartotta a kétség: talán elkerülnék egymást; s mi lesz vele, ha elszalasztaná a találkozást, és mennyire megrettenne a férje, ha hazatérve nem találná őt? Az adott helyzetben egyébként természetesnek találta a vakmerő bazeilles-i kirándulást, nem érezte céltalan hősködésnek, egyszerűen úgy gondolta, hogy ez is a mindennapok munkáját csendben végző, szorgos háziasszony dolga. Mindössze arról volt szó, hogy neki ott a helye, ahol a férje van.

De hirtelen felkapta a fejét, otthagyta az ablakot, és fennhangon töprengett:

- Na és Delaherche úr... Megnézem...

Arra gondolt, hogy a posztógyáros is Bazeilles-ban aludt, s ha már hazaért, hírt hallhat tőle. Újra lesietett hát a lépcsőn. De nem a Voyards utca felé ment, hanem a ház szűk udvarán vágott át, s végigsietett az átjárón, amely a Maqua utcára nyíló, monumentális homlokzatú,

roppant gyárépülethez vezetett. Amikor odaért a kockakővel borított hajdani belső kerthez, amelyből csak egyetlen pázsitszőnyeg maradt meg a pompás évszázados szilfák között, az első pillanatban meglepődött, hogy az egyik kocsiszín zárt ajtaja előtt őrtálló katonát lát; de aztán eszébe jutott, amit tegnap hallott, hogy itt helyezték el a 7. hadtest pénztárát. Furcsa érzés volt, hogy ez a sok arany - millió - mint mondták - ebben a kocsiszínben van felhalmozva, mialatt a város körül már folyik az öldöklés. Amikor nekivágott a cselédlépcsőnek, hogy felmenjen Gilberte hálószobájába, újabb meglepetés érte. Már megtett három lépcsőfokot, de ez a találkozás olyan váratlan volt, hogy újra lejött, s nem is tudta, felmenjen-e megint, be merjen-e kopogtatni. Egy katona, egy kapitány ment el ugyanis előtte, csak egy pillanatra bukkant fel, s már el is tűnt; de ennyi is elég volt Henriette-nek, hogy felismerje, mert találkozott már vele Charleville-ben, mégpedig Gilberte-nél, aki akkor még Maginot-né volt. Pár lépést tett az udvaron, és feltekintett a hálószoba két nagy ablakára, de a zsalugáter zárva volt. Aztán úgy határozott, hogy mégiscsak felmegy.

Gilberte gyermekkori barátnője és bizalmasa volt, nemegyszer felkereste már kora reggel, hogy elcsevegjenek; az első emeletre érve, most is a mosdófülke ajtaján akart bekopogni. De az ajtó, amelyet a nagy sietségben rosszul csuktak be, félig nyitva maradt. Csak be kellett löknie, s máris a mosdófülkében, majd a hálószobában találta magát. A rendkívül magas mennyezetről aláhulló bő, piros bársonyfüggöny teljesen eltakarta a nagy ágyat. A szobában könnyű orgonaillat terjengett, a legkisebb zaj sem törte meg a boldog éjszaka fülledt csendjét, ahol még Gilberte nyugodt lélegzését is alig lehetett hallani.

- Gilberte! - szólalt meg halkan Henriette.

Amikor barátja eltávozott, a fiatalasszony nyomban újra elaludt; az ablakok piros függönyén át beszűrődő erőtlen fényben, egyik meztelen karjára fektette a párnáról lecsúszott szép, gömbölyű fejét, arcát egészen eltakarta kibomló, csodálatos fekete haja.

- Gilberte!

Az asszony megmozdult, nyújtózkodott, de a szemét nem nyitotta ki.

- Igen, Isten vele... Ó, kérem...

Aztán felemelte a fejét, és megismerte Henriette-et.

- Hogyan, te vagy az... Hány óra lehet?

Amikor meghallotta, hogy most ütötte el a hatot, zavarba jött, s hogy leplezze, tréfásan azt mondta, nem szokás ilyen korán felébreszteni az embert. És amikor Henriette a férjéről kérdezősködött, így válaszolt:

- Még nem jött haza, azt hiszem, hogy csak kilenc óra felé jön meg... Miért is jönne ilyen korán?

És mosolygott boldog álmának kábulatában. Henriette kénytelen volt erőltetni a dolgot.

- Mondom, hogy már kora hajnaltól kezdve harcolnak Bazeilles-ban, s minthogy nagyon aggódom a férjemért...

- De kedvesem - kiáltott fel Gilberte -, ezt igazán rosszul teszed... Az én férjem annyira óvatos, hogy már rég itthon lenne, ha a legcsekélyebb veszély is fenyegetné... Ugyan már! amíg nem látod, teljesen nyugodt lehetsz.

Ez a megjegyzés komolyan elgondolkoztatta Henriette-et. Delaherche valóban nem volt az az ember, aki feleslegesen kockáztatná az életét. Egészen megnyugodott, széthúzta a függönyöket, kitárta a zsalut, s a vörhenyes égen lassan áttörő nap, amely már aranyosra kezdte festeni a

ködöt, megvilágította éles fényével a szobát. Az egyik ablak félig nyitva maradt, s az imént még oly zárt, oly fojtott levegőjű, nagy, langyos szobában is jól lehetett már hallani az ágyúszót.

Gilberte egyik könyökével a párnára támaszkodott s szép, ragyogó szemével az eget nézte.

- Szóval harcolnak - mormolta.

Az inge félrecsúszott, s egyik gyöngéd és rózsás húsú vállát csak fekete hajának zilált fürtjei takarták; ébredtével valami erős illatot, a szerelem illatát árasztotta.

- Istenem, milyen korán kezdik a harcot! És milyen nevetséges dolog a háborúskodás!

Henriette pillantása most az egyik kerek asztalkán heverő kesztyűre, egy pár ottfelejtett tiszti kesztyűre esett, s meglepetését egy önkéntelen mozdulattal árulta el. Gilberte mélyen elpirult, s zavart, kedveskedő mozdulattal húzta oda az ágy szélére. Aztán barátnője vállára hajtotta a fejét.

- Igen, éreztem, hogy tudod, hogy láttad... Ne ítélj meg szigorúan, kedvesem. Régi barátom, annak idején Charleville-ben már bevallottam neked gyengeségemet, biztosan emlékszel rá...

Még halkabbra fogta a szót, s ellágyultan folytatta, de mintha egy kis nevetés is bujkált volna a hangjában.

- Annyira könyörgött tegnap, amikor újra találkoztunk... Gondold csak meg, ma reggel csatába ment, lehet, hogy meg is ölik... Hát visszautasíthattam volna?

Hősies és bájos dolog volt ez a meghatottságában is vidám utolsó találka ez a boldog éjszaka, amellyel a csata előestéjén ajándékozta meg barátját. S bár zavarban volt, kislányos szeleburdiságában ezen még most is mosolygott. Soha nem vitte volna rá a szíve, hogy bezárja ajtaját, ha már a körülmények is megkönnyítették a találkát.

- Elítélsz engem?

Henriette nagyon komolyan hallgatta. Az ilyesmi mindig meglepte, mert nem értette. Úgy látszik, ő más fajta. Reggel óta egész szívével a férjénél, a fivérénél volt, a golyózáporban. Hogyan alhat valaki ilyen békésen, hogyan nevetgélhet ilyen szerelmesen, mikor veszélyben vannak, akiket szeret.

- De a férjed, kedvesem, és az a fiú is, hát nem szorul el a szíved, hogy nem vagy velük?... Nem is gondolsz rá, hogy bármely percben összezúzott fejjel hozhatják vissza őket?

Gilberte gyönyörű meztelen karjának egyetlen mozdulatával elsöpörte a borzalmas képet.

- Istenem, miket beszélsz!? Csúnya vagy, hogy így elrontod a napomat!... Nem, nem, gondolni sem akarok ilyen borzalmakra!

S most Henriette mosolyodott el, akarata ellenére is. Eszébe jutott a gyermekkoruk, amikor Gilberte édesapja, de Vineuil őrnagy, akit rokkantsága miatt vámigazgatónak neveztek ki Charleville-be, egy Chêne-Populeux melletti tanyára küldte a lányát; az apát nyugtalanította, hogy a gyerek köhécsel, mert állandóan a tüdővészben fiatalon elhalt felesége járt a fejében. A lányka még csak kilenc éves volt, de máris féktelenül kacérkodott, komédiázott, mindig királynőt játszott, magára aggatott mindenféle keze ügyébe kerülő rongyot, s félretette a csokoládé ezüstpapírját, hogy karperecet és koronát készítsen belőle. Akkor sem változott meg, amikor húszéves korában férjhez ment Maginot erdőfelügyelőhöz. A bástyái közé szorult Mézières nem nyerte meg tetszését, s továbbra is Charleville-ban élt, ahol kedvét lelte a szélesen áradó életben és a vidám mulatságokban. Apja már nem élt, s ő korlátlan szabadsággal rendelkezett elnéző férje mellett, aki olyan jelentéktelen volt, hogy az asszonyka még

lelkifurdalást sem érzett. A kaján kisvárosiak már akkor is azt híresztelték, hogy egy csomó szeretője van, de az egyenruháknak abban a forgatagában, amelyben apja régi összeköttetései és de Vineuil ezredessel való rokonsága következtében élt, valójában csak Beaudoin kapitány esetében feledkezett meg magáról. Nem volt benne semmi beteges romlottság, egyszerűen szerette az örömöt; s amikor szeretőt választott, minden valószínűség szerint csak annak az ellenállhatatlan vágyának engedett, hogy szép és vidám legyen.

- Nagyon rosszul tetted, hogy feleleventetted ezt a kapcsolatot - mondta végül Henriette szokásos komolyságával.

De Gilberte bájos, simogató mozdulattal már be is fogta a száját.

- Drágám, ha nem tehettem másképpen, és ha csak egyetlen egyszer történt... Hidd el, most már inkább meghalnék, mint hogy még egyszer megcsaljam az uramat.

Mindketten elhallgattak, szeretettel ölelték át egymást. Pedig micsoda mélységes különbség volt köztük! Egymás szívének dobogását hallgatták, s meg is tudták érteni különböző szavát: az egyik csak az örömnek élt, tékozolta, elosztogatta magát; a másik az erős lelkek néma és nagy hősiességével egyszer s mindenkorra feláldozta magát.

- De hiszen harcolnak ! - kiáltotta végül is Gilberte. - Gyorsan fel kell öltöznöm.

Míg hallgattak, az ágyúdörgés mintha valóban erősödött volna. Kiugrott hát az ágyból, s Henriette-et kérte meg, hogy segítsen, mert nem akarta a szobalányát szólítani; felhúzta a cipőjét, s rögtön ruhát is vett magára, hátha jön valaki vagy le kell mennie. S már sebtében rendbe is hozta a frizuráját, amikor kopogtattak, és ő futott ajtót nyitni, mert megismerte az öreg Delaherche-né hangját.

- Persze, hogy bejöhet, kedves anyám.

Szokásos szeleburdiságával rögtön be is vezette, s nem vette észre, hogy a tiszti kesztyű még mindig ott van a kerek asztalkán. Henriette hiába sietett, hogy felkapja, s egy karszék mögé dobja. Delaherche-né nyilván meglátta, mert pár másodpercig döbbenten állt, mint akinek elakadt a lélegzete, önkéntelenül is körülnézett a szobában, s tekintete megakadt a piros kárpitú, rendetlen ágyon, amelynek függönyeit nem húzták össze.

- Szóval Weissné már felébresztette... Mélyen alhatott, lányom...

Bizonyára nem azért jött, hogy ezt mondja. Ó, ez a házasság, melyet az ő akarata ellenére, ötvenedik évének válságában kötött a fia, miután húsz éven át élt fagyos frigyben egy rosszkedvű és sovány asszonnyal! A világéletében oly józan férfit most egészen magával ragadta az ifjúi lángolás ezért a csinos, könnyelmű és vidám özvegyasszonyért! Az öregasszony megfogadta magában, hogy ügyel a jelenre, de íme, visszatért a múlt! De vajon szóljon-e? Már csak mint néma szemrehányás élt a házban, hajthatatlan vallásosságával örökösen szobájába zárkózva. Ezúttal azonban oly súlyos volt a sérelem, hogy elhatározta, beszél a fiával.

Gilberte elvörösödve válaszolta:

- Valóban jól aludtam pár óra hosszat... Tudja, hogy Jules még nem jött haza...

Delaherche-né egy kézmozdulattal szakította félbe. Amióta dörgött az ágyú, ő is aggódott, leste a fia hazatértét. De hősies anya volt. S eszébe jutott, miért is jött fel.

- Nagybátyja, az ezredes, ideküldte Bouroche ezredorvost egy ceruzával írt levéllel, és arra kér minket, engedjük meg, hogy tábori kórházat állítson fel nálunk... Tudja, hogy elég helyünk van a gyárban; az udvart és a szárítót máris az urak rendelkezésére bocsátottam... De le kellene mennie.

- Ó, már megyünk is, máris megyünk! - mondta Henriette közelebb lépve. - Segíteni fogunk.

Maga Gilberte is megindultan, nagy lelkesedéssel vállalta az ápolónő új szerepkörét. Éppen csak addig késlekedett, míg egy csipkesálat kötött a fejére; a három asszony már ment is lefelé. Amikor a tágas kapualjba értek, a kapu nyitott két szárnyán keresztül csoportosulást láttak az utcán. Egy alacsony kocsi, amolyan kétkerekű kordéféle közeledett lassan; a rudak közé befogott egyetlen lovat egy zuávhadnagy vezette a kötőféknél fogva. Az asszonyok azt hitték, hogy hozzájuk érkezik az első sebesült.

- Igen, erre, jöjjenek csak be!

De kiderült, hogy tévedtek. A kordé fenekén fekvő sebesült Mac-Mahon marsall volt, akinek bal ülepét félig leszakította egy gránátszilánk; egy kertész házikójában kötözték be ideiglenesen, s most a megyefőnökségre vitték. Hajadonfőtt volt s félig meztelenül; aranyhímzéses egyenruháját por és vér mocskolta. Szótalanul emelte fel a fejét, s tétován körülnézett. Amikor észrevette a három asszonyt, aki kezét összecsapva döbbenten nézte a nagy szerencsétlenséget, amely már az első lövések után parancsnoka személyében sújtotta az egész hadsereget, kissé meghajtotta a fejét, és erőtlenül, atyailag elmosolyodott. Az összeverődött bámészkodók megemelték a kalapjukat. Mások fontoskodva már azt mesélték, hogy Ducrot tábornokot nevezték ki főparancsnoknak. Fél nyolc volt.

- Hát a császár? - kérdezte Henriette egy könyvkereskedőtől, aki az ajtajában álldogált.

- Közel egy órája már, hogy elment - felelte a szomszéd. - Utána is mentem és láttam, hogy a balani kapun át hagyta el a várost... Azt beszélik, hogy egy golyó leszakította a fejét.

De a szemközti fűszeres dühbe gurult.

- Ugyan kérem, ez mind hazugság! Csak bátor emberek hagyják ott a fogukat!

A kordé, amely a Kollégium tér felé vitte a marsallt, eltűnt a sűrűsödő tömegben, ahol már a legképtelenebb csatatéri hírek szállingóztak. A köd oszladozott, az utcákat napfény árasztotta el.

Az udvarról most nyers hang kiáltott:

- Itt van szükség önökre, hölgyeim, nem az utcán!

Mindhárman bementek, s szembe találták magukat Bouroche ezredorvossal, aki már sarokba dobta zubbonyát, s széles, fehér köténytvett magára. Nagy feje, amelyet kemény szálú, borzas haj borított, és oroszlánszerű ábrázata sietségtől és erélytől lángolva trónolt egyelőre még makulátlan fehér öltözéke fölött. Az asszonyok olyan félelmetesnek találták, hogy nyomban behódoltak, s egyetlen kézmozdulatára egymást félretolva igyekeztek teljesíteni utasításait.

- Semmink sincs... Hozzanak gyolcsot, próbáljanak meg néhány matracot keríteni, mutassák meg az embereimnek, hol a kút...

S ők rohantak, térültek-fordultak, mintha csak a szolgálói lettek volna.

A gyár valóban alkalmas volt tábori kórháznak. Mindenekelőtt itt volt a szárító, egy hatalmas terem nagy ablakokkal, ahol akár száz ágyat is könnyen el lehetett helyezni; mellette egy nyitott pajta állt, ott pompásan lehet majd operálni; már be is állítottak egy hosszú asztalt, a kút csak pár lépésre volt, a könnyű sebesültek a közeli gyepen fognak várakozni. És még kellemes is volt ez a hely az évszázados, szép szilfák enyhet nyújtó árnyékában.

Bouroche célszerűbbnek tartotta, ha mindjárt Sedanban rendezkedik be, mert előre látta a mészárlást, a félelmetes lökést, amely a városba szorítja majd a csapatokat. Floing mögött, a 7. hadtest körzetében csak két kötöző- és segélyhelyet állított fel, hogy ott ideiglenesen

bekötözhessék, s aztán őhozzá küldjék a sebesülteket. Odarendelte a szekerekkel, kocsikkal felszerelt szanitéc rajokat, hogy összeszedjék a tűzvonalban a sebesülteket. A csatatéren csak két felcserét hagyta, különben magával hozta egész orvosi személyzetét, két beosztott orvost és három felcsert; így elegen lesznek az operációkhoz. Vele volt még három gyógyszerész és vagy egy tucat ápoló.

De a haragja csak nem csillapult, képtelen volt bármit is szenvtelenül csinálni.

- Mit vacakoltok ott? Toljátok jobban össze azokat a matracokat!... Ebbe a sarokba szükség esetén majd szalmát teszünk.

Az ágyú egyre dörgött, s ő tudta, hogy bármely percben megérkezhetnek a vérző hússal megrakott szekerek, s kezdetét veszi a munka, ezért sürgette olyan hevesen az egyelőre üres nagyterem berendezését. Közben a pajtában másféle előkészületek folytak: egy deszkán már kinyitva sorakoztak a kötszeres és gyógyszeres ládák, tele tépéscsomagokkal, pólyával, borogató kendővel, mindenféle kötszerrel és sínekkel a törött végtagok számára; egy másik deszkán pedig egy nagy fazék viasztapasz és egy üveg kloroform mellett a műszeres táskák voltak kirakva, s bennük villogó acélú műszerek, szondák, fogók, kések, ollók, fűrészek egész arzenálja, mindenféle hegyes és éles holmi, amivel csak vájni, bemetszeni, vágni, amputálni lehet. De nem voltak tálaik.

- Bizonyára vannak köcsögeik, vödreik, fazekaik vagy effélék... Csak nem fogjuk fülig bemaszatolni magunkat a vérrel!... És szivacs is kell, próbáljanak szivacsot szerezni!

Delaherche-né elsietett, s három cselédlánnyal tért vissza; odacipeltek minden köcsögöt, amit csak találtak. Gilberte, aki a műszeres táskák előtt állt meg, odaintette Henriette-et, és kissé borzongva mutatta neki a műszereket. Megfogták egymás kezét, s szótlanul álldogáltak, csak ujjaik szorítása árulta el az egész lényüket megrázó néma rémületet, szorongó szánakozást.

- Ugye, kedvesem, ha arra gondol az ember, hogy levághatják akár a kezét, akár a lábát...

- Szegény fiúk!

Bouroche egy derékaljat rakatott a nagy asztalra, és éppen egy viaszosvásznat terített rá, amikor lódobogás hallatszott a kapualjból. Az első sebesültszállító kocsi hajtott be az udvarra. De csak tíz könnyű sebesült ült benne egymással szemben; a legtöbbnek a karja volt felkötve, s néhánynak, aki a fején sebesült meg, a homlokát pólyálták be. Némi segítséggel leszálltak, s megkezdődött az orvosi vizit.

Henriette gyöngéden segített egy egészen fiatal katonának, akinek vállát fúrta át a golyó; s mikor a fájdalmában jajgató emberről lehúzta a köpenyt, észrevette az ezredszámát.

- De hiszen maga a 106-osoknál szolgál! Véletlenül nem Beaudoin századához tartozik?

Nem, a katona Ravaud századába tartozott. Mégis ismerte Jean Macquart káplárt, s úgy vélte, hogy az ő raját még nem vetették be. A fiatalasszonyt még ez a bizonytalan felvilágosítás is örömmel töltötte el: a testvére él, s ha megölelheti férjét, akit minden percben vár, nem gyötri tovább a félelem.

De ebben a pillanatban felemelte fejét, s meglepetten vette észre, hogy pár lépésre tőle ott áll Delaherche egy csoport közepén, s azokról a borzalmas veszélyekről mesél, amelyekben Bazeilles-tól Sedanig volt része. Hogyan kerülhetett ide? Nem is látta bejönni!

- A férjem nincs magával?

De Delaherche-nek, akit az anyja és a felesége kedveskedve faggatott, nem volt sürgős a felelet.

- Várjon, mindjárt elmondom.

És folytatta elbeszélését:

- Bazeilles és Balan közt százszor is majd otthagytam a fogamat! Csak úgy záporoztak, zuhogtak a golyók és a gránátok!... S a császárral is találkoztam, nagyon bátran viselkedett... Aztán Balantól idáig futva jöttem...

Henriette megrázta a karját.

- Mi van a férjemmel?

- Weiss-szel? De hiszen Weiss ottmaradt.

- Hogyhogy ottmarad?

- Csak úgy. Felvette egy halott katona puskáját, és harcol.

- Harcol? De miért?

- Egészen belevadult. Semmiképpen sem akart velem jönni, én meg persze otthagytam.

Henriette mereven, táguló szemmel nézett rá. Egy pillanatig hallgatott. Aztán nyugodtan határozott.

- Rendben van. Odamegyek.

Micsoda? Odamegy? De hát ez lehetetlen, ez őrültség! Delaherche megint a golyókról, az utat végigsöprő gránátokról kezdett beszélni. Gilberte megragadta a kezét, hogy visszatartsa, Delaherche-né pedig nem győzte bizonygatni, micsoda vakmerőség lenne elindulni. De Henriette szelíden és egyszerűen ismételgette:

- Kár a szóért, úgyis odamegyek.

Megmakacsolta magát s csak Gilberte fekete csipkesálját volt hajlandó elfogadni. Delaherche, aki még mindig remélte, hogy lebeszélheti, végül is kijelentette, hogy elkíséri, legalábbis a balani kapuig. De közben észrevette az őrszemet, aki a tábori kórház felállításával együttjáró tolongás közepette is kimért léptekkel járt fel-alá a kocsiszín előtt, ahol a 7. hadtest pénztárát őrizték; amikor ez eszébe jutott, Delaherche-et elfogta a félelem, s odament, hogy utánanézzen, ott vannak-e még a milliók. Henriette közben már a kapu alatt járt.

- Várjon hát meg! Szavamra, maga is olyan esztelen, mint a férje!

Különben is egy újabb sebesültszállító kocsi hajtott be, félre kellett állniuk az útjából. Ez egy kisebb, kétkerekű kocsi volt, két, hordágyra fektetett súlyos sebesültet hozott. Az első, akit nagy óvatosan emeltek le, már csak vérző hústömeg volt, az egyik keze eltört, a csípőjét gránátszilánk tépte fel. A másiknak a jobb combja zúzódott össze. Ráfektették a viaszosvászonnal borított derékaljra, s az ápolók és az orvosok szakadatlan jövésmenése közepette Bouroche rögtön megkezdte az első operációt. Delaherche-né és Gilberte a pázsit mellett ülve pólyákat tekergetett. Az utcán Delaherche utolérte Henriette-et.

- Igazán, kedves Weissné, csak nem tesz ekkora bolondságot... Csak nem gondolja komolyan, hogy megtalálja a férjét? Bizonyára már nincs is ott, valószínűleg nekivágott a földeknek, hogy hazajöjjön... Higgye el, hogy Bazeilles-t nem lehet megközelíteni!

De Henriette nem hallgatott rá, sietni kezdett, s befordult a Ménil utcába, hogy elérje a balani kaput. Majdnem kilenc óra volt, s Sedanon már nyoma sem látszott a komor reggeli borzongásnak, a sűrű ködben oly sivár, oly tétovázó ébredezésnek. A házak árnyéka élesen rajzolódott ki a nyomasztó napfényben, az úttestet elárasztotta a szorongó tömeg, amelyen

szakadatlanul hírvivő lovasok vágtattak keresztül. Különösen egy-egy fegyvertelen katona körül alakultak ki nagyobb csoportok; ezek már a harctérről tértek vissza, egy részük könnyen megsebesült, más részük rendkívül izgatott idegállapotban hadonászott és kiabált. De a város nagyjából még így is megőrizte volna hétköznapi jellegét, ha a boltokra nem teszik fel a kirakatvédő táblákat, s ha az elcsendesült házak homlokzatán nem csuknak be minden zsalugátert. És persze, ha nem lett volna az ágyúzás, a szüntelen ágyúzás, amelytől remegtek a kövek, a föld, a falak, s még a tetőcserepek is.

Delaherche lelkiismeretében kínos harc dúlt, a derék ember kötelességtudása, mely azt parancsolta, hogy ne hagyja magára Henriette-et, perlekedett rettegésével, hogy a gránáttűzben újra megtegye a bazeilles-i utat. De, amikor a balani kapuhoz értek, egy csapat befelé lovagoló tiszt váratlanul szétválasztotta őket. A kapu körül egymást tiporták a híreket váró emberek. Hiába futkosott, hiába kereste a fiatalasszonyt: az már nyilván maga mögött hagyta a bástyákat, és valahol az országúton sietett. Delaherche nem buzgólkodott tovább, s azon kapta magát, hogy fennhangon így szól:

- Bánom is én! Micsoda esztelenség!

És sétálgatni kezdett Sedanban, mint afféle kíváncsi polgár, aki semmit sem akar elmulasztani a látnivalókból, de azért növekvő aggodalmától sem tud szabadulni. Mi lesz a vége mindennek? Ha megverik a hadsereget, vajon a vereséget nem szenvedi-e meg nagyon a város? De csak bizonytalan, mindenben az események alakulásától függő válaszokat tudott adni saját kérdéseire. Mindenesetre félteni kezdte gyárát, Maqua utcai házát, noha minden értéktárgyát elvitte onnan, és biztos helyre rejtette. Elment a városházára, ahol a városi tanács megszakítás nélkül ülésezett, és sokáig ott feledkezett, de semmi újat sem tudott meg, legfeljebb annyit, hogy a csata nagyon rosszul áll. A hadsereg már nem tudja, kinek engedelmeskedjék; abban a két órában, míg Ducrot tábornok volt a főparancsnok, visszavonult, majd a Ducrot helyébe lépő Wimpffen tábornok parancsára ismét előrenyomult: s ezek az érthetetlen ingadozások, a feladott állások, amelyeket újra be kellett venni, a tervszerűség és a céltudatos irányítás hiánya csak siettette a katasztrófát.

Később Delaherche elment a megyefőnökségre, hogy megtudakolja, nem jött-e vissza a császár. De csak Mac-Mahonról sikerült hírt hallania: egy sebész bekötözte könnyű sebét, s a marsall nyugodtan feküdt ágyában. De tizenegy óra tájt, amikor megint céltalanul kóborolt, a Fő utcán, az Európa-szálló előtt, egy lassú menet, porlepte lovasok és komoran lépkedő lovak tartóztatták fel egy percre. Az élen haladó lovasban felismerte a császárt, aki négy órát töltött a csatatéren, s most tért vissza. Nyilvánvalóan nem kellett a halálnak. S mialatt a vereség közepette járt, a szorongás verítéke lemosta arcáról a festéket, kipödrött bajsza megpuhult és lekonyult, földszínű arcára kiült a haldoklók fájdalmas riadtsága. Egy tiszt, aki a szálló előtt leszállt a nyeregből, egy csoport közepén magyarázni kezdte a Moncelle-től Givonne-ig nyúló kis völgyben megtett utat, és elmondta, hogy az első hadtest katonáit, akik közt elvonultak, a szászok visszaszorították a patak jobbpartjára; visszafelé a fond-de-givonne-i mélyúton jöttek, ahol már olyan nagy volt a tolongás, hogy a császár, még ha akart volna sem tudott volna egykönnyen visszatérni a tűzvonalba. De különben is, mi értelme lenne?

Míg Delaherche ezeket a részleteket hallgatta, heves robbanás rázta meg a városnegyedet. A Sainte-Barbe utcában, a Vártorony közelében egy kéményt döntött le a gránát. Mindenki futott, amerre látott, az asszonyok sikoltozni kezdtek. A posztógyáros egy fal mellé húzódott, de egy újabb robbanás a szomszéd ház ablakait törte be. Borzalmas lesz, ha most Sedant kezdik bombázni; Delaherche futólépésben tért vissza a Maqua utcába, de olyan kíváncsiság fogta el, hogy meg sem állt, hanem felrohant a tetőre, ahol egy teraszról látni lehetett a várost és környékét.

Itt mindjárt megnyugodott egy kicsit. A harc a város fölött folyt, a marfée-i és frénois-i német ütegek a házakon túl az Algérie-fennsíkot pásztázták végig. Delaherche érdeklődéssel figyelte a Sedan fölött könnyű füstcsíkot húzó gránátokat, amelyek olyanok voltak végtelen ívű röptükben, mint szürke tollaikat elegánsan hullató, láthatatlan madarak. Eleinte nyilvánvalónak tartotta, hogy a körülötte levő háztetőket bezúzó néhány gránát tévedésből hullott oda. A várost egyelőre nem bombázták. De amikor jobban körülnézett, az a benyomása támadt, hogy a németek a várágyukból nagy ritkán kilőtt golyókat viszonozták. Észak felé fordult, és szemügyre vette a fellegvárat, erődítményeinek bonyolult és félelmetes hálózatát, feketés oldalfalait, zöld lejtőit, számos mértani szabályosságú bástyáját, főleg pedig a három óriási, fenyegető szögben előreugró szarvát, az Écossais, a Grand Jardin és a Rochette bástyákat. Nyugat felé, mint óriási kar nyúlt előre a Nassau erőd, azon túl pedig a Palatinat erődítmény magaslott komoran a Ménil külváros fölé. Delaherche elcsüggedt; oly gigantikus, ugyanakkor oly gyermeteg volt mindez. Ugyan mire használhatók ezek a védőművek manapság, amikor az ágyúgolyók oly könnyedén röpködnek a láthatár egyik sarkától a másikig? A vár különben sem volt felszerelve; hiányoztak a szükséges lövegek, lőszerek, hiányos volt a helyőrség. Alig három hete, hogy a városparancsnok önként jelentkező polgárokból nemzetőrséget szervezett a még használható néhány löveg kezelésére. Így történt, hogy a Palatinat-erődben három ágyú, a párizsi kapunál pedig vagy fél tucat tüzelni kezdhetett. Csakhogy lövegenként mindössze hét vagy nyolc töltetet használhattak el, takarékoskodniuk kellett, félóránként egyszer lőttek, s akkor is csupán becsületből, mert az ágyúk nem hordtak messzire, és a golyók a szemközti rétre estek. Az ellenséges ütegek nem is vették komolyan őket, s csak egyszer-egyszer, könyörületből viszonozták a tüzet.

Delaherche-et éppen ezek az ütegek érdekelték. Élénk tekintetével a Marfée lejtőit vizsgálgatta, s egyszerre csak eszébe jutott a távcsöve, amellyel régebben - csak úgy szórakozásból - a teraszról nézegette a környéket. Lement érte, visszajött, beállította; s miközben lassan elvonultatta szeme előtt a földeket, fákat, házakat, egyszerre csak a frénois-i nagy üteg fölött, egy fenyőerdő szögletében rábukkant arra az egyenruhás csoportra, amelyet Bazeilles-ből Weiss is megsejtett. Csakhogy ő, a messzelátó segítségével, akár meg is számolhatta volna a vezérkari tiszteket, olyan tisztán látta őket. Egyesek a fűben könyököltek, mások csoportokba verődtek; legelöl egy szikár, sovány férfi állt egyszerű egyenruhában, magánosan, Delaherche mégis megérezte benne a vezért. Valóban, a porosz király volt az, akkora csak, mint a kisujjam, mint egy aprócska ólomkatona. A gyáros különben csak később bizonyosodott meg róla, hogy valóban őt látta, de azért nem tévesztette szem elől, folyton visszatért ehhez a végtelenül kicsiny alakhoz, akinek lencse nagyságú arca sápadt pontocskának tűnt a tágas kék ég alatt.

Még nem volt dél, s a király már kilenc óra óta figyelte hadseregeinek mértani pontosságú, könyörtelen előnyomulását. Egyre jöttek, mindig az előírt utakon jöttek, hogy bezárják a kört; hogy lépésről lépésre haladva emberekből és ágyúkból vonjanak falat Sedan köré. A baloldali hadsereg, amely Donchery kopár síkjáról jött, még egyre özönlött a saint-albert-i szorosból, de már elhagyta Saint-Menges-t és Legnieux felé közeledett; a király tisztán látta, hogy a Douay tábornok csapataival hevesen harcoló XI. hadtest mögött hogyan tör előre az V. hadtest és az erdők fedezéke alatt hogyan nyomul az illy-i kálvária felé; közben pedig üteg üteg mellé sorakozott, s a mennydörgő lövegek egyre hosszabbodó sora lassanként lángba borította az egész láthatárt. A jobboldali hadsereg most már teljesen megszállta a Givonne völgyét, a XI. hadtest hatalmába kerítette Moncelle-t, a gárda keresztülvonult Deigny-n, s a patak völgyében felfelé haladva ugyancsak a kálvária felé menetelt, miután Ducrot tábornokot arra kényszerítette, hogy a garenne-i erdő mögé húzódjon vissza. Még egy utolsó erőfeszítés, s az ardennes-i erdő szélénél fekvő kopár mezőkön a porosz trónörökös kezet nyújthat a szász

trónörökösnek. A várostól délre már nem is lehetett látni Bazeilles-t, amely eltűnt az égő házak füstjében s a dühödt harc fakó porában.

A király reggel óta nyugodtan nézelődött és várt. Még egy vagy két óra, esetleg három: csak idő kérdése az egész, az egyik kerék meghajtja a másikat, a gőzhenger már működésben van, s be is futja pályáját. A naptól ragyogó végtelen ég alatt a csatatér egyre összébb zsugorodott, a fekete pontok ádáz tusája egyre szűkebb helyre szorult, minden oldalról egyre jobban közeledett Sedan felé. A városban villogtak az ablaküvegek, s mintha balra, a Cassine-külvárosban égett volna egy ház. Amott túl pedig, az újra elnéptelenedett mezőkön, Donchery és Carignan körül, a déli nap szikrázó hevében vidáman hömpölygött a tiszta vizű Meuse, a fák örültek az életnek, tágas, termékeny szántók nyújtózkodtak, széles legelők zöldelltek; maga a meleg, sugárzó béke volt e kép.

A király kurta szóval kért felvilágosítást. Tudni akarta, mi történik az óriási sakktáblán, kezében akarta tartani azokat a porszemnyi embereket, akiknek parancsolt. Jobbra egy fecskeraj kavargott, az ágyúzástól riadtan emelkedett a magasba, s eltűnt dél felé.

IV

Henriette eleinte gyors léptekkel haladhatott a balani úton. Még alig múlt kilenc óra, a házakkal és kertekkel szegélyezett széles műút még szabad volt, de minél közelebb ért az ember a faluhoz, annál jobban eltorlaszolták a menekülő lakosok, a vonuló csapatok. Ha egy-egy újabb emberhullám közeledett, Henriette a falhoz húzódva surrant tovább, s valahogy mégis előbbre jutott. A sötét ruhába öltözött, törékeny, szerény megjelenésű asszonyka, akinek szép szőke haját és sápadt arcocskáját félig eltakarta a fekete csipkekendő, nem tűnt fel senkinek, semmi sem lassította könnyű nesztelen lépteit.

De Balanban egy tengerész gyalogezred zárta el az utat. A katonák sűrű sorokban várták a parancsot a menedéket nyújtó nagy fák alatt. Henriette lábujjhegyre állt, de így sem látta az oszlop végét. Mégis megpróbálta, hogy még jobban összehúzza magát és átosonjon. Könyökökbe ütközött, puskatusok verdesték a csípőjét. Húsz lépés után már kiáltozás, tiltakozás hallatszott körülötte. Egy kapitány hátranézett és dühbe gurult.

- Hé, asszony, megbolondult?... Hova megy?

- Bazeilles-ba.

Általános nevetés tört ki. Mutogatták egymásnak, tréfálkoztak vele. A kapitány is neki-vidámodva folytatta:

- Jó lenne, kicsikém, ha minket is magával vinne Bazeilles-ba!... Nemrég még ott voltunk, s remélem, hogy vissza is jutunk; de figyelmeztetem, hogy ott nagyon forró a levegő.

- Azért megyek Bazeilles-ba, hogy megkeressem a férjemet - jelentette ki Henriette szelíden, de világoskék szemében nyugodt határozottság csillogott.

A nevetés abbamaradt; egy vén őrmester utat csinált neki, s arra kényszerítette, hogy visszaforduljon.

- Láthatja, szegény gyermekem, hogy lehetetlen átjutnia... Nem asszonynak való dolog most Bazeilles-ba menni... Majd megtalálja később a férjét. Ugyan legyen már esze!

Henriette kénytelen volt engedni, abbahagyta a furakodást, de minden percben lábujjhegyre emelkedve kémlelte a messzeséget, s makacsul kitartott elhatározása mellett, hogy folytatja útját. A körülötte folyó beszélgetés felvilágosította a dolgok állásáról. Néhány tiszt elkeseredetten szidta a visszavonulási parancsot, melynek következtében negyed kilenckor fel kellett adniuk Bazeilles-t, mert a marsall helyébe lépő Ducrot tábornok azt találta ki, hogy az illy-i fennsíkra vonja össze valamennyi csapatát. De a legrosszabb az volt, hogy a 1. hadtest túl korán vonult vissza, s átengedte a németeknek a Givonne völgyét; a 12. hadtestet tehát, amelyet már elölről is hevesen támadtak, az a veszély fenyegette, hogy a balszárnyát átkarolják. Most viszont, hogy Wimpffen tábornok átvette a főparancsnokságot Ducrot tábornoktól, megint érvénybe lépett az eredeti terv, s parancs érkezett, hogy Bazeilles-t mindenáron foglalják vissza, s a bajorokat szorítják a Meuse-be. Micsoda hülyeség, hogy fel kellett adniuk azt a hadállást, amelyet most kénytelenek újra elfoglalni! Az ember hajlandó feláldozni az életét, de nem puszta kedvtelésből, az már szent!

Egy lovas csapat érkezése nagy mozgolódást váltott ki; Wimpffen tábornok jelent meg, s a kengyelben állva, lángoló arccal, szenvedélyesen kiáltozott:

- Barátaim, nem hátrálhatunk, mert akkor mindennek vége... Ha vissza is kellene vonulnunk, akkor sem Mézières, hanem Carignan felé mennénk... De győzni fogunk, ma reggel is megvertétek őket, újra meg fogjátok verni!

És elvágtatott a Moncelle-be vezető úton. Az a hír járta, hogy hevesen összetűzött Ducrot tábornokkal, mert mindegyikük a saját terve mellett kardoskodott, és ócsárolta a másik elgondolását; az egyik kijelentette, hogy reggel óta már lehetetlen Mézières felé visszavonulni, a másik pedig azt jósolta, hogy estére bekerítik a hadsereget, ha nem húzódnak vissza az Illy-fennsíkra. S kölcsönösen azzal vádolták egymást, hogy nem ismerik sem a vidéket, sem a csapatok igazi helyzetét.

A legszomorúbb az volt, hogy mindketten igazat állítottak.

Közben azonban Henriette-et föltartották sietős útjában. Az út szélén ugyanis egy ismerős bazeilles-i családot fedezett fel, egy szegény takácsot a feleségével és három kislányával, akik közül a legidősebb is csak kilenc éves volt. Annyira össze voltak törve, annyira elcsigázta őket a fáradtság és a kétségbeesés, hogy képtelenek voltak tovább menni, s egy fal tövében roskadtak le.

- Ó, kedves hölgyem - mondogatta az asszony Henriette-nek -, nekünk már semmink sincsen... Tudja, hogy a házunk a templomtéren állt. De egy gránát felgyújtotta. Nem is tudom, hogy mi magunk a gyerekekkel együtt hogyan tudtunk kimenekülni...

Erre az emlékre a három kislány megint zokogni, sikoltozni kezdett, anyjuk pedig vadul hadonászva mesélte szerencsétlenségük részleteit.

- A szövőszék úgy lángolt, akár egy nyaláb száraz fa... Az ágy, a bútorok hamarabb elhamvadtak, mint egy marék szalma... És az ingaóra, igen, az ingaóra is odaégett, annyi időm sem volt, hogy a karomba kapjam.

- Verje meg az Isten! - káromkodott a férfi, akinek nehéz könnyel volt tele a szeme. - Mi lesz most már belőlünk?

Henriette hangja kissé remegett, amikor megnyugtatásukra csak ennyit mondott:

- De hiszen együtt vannak, mindketten épek és egészségesek, s itt vannak a kislányok is: miért panaszkodnak?

Aztán kérdezgetni kezdte őket, tudni akarta, mi történt Bazeilles-ban, látták-e a férjét, milyen állapotban volt a háza. De azok még mindig reszkettek a félelemtől, s ellentmondó válaszokat adtak.

Nem, Weiss urat nem látták. De igen, kiáltotta az egyik kislány, ő bizony látta: a járdán feküdt és egy nagy lyuk volt a fején; az apja pofonnal hallgattatta el a kislányt - egész biztosan hazudik - mondta. Ami a házat illeti, az még megvolt, amikor elmenekültek; sőt még arra is emlékeznek, útközben megfigyelték, hogy az ajtaja és az ablakai gondosan be voltak zárva, mintha egy lélek sem tartózkodnék benne. Különben is a bajorok akkor még csak a templomteret szállták meg, s utcáról utcára, házról házra kellett elfoglalniuk a falut. De azóta bizonyára előbbre jutottak, s most már nyilvánvalóan ég az egész helység. És a szerencsétlenek tovább hajtogatták a magukét, az iszonyattól zilált mozdulatokkal elevenítve fel borzalmas látomásaikat, a lángoló tetőket, a kiomló vért, a földet borító halottakat.

- És a férjem? - kérdezte újra Henriette.

Már nem is feleltek, csak összekulcsolt kézzel zokogtak. Henriette-et rettenetes aggodalom gyötörte, de nem ingott meg, állva maradt, csupán az ajka remegett. Miben higgyen? Hiába

mondogatta magában, hogy tévedett a gyerek, mégis maga előtt látta a férjét, amint átlőtt fejjel fekszik az utcán. Aztán a gondosan bezárt ház is nyugtalanította: vajon miért nem volt ott Weiss? A szivét hirtelen hidegség járta át: egész biztosan megölték. De talán csak megsebesítették; egyszerre megfellebbezhetetlen parancsnak érezte, hogy odamenjen, hogy ott legyen; s ha ugyanebben a percben a kürtösök nem adnak jelt az előnyomulásra, bizonyára újra megpróbál utat törni magának.

Ezeknek a fiatal katonáknak nagy része Toulonból, Rochefort-ból vagy Brestből került a hadseregbe; alig voltak kiképezve s még sohasem voltak tűzben, de reggel óta olyan bátran és keményen harcoltak, mintha veteránok lettek volna. Ugyanezek az emberek, akik olyan gyatrán meneteltek Reimstől Mouzonig s annyira kimerültek a szokatlan fáradalmaktól, most az ellenség színe előtt, a kötelesség és önmegtagadás testvériségében összeforrva, a legfegyelmezettebbeknek bizonyultak. A kürtösöknek csak meg kellett adniuk a jelt, s máris rohantak a tűzbe, máris folytatták a támadást, bár szívük forrt a haragtól. Háromszor is megígérték nekik, hogy egy hadosztályt küldenek a támogatásukra, de az csak nem akart megérkezni. Úgy érezték, hogy magukra hagyták, feláldozták őket. Az életüket kérték tőlük, valamennyiük életét, amikor megint csak az egyszer már kiürített Bazeilles ellen vezették őket. S ők tudták ezt, de lázadozás nélkül ajánlották fel életüket, a soraikat szorosabbra zárva hagyták el a védelmet nyújtó fákat, hogy ismét gránát- és golyózáporba rohanjanak.

Henriette megkönnyebbülten sóhajtott fel. Végre megindultak. Utánuk eredt, azt remélve, hogy velük együtt érkezik meg, s kész volt futni, ha ők futni kezdenek. De megint csak megálltak. Zuhogtak rájuk a lövedékek; Bazeilles visszafoglalása érdekében méterenként kellett visszahódítani az utat, s meg kellett szállni a jobbra és balra fekvő utcácskákat, házakat, kerteket is. Az első sorok tüzet nyitottak, csak apránként lehetett előbbre jutni, a legkisebb akadálynál is hosszú perceket veszítettek. Ha mögöttük marad, ha a győzelemre vár, sohasem fog célt érni! Henriette elszántan jobbra fordult, s két sövény közt nekivágott egy ösvénynek, amely lefelé, a rétek felé vezetett.

Henriette most úgy tervezte, hogy a Meuse parti széles réteken át megy Bazeilles-ba. Ezt a tervet egyébként nem is gondolta végig. Egyszerre csak megtorpant egy mozdulatlan kis tenger előtt, amely ezen az oldalon elzárta az útját. Az áradás, a védelmi célokból tóvá változtatott alacsonyan fekvő földek, amire egyáltalán nem gondolt! Az első pillanatban vissza akart fordulni, aztán mégis tovább ment, megkockáztatva, hogy elveszti a cipőjét; a víz szélén haladt, bokáig süppedve az átázott fűbe. Vagy száz méteren át ment is a dolog. Aztán egy kertfalba ütközött; itt meredek volt a lejtő, s a falat kétméteres víz ostromolta. Lehetetlenség átjutni! Henriette kis keze ökölbe szorult, kénytelen volt minden erejét összeszedni, hogy sírva ne fakadjon. De első döbbenete múltával megindult a kerítés mellett, s talált is egy utcácskát, amely elszórt házak közt futott tova. Úgy érezte, hogy most már minden rendben lesz, mert ismerte ezt a labirintust, az egymásba gabalyodó ösvények útvesztőjét, amely végül is elvezet a faluhoz.

De itt zuhogtak csak igazán a gránátok! Henriette megdermedt s holtsápadttá vált, amikor egy fülsiketítő, félelmetes robbanás örvényébe került. A lövedék néhány méterrel előtte robbant. Körülnézett, szemügyre vette a balparti magaslatokat, ahonnan a német ütegek füstje felszállt, s a helyzetet mérlegelve folytatta útját; szemét a láthatárra szegezve leste a gránátokat, hogy elkerülhesse őket. E derék kis teremtésnek valóban szüksége volt szelíd lelke egész bátor nyugalmára, hidegvérére ezen a szinte esztelenül vakmerő úton. Nem akart meghalni, meg akarta találni, vissza akarta szerezni a férjét, boldogan akart élni vele. A gránátok most már szünet nélkül hulltak, s ő a falak mentén rohant tovább, a határkövek mögé vetette magát, felhasználta a legkisebb menedéket is. De nyitott terepre ért, egy felszaggatott útszakaszhoz,

amelyet máris repeszdarabok borítottak; egy pajta szögletében várakozott, amikor valami gödör szélén egy nézelődő gyerek kíváncsi fejét pillantotta meg. Tízéves kisfiú volt, mezítláb, egy szál ingben és rongyos nadrágban, amolyan kis csavargó, akit nagyon jól elszórakoztatott a csata. Keskeny, fekete szeme csillogott, s minden robbanásnál vígan felkiáltott.

- Jaj, de muris!... Ne mozduljon, megint jön egy!... Bum, ez jó nagyot durrant!... Ne mozduljon, ne mozduljon!

És minden lövedéknél lebukott a gödör fenekére, majd újra megjelent, kidugta csipogó madárfejét, s aztán megint lebukott.

Henriette közben észrevette, hogy a gránátok a Liry-ről jönnek, mert a pont-maugis-i és noyers-i ütegek már csak Balant lövik. Minden sortűznél tisztán látta a füstöt; közvetlenül utána fütyülést hallott, majd robbanást. Most rövid szünet állt be, a könnyű füstfelhők lassan oszladoztak.

- Biztosan isznak egyet! - kiáltotta a kisfiú. - Gyorsan, gyorsan, adja a kezét, nyargaljunk!

Elkapta az asszony kezét, s erőszakkal maga után húzta: előre görnyedve vágtattak egymás mellett a nyílt térségen át. Amikor a végére értek, egy kazal mögé vetették magukat, és visszanéztek: még látták, hogy újabb gránát érkezik, s egyenesen a pajtára zuhan, oda, ahol az előbb voltak. A pajta félelmetes recsegés-ropogás közben omlott össze.

A kölyök, aki ezt nagyon mulatságosnak találta, bolondos örömében tüstént táncra perdült.

- Bravó, ez jól szétment!... Ugye hogy már ideje volt?

De Henriette másodszor is leküzdhetetlen akadályba ütközött: előtte kertfalak, út sehol. Kis útitársa azonban csak nevetett, s azt mondta, hogy mindenütt át lehet jutni, ha nagyon akarja az ember. Felmászott az egyik fal sisakfedelére, s Henriette-nek is segített felkapaszkodni. Leugrottak, s egy veteményes kertben, borsó- és babágyások közt találták magukat. De mindenütt kerítés állta útjukat. Hogy kikerüljenek, egy alacsony kertészházon kellett átmenniük. A fiú kezét lóbálva, fütyörészve ment elöl, semmin sem csodálkozott. Belökött egy ajtót, egy szobában találta magát, onnan egy másik szobába lépett, ahol egy öregasszony volt, nyilván az egyetlen a háziak közül, aki nem menekült el. Egy asztal mellett állt, egészen kábultnak látszott. Csak nézte a két ismeretlent, aki keresztülsétált a házán; egy szót sem szólt, s azok sem szólították meg. A túlsó oldalon máris egy utácskába jutottak, s most egy ideig ott mentek tovább. Aztán újabb nehézségek állták útjukat, s majd egy kilométeren át csak úgy juthattak tovább, ha átmásztak a falakon, átugrottak a sövényeken; toronyirányba mentek, csűrök ajtaján, házak ablakán keresztül, amerre éppen sikerült maguknak utat törni. A kutyák ugattak, s egy dühödt vágtában menekülő tehén majdnem fellökte őket. De már nyilvánvalóan közeledtek céljukhoz, égésszagot éreztek, s mint könnyedén lebegő fátylak, pillanatonként nagy, vörhenyes füstfelhők homályosították el a napot.

A kölyök egyszerre csak megállt, s lecövekelte magát Henriette elé.

- Mondja csak, asszonyom, hova is megy maga tulajdonképpen?

- Hát nem látod? Bazeilles-ba.

A fiú füttyentett egyet, s élesen felkacagott, mint valami iskolakerülő csibész, aki remekül szórakozik.

- Bazeilles-ba? Á, az nem nekem való... Én másfelé megyek. Na, isten áldja!

Sarkon fordult, s ahogy felbukkant, úgy el is tűnt, anélkül, hogy kiderült volna, honnan jön és hová megy. Henriette egy gödörben találta, s egy fal sarkánál vesztette szem elől; és nem is találkozott vele soha többé.

Amikor magára maradt, Henriette különös félelmet érzett. Ez a vézna gyerek igazán semmi védelmet sem nyújthatott neki, de fecsegésével elterelte a figyelmét. Most meg remegni kezdett, pedig természettől fogva bátor volt. Már nem hullottak a gránátok, a németek abbahagyták Bazeilles lövését, bizonyára attól féltek, hogy a falut megszálló katonáikat ölik meg. De pár perce hallotta már a golyók dongózúgásra emlékeztető fütyülését, amit az elbeszélések alapján ismert fel. A távolban a düh olyan zűrzavara tombolt, hogy a féktelen zenebonában nem is hallotta a puskaropogást. Ahogy egy ház sarkánál befordult, hulló vakolat tompa zajára lett figyelmes, s nyomban megállt: közvetlen közelében egy golyó verte le a falat, s ő egészen belesápadt. Aztán, mielőtt még eldönthette volna, lesz-e bátorsága tovább menni, mintha kalapáccsal vágták volna homlokon; megszédült, térdre hullott. Egy második, visszapattanó golyó súrolta a homlokát, valamivel a bal szemöldöke fölött, de csak erős horzsolást okozott. Két kezével a homlokához kapott, s véresen húzta vissza. Ujjaival máris kitapogatta, hogy a koponyája ép és szilárd; s fennhangon ismételgette, hogy bátorítsa magát:

- Ez igazán semmiség, az hát... Nem is félek, nem, nem félek...

S csakugyan nem félt, felállt, s ettől kezdve annak a felszabadult embernek a gondtalanságával haladt a szisszenő golyók közt, aki nem méricskél többé, aki feláldozza életét. Most már nem is próbálta fedezni magát, emelt fővel, egyenesen ment tovább, s lépteit is csak azért szaporázta, hogy mielőbb odaérjen. Csak úgy röpködtek körülötte a golyók, hússzor is majdnem eltalálták, de ő mintha észre sem vette volna. Könnyed fürgesége, nesztelen asszonyi suhanása is segítette: olyan ügyesen és hajlékonyan mozgott, hogy elkerülte a veszélyt. Végre megérkezett Bazeilles-ba; egy lucernaföldön vágott keresztül, hogy a főutcára, a falun átvezető országútra jusson. De alig ért oda, amikor jobb kéz felől, kétszáz lépésnyire észrevette égő házukat; az erős napsütésben nem is látszottak a lángok, de a tető már félig bedőlt, s az ablakok csak úgy okádták a gomolygó fekete füstöt. Futni, lélekszakadtan rohanni kezdett.

Nyolc óra volt, amikor Weiss bezárkózott a házba, s elszakadt a visszavonuló csapatoktól. A Sedanba való visszatérés nyomban lehetetlenné vált, mert a montivilliers-i parkból kiözönlő bajorok elvágták a visszavonulás útját. Egyedül volt a puskájával és megmaradt töltényeivel, amikor az ajtó előtt észrevett vagy tíz katonát, akik, mint ő is, lemaradtak, elszakadtak bajtársaiktól, s éppen valami menedék után kutattak, hogy legalább ne kelljen olcsón adni a bőrüket. Gyorsan lement, hogy ajtót nyisson; a háznak most már volt helyőrsége: egy kapitány, egy káplár és nyolc közkatona, akik valamennyien magukból kikelve, nekibőszülten határozták el, hogy nem adják meg magukat.

- Nini, Laurent, maga is velünk van! - kiáltotta Weiss meglepetten, amikor meglátott köztük egy magas, sovány fiatalembert, kezében egy halott mellől felszedett puskával.

A kék vászonnadrágba és zekébe öltözött Laurent kertészlegény volt, a közelben lakott, és mintegy harminc éves lehetett; csak nemrég vesztette el anyját és feleségét, mindkettőjüket ugyanaz a gyilkos láz ragadta el.

- Miért ne lennék velük? - válaszolta. - Egyebem sincs, csak a bőröm, azt igazán odaadhatom... Meg aztán, tudja, szórakoztat is a dolog, mert nem lövök rosszul, s mulatságos lesz, ha minden lövéssel leszedek egyet közülük.

A kapitány és a káplár közben már meg is vizsgálta a házat. A földszinttel nem volt mit kezdeni; megelégedtek azzal, hogy a bútorokat az ajtó és az ablakok elé tolták, s a lehető legalaposabban elbarikádoztak mindent. Aztán a három kis emeleti szobában és a padláson

szervezték meg a védelmet; egyébként elismeréssel nyilatkoztak Weiss előkészületeiről, a matracokkal kipárnázott ablaktáblákról és a zsalugáterlapok közt vágott lőrésekről. Amikor a kapitány megkockáztatta, hogy kihajoljon és megvizsgálja a környéket, sírást, gyermeksírást hallott.

- Hát ez mi? - kérdezte.

Weiss újra maga előtt látta a szomszéd kelmefestő műhelyt, a beteg kis Auguste-öt, amint láztól kipirult arccal fekszik a fehér ágyban, inni kér, és hívja az anyját, aki nem válaszolhat többé, mert szétzúzott fejjel hever a földön. Szánakozva legyintett erre a látomásra, s így felelt:

- Egy szegény kisfiú, akinek az anyját megölte egy gránát, ő sír ott, odaát.

- Verje meg az Isten! - morogta Laurent. - Ezért még megfizetnek!

Egyelőre csak eltévedt golyók érték a ház homlokzatát. Weiss és a kapitány, a kertészlegény és két katona kíséretében felment a padlásra, ahonnan jobban szemmel tarthatták az utat. Rézsút egészen a templomtérig elláttak. A tér már a bajorok kezében volt, de csak nagy nehézségek árán és rendkívül óvatosan nyomulhattak előre. Az egyik utcácska sarkán egy maroknyi gyalogos még majdnem negyed óráig sakkban tartotta őket; szakadatlan tüzelésük nyomán halomba gyűltek a hullák. A következő sarkon meg egy házat kellett bevenniük a bajoroknak, mielőtt tovább juthattak volna. A füstfelhőn át időnként felbukkant egy asszony alakja, aki az egyik ablakból lövöldözött. Ez a ház egy péké volt; a házbelieken kívül csak néhány ottfelejtett katona tartózkodott benne; s mikor elfoglalták a házat, borzalmasan lökdösődő, üvöltöző tömeg hömpölygött a szemközti falig; a kavargásból az asszony szoknyája, egy férfizeke s fölötte csapzott fehér haj bukkant fel; aztán sortűz dördült, s a fal sisakfedeléig fröccsent a vér. A németek könyörtelenek voltak: akit fegyverrel a kézben fogtak el, s nem tartozott a hadrakelt seregekhez, azt nyomban kivégezték, mert megsértette a nemzetközi jog előírásait. A falu dühödt ellenállása csak fokozta haragjukat, s azok a rettenetes veszteségek, amelyeket közel öt órán át elszenvedtek, kegyetlen megtorlásra késztették őket. A patakokat vörösre festette a vér, a holttestek eltorlaszolták az utat, egyes útkereszteződések valóságos mészárszékké változtak, ahonnan már csak hörgés hallatszott. A németek égő szalmát dobtak minden házba, amelyet nagy küzdelem árán bevettek; egyesek fáklyákkal szaladgáltak, mások petróleummal locsolták a falakat; s hamarosan egész utcák borultak tűzbe, lángolt a falu.

Bazeilles közepén már csak Weiss csukott zsalugáterű háza állt, mint valami fenyegető erőd, amely elhatározta, hogy nem adja meg magát.

- Vigyázat, jönnek! - kiáltotta a kapitány.

A padlásról és az emeletről eldördülő sortűz földre döntött három bajort, akik a falak mentén lopakodva közeledtek. A többiek visszahúzódtak, az út sarkai mögött kerestek fedezéket, s megkezdődött a ház ostroma; olyan golyózápor korbácsolta az utca felőli falat, mintha jégeső zuhogott volna rá. Vagy tíz percig tartott ez a szakadatlan tüzelés, át- meg átlyuggatta a vakolatot, de komolyabb kárt nem okozott. Az egyik katona azonban, akit a kapitány magával vitt a padlásra, elkövette azt az ügyetlenséget, hogy felbukkant az egyik padlásablakban, golyót kapott a homlokába, s azonnal meghalt.

- A kutyafáját, eggyel kevesebb! - dörmögte a kapitány. - Vigyázzanak magukra, nem vagyunk olyan sokan, hogy szórakozásból lövessük magunkat agyon.

Ő maga is puskát ragadott, s az egyik spaletta mögé rejtőzve tüzelni kezdett. Közben ámulattal figyelte Laurent-t, a kertészlegényt. Térden állva, puskája csövét az egyik lőrés keskeny hasítékára támasztva, Laurent úgy viselkedett, mintha vadlesen lett volna, s csak akkor lőtt, amikor egészen biztos volt a dolgában; s ráadásul előre be is jelentette az eredményt.

- Annak a kis kék tisztnek, ott ni, a szívébe... A másiknak, ott arrébb, annak a magas szikárnak a két szeme közé... Annak a vörös szakállú kövérnek, aki már untat, a hasába...

S az illető minden esetben holtan roskadt össze; a golyó éppen azon a helyen érte, amelyet Laurent megjelölt; a kertészlegény pedig nyugodtan folytatta, egy csöppet sem sietett, bár volt dolga elég, mint mondta, mert időbe telik ám, amíg így egyenként valamennyit megöli.

- Ó, bárcsak jó lenne a szemem! - mondogatta dühösen Weiss.

A pápaszeme eltört, s ő ettől egészen elkeseredett. Ott volt ugyan a cvikkere, de mindig lecsúszott az orráról, mert arcát elöntötte az izzadság; gyakran lőtt vaktában, lázasan remegő kézzel. Szokásos nyugalmán egyre erősebb szenvedély lett úrrá.

- Ne siessen, nincs annak semmi értelme - mondta Laurent. - Azt nézze ott, a szatócsboltnál, aki elvesztette a sisakját, de célozza ám meg gondosan... Hiszen ez remek, eltörte a lábát, a vérében fetreng.

Weiss kicsit sápadtan nézte.

- Végezzen vele! - mormolta.

- Elpocsékolni egy golyót, azt már nem! Inkább leszedek még egyet.

Nyilván már a támadók is felfedezték, milyen félelmetes lövések dördülnek a padlásablakokból. Aki közelebb merészkedett, mind otthagyta a fogát. Éppen ezért új csapatokat vonultattak fel, s kiadták a parancsot, hogy árasszák el tűzzel a háztetőt. Ettől fogva a padlás tarthatatlanná vált: a cserepeket átlyuggatták, mintha vékony papírlapból készültek volna, s a golyók csak úgy szálldostak mindenfelé, mint zümmögő méhek. A védők minden percben ki voltak téve a halálnak.

- Menjünk le - mondta a kapitány. - Az emeleten még tarthatjuk magunkat.

De miközben a létra felé tartott, golyó fúródott az ágyékába, és leterítette.

- Késő, a kutyafáját!

Weiss és Laurent ragaszkodott hozzá, hogy az életben maradt katona segítségével leviszik a padlásról, hiába kiabálta nekik, hogy ne vesztegessék vele az időt; ő már megkapta a magáét, neki ugyan mindegy, hogy odafönt döglik-e meg vagy odalent. De amikor az egyik emeleti szobában ráfektették az ágyra, tovább akarta irányítani a védelmet.

- A sűrűjébe lőjetek, a többivel ne törődjetek. Túl óvatosak ahhoz, hogy kockáztassák az életüket, amíg erősen tüzeltek.

A kis ház ostroma tovább folytatódott, sehogy sem akart véget érni. Hússzor is úgy látszott, hogy már elsodorta a rázúduló vasáradat; de átlyuggatva, megtépve is megingathatatlanul állt a füstben, a sortüzek viharában, s valamennyi nyílásán át golyókat okádott. Az ostromlók üvöltöztek dühükben, hogy egy ócska viskó ilyen sokáig feltartóztatja őket, és hogy ennyi embert vesztenek, de csak messziről lövöldöztek, mert nem merték megrohanni, hogy betörjék végre az ajtót és a földszinti ablakokat.

- Vigyázzatok! - kiáltotta a káplár. - Lezuhan a zsalu!

A záporozó golyók az egyik zsalugátert kitépték sarkaiból. De Weiss odarohant, és egy szekrényt tolt az ablak elé, Laurent pedig mögéje bújva tovább tüzelhetett. Az egyik katona a lábánál fetrengett, összezúzott állkapcsából ömlött a vér. Egy másik a torkába kapott golyót, a falig hemperedett, és végeérhetetlenül hörgött, miközben egész teste görcsösen rángott. Már csak nyolcan voltak, ha nem számították a kapitányt, aki a gyöngeségtől már beszélni sem tudott, de az ágyban feltámasztva, kézmozdulatokkal vezényelte az embereit. Mint előbb a padlás, most már a három emeleti szoba is kezdett tarthatatlanná válni, mert a szétfoszló matracok már nem fogták fel a golyókat; a falakról és a mennyezetről vakolatcsomók hullottak, a bútorok széttöredeztek, a szekrény deszkái úgy hasadoztak, mintha fejszével döngették volna. A legrosszabb az volt, hogy fogyni kezdett a muníció.

- De kár! - mormogta Laurent. - Pedig milyen jól ment!

Weissnek hirtelen valami ötlete támadt.

- Várjanak!

Eszébe jutott a padláson heverő halott katona. Felmászott hozzá, és kikutatta, hogy elvegye tőle megmaradt töltényeit. A háztető egyik oldala beszakadt; Weiss meglátta a kék eget, s meglepetten állapította meg, hogy vidám fényben úszik. Hogy el ne találják, négykézlábra ereszkedett. S amikor megszerezte a töltényeket, vagy harminc darabot, sietve nyargalt le a létrán.

De odalent, miközben a kertészlegénnyel az új készleten osztozott, az egyik katona felkiáltott és előrebukott. Már csak heten voltak, s egy pillanat múlva csak hatan, mert a káplár golyót kapott a bal szemébe, és kifröccsent az agyveleje.

Ettől a perctől kezdve Weiss már nem is tudta, mi történik körülötte. Öt bajtársával együtt ész nélkül tüzelt, kilőtte utolsó töltényeit is; eszükbe sem jutott, hogy megadhatnák magukat. A három kis szoba padlóján halomba gyűltek a szétroncsolt bútorok. A halottak eltorlaszolták az ajtókat, egy sebesült megszakítás nélkül, borzalmasan nyögött az egyik sarokban. Bármerre léptek, vér tapadt a cipőjük talpára. Egy vörös erecske a lépcsőn csörgedezett lefelé. A puskaportól sűrű és fojtogató levegő beszívhatatlanná vált, füst és émelyítően fanyar por terjengett, s a szinte koromfekete éjszakában csak a lövések nyomán villant fel egy-egy fénysugár.

- A ménkübe is! - kiáltotta Weiss. - Ágyút hoznak.

Így is történt. A bajorok nekidühödtek, hogy nem bírnak ezzel a maroknyi megszállottal, akik ilyen sokáig feltartóztatják őket, s a templomtér sarkán egy löveget állítottak fel. Talán sikerül végre áttörniük, ha ágyúgolyókkal rombolják le a házat. Ez a megtiszteltetés, ez a rájuk szegezett ágyú dühös vidámságot keltett az ostromlottakban, akik mély megvetéssel röhögni kezdtek. Ó, a gyávák, most meg ágyút hoznak! Laurent, aki még mindig térdelt, gondosan célba vette a tüzéreket, s minden alkalommal megölte a maga emberét; a löveget nem is lehetett egyhamar tüzelésre kész állapotba hozni, öt vagy hat perc is eltelt, mire eldördült az első lövés. Az is túl magasra sikerült, csak a tetőből tépett le egy darabot.

De közeledett a vég. Hiába kutatták át a halottakat, már egyetlen töltényük sem maradt. A hat ember kimerülten, riadtan tapogatódzva keresett valamit, hogy kidobja az ablakon, és azzal üsse agyon az ellenséget. Egyiküket, aki az öklét rázva, szitkozódva jelent meg az ablakban, szitává lőtték; már csak öten maradtak. Mit tegyenek? Menjenek le, próbáljanak a kerten és a réteken át menekülni? De ebben a pillanatban vad lárma támadt a földszinten, dühös ár tört fel a lépcsőn: a bajorok voltak, akik végre a hátukba kerültek, betörték a kerti ajtót, és elözönlötték a házat. A kis szobákban rettenetes kézitusa kezdődött a holttestek és a szétzúzott bútorok között. Az egyik katonának szuronyt döftek a mellébe, a két másikat elfogták,

miközben a kapitány, aki éppen kilehelte a lelkét, nyitott szájjal, felemelt kézzel ült az ágyon, mintha most is parancsokat osztogatna.

De egy pisztollyal felfegyverzett, kövér, szőke tiszt, akinek vérbe borult szeme majdnem kiugrott a szemgödréből, észrevette a felöltős Weisset és a kék vászonzekébe öltözött Laurent-t; francia nyelven durván rájuk förmedt:

- Maguk kicsodák? Mi a fenét keresnek itt maguk?

De amikor meglátta, hogy feketék a puskaportól, mindent megértett, s dühében dadogva német szitkokat szórt rájuk. Már fel is emelte a pisztolyát, hogy szétlője a fejüket, amikor a katonái odarohantak, megragadták Weisset és Laurent-t, és lelökdösték a lépcsőn. A két férfit elragadta, magával sodorta az emberözön, kidobta az útra, majd a szemközti falig szorította olyan vad üvöltözés közepette, hogy már hallani sem lehetett a tisztek hangját. De eltelt még két vagy három perc, mire a kövér, szőke tiszt kiszabadította őket, hogy végrehajthassa a kivégzést; közben felállhattak és körülnézhettek.

Más házak is lángoltak, egész Bazailles egyetlen máglyává változott. A templom magas ablakaiból tűznyelvek csaptak fel. Néhány katona kikergetett a házából egy öreg hölgyet, s arra kényszerítette, hogy adjon gyufát, amivel felgyújthatják az ágyát és a függönyeit. A tűz egyre jobban terjedt; szalmacsóvákkal és bőségesen szétlocsolt petróleummal szították; most már úgy harcoltak, mint a vademberek, felbőszültek a hosszú küzdelemtől, bosszút akartak állni halottaikért, a legázolt hullahegyekért. Bandákba verődve üvöltöztek a füst és a lángok közt, a rettenetes lármában, amely a haldoklók nyögéséből, puskalövésekből, összeomló házak robajából keveredett. Alig lehetett valamit is látni, ólomszürke nagy porfelhők kavarogtak, eltakarták a napot, s elviselhetetlen korom- és vérszagot árasztottak, mintha csak megteltek volna a mészárlás borzalmaival. Még mindig gyilkoltak, romboltak mindenfelé: tombolt az elszabadult vadállat, az esztelen düh, az embert emésztő ember vad őrülete.

És Weiss végül látta, hogy saját háza is lángban áll. Egyes katonák fáklyákkal szaladgáltak, mások bútorroncsokkal táplálták a tüzet. A földszint egy-kettőre lángra lobbant, a homlokzat és a tető valamennyi sebén át tódult kifelé a füst. De már a szomszédos kelmefestő műhely is tüzet fogott; és borzasztó volt hallani a kis Auguste-öt, aki ágyában fekve, lázában félrebeszélve még mindig az anyját hívta, mialatt a küszöbön heverő összezúzott fejű, szerencsétlen asszony szoknyái már tűzbe borultak.

- Anya, szomjas vagyok... Anya, adj vizet...

A tűz ropogott, a hang elnémult, s már csak a győztesek fülsiketítő hurrázását lehetett hallani.

De egy rettentő sikoly tört át a lármán, a kiabáláson. Henriette sikoltott, aki éppen megérkezett, s azt látta, hogy a férje ott áll a falnál, s vele szemben egy szakasz katona már emeli a fegyverét.

A nyakába vetette magát.

- Istenem, mi történik itt? Csak nem akarnak megölni!

Weiss elképedten bámult rá. Ő van itt, a felesége, akire olyan sokáig vágyakozott, akit bálványozásig menő gyöngédséggel imádott! Heves borzongás térítette magához. Mit tett? Miért maradt itt, miért lövöldözött, miért nem ment vissza hozzá, ahogy megígérte? Káprázó szemmel látta elvesztett boldogságukat, végleges erőszakos válásukat. Aztán megdöbbenten vette észre, hogy az asszony homloka véres; dadogva, gépies hangon kérdezte:

- Megsebesültél?... Őrültség volt idejönnöd...

Henriette szenvedélyes mozdulattal szakította félbe.

- Ó, ez semmiség, csak egy kis karcolás... De te, téged miért fogtak el? Nem akarom, hogy megöljenek!

A tiszt a zsúfolt út közepén azon fáradozott, hogy a kivégző szakasznak egy kis helyet szorítson. Amikor észrevette, hogy egy asszony öleli át egyik foglya nyakát, indulatos francia szavakba tört ki:

- Csak semmi ostobaság!... Honnan jön maga? Mit akar?

- A férjemet akarom.

- A férjét? Ezt az embert?... Halálra ítélték, az igazságnak eleget kell tenni.

- A férjemet akarom.

- Legyen már esze... Menjen innen, nem akarjuk, hogy baja essék!

- A férjemet akarom.

A tiszt most már letett róla, hogy meggyőzze, s éppen parancsot akart adni, hogy szakítsák ki az asszonyt a fogoly karjaiból, amikor Laurent, aki eddig mélyen hallgatott szenvtelen arccal közbeszólt.

- Nézze csak, kapitány úr, én leszedtem egy csomó emberét, lőjenek agyon, rendben van. Különben sincs senkim, se anyám, se feleségem, se gyerekem... De ez az úr nős... Nézze, engedjék szabadon, s aztán leszámolhatnak velem...

A kapitány magából kikelve kezdett ordítani:

- Mit mesél itt nekem! Gúnyolódni akar?... Lépjen elő, aki vállalkozik rá, hogy elviszi ezt az asszonyt!

Németül is meg kellett ismételnie a parancsot. Egy katona lépett elő, egy zömök bajor, akinek roppant fejét bozontos, rőt szakáll és haj nőtte be, s csak széles, szögletes orra és nagy, kék szeme látszott ki alóla. Vérrel mocskoltan olyan ijesztő volt, mint egy barlangi medve, mint egy szőrös vadállat, mely éppen most morzsolta szét áldozata csontjait, s még vörös a vérétől. Henriette szívettépően sikoltozva ismételte:

- A férjemet akarom, öljenek meg engem is a férjemmel együtt!

De a tiszt öklével verte a mellét, és azt mondta, hogy ő nem hóhér, és ha akad valaki, aki ártatlanokat öl, az biztosan nem ő. Az asszonyt nem ítélték el, s ő inkább levágatná a kezét, minthogy akár a hajaszálát is meggörbítené.

S minthogy a bajor már közeledett, Henriette eszeveszetten, kézzel-lábbal kapaszkodott férjébe.

- Kedvesem, könyörögve kérlek, hadd maradjak itt, engedd, hogy veled haljak meg...

Weiss keserű könnyeket hullatott; s anélkül, hogy felelt volna, megpróbálta lefeszíteni a válláról és a csípőjéről a szerencsétlen asszony görcsös ujjait.

- Hát nem szeretsz már, hogy nélkülem akarsz meghalni?... Hadd maradjak itt, amíg meg nem unják, s akkor engem is megölnek veled.

A férfi lefeszítette az egyik kis kezet, szájához szorította, csókjaival borította, s közben azon fáradozott, hogy a másikat is lefejtse.

- Nem, nem, hadd maradjak veled... Meg akarok halni...

Végre, nagy nehezen, mindkét kezét erősen fogta. Eddig néma volt, nem mert beszélni, s most is csak ennyit mondott:

- Isten veled, édes feleségem.

És ő maga lökte a bajor karjába, az meg elcipelte. Henriette kapálózott, kiabált, a katona pedig, bizonyára, hogy megnyugtassa, érdes szavak áradatát zúdította rá.

De az asszony egy heves mozdulattal kiszabadította a fejét, és mindent látott.

Három másodpercig sem tartott az egész. Weiss, akinek búcsúzás közben lecsúszott a cvikkere, gyorsan visszatette az orrára, mint aki jól a szemébe akar nézni a halálnak. Hátrább lépett, nekidőlt a falnak, karját összefonta; s ahogy ott állt ronggyá tépett kabátjában, a békés, kövér ember lelkesült arcán a bátorság csodálatra méltó szépsége ömlött el. Mellette Laurent egyszerűen zsebre vágta a kezét. Nyilván felháborította ez a kegyetlenség, ezek az undorító vademberek, akik a feleség szeme láttára gyilkolják meg a férjet. Kiegyenesedett, végigmérte őket, s megvető hangon köpte oda:

- Piszkos disznók!

De a tiszt már felemelte kardját, s a két ember ernyedten omlott össze, a kertészlegény arccal a földre roskadt, a másik, a könyvelő, a fal mellett az oldalára zuhant. S mielőtt meghalt volna, még egy utolsó rángás futott végig rajta, a szempillája megremegett, a szája eltorzult. A tiszt odalépett, és megpiszkálta a lábával, mert meg akart bizonyosodni róla, hogy csakugyan meghalt.

Henriette mindent látott: a haldokló tekintetét, mely őt kereste, a haláltusa borzalmas görcsét, a holttestet odébb taszító nagy csizmát. De még csak fel sem kiáltott, hanem hallgatagon, vadul beleharapott, amibe lehetett, egy kézbe, amit a foga közé kaphatott. A bajor felüvöltött kegyetlen fájdalmában. Földhöz vágta az asszonyt, majdnem agyonütötte. Arcuk összeért; Henriette soha többé nem felejtette el ezt a vértől mocskos, rőt hajat és szakállt, a dühtől kitágult, kifordult kék szemet.

Később már nem tudott világosan visszaemlékezni rá, mi történt aztán. Csak egyre vágyott, hogy visszatérjen férje holttestéhez, hogy megszerezze és virrasszon fölötte. De mint a lidércnyomásos álomban, a legkülönfélébb akadályok tornyosultak elé, hogy lépten-nyomon megállítsák. Újra heves puskatűz csattant fel, a Bazeilles-t megszálló német csapatok közt nagy mozgolódás támadt: végre megérkezett a tengerészgyalogság; s az új harc olyan hévvel indult meg, hogy a fiatalasszonyt beszorították egy balra eső utcácskába, egy falka rémült helybéli lakos közé. A csata kimeneteléhez különben kétség sem férhetett: már túl késő volt ahhoz, hogy visszahódítsák a feladott állásokat. A gyalogság még közel fél óráig makacsul kitartott, s bámulatra méltó szenvedéllyel ölette magát; de az ellenség szüntelenül újabb erősítéseket kapott, s csak úgy özönlött mindenfelől: a rétekről, az utakról, a montivilliers-i parkból. Most már semmi sem űzhette ki őket ebből a faluból, amelyet olyan drágán szereztek meg, s ahol a lángok közt ezrével hevertek vérbe fagyott bajtársaik. A pusztulás kiteljesült; szétroncsolt testek, füstölgő romok mindenütt, s elhamvadt a feldúlt, megsemmisített Bazeilles.

A távolból Henriette még egy utolsó pillantást vethetett kicsiny házukra: a födém beomlott, örvénylő szikrazápor csapott fel. De szemben, a fal tövében, még mindig látta férje holttestét. Aztán újra elragadta az áradat, a kürtösök visszavonulót fújtak, a hátráló csapatok magukkal sodorták, nem is tudta hogyan. Már csak érzéketlen roncs volt, amit magával hömpölyget az utat egész széltében ellepő tömeg zavaros áradása. S már semmiről sem tudott, mikor egyszerre csak Balanban találta magát, ismeretlen emberek konyhájában, s fejét az asztalra hajtva zokogott.

V

Az Algérie-fennsíkon Beaudoin százada még tíz órakor is a káposzta közt hasalt, ugyanazon a földdarabon, ahonnan reggel óta el sem mozdult. A hattoy-i és Iges-félszigeti ütegek egyre hevesebb kereszttüze még két embert megölt, de csak nem jött a parancs, hogy nyomuljanak előre. Hát itt töltik az egész napot, és hagyják, hogy gyilkolják őket, anélkül, hogy harcolnának?

A katonák már azzal sem könnyíthettek indulataikon, hogy kilőjék fegyvereiket. Beaudoin kapitány elérte, hogy abbahagyják a tüzelést, a vad és értelmetlen lövöldözést a szemközti kis erdőre, ahol valószínűleg egyetlen porosz sem maradt. Tikkasztó meleg lett, s ők a földön elnyúlva sültek a lángoló égbolt alatt.

Jean megfordult, és ijedten vette észre, hogy Maurice feje előrebukott, arca a földön, szeme zárva. Nagyon sápadt volt, és egyetlen arcizma sem mozdult.

- Ejnye, mi van veled?

Pedig Maurice csak aludt. Bár körülötte röpködött a halál, felülkerekedett benne a fáradtság, a várakozás unalma. Hirtelen ébredt, s nagyra nyitott, nyugodt szemében rögtön a csata zavaros rémülete tükröződött. Fogalma sem volt róla, mennyi ideig szendergett. Mintha végtelen és gyönyörűséges megsemmisülésből tért volna vissza.

- Ej, de különös - motyogta -, elaludtam... Ó milyen jólesett!

S valóban, már nem is érezte annyira a halántékára és bordáira nehezedő fájdalmas nyomást, a félelem csontokat ropogtató abroncsának szorítását. Eltréfálkozott Lapoulle-lal, aki Chouteau és Loubet eltűnése óta egyre nyugtalankodott, és folyton azt emlegette, hogy megkeresi őket. Ez aztán a kitűnő ötlet! Megbújni egy fa mögött, és elszívni egy pipa dohányt! Pache úgy vélte, hogy ott fogták őket a kötözőhelyen, mert kevés a sebesültvivő. Ez sem valami kellemes mesterség, sebesülteket szedni a tűzvonalban! Aztán a babonás paraszt aggályoskodásával tette hozzá, hogy a halottak érintése nem hoz szerencsét: belehal az ember.

- Hallgasson már, a ménkübe is! - kiáltotta Rochas hadnagy. - Még hogy meghal az ember!

A nagy lován ülő de Vineuil ezredes feléjük nézett. Elmosolyodott, most először reggel óta. Aztán ismét mozdulatlanságba dermedt, s a hulló gránátok közt rendíthetetlenül várta a parancsokat.

Maurice figyelme a sebesültvivőkre terelődött; elnézte, hogyan kutatnak a terephajlatokban. Bizonyára a mélyút végén, egy töltés mögött volt az a segélyhely, amelynek személyzete a fennsíkot cserkészte. Gyorsan felállítottak egy sátrat, s a társzekérből kirakták a szükséges felszerelést, néhány műszert, sínt, kötszert, amivel sebtében bekötözhetik a sebesülteket, mielőtt útnak indítják őket Sedanba, feltéve, hogy sikerül szállító kocsikat szerezni, ami hamarosan úgyis nehézségekbe ütközik. Ide csak felcserek voltak beosztva. És főleg a sebesültvivők voltak azok, akik tanúságot tettek kitartó és szerény hősiességükről. Szürke egyenruhájukban, vöröskeresztes sipkában és karszalaggal lassan, nyugodtan közelítették meg a becsapódó lövedékek közt azokat a helyeket, ahol katonák estek el. Négykézláb másztak, igyekeztek kihasználni minden árkot, sövényt, terephullámot, nem hősködtek, nem tették ki magukat feleslegesen a golyóknak. S mihelyt földön heverő emberre találtak, megkezdődött a kemény munka, mert sokan csak elájultak, s meg kellett állapítani, melyik a halott, melyik a sebesült. Voltak, akik arcra borulva feküdtek, a szájuk vértócsában, s fuldokoltak; másoknak sárral volt tele a torkuk, mintha a földet harapdálták volna; voltak, akik egymás hegyen-hátán,

egyrakáson hevertek, görcsbe húzódó karral és lábbal, félig összezúzott mellkassal. A sebesültvivők gondosan kiszabadították őket, összeszedték, akik még lélegeztek, kinyújtották tagjaikat, feltámasztották, és amennyire csak lehetett, letisztogatták a fejüket. Mindegyiküknél volt egy kulacs friss víz, amivel nagyon takarékosan bántak. S gyakran látta őket az ember, amint hosszú perceken át, térden állva fáradoznak egy sebesült felélesztésén, türelemmel várva, míg újra kinyitja szemét.

Vagy ötven méternyire balra, Maurice megfigyelt egy sebesültvivőt, aki egy kis katonával vesződött, próbálta megállapítani, hol is érhette találat, az egyik zubbonyujjából ugyanis vékony sugárban folyt a vér. A vöröskeresztes ember végül is megtalálta a sebet, és az eret összeszorítva elállította a vérzést. Sürgős esetekben ők maguk nyújtottak első segélyt, összeillesztették az eltört csontokat, bepólyálták és rögzítették a végtagokat, hogy veszélytelenné tegyék a szállítást. A szállítás volt a legnehezebb feladat: akik még tudtak járni, azokat támogatták, a többieket, mint a kisgyereket, a karjukba vagy a hátukra vették, s azok átölelték a sebesültvivő nyakát; az is előfordult, hogy súlyosabb esetekben ketten, hárman, négyen álltak össze, s összekulcsolt kezükre ültették, vagy vállánál és lábszáránál fogva fekvő helyzetben szállították el a sebesültet. A szabályszerű hordágyak mellett mindenféle leleményes alkotmánnyal segítettek magukon, puskákból rögtönöztek hordágyat, s a borjúk vállszíjaival kötözték össze. Mindenütt látni lehetett őket a gránátok szántotta sima mezőn, amint egyedül vagy csoportosan igyekeztek előre súlyos terhükkel, s lehajtott fejjel, lábukkal a talajt tapogatva, megfontoltan, csodálatra méltó hősiességgel végezték munkájukat.

Maurice most jobbra nézett, s egy sovány, vézna fiút vett észre, törött lábú, nagy testű őrmestert cipelt a hátán, akár valami dolgos hangya, mikor nagy búzaszemet szállít; egyszerre csak mindketten felbuktak, és eltűntek egy felrobbanó gránát tüzében. Amikor eloszlott a füst, az őrmester a hátán feküdt, anélkül, hogy újabb sebet kapott volna, a sebesültvivő azonban feltépett mellkassal hevert a földön. De jött egy másik, egy másik szorgos hangya, megfordította, körülszimatolta halott fajtársát, hátára vette a sebesültet és elvitte.

Maurice Lapoulle-t ugratta.

- Nézd, ha neked jobban tetszik ez a mesterség, menj és segíts nekik.

A saint-menges-i ütegek egy ideje még dühödtebben tüzeltek, s a lövedékek egyre sűrűbben záporoztak; Beaudoin kapitány, aki továbbra is idegesen sétált a század előtt, végül is odament az ezredeshez. Igazán kár hosszú órákon át ily módon próbára tenni az emberek harckészségét, anélkül, hogy hasznosítanák őket.

- Nem kaptam parancsot - válaszolta nyugodtan az ezredes.

Újra megpillantották Douay tábornokot, amint vezérkara kíséretében arra vágtatott. Csak az imént találkozott Wimpffen tábornokkal, aki kérve kérte, hogy tartson ki; Douay úgy vélte, hogy ennyit megígérhet, ha határozott biztatást kap, hogy a jobbszárnyán fekvő illy-i kálváriát megvédik. Mert ha ezt a hadállást elvesztik, semmiért sem vállal többé felelősséget, szükségszerűen vissza kell vonulnia. Wimpffen tábornok kijelentette, hogy az 1. hadtest csapatai el fogják foglalni a kálváriát; és hamarosan észre is vették, hogy egy zuávezred szállta meg; így aztán Douay tábornok megnyugodott, és beleegyezett, hogy a Dumont-hadosztályt az erősen fenyegetett 12. hadtest segítségére küldi. De egy negyed óra múlva, miután újra megbizonyosodott balszárnya szilárdságáról, feltekintett, s nyomban felhördült, mert azt kellett látnia, hogy a kálvária megint csak üres; a zuávok eltűntek, feladták a fennsíkot, amelyet a fleigneux-i ütegek pokoli tüze amúgy is tarthatatlanná tett. Katasztrófától tartva, kétségbeesetten rohant a jobbszárnyra, de belecsöppent a menekülő Dumont-hadosztályba, amely az 1. hadtest roncsai közé keveredve, rendetlenül, rémülten vonult vissza. Az 1. hadtest ugyanis,

miután egyszer már visszahúzódott, képtelen volt újra meghódítani reggeli állásait, s Daigny-t a XII. szász hadtest, Givonne-t pedig a porosz gárda birtokában hagyva, kénytelen volt a garenne-i erdőn keresztül észak felé húzódni, azoknak az ellenséges ütegeknek a tüzében, amelyek a völgy egyik végétől a másikig minden dombtetőt megszálltak. Egyre szorosabbá vált a vasból és tűzből kovácsolt rettenetes gyűrű; a gárda egy része, keletről nyugat felé haladva, s a dombokat megkerülve nyomult Illy felé, az 5. hadtest pedig, a Saint-Menges-t megszálló 11. hadtest mögött, nyugatról kelet felé tört, már elhagyta Fleigneux-t, szemtelen vakmerőséggel egyre előbbre tolta ágyúit, s annyira biztos volt a francia csapatok tudatlanságában és tehetetlenségében, hogy meg sem várta, amíg megérkezik a tüzérséget fedező gyalogság. Dél volt, már lángba borult az egész láthatár, s mennydörgő kereszttűz zúdult a 7. és az 1. hadtestre.

S mialatt az ellenséges tüzérség ily módon készítette elő a kálvária elleni végső rohamot, Douay tábornok elhatározta, hogy még egy utolsó erőfeszítést tesz a magaslat visszafoglalására. Parancsokat osztogatott, a Dumont-hadosztály menekülői közé vetette magát, és sikerült is összeállítania egy hadoszlopot, amelyet a fennsíkra dobott. Pár percig tudta is tartani, de olyan sűrűn fütyültek a golyók, olyan fergeteges ágyútűz szakadt a kopár mezőkre, ahol egyetlen fa sem állt, hogy hamarosan pánik tört ki, s lekergette az embereket a lejtőkön, úgy görgetve őket maga előtt, mint szélvész a szalmaszálakat. De a tábornok megmakacsolta magát, s új ezredeket küldött előre.

A rettenetes lármában egy vágtatva érkező futártiszt valami parancsot kiáltott oda de Vineuil ezredesnek. Az ezredes kigyúlt arccal állt fel a kengyelben, s kardjával széles mozdulatot téve a kálváriára mutatott.

- Végre ránk kerül a sor, fiaim!... Előre, fel a dombra!

A 106-os nekilódult. Beaudoin százada az elsők közt állt fel; az emberek tréfálkozva mondogatták, hogy berozsdásodtak, hogy a föld eltömte az izületeiket. De alig tettek pár lépést, olyan heves tüzet kaptak, hogy máris be kellett ugraniuk egy útba eső futóárokba. Előre hajolva futottak tovább.

- Vigyázz, fiacskám! - ismételgette Jean Maurice-nak. - Kutyaszorító ez... Az orrod hegyét se dugd ki, mert biztosan elintéznek... És vigyázz a bőrödre, ha nem akarod, hogy kilyukasszák. Legény a talpán, aki ezt megússza!

Maurice alig hallotta, a tömeg morajától, kiabálásától, zúgott a feje. Már nem is tudta, fél-e, magával ragadta a többiek vágtatása, nem volt egyéni akarata, csak arra vágyott, hogy mielőbb felérjenek. Csupán részecskéje volt az előre törő áradatnak, s amikor az hirtelen megtorpant az árok végén eléje táruló nyílt terep előtt, őt is rögtön hatalmába kerítette a pánik, s nyomban hajlandó lett volna a menekülésre. A zabolátlan ösztön, a test lázadása volt ez, mely arra ragadta, amerre a szél fújt.

Az emberek már meg is fordultak, amikor odarohant az ezredes.

- Fiaim, csak nem akartok bánatot okozni nekem, csak nem fogtok gyáván viselkedni... Ne felejtsétek el, hogy a 106-osok még sohasem hátráltak meg! Ti lennétek az elsők, akik bemocskoljátok a zászlót...

Megsarkantyúzta lovát, elzárta a menekülők útját, mindenkihez volt egy buzdító szava, könnyektől remegő hangon beszélt Franciaországról.

Rochas hadnagyot annyira meghatotta, hogy rettenetes dühbe gurult, felemelte kardját, s mintha bot lett volna, úgy csépelte vele az embereket.

- Koszos fráterek, mindjárt a feneketekbe rúgok, úgy kergetlek fel valamennyiőtöket! Azonnal engedelmeskedtek vagy beverem a pofáját annak, aki hátat fordít!

De az ezredes irtózott attól, hogy erőszakkal, rúgásokkal hajtsák tűzbe a katonákat.

- Ne, ne, hadnagy úr, hiszen valamennyien jönnek már utánam... Ugye, nem hagyjátok, fiaim, hogy öreg ezredesetek egyedül győzködjék a porosszal?... Előre, fel a dombra!

Elindult, s csakugyan mindnyájan követték a derék katonát, aki olyan atyailag beszélt hozzájuk, hogy nem hagyhatták magára, ha nem akarták semmirekellőnek érezni magukat. Egyébként ő volt az egyetlen, aki nagy lován nyugodtan vágott át a csupasz mezőkön; emberei szétszóródtak, kis csoportokra szakadoztak, s kihasználták a legkisebb fedezéket is. A terep egyre emelkedett, jó ötszáz métert kellett megtenniük a tarlókon és a répaföldeken, mielőtt elérték a kálváriát. Szó sem volt itt szabályos rohamról, ahogy gyakorlatozás közben szokták előírásos sorokban; hamarosan egyebet sem lehetett látni, mint földhöz simuló, meggörbült, rohanó hátakat, egyedül vagy kis csoportokban mászó katonákat, akik hirtelen szöcskeugrásokkal ügyesen és ravaszul közelítették meg a tetőt. Az ellenséges ütegek nyilvánvalóan észrevették őket, a gránátok olyan sűrűn túrták fel a földet, hogy egyik robbanás a másikat követte, öt ember elesett, egy hadnagyot ágyúgolyó hasított ketté.

Maurice és Jean szerencsére egy sövényre bukkant, s észrevétlenül nyargalhatott mögötte. Egyik bajtársuk halántékát így is golyó fúrta keresztül. A lábuk elé zuhant, kénytelenek voltak félre rúgni. A halottak már nem is számítottak, túl sok volt belőlük. A csatatér borzalmai, egy sebesült, aki üvöltve, két kézzel tartotta vissza beleit, egy ló, mely törött combokkal vonszolta magát, ez az egész halálos gyötrelem is hidegen hagyta már őket. Csak a vállukat égető déli nap rettentő hevétől szenvedtek.

- De szomjas vagyok! - motyogta Maurice. - Mintha csak korom szállt volna a torkomba. Te nem érzed ezt a bűzt, ezt a perzselt gyapjúszagot?

Jean bólintott.

- Solferinónál is ilyen szag volt. Lehet, hogy a háború szaga ez... Várj, van még egy kis pálinkám, iszunk egyet.

Nyugodtan megálltak egy pillanatra a sövény mögött. De a pálinka, ahelyett, hogy csillapította volna szomjukat, csak a gyomrukat égette. Borzasztó ez az égett íz az ember szájában! És majdnem felfordultak az éhségtől, szerették volna felfalni a fél kenyeret, amely Maurice borjújában maradt; de vajon lehet-e? A sövény mentében egyre újabb katonák jöttek mögöttük, s őket is előre tolták. Végre egyetlen iramodással maguk mögött hagyták az utolsó lejtőt. Fent voltak a fennsíkon, a kálvária lábánál, a két csenevész hársfa közt álló, szél és eső verte ócska kereszt tövében.

- A kutyafáját, megérkeztünk! - kiáltotta Jean. - Csak az a kérdés, hogyan tudunk ittmaradni!?

Bizony a hely nem volt éppen barátságos, ahogy ezt Lapoulle panaszos hangon meg is jegyezte, nagy derültséget keltve az egész században. Valamennyien újra lehasaltak egy tarlóra, de azért megint csak elvesztettek három embert. Itt fent valóságos orkán tombolt, Saint-Menges-ból, Fleigneux-ből, Givonne-ból olyan tömegben hullottak a gránátok, hogy a föld szinte füstölgött, mintha heves zápor verte volna. Ezt az állást nyilvánvalóan nem lehetett sokáig tartani, hacsak a vakmerően bevetett csapatok támogatására hamarosan meg nem érkezik a tüzérség. Douay tábornok állítólag parancsot adott, hogy a tartalék tüzérség két ütege nyomuljon előre; s az emberek minden pillanatban szorongva fordultak hátra, lesték az ágyúkat, amelyek sehogyansem akartak megérkezni.

- Nevetséges, nevetséges! - ismételgette Beaudoin kapitány újra kezdve szaggatott sétáját. - Nem szabad előre küldeni egy ezredet, ha nem támogatják nyomban tüzérséggel.

Aztán észrevett egy mélyedést, és odakiáltott Rochasnak: - Nézze csak, hadnagy úr, ott megbújhatna a század.

Rochas, aki mozdulatlanul állt, vállat vont.

- Ugyan, kapitány úr, oly mindegy, hol vagyunk, mindenütt ugyanúgy folyik a tánc... A legjobb még, ha nem mozgolódunk.

De Beaudoin kapitány, aki sohasem káromkodott, most elragadtatta magát.

- De az istenfáját! Hiszen mind itt maradunk! Ölbe tett kézzel várjuk, amíg elpusztítanak?

És fejébe vette, hogy személyesen ellenőrzi, tényleg jobb-e az az állás, amelyet javasolt. De még tíz lépést sem tett, amikor eltűnt egy váratlan robbanásban, s a jobb lábát eltörte egy gránátszilánk. Hátrazuhant, s mint valami nő, akit nagy meglepetés ért, élesen fölsikoltott.

- Így kellett lenni - morogta Rochas. - Semmi értelme, hogy annyit mozogjon az ember, úgyis megkapja, amit meg kell kapnia.

Amikor az emberek látták, hogy a kapitányuk elesik, felemelkedtek; s mivel segítséget kért, és könyörgött, hogy vigyék el, Jean végül is odafutott hozzá; Maurice nyomban követte.

- Az isten szerelmére, emberek, ne hagyjatok itt, vigyetek a kötözőhelyre!

- Hát az nem lesz valami könnyű, kapitány úr... De azért megpróbálhatjuk...

Már azon tanakodtak, hogyan fogjanak hozzá, amikor a sövény mögött, amerről feljöttek, két sebesültvivőt pillantottak meg, amint feltehetőleg arra vártak, mikor lesz szükség rájuk. Erélyesen integetni kezdtek, s rá is vették őket, hogy odajöjjenek. A kapitány meg van mentve, ha sikerül elérniük a kötözőhelyet, s útközben nem esik bajuk. De az út hosszú volt, s a golyózápor egyre erősebb lett.

A sebesültvivők erősen bepólyálták Beaudoin lábát, nehogy elmozduljon, aztán összekulcsolt kezükre ültették a kapitányt, és a nyakukba vették a két karját; már vitték is, amikor de Vineuil ezredes, akit értesítettek, lovát sarkantyúzva megérkezett. Ismerte a fiatalembert, amióta az elvégezte a tisztiiskolát, szerette és most nagyon megilletődött.

- Bátorság, szegény fiam... Nem lesz semmi baj, meg fogják menteni...

A kapitány megkönnyebbülten legyintett, mintha végül is nagy bátorság szállta volna meg.

- Nem, mindegy, jobb így. Csak addig rémes, amíg az ember arra vár, amit úgysem kerülhet el.

Elvitték; a sebesültvivők szerencsére akadálytalanul elérték a sövényt, s terhükkel gyorsan haladtak mellette. Az ezredes megkönnyebbülten sóhajtott fel, amikor látta, hogy eltűnnek a liget mögött, a kötözőhely irányában.

- De ezredes úr - kiáltott fel egyszerre Maurice -, hiszen ön is megsebesült!

Csak most vette észre, hogy parancsnoka bal csizmáját vér borítja. A lövés nyilván letépte a sarkát, s a csizmaszár egyik darabját belepréselte a húsba.

De Vineuil nyugodtan lehajolt a nyeregből, s egy pillantást vetett a sarkára, amely nyilván égette, és mázsás súllyal húzta a lábszárát.

- Igen, igen - mormolta -, ezt az előbb kaptam be... Nem tesz semmit, azért még meg tudom ülni a lovat...

S még hozzátette, miközben megfordult, hogy elfoglalja helyét ezrede élén:

- Semmi baj, amíg az ember lóháton ül, s meg tud maradni a nyeregben.

Végre megérkezett a tartalék tüzérség két ütege. A szorongó emberek olyan végtelen megkönnyebbüléssel fogadták, mintha ezek az ágyúk jelentették volna a védőpajzsot, az üdvösséget, az ellenséges ágyúkat elnémító mennykövet. De különben is pompás látványt nyújtottak, ezek a csatarendben, szabályszerűen érkező ütegek: minden löveg nyomában lőszerkocsi, a hajtók a gyeplősön, kezükben az ostorhegyes kantárja, a kezelők a mozdonyszekrényen ülve, a káplárok és a tűzmesterek az előírt helyen nyargalva. Mintha díszszemlén lettek volna, olyan gonddal ügyeltek a távköz betartására, miközben, mint tompán morajló vihar, őrült iramban közeledtek a tarlón át.

Maurice, aki egy barázdában feküdt, felemelkedett, és lelkesen mondta Jeannak:

- Nézd csak, az ott baloldalt, az Honoré ütege! Megismerem az embereit.

Jean gyors mozdulattal máris visszarántotta.

- Maradj veszteg!

De az arcát a földre szorítva egyikük sem vette le többé szemét az ütegről; mindkettőjüket nagyon érdekelte az ágyúk kezelése, és erősen vert a szívük, ahogy elnézték a tüzérek nyugodt és buzgó tevékenykedését; még mindig abban bizakodtak, hogy így kivívják a győzelmet.

Balra tőlük az üteg hirtelen megállt egy csupasz földgerincen; egy percbe sem tellett az egész, a kezelők leugrottak a mozdonyszekrényekről, és lekapcsolták a lövegeket, a hajtók pedig otthagyták a tüzelőállásban levő ágyúkat, s lovaikkal félfordulatot végezve, tizenöt méterrel hátrább, arccal az ellenség felé, mozdulatlanul megálltak. Már mind a hat löveg fel volt állítva, egymástól jó messze, három szakaszban; mindegyik szakaszt egy hadnagy vezette, az egészet pedig egy sovány és nagyon magas kapitány, aki mérgesen járkált fel s alá a fennsíkon. És hallani lehetett, amint felkiált, miután gyorsan elvégezte a szükséges számításokat:

- Az irányzék ezerhatszáz méter!

A cél a Fleigneux-től balra egy cserjés mögött álló porosz üteg volt, amely rettenetes tüzével tarthatatlanná tette az illy-i kálváriát.

- Látod - kezdte újra a magyarázatot Maurice, aki képtelen volt csendben maradni -, Honoré lövege a középső szakaszban van. Most lehajol az irányzóval... Az irányzó a kis Louis; Vouziers-ban együtt ittunk vele, emlékszel?... Amott meg, aki olyan mereven ül a gyeplősön egy pompás pejparipán, az Adolphe, a baloldali hajtó...

A löveg hat kezelőjével és a tűzmesterrel, mögötte a lövegmozdony négy lovával és két lovas hajtójával, amögött a lőszerkocsi hat lóval és három hajtóval, aztán még hátrább a társzekér, a takarmányszállíttó kocsi, a tábori kovácsműhely, ez az emberekből, lovakból és hadianyagból álló egész oszlop egyenes vonalban vagy száz méternyire nyúlt hátrafelé; s ezenkívül még ott voltak a vezetéklovak, a tartalék lőszerkocsi, az elesettek pótlására szánt emberek és állatok, akik jobboldalt várakoztak, hogy ne tegyék ki magukat feleslegesen a hosszirányú tüzelésnek.

Honoré ágyújának megtöltésével foglalatoskodott. A két középső kezelő már hozta is a töltetzacskót és a lövedéket a lőszerkocsiból, ahol a káplár és a fegyvermester volt szolgálatban; az ágyúcső mellett álló két kezelő nyomban behelyezte a töltetzacskót - a gyapjúdarabba burkolt lőportöltetet -, töltőrúddal gondosan lenyomkodta, s óvatosan utánacsúsztatta a gránátot,

amelynek vezetőfelülete csikorogva súrlódott a huzagoláshoz. A másod-irányzó a piszkálótűvel gyorsan feltépte a töltetzacskót s a dörzsgyújtót átdugta a gyújtólyukon. Ezt az első lövést Honoré maga akarta beirányozni, s a lövegtalpra dőlve igazította be a lőtávolságot szabályozó csavart, közben pedig állandóan apró kézmozdulatokkal jelezte a lőirányt az irányzónak, aki mögötte állva az emelőkarral alig észrevehetően jobbra vagy balra fordította a csövet.

- Jó lesz - mondta és felemelkedett.

A nyurga kapitány kétrét görnyedve ellenőrizte az irányzékot. Minden ágyú mellett ott állt a másod-irányzó, kezében a zsinórral, készen arra, hogy megrántsa a gyúcsőbe nyúló fűrészfogú lemezt, amely meggyújtja a gyúelegyet. S tempósan követték egymást a parancsok:

- Első löveg, tűz!... Második löveg, tűz!...

Eldördült a hat lövés, az ágyúk hátragurultak, visszatolták őket, s közben a tűzmesterek megállapították, hogy a lövések túlságosan rövidre sikerültek. Újra beállították az ágyúkat, s újra ismétlődött ugyanez a művelet; ez a lassú, pontos, hidegvérrel végzett gépies munka volt az emberek harckészségének biztosítéka. A szeretett fenevad: az ágyú körül csoportosult a kis család, amelyet közös foglalkozása összekovácsolt. Az ágyú volt köztük a kötelék, ő volt az egyetlen gondjuk, érte volt minden, a lőszerkocsi, a szekerek, a lovak, az emberek. Belőle fakadt az egész üteget összetartó nagy erő, az elégedett háznép szilárdsága és nyugalma.

A 106-osok örömujjongással fogadták az első sortüzet. Végre befogják a porosz ágyúk pofáját! De aztán mindjárt kiábrándultság vett erőt rajtuk, mert észrevették, hogy a gránátok nem jutnak célba, többnyire már a levegőben felrobbannak, még mielőtt elérnék a cserjést, ahol az ellenséges tüzérség rejtőzik.

- Honoré azt mondja - kezdte újra Maurice -, hogy az övéhez képest a többi ágyú csak ócskavas... A sajátjával bezzeg együtt hálna, soha nem találnának ahhoz foghatót! Nézd csak, hogyan gyönyörködik benne, hogyan dörzsölgeti, nehogy nagyon melege legyen!

Így tréfálkozott Jeannal, s mindkettőjüket felvillanyozta a tüzérek nyugodt, tiszteletet ébresztő ügyessége. De a porosz ütegek három lövéssel belőtték magukat, s bár első kísérleteik túl hosszúra sikerültek, utána már olyan pontosan céloztak, hogy gránátjaik éppen a francia lövegekre hulltak; ez utóbbiak viszont, akárhogy próbálkoztak, sehogy sem tudtak elég messzire lőni. Honoré egyik embere, az ágyú csövénél baloldalt álló kezelő, elesett. A holttestet félretolták, s ugyanolyan gondosan, szabályosan és csöppet sem gyorsabban folytatták munkájukat. Körülöttük csapkodtak és robbantak a gránátok; de minden ágyúnál szabályszerűen ismétlődtek ugyanazok a mozdulatok: becsúsztatták a töltetzacskót és a gránátot, beállították az irányzékot, elsütötték és újra helyére tolták az ágyút; ez a munka szemlátomást annyira lekötötte az embereket, hogy észre sem vették, mi történik körülöttük.

De Maurice-t különösen a hajtók viselkedése töltötte el bámulattal: tizenöt méterrel hátrább mereven ültek a lovukon, arccal az ellenség felé. Adolphe is ott volt széles mellkasával, piros arcával, vastag, szőke bajuszával; s valóban rettenthetetlen bátorság kellett hozzá, hogy még csak meg se rebbenjen a szeme, mialatt az egyenesen feléje tartó gránátokat nézi, s közben még csak a körmét sem rágja, hogy valamivel elterelje a figyelmét. A kezelők dolgoztak, nekik volt mire gondoljanak; de a mozdulatlan hajtók csak a halált látták maguk előtt, s elég idejük volt, hogy várják s gondolkozzanak felőle. Azért kellett szembenézniük az ellenséggel, mert ha hátat fordítanak, az ellenállhatatlan menekülési ösztön talán magával ragad embert, állatot. Ha látjuk a veszélyt, dacolunk vele. Nincs ennél érthetetlenebb, sem magasztosabb hősiesség.

Most megint elvitte egy ember fejét az ágyúgolyó, az egyik lőszerkocsi két lova feltépett hassal hörgött, s az ellenséges tűz olyan gyilkos erővel zúdult tovább, hogy nyilvánvalóvá lett: ha makacsul kitartanak az állásukban, rövidesen az egész üteg kénytelen lesz elhallgatni. Ki kellett kerülni a rettenetes tűzből, bármilyen hátránnyal jár is a helyváltoztatás. A kapitány nem habozott tovább, kiadta a parancsot:

- Felmozdonyozni!

Villámgyorsan hajtották végre a veszélyes mozdulatot: a hajtók újabb félfordulatot végeztek, s visszahozták a mozdonyokat, amelyeket a kezelők a lövegekhez kapcsoltak. De közben meghosszabbodott az üteg arcvonala, s az ellenség felhasználta az alkalmat a tüzérségi tűz fokozására. Újabb három ember esett el. Az üteg sebes ügetésbe kezdett, s széles körívet írt le a szántóföldeken, majd ötven méterre jobb felé, a 106-osok túlsó oldalán, egy kis fennsíkon helyezkedett el. A lövegeket lekapcsolták, a hajtók ismét arccal az ellenség felé álltak fel, s újra kezdődött a szakadatlan tüzelés, de olyan mennydörgéssel, hogy a föld szünet nélkül remegett belé.

Maurice egyszerre csak felkiáltott. A porosz ütegek három lövéssel újra belőttek magukat, s a harmadik gránát egyenesen Honoré ágyújára esett. A tűzmester odarohant, reszkető kézzel tapogatta a friss sebet, amely kicsorbította a bronz csőtorkolatot. De az ágyút azért meg lehetett tölteni, s újra kezdődött a munka, csak előbb meg kellett tisztítani a kerekeket még egy kezelő holttestétől, akinek vére bemocskolta a lövegtalpat.

- Nem, az nem a kis Louis - gondolkodott fennhangon Maurice. - Hiszen ő éppen most irányozza be az ágyút; de mintha megsebesült volna, csak a bal karját használja... Ó, ez a kis Louis, milyen egyetértésben élhet Adolphe-fal, ha belenyugszik, hogy mint kezelő, mint gyalogos, nagyobb tanultsága ellenére is alázatosan ki kell szolgálnia a hajtót, a lovas katonát...

Jean, aki eddig hallgatott, rémült kiáltással szakította félbe:

- Semmiképpen sem bírhatják tovább, most már végük van! És csakugyan, a második állás öt percnél rövidebb idő alatt ugyanolyan tarthatatlanná vált, mint az első. A lövedékek most is ugyanolyan pontosan zuhogtak. Egy gránát összetörte az egyik löveget, megölt egy hadnagyot és két katonát. Egyetlen lövés sem veszett kárba, s ha tovább makacskodnak, rövidesen egyetlen ágyú, egyetlen tüzér sem marad, mindent elsöpör a pusztítás. Másodszor is felhangzott a kapitány kiáltása:

- Felmozdonyozni!

Újra kezdődött a művelet, a hajtók vágtattak, s újabb félfordulatot vettek, hogy a kezelők felkapcsolhassák a lövegeket. De ezúttal még be sem fejeződött a művelet, amikor egy szilánk átfúrta Louis torkát, és letépte az állkapcsát: a kis tüzér rázuhant az ágyútalpra, amelyet éppen fel akart emelni. S abban a pillanatban, hogy Adolphe megérkezett, s a fogatok oldalt fordultak az ellenségnek: vad össztűz csapott le rájuk: Adolphe feltépett mellel, kitárt karral bukfencezett le. Még rándult egyet, megragadta a másikat, és úgy is maradtak összeölelkezve, rémületesen kicsavart tagokkal, mindhalálig összepárosítva.

Az elpusztult lovak és a soraikban zűrzavart okozó gyilkos össztűz ellenére az üteg máris egy kaptatón igyekezett felfelé, és valamivel előbbre foglalt állást, néhány méternyire attól a helytől, ahol Maurice és Jean hasalt. Harmadszor is lekapcsolták a lövegeket, a hajtók megint szembefordultak az ellenséggel, s a kezelők csüggedést nem ismerve, makacs hősiességgel nyomban megindították a tüzet.

- Most már mindennek vége! - mondta Maurice, de hangja elveszett a zajban.

Mintha ég és föld összekavarodott volna. A kövek hasadoztak, a sűrű füst időnként még a napot is eltakarta. A lovak tompán, kábán lógatták fejüket a rettenetes lármában. A kapitány mindenütt jelen volt, fejjel magasodott ki a többiek közül. De egy gránát kettétépte, s mint eltört zászlórúd zuhant a földre.

De azért folytatódott, különösen Honoré lövegénél, a makacs, egyenletes ritmusú erőfeszítés. A tűzmester, rangja ellenére, beállt a többiek közé, mert már csak három kezelő maradt életben. Ő állította be az irányzékot, ő rántotta meg a dörzsgyújtót, azok hárman pedig szaladtak a lőszerkocsihoz, töltöttek, kezelték a csőtisztító kefét és a töltőrudat. Kértek ugyan új embereket és vezetéklovakat, hogy betömjék a halál vágta réseket, de azok egyre késtek, s valahogy addig is boldogulniuk kellett. Emésztette őket a düh, hogy még mindig nem érnek célt, hogy lövedékeik szinte kivétel nélkül a levegőben robbannak, s nem okoznak különösebb kárt az ellenséges ütegekben, amelyeknek szörnyű tüze olyan nagy pusztítást végez soraikban. És Honoré káromkodásba tört ki, még a becsapódás zaját is túlharsogta: micsoda balszerencse, eltört az ágyú jobb kereke. A mennydörgős mennykőbe! A törött lábú, szerencsétlen jószág az oldalára bukott, orra a földet túrja, lesántult, hasznavehetetlenné vált! Honoré keservesen sírt, reszkető kézzel ölelte át a nyakát, mintha gyöngédsége hevével akarná talpra állítani. A legjobb löveg, az egyetlen, amely legalább néhány gránáttal megtisztelte az ellenséget! Majd esztelen elszántság szállta meg: azon nyomban kicseréli a kereket, itt a tűzvonalban! Maga ment az egyik kezelővel a társzekérhez, hogy elhozza a pótkereket, s kezdetét vette a nagy mutatvány, a legveszélyesebb, ami csak csatatéren elképzelhető. Szerencsére megérkeztek végre a kért emberek és vezetéklovak, s két új kezelő is sietett a segítségükre.

De az üteget megint elhallgattatták. Lehetetlen volt tovább folytatni ezt a hősies őrültséget. Mindjárt odakiáltják a parancsot, mindjárt végleg visszavonulnak.

- Siessünk, bajtársak! - hajtogatta Honoré. - Vigyük legalább magunkkal, ne kerüljön a kezükbe!

Mindenáron meg akarta menteni az ágyúját, mintha csak zászló lett volna. De a mondatot még be sem fejezte, amikor egy gránát lesújtotta, leszakította a jobb karját, feltépte a bal csípőjét. Rázuhant az ágyúra, úgy nyúlt végig rajta, mint valami díszravatalon, emelt fejét, sértetlen és haragtól megszépült arcát az ellenség felé fordítva. Széttépett egyenruhájából egy levél csúszott ki; görcsbe ránduló ujjai még megragadták, cseppenként hullt rá a vére.

Az egyetlen életben maradt hadnagy ajkán most felharsant a vezényszó:

- Felmozdonyozni!

Egy lőszerkocsi a levegőbe repült; tűzijátékszerű sistergéssel és robbanással töltötte be a levegőt. Egy másik lőszerkocsiból meg ki kellett fogni, hogy megmenthessenek egy löveget, amelynek lovai a földön fetrengtek. És mihelyt a hajtók elvégezték a félfordulatot, s felkapcsolták a megmaradt négy ágyút, az üteg végleg elvágtatott, s csak úgy ezer méterre, a garenne-i erdő első fái mögött állt meg.

Maurice mindent látott. A borzalomtól vacogva, gépiesen hajtogatta:

- Ó, a szegény fiú, a szegény fiú!

Bánata mintha csak fokozta volna a gyomrát egyre jobban mardosó fájdalmat. Felébredt benne az éhes vadállat: ereje fogytán volt, majd meghalt éhen. A szeme elhomályosult, s már tudomásul sem vette a veszélyt, amely az ütegek kényszerű elvonulása óta ezredét fenyegette. Jelentékeny erők fenyegették, s bármely percben megtámadhatták a fennsíkot.

- Figyelj ide - mondta Jeannak -, muszáj valamit ennem... Akkor is eszem, ha utána rögtön megölnek!

Kinyitotta borjúját, reszkető két kezével megragadta a kenyeret, és mohón beleharapott. Körülötte fütyültek a golyók, két gránát robbant pár méternyire. De számára már semmi sem létezett, csak éhsége, amelyet mindenképpen ki kellett elégítenie.

- Kérsz, Jean?

A másik kábultan, tágra nyílt szemmel nézte; az ő gyomrát is ugyanaz a kín gyötörte.

- Igen, kérek, vigye el az ördög, nagyon éhes vagyok.

Megosztoztak; mohón falták a kenyeret, semmivel sem törődtek, amíg egy harapásnyi is volt belőle. S csak aztán vették észre ezredesüket, nagy lován, véres csizmájában. A 106-os ezredet minden oldalról átkarolás fenyegette. Egyes századok már menekültek is. De Vineuil sem tehetett mást, engedett az árnak, kardját felemelte, és könnyes szemmel kiáltotta:

- Fiaim, már csak az Isten segíthet rajtunk, aki eddig nem szólított magához!

Menekülő csoportok vették körül, s eltűnt egy mélyedésben.

Jean és Maurice egyszerre csak a sövény mögött találta magát a század maradványaival; azt sem tudták, hogyan kerültek oda. Legfeljebb negyvenen maradhattak Rochas hadnagy parancsnoksága alatt; velük volt a zászló is, a tiszthelyettes éppen most tekerte rá a selymet a rúdra, hogy megmenthesse. A sövény végéig rohantak, majd bevetették magukat egy lankás domboldal kis fái közé, s Rochas parancsára újra kezdték a tüzelést. A csatárláncot alkotó, fedezékben meghúzódó katonák itt megvethették a lábukat: jobb felől különben is nagy lovas egységek vonultak fel, s támogatásukra több ezredet dobtak a tűzvonalba.

Maurice csak most értette meg a lassú, ellenállhatatlan bekerítő mozdulatot, amely már végéhez közeledett. Reggel látta, hogyan törnek elő a poroszok a saint-albert-i szorosból, hogyan érik el Saint-Menges-t, majd Fleigneux-t; most pedig hallotta, hogy a garenne-i erdő mögött eldördülnek a gárda ágyúi, s észrevette, hogy a givonne-i dombok felől is német egyenruhák közelednek. Még pár perc és bezárul a kör, a gárda kezet nyújt az V. hadtestnek, s élő fallal, a tüzérség villámokat szóró abroncsával veszi körül a francia hadsereget. Bizonyára ennek a menetelő falnak az áttörésére akartak tenni még egy utolsó, kétségbeesett kísérletet, s ezért gyülekezett egy terephajlatban rohamra készen a tartalék lovasság egyik hadosztálya, Margueritte tábornoké. Eleve kudarcra ítélt, halálos rohamra készülődtek Franciaország dicsőségéért. És Maurice, akinek eszébe jutott Prosper, tanúja lett ennek a rettenetes látványnak.

Prosper már hajnal óta egyebet sem tett, csak állandóan az illy-i fennsík egyik végétől a másikig lovagolt. Hajnalban ébresztették őket, de nem kürtszóval, hanem egyenként; a kávét is nagy mesterkedések közepette főzték, köpenyükkel takarták el a tüzet, nehogy a poroszok gyanút fogjanak. Azóta semmit sem tudtak meg, csak az ágyúszót hallották, s a füstöt meg a távolban vonuló gyalogságot látták, de a csatáról, a csata jelentőségéről és kimeneteléről fogalmuk sem lehetett, mert a tábornokok teljes tétlenségben tartották őket. Prosper már majd összeesett az álmosságtól. Rengeteget szenvedett a kényelmetlenül eltöltött éjszakáktól, a felgyülemlett fáradtságtól, s lován zötykölődve ellenállhatatlan aluszékonyság vett erőt rajta. Már hallucinálni kezdett, látta magát, amint a földön, egy kavicságyon horkol, majd fehér huzatú kényelmes ágyban alszik. Egy-egy percre valóban el is aludt a nyeregben, s magatehetetlenül, vaktában ügetett tovább. Hasonló esetben egyes bajtársai le is bukfenceztek lovukról. Olyan elgyötörtek voltak, hogy már a trombitaszóra sem ébredtek fel: rugdosni kellett őket, hogy talpra álljanak, valóban magukhoz térjenek.

- De mi a fenét, mi a fenét akarnak velünk? - mondogatta Prosper, hogy lerázza magáról ezt az ellenállhatatlan bágyadtságot.

Hat óra óta dörgött az ágyú. Amikor felkapaszkodtak egy dombra, mellette két bajtársát ölte meg egy gránát: valamivel távolabb három másik is a földre zuhant, azt sem tudták, honnan jöttek a golyók, amelyek végeztek velük! Kétségbeejtő volt ez a felesleges és veszélyes katonai parádé keresztül-kasul a csatatéren. Végre, úgy egy óra tájban, megértette, hogy most már legalább tisztességesen akarják legyilkoltatni őket. Az egész Margueritte-hadosztály - három ezred afrikai vadász, egy franciaországi vadászezred és egy huszárezred - egy terep-hajlatban gyülekezett, valamivel a kálvária alatt, az úttól balra. Kürtjel harsant: „Lóról!". S felhangzott a tisztek parancsszava:

- Meghúzni a hevedereket, biztosítani a málnát!

Prosper leszállt lováról, kinyújtózkodott, és megsimogatta Zéphirt. Ez a szegény Zéphir ugyanúgy eltompult, mint a gazdája, kimerült attól az ostoba feladattól, amit rákényszerítettek. Ráadásul rengeteg holmit kellett cipelnie: a nyeregtáskában fehérneműt, a táskán összegön-gyölt köpenyt, a nyereg mögött vászonzubbonyt és nadrágot, zabostarisznyát, a letisztító szerszámokkal, rajta keresztben élelmiszeres zsákot, nem is számítva a kecskebőrtömlőt, a kulacsot és a csajkát. A lovas szívét elfogta a gyöngéd szánakozás, mialatt megszorította a hevedereket, és meggyőződött róla, hogy mindent jól rögzített.

Nehéz pillanat volt ez, Prosper, aki nem volt gyávább, mint bárki más, rágyújtott egy cigarettára, annyira kiszáradt a szája. Roham előtt mindenki elmondhatja: „Ezúttal ott maradok!" Öt vagy hat percig várakoztak: azt beszélték, hogy Margueritte tábornok előre ment felderíteni a terepet. Vártak hát. Az öt ezred három oszlopban állt fel, mindegyik oszlop hét svadron mélységben, hogy legyen mit falni az ágyúknak.

Egyszerre felharsantak a kürtök: „Lóra!" S szinte ugyanabban a pillanatban már újabb kürtjelzés hangzott: „Kardot ránts!"

Az ezredparancsnokok már vágtattak is, hogy elfoglalják harci posztjukat huszonöt méterrel az arcvonal előtt. A kapitányok már a helyükön voltak, az embereik élén. És halálos csendben újra megkezdődött a várakozás. Semmi nesz, még egy sóhaj sem hallatszott a tűző napon. Csak a szívek vertek. Még egy parancs csak, az utolsó, s ez a mozdulatlan tömeg nekilódul, és viharsebesen tör előre.

De ebben a pillanatban a domb tetején megjelent egy tiszt, lóháton, sebesülten, két ember támogatta. Eleinte nem ismerték fel. Aztán moraj támadt, s dühös kiáltozássá erősödve terjedt tovább. Margueritte tábornok volt a sebesült, akinek jobb és bal arcát átfúrta a halálthozó golyó. Nem tudott beszélni, csak a karjával mutogatott az ellenség felé.

A kiáltozás egyre erősödött.

- A tábornokunk... Bosszúljuk meg, bosszúljuk meg!

Ekkor az első ezred parancsnoka a kardját magasba emelve, mennydörgő hangon kiáltotta:

- Rajta!

Megszólaltak a kürtök, s a tömeg, előbb csak ügetve, nekilódult. Prosper az első sorban volt, de majdnem egészen szélről, a jobbszárnyon. Mindig a közép a legveszélyesebb, mert az ellenség ösztönösen odazúdítja a tüzet. Amikor felértek a tetőre, a kálváriához, s a túlsó oldalon megindultak lefelé, a széles síkságon egész tisztán látta a körülbelül ezer méterre levő porosz négyszögeket, amelyek ellen a roham irányult. Egyébként úgy ügetett, mint aki álmodik, könnyűnek érezte magát s szinte lebegett, akár az alvók, az agya is szokatlanul üres

volt, egyetlen gondolata sem maradt. Mint egy gép, amelyet ellenállhatatlan erő hajt. S közben hallotta, amint egyre azt kiáltozzák: „Zárkózz! Zárkózz!", hogy a lehető legszorosabbra zárják soraikat, s gránit keménységű tömbbé váljanak. Majd amikor ügetésük gyorsult, s veszett vágtába csapott át, az afrikai vadászok arab szokás szerint vad kiáltásokban törtek ki, így vadították paripáikat. Most már úgy száguldottak, mint az ördögök, pokoli tempóban, dühödten vágtattak, s őrült kiáltozásukat jégesőre emlékeztető zajjal kísérték a fémholmikon, a csajkákon, a kulacsokon, az egyenruhák és lószerszámok rézveretein kopogó golyók. De ez a jégeső orkánszerű szelet és földet reszkettető villámokat hozott, s égett gyapjú szagát, verítékező állatok bűzét hagyta maga után.

Ötszáz métert tettek meg, amikor Prosper mindent elsöprő, félelmetes kavargásba került s már-már lebukott, de megragadta Zéphir sörényét, és visszatornászta magát a nyeregbe. A centrum megingott, mert át- meg átlyuggatta, bezúzta a puskatűz, a két szárny pedig kavarogva húzódott vissza, hogy új lendületet vehessen. Az első svadron megsemmisült; ez elkerülhetetlen és előre látható volt. Az elpusztult lovak eltorlaszolták az utat; némelyik azonnal szörnyethalt, mások vad haláltusában vergődtek: a ló nélkül maradt lovasok minden erejüket megfeszítve szedték kurta lábukat, hogy másik lovat találjanak. A síkságot már halottak borították, sok ló vágtatott gazdátlanul, de magától is visszatért a csatarendbe, hogy ismét őrült iramban rohanjon a tűzbe, mintha csak vonzaná a puskapor szaga. És folytatódott a roham, a második svadron fokozott dühvel tört előre, az emberek lovuk nyakára dőltek, s térdükön kaszabolásra készen tartották kardjukat. Újabb kétszáz métert tettek meg fülsiketítő, viharos üvöltözés közben. De a golyók megint réseket vágtak a centrumba, emberek és állatok estek össze, s kibogozhatatlanul összekeveredett hulláikkal megállították a száguldást. A második svadront is lekaszálták, megsemmisítették, és sor került az utána következőkre.

Amikor hősies makacssággal megindult a harmadik roham is, Prosper franciaországi vadászok és huszárok közé sodródott. Az ezredek már összekeveredtek, s egyetlen óriási hullámot alkottak, hogy szüntelenül megtörve és újra nekilendülve mindent elsodorjanak, ami az útjukba akad. Prospernek már fogalma sem volt róla, mi történik, rábízta magát lovára, a derék Zéphirre, amelyet annyira szeretett, s amelyet egy fülén kapott seb szemlátomást megvadított. Most a centrumban volt, lovak ágaskodtak és zuhantak le körülötte, emberek hulltak a földre, mintha szélroham döntötte volna le őket, mások pedig, akikkel egy pillanat alatt végzett a golyó, a nyeregben maradtak, és üres tekintettel rohamoztak tovább. Ezúttal újabb kétszáz métert nyertek, de megint halottakkal és haldoklókkal borított tarló maradt mögöttük. Egyik-másik katona feje belefúródott a földbe. Mások a hátukra estek, s szemgödréből kidagadó szemük rémülten meredt a napra. Egy nagy fekete állat, egy feltépett hasú tiszti ló hiába próbált újra talpra állni, két mellső lába belegabalyodott a beleibe. A fokozódó tűzben a szárnyak újra kavarogni kezdtek, visszahúzódtak, s elkeseredetten megint támadásba lendültek.

Végül is a negyedik svadron, a negyedik roham tört be a porosz vonalakba.

Prosper magasra emelt karddal csapkodott a sisakokra, a sötét egyenruhákra, amelyeket csak ködösen látott. Folyt a vér, s ő észrevette, hogy Zéphirnek is véres a szája; azt képzelte, attól, hogy beleharapott az ellenség soraiba. Körülötte olyan lárma volt, hogy már azt sem hallotta, amit ő maga ordított, pedig majd kiszakadt a torka az üvöltözéstől. De az első porosz vonal mögött egy második volt, aztán egy harmadik, egy negyedik. Hiábavaló volt a hősiesség, ez az embersűrű, akár a magas fű, elnyelte a lovakat és lovasokat. Hiába kaszálták, mindig maradt belőle. Olyan vadul tüzeltek rájuk közvetlen közelből, hogy lángra lobbantak az egyenruhák. Minden elmerült, minden elsüllyedt a szuronyok, az átdöfött mellek és a kettéhasított koponyák tengerében. Az ezredek elvesztették állományuk kétharmadát, s a híres rohamból

nem maradt más, csak a dicsőséges téboly, hogy megkísérelték. És Zéphir, akit szügyén ért egy golyó, hirtelen összerogyott, maga alá temetve Prosper jobb csípőjét, a legény olyan heves fájdalmat érzett, hogy elvesztette eszméletét.

Maurice és Jean, akik figyelemmel, kísérték a svadronok hősies vágtáját, dühösen kiáltottak fel:

- Az istennyilába! Hiába itt a bátorság!

S a bozótban kuporogva tovább lövöldöztek a kerek kis dombon, ahol a század csatárláncban helyezkedett el. Rochas maga is felszedett egy puskát, azzal tüzelt. De az illy-i fennsík most már végleg elveszett, a porosz csapatok mindenfelől elözönlötték. Körülbelül két óra lehetett, megtörtént a csatlakozás, egyesült az V. hadtest és a gárda, bezárult a kör.

Jean egyszerre csak hanyatt esett.

- Én megkaptam - hebegte.

Mintha erős kalapácsütést mértek volna a feje búbjára. Tépett csákója, amelyet a lövés elsodort, mögötte feküdt. Először azt hitte, hogy felnyílt a koponyája, és kilóg az agyveleje. Pár másodpercig nem is mert odanyúlni, mert biztos volt benne, hogy úgyis lyukat talál. S amikor mégis megkockáztatta, sűrű, vörös vér ragadt az ujjara. Ez úgy megrázta, hogy elájult.

Rochas éppen ebben a pillanatban adott parancsot a visszavonulásra. Már csak két vagy háromszáz méterre volt tőlük egy porosz század. Az a veszély fenyegette őket, hogy fogságba esnek.

- Ne siessetek, nyugodtan forduljatok hátra, lőjetek közébük... Gyülekező a kis falon túl!

De Maurice kétségbeesett.

- Hadnagy úr, csak nem hagyjuk itt a káplárunkat!

- Mit akar vele? Ő már megkapta a magáét!

- De nem, nem, hiszen lélegzik... Vigyük magunkkal!

Rochas vállat vont, mint aki azt akarja mondani, hogy az ember nem vesződhetik minden elesettel. A csatatéren már nem számítanak a sebesültek. Maurice Pache-hoz és Lapoulle-hoz fordult.

- Ugyan segítsetek már. Én nem bírom egyedül.

De azok nem hallgattak rá, nem is hallották, az önvédelem ösztönének lázában csak saját magukra gondoltak. Térden csúszva, majd vágtatva tűntek el a kis fal irányában. A poroszok már csak száz méternyire voltak.

Maurice dühében sírva egyedül maradt az eszméletlen Jeannal; a karjába kapta, megpróbálta elcipelni. De csakugyan nagyon gyönge és vézna volt, s ráadásul a fáradtság és az aggodalom is kimerítette. Nyomban megingott, és terhével együtt felbukott. Ha legalább egy sebesültvivőt látna! Tébolyult tekintettel nézett körül; úgy tűnt neki, hogy lát egyet a menekülők közt, vadul integetni kezdett. De senki sem jött vissza. Utolsó erejét összeszedve emelte fel újra Jeant, és sikerült is megtennie vagy harminc lépést; de egy gránát robbant mellettük, s már azt hitte, hogy mindennek vége, hogy ő is meghal bajtársa testén.

Aztán lassan felemelkedett. Megtapogatta magát, sehol semmi, még csak egy karcolás sem. Miért is nem menekül? Még nincs késő, pár ugrással még elérheti a kis falat, és mentve van. Megint őrült félelem fogta el. Már nekilódult, futni kezdett, amikor a halálfélelemnél is erősebb érzés állította meg. Nem, ezt nem teheti, nem hagyhatja el Jeant! A saját húsából

kellett volna kivágnia egy darabot, lelke legmélyéből, élete gyökeréből fakadt az a testvéri szeretet, amely ezt a parasztot összefűzte vele. Talán még a világ első napjaiban keletkezett testvériségük, s most mintha megint csak ketten maradtak volna, egyikük sem mondhatott le a másikról, ha nem akart önmagáról is lemondani.

Ha egy órával előbb Maurice nem ette volna meg azt a darab kenyeret az ágyútűzben, sohasem lett volna annyi ereje, hogy megtegye, amit most tett. Később nem is tudott rá visszaemlékezni, hogy is volt. Bizonyára vállára vette Jeant, s a tarlón és a bozót közt vonszolva magát hússzor is újrakezdte, minden kőbe belebotlott, s mégis mindig újra felegyenesedett. Ellenállhatatlan akarat költözött belé, olyan erő szállta meg, hogy egy hegyet is elvitt volna. A kis fal mögött megtalálta Rochas-t és a raj pár katonáját, akik egyre lövöldöztek, s védték a zászlót, amelyet a tiszthelyettes a hóna alatt tartott.

A hadtestekkel nem közölték, hogy sikertelenség esetén melyik úton vonuljanak vissza. Ebben a gondatlanságból eredő zűrzavarban minden tábornok a maga kedve szerint járt el, s a győzedelmes német seregek rettenetes ölelése elől már valamennyien Sedan felé húzódtak vissza. A 7. hadtest második hadosztálya meglehetős rendben hátrált, de a többi hadosztály maradványai, az 1. hadtest csapatai közé keveredve, iszonyatosan tolongva hömpölyögtek a város felé, haragos és rémült áradatként sodorva magukkal embert, állatot.

E percben Maurice örömmel vette észre, hogy Jean kinyitotta szemét; s mikor a közeli patakhoz szaladt, hogy megnedvesítse arcát, nagy meglepetésére újra megpillantotta a reggel látott parasztot, aki tőle jobbra, egy félreeső völgyben, amelyet meredek domboldalak védtek, az eke elé fogott nagy fehér lovát hajtva most is komótosan szántogatott. Miért veszítsen egy napot? Ha harcolnak is, azért csak sarjad a búza, és folyik tovább az élet.

VI

A magasan fekvő teraszon, ahová azért mászott fel, hogy képet kapjon a helyzet alakulásáról, Delaherche-et végül megint gyötörni kezdte a kíváncsiság. Látta ugyan, hogy a gránátok a város fölött röpködnek, s az a három-négy lövés, amely szétrombolta néhány közeli ház tetejét, csak azért dördült el, mert a poroszok olykor-olykor viszonozni akarták a Palatinat-erőd lassú és hatástalan tüzelését. A csata alakulásából azonban semmit sem látott, pedig látni, tudni akart, gyötrelmes kíváncsiságát csak fokozta a félelem, hogy a katasztrófában vagyonát és életét veszthetí. Lesietett hát a lépcsőn, a német ütegek felé irányított távcsövet pedig otthagyta a teraszon.

Lent azonban meglátta, mi történik a gyárudvaron, s egy pillanatra megtorpant. Egy óra felé járt az idő, s a tábori kórházat már zsúfolásig megtöltötték a sebesültek. A kapu alatt szakadatlan sorban gördültek a kocsik. Elfogytak már az előírásos két- és négykerekű sebesültszállítók is. Egymást követték a tüzérségi társzekerek, takarmányszállító szekerek, szerkocsik, mindenféle jármű, amit csak össze lehetett szedni a csatatéren; végül már a tanyákról elrekvirált parasztszekerek és kordék is sorra kerültek; ezeket összefogdosott gazdátlan lovak húzták. S mind-mind tele volt sebtében bepólyált emberekkel, akiket a kötözőhelyekről irányítottak ide. Borzalom volt látni a szerencsétleneket: egyesek arca zöldes sápadt volt, mások kékre váltan a vértolulástól; sokan ájultan hevertek, de akadtak, akik hangosan jajveszékeltek; olyan is volt, aki egészen elkábult, és riadt szemmel hagyta rá magát az ápolókra, mások az első érintésre görcsösen összerándultak és kiszenvedtek. Máris olyan nagy volt a zsúfoltság, hogy az alacsony, de tágas kórterem valamennyi matraca kevésnek bizonyult, s Bouroche ezredorvos parancsára igénybe vették az egyik sarokban nagy mennyiségben felhalmozott szalmát is. Az ezredorvos és munkatársai egyelőre még győzték az operálást. Csupán egy újabb asztalt kértek, derékaljat és viaszosvásznat dobtak rá, és beállították a műtőnek használt pajtába. Az egyik felcser gyors mozdulattal dugta a sebesültek orra alá a kloroformmal átitatott kendőt. Villogtak a keskeny acélkések, a csontfűrészek halk, ráspolyozásra emlékeztető hangot hallattak, időnként sugárban fröcsköltfel a vér, de a vérzést nyomban elállították. Állandóan hozták-vitték a pácienseket, s a szüntelen jövés-menésben arra is alig maradt idő, hogy szivaccsal sebtében végigtöröljék a viaszosvásznat. A gyepszőnyeg végében, a zanótcserjék mögött volt az ideiglenes hullaház, oda hordták a halottakat, oda vetették a levágott lábakat és karokat is, meg a műtőasztalokon maradt húsfoszlányokat, csontszilánkokat.

Delaherche-né és Gilberte az egyik nagy fa alá húzódott, már nem győzték a pólyát tekerni. Bouroche, aki lángoló arccal, vértől vörös kötényben éppen arra jött, egy halom gyolcsot dobott oda Delaherche-nek, és rákiáltott:

- Fogja! Csináljon már valamit, hadd vegyük hasznát végre!

De a gyáros tiltakozott.

- Bocsánat, nekem hírekért kell mennem. Azt sem tudom, hol áll a fejem.

Aztán futó csókot nyomott felesége hajára:

- Szegény Gilberte-em, ha arra gondol az ember, hogy egyetlen gránát mindent lángba boríthat itt! Szörnyűség!

A fiatalasszony roppant sápadt volt. Felpillantott, körülnézett, megremegett. Aztán belülről jövő, örök mosolya ismét felcsillant ajkán.

- Igazán borzasztó ez a sok szerencsétlen, akit amputálnak... Nem is értem, hogy nem ájulok el.

Delaherche-né látta, hegy a fia megcsókolta a fiatalasszony haját. Már-már tiltó mozdulatot tett, mert eszébe jutott a másik, az a férfi, aki az éjjel nyilván ugyancsak csókokkal borította ezeket a fürtöket. De öreg keze megremegett, és csak ennyit suttogott:

- Mennyi szenvedés, uram teremtőm! Az ember meg is feledkezik a saját bajáról.

Delaherche még futtában elmagyarázta, hogy mindjárt visszatér biztos hírekkel, aztán elment. Már a Maqua utcában meglepte, mennyi fegyvertelen, rongyos egyenruhájú, porlepett katona özönlik vissza a csatatérről. De hiába próbálta faggatni őket, egyikükből sem bírt pontosabb felvilágosítást kihúzni; egyesek zavart arccal felelték, hogy semmit sem tudnak; mások meg olyan hosszadalmasan, olyan eszeveszetten hadonászva, olyan szertelen szavakkal válaszoltak, mintha nem lennének észnél. Így hát gépiesen ismét a megyeháza felé indult, s közben arra gondolt, hogy amúgy is oda fut be minden hír. Éppen a Kollégium téren vágott át, amikor két ágyú - feltehetőleg ennyi maradt csak meg az egyik ütegből - vágtatva bekanyarodott, és kikötött a járda mellett. A Fő utcában kénytelen volt megállapítani, hogy a várost kezdik elárasztani az első menekülők: három gyalogos huszár egy cipón osztozkodott egy kapualjban, két másik pedig, kötőféken vezetve lovát, lassú léptekkel haladt, és fogalma sem volt róla, hol talál istállót; zaklatott tisztek szaladgáltak összevissza, és szemlátomást nem tudták, hova igyekeznek. A Turenne téren egy tiszthelyettes azt tanácsolta Delaherche-nek, hogy ne maradjon ott, mert a térre sűrűn hullanak a gránátok, egy repeszdarab éppen az elébb törte össze a Pfalzot meghódító nagy hadvezér szobrának rácskerítését. S valóban, míg sietve haladt a Megyeház utcában, a gyáros maga is látta, amint két lövedék rettenetes recsegés-ropogás közepette felrobban a Meuse hídján.

Már a portásfülke előtt álldogált, s azon töprengett, milyen ürüggyel szólítsa meg, hogyan faggassa ki valamelyik szárnysegédet, amikor egy fiatal hang megszólította:

- Jöjjön be gyorsan, Delaherche úr!... Nem jó odakint ácsorogni.

Rose volt az, aki a gyárában dolgozott. Lám, erre nem is gondolt. Pedig az ő segítségével most majd megnyílik előtte minden ajtó. Bement a portásfülkébe, és elfogadta a felkínált széket.

- Képzelje csak, a mama egészen belebetegedett, le is feküdt. A papa meg nemzetőr a fellegvárban: így aztán, mint látja, egyedül maradtam... Az előbb a császár újra meg akarta mutatni, milyen bátor; megint nekivágott, de csak az utca végéig, a hídig jutott. Ott egy gránát robbant előtte, és megölte egyik lovászának a lovát. Erre visszajött... Mi mást is tehetett volna, nem igaz?

- Akkor maga azt is tudja, hogyan állunk... Mit mondanak a tiszt urak?

A lány meglepetten pillantott rá. Vidám üdeségével, selymes hajával, tiszta gyermekszemével buzgón sürgött-forgott a borzalmak közepette, amelyekből vajmi keveset értett.

- Semmit sem tudok... Dél felé felvittem egy levelet Mac-Mahon marsallnak. A császár éppen nála volt... Vagy egy óra hosszat voltak együtt, zárt ajtók mögött, a marsall az ágyban, a császár egy széken, az ágy mellett... Ezt biztosan tudom, mert láttam őket, amikor ajtót nyitottak.

- És mit mondtak egymásnak?

A lány megint ránézett a gyárosra, s nem tudta visszafojtani nevetését.

- Nem tudom, honnan tudhatnám? A világon senki sem tudja, mit mondhattak egymásnak.

Hát persze! Delaherche egy mentegetőző mozdulattal kért elnézést az ostoba kérdésért. Mégis izgatta ez a legfelső szinten lefolyt megbeszélés. Bizonyára rendkívül érdekes volt! Vajon mit végezhettek?

- A császár azóta már vissza is ment a dolgozószobájába - folytatta Rose -, és most két tábornokkal tanácskozik, akik a csatatérről érkeztek…

Elhallgatott, s a lépcsőfeljáró felé tekintett.

- Nézze csak, éppen ott jön az egyik... Meg a másik is!

A gyáros kisietett s felismerte Douay és Ducrot tábornokokat, akik a lovuk felé tartottak. Nyeregbe ültek és elvágtattak. Mindketten ugyanazzal a céllal, de külön-külön jöttek ide, közölték a császárral, hogy az illy-i fennsík feladása miatt a csata elveszett. Pontos részletekkel is szolgáltak: a minden oldalról körülvett hadsereget és Sedan városát szörnyű katasztrófa fenyegeti.

A császár pár percig hallgatagon, betegesen tétova léptekkel járkált dolgozószobájában. Nem volt vele más, csak egyetlen szárnysegéd, aki némán állt az egyik ajtó előtt. A császár fáradhatatlanul rótta a kandalló és az ablak közti utat, feldúlt arca idegesen rángatózott. Háta még a szokásosnál is jobban meggörnyedt, mintha egy egész összeomló világ zúdult volna rá; duzzadt pillájú, megtört szeme annak a fatalistának lemondását tükrözte, aki a végzet ellen folytatott játszmában már az utolsó tétet is elvesztette. De valahányszor elment a félig nyitott ablak előtt, reszketve meg-megállt egy pillanatra.

Egyszer felemelte erőtlen kezét, és ezt suttogta:

- Ó, ez az ágyú, ez az ágyú... már reggel óta hallgatom!

A marfée-i és frénois-i ütegek dörgése itt valóban roppant erősen hallatszott. Az ablakok, sőt még a falak is remegtek ettől a kitartó, szakadatlan, idegtépő bömbölléstől. A császárnak óhatatlanul arra kellett gondolnia, hogy a harc már kilátástalan, hogy bűn minden további ellenállás. Minek tovább ontani a vért, miért hagyják, hogy a gránátok újabb testeket roncsoljanak szét, újabb fejeket tépjenek le, újabb halottakkal szaporítsák a síkságon fekvő holttestek számát? Ha úgyis legyőzték őket, ha úgyis vége mindennek, akkor miért mészároltassák le magukat? Így is elég borzalom, elég fájdalom kiált az égre!

A császár újra megállt az ablak előtt, és reszketve emelte fel a kezét.

- Ó, ez az ágyú, ez az ágyú, csak nem akar elhallgatni! Lehet, hogy e szörnyű látomás, a bűnei miatt ezrével heverő véres hullák látványa ráébresztette rettenetes felelősségére; az is lehet, hogy csak az ellágyuló, könyörületes szív szólalt meg ebben az álmodozóban, ebben a derék emberben, aki oly sokat ábrándozott az emberiség boldogulásáról. S mialatt a könyörtelen sors szalmaszálként sodorta el minden földi javát, ő a többieket siratta, s majd beleőrült a végeérhetetlen, értelmetlen mészárlásba, amelyet már képtelen volt elviselni. A kegyetlen ágyúdörgés szinte fojtogatta, egyre betegebbé tette.

- Ó, ez az ágyú, ez az ágyú! Hallgattassátok el azonnal, de azonnal!

S a császár, akinek már nem is volt trónja, mert hatalmát átruházta a régenscsászárnéra: a hadvezér, aki már nem is vezette seregeit, mert a főparancsnoksággal Bazaine marsallt bízta meg, most hatalma tudatára ébredt, s ellenállhatatlan szükségét érezte, hogy még egyszer, utoljára uralkodó legyen. Châlons óta meghúzódott a háttérben, egyetlen parancsot sem adott, beletörődött abba is, hogy névtelennek, alkalmatlannak, hasznavehetetlennek tudja magát, akit terhes poggyászként cipelnek a csapatok málhái között. Csak a vereség hatására ébredt fel

benne a császár, s elhangzott az első, az egyetlen parancs, amelyet szánakozó, rémült szíve diktált: tűzzék ki a fehér zászlót a fellegvárra, kérjenek fegyverszünetet.

- Ó, ez az ágyú, ez az ágyú!... Keressen egy lepedőt, abroszt, akármit! Fusson, mondja meg, hogy hagyják abba a tüzelést!

A szárnysegéd sietve távozott, a császár folytatta értelmetlen útját a kandalló és az ablak közt, az ütegek pedig tovább dörögtek, megreszkettették az egész házat.

Odalent Delaherche még mindig Rose-zal beszélgetett, amikor az ügyeletes őrmester odafutott hozzájuk.

- Kisasszony, képtelenség bármit is megtalálni, egyetlen cselédlányt sem látok sehol... Nincs egy darab vászna, valami fehér vászonneműje?

- Jó lesz egy asztalkendő?

- Nem, nem, az nem elég nagy... Adjon inkább egy fél lepedőt.

A szolgálatkész Rose máris szaladt a szekrényhez.

- Csakhogy nincs ám félbevágott vásznam... Egy nagy darab fehér vászon kellene, ugye? Nincs itt semmi efféle... Várjon csak, megtenné az abrosz is?

- Abrosz? Nagyszerű! Éppen az kell.

S távoztában még hozzátette:

- Fehér zászló lesz belőle, kitűzzük a fellegvárra, békét kérünk... Köszönöm szépen, kisasszony.

Delaherche-ben, ha nem is akarta, fellobbant az öröm. Csakhogy nyugalmuk lesz végre! De a következő pillanatban hazafiatlannak találta örömét, és megpróbálta fékezni. Szíve mégis megkönnyebbülten vert, amikor meglátott egy ezredest és egy kapitányt, akik az őrmester kíséretében sietős léptekkel távoztak a megyefőnökségről. Az ezredes hóna alatt ott volt az összegöngyölt abrosz. A gyáros elhatározta, hogy utánuk megy, és elbúcsúzott Rose-tól, aki nagyon büszke volt rá, hogy ő adta a fehér vásznat. Ebben a percben kettőt ütött az óra.

A városháza előtt Delaherche-et elsodorta egy csomó rémült katona, akik Cassine külváros felől érkeztek. Szem elől vesztette az ezredest, s lemondott róla, hogy megnézze, miként tűzik ki a fehér zászlót. Úgysem engednék be a vártoronyba; meg azt is meghallotta közben, hogy találat érte a kollégiumot, s újra elfogta a nyugtalanság: lehet, hogy amióta eljött, már ki is gyulladt a gyára. Szaladni kezdett, megint lázas izgalom hajszolta, futnia kellett, hogy levezesse. De az utcákat csoportokba verődött katonák állták el, minden útkereszteződésnél újabb akadályok tornyosultak elébe. Csak a Maqua utcába érve sóhajtott fel megkönnyebbülten, amikor meglátta, hogy házának roppant homlokzata teljesen ép, sehol egy füstfelhő, sehol egy szikra. Belépett, és már messziről odakiáltott az anyjának és feleségének:

- Minden rendben, kitűzik a fehér zászlót, abbahagyják az ágyúzást!

Aztán megtorpant, mert a tábori kórház borzalmas látványt nyújtott.

A tágas szárítóban, amelynek nagy ajtaját nyitva hagyták, nemcsak a matracok voltak elfoglalva egytől-egyig, de a terem végében felhalmozott almon sem maradt hely. Már az ágyak közé is szalmát kezdtek szórni, s szorosan egymás mellé fektették a sebesülteket. Már csaknem kétszázra rúgott a számuk, s még egyre hozták őket. A széles ablakok ragyogó világosságot vetettek az összezsúfolt szenvedők tömegére. Olykor, egy-egy hirtelen mozdulat nyomán, önkéntelen sikoly tört fel. Halálhörgés szállt a nyirkos levegőben. A terem legmélyéről

végeérhetetlen, halk, csaknem éneklő jajgatás hallatszott. Különben, mély csend volt, s mint valami halottas szobában, lemondó kábultság, komor csüggetegség uralkodott, amit csak a szanitécek lépte vagy suttogása tört meg. A ronggyá tépett köpenyek, a szakadt nadrágok nem fedték el a csatatéren sebtében bepólyált vagy olykor be sem kötözött sebek borzalmát. A szétzúzott, vérző lábakon még rajta volt a cipő. A térdekről és könyökökről, amelyeket mintha kalapácsütésekkel törtek volna össze, tehetetlen végtagok csüngtek. Szétmorzsolt kezeket lehetett látni, meg ujjakat, amelyek már csak darabka bőrön fityegtek. Nyilvánvalóan ezek voltak a leggyakoribb sebek: törött lábak és karok, fájdalomtól merev, ólomnehéz végtagok. De aggasztóbb volt azoknak az állapota, akik a hasukon, a mellükön vagy a fejükön sebesültek meg. Ömlött a vér a borzalmasan felhasadt ágyékokból; csomóba tekeredett belek feszítették a bőrt, a feltépett, szétszaggatott csípők meghökkentő pózokba rándították a testet. Némelyik átlőtt tüdőn oly picinyke lyuk volt csak, hogy nem is vérzett, de olyan is akadt, amelyikből tátongó résen át piros hullámokban folyt el az élet; volt, akivel belső vérzés végzett, s csak annyit lehetett látni, hogy a szerencsétlen hirtelen haldokolni kezd és elfeketedik. De a legborzalmasabb látványt a szétroncsolt fejek nyújtották, a széttört állkapcsok, a kásává zúzott fogak és nyelvek, a beszakított szemgödrök, a félig kiugrott szemekkel, az agyvelőt feltáró, hasadt koponyák. Akinek a gerincvelejét vagy az agyvelejét érte a golyó, holtra váltan, megsemmisülten, önkívületi állapotban hevert, míg a többiek, a csonttörésesek, a lázas betegek egyre nyugtalankodtak, s halk, könyörgő hangon inni kértek.

Odaát, a pajtában, ahol a műtő volt, másfajta borzalmak tárultak az ember szeme elé. Egyelőre, amíg tömegével hozták a sebesülteket, csak a legsürgősebb operációkat végezték el, azokat, amelyeket semmiképpen sem lehetett halogatni. Ha attól kellett tartania, hogy valaki elvérzik, Bouroche azonnal amputálta a sérült végtagot. Haladéktalanul megkereste és eltávolította a sebből azokat a golyókat is, amelyek valamilyen kényes helyen húzódtak meg, például a nyak tövében, hónaljtájt, combtőben, a könyök vagy a térd hajlatában. A többi sebet viszont, amelyhez egyelőre nem nyúlt, útmutatásai alapján az ápolók kötözték be. Eddig négy embert amputált; a súlyos műtétek közt szünetet tartott, s pihenésképpen kivett néhány golyót, mégis fáradni kezdett már.

Csak két műtőasztaluk volt, az övé és még egy, ahol egyik asszisztense dolgozott. A két asztal közé lepedőt feszítettek, hogy a sebesültek ne láthassák egymást. És hiába mosták le szivaccsal, az asztalok csak véresek maradtak; a vödröket egy közeli virágágyra öntötték, a százszorszépek közé, s minthogy a vödrök tiszta vizét már egy pohárnyi vér is pirosra festi, azt hihette az ember, hogy tiszta vérrel, vérzuhataggal locsolják a pázsit virágait. S bár a levegő szabadon áramlott be a pajtába, a műtőasztalokról, a kötszerből, a gyógyszeres ládákból, főleg pedig a kloroformos üvegekből feltörő émelyítő szagtól könnyen felfordulhatott az ember gyomra.

Delaherche, aki mindent egybevetve könyörületes szívű volt, a szánalomtól megrendülve állt ott, amikor egy éppen behajtó négyüléses hintó vonta magára a figyelmét. Valószínűleg nem találtak már egyebet, csak ezt az úri fogatot, s ezt rakták meg sebesültekkel. Nyolcan voltak benne, egymás hegyén-hátán. A gyáros meglepődve, rémülten kiáltott fel, amikor az utolsónak leemelt sebesültben Beaudoin kapitányra ismert.

- Ó, szegény barátom!... Várjanak, mindjárt hívom az anyámat és a feleségemet.

Azok nyomban odafutottak, miután két cselédlányra bízták a pólyák feltekerését. A szanitécek megfogták a kapitányt, bevitték a terembe, és már éppen le akarták fektetni egy köteg szalmára, amikor Delaherche észrevett egy katonát, aki mozdulatlanul, fakó arccal, nyitott szemmel feküdt az egyik matracon.

- Nézzek, hiszen ez már meghalt!

- Csakugyan - mormolta az egyik szanitéc. - Csak feleslegesen foglalja el a helyet!

Egy bajtársával felemelte a hullát, és kivitte a zanótok mögött felállított hullaházba. Sorban vagy egy tucat halott feküdt már itt, mereven, úgy, ahogy éppen elszállt belőlük az élet; az egyik egyenes lábbal, mintha a szenvedéstől megnyúlt volna, a másik görnyedten, szörnyű pózba csavarodva. Voltak, akik kifordult szemükkel, felhúzott ajkuk mögül kivillanó fogaikkal mintha csak vigyorogtak volna, páran meg olyan szívfájdítóan szomorú, bánatos arccal feküdtek ott, mint akik még most is keservesen zokognak. Egy nagyon fiatal, sovány, kis növésű katona akinek hiányzott a fél feje, egy külvárosi műteremben készült, halovány, vérfoltos fényképet, egy asszony fényképét szorította görcsösen, két kézzel a szívéhez. A halottak lábánál rakásra gyűltek már a levágott lábak és karok, mindaz, amit a műtőasztalokon, lemetszettek, lenyestek, mint valami mészárszékben, ahol a mészáros a sarokba lökte a hús- és csonthulladékot.

Gilberte megremegett, amint meglátta Beaudoin kapitányt. Istenem, milyen sápadtan fekszik a matracon, milyen fehér az arca a rátapadt piszokréteg alatt! Jeges borzadályt érzett, amikor arra gondolt, hogy pár órával ezelőtt még a karjai közé szorította az életerős, jó szagú férfit. Melléje térdelt.

- Milyen szerencsétlenség, barátom! De ugye, nincs komolyabb baja?

Gépiesen előhúzta a zsebkendőjét, és megtörölte a férfi arcát, mert nem bírta elviselni, hogy izzadtan, sárosan, lőporfüstösen lássa. Úgy érezte, hogy a másik is megkönnyebbül, ha egy kicsit rendbehozza.

- Ugye, nem történt komolyabb baja, csak a lába sérült meg?

A kapitány, aki kába félálomban hevert ott, nagykeservesen kinyitotta a szemét. Megismerte barátait, megpróbált rájuk mosolyogni.

- Igen, csak a lábamon... Nem is éreztem a lövést, azt hittem, hogy megbotlottam, azért esem el...

De nehezére esett a beszéd.

- Nagyon szomjas vagyok.

Delaherche-né, aki a túlsó oldalról hajolt a matrac fölé, sietett eleget tenni kérésének. Futva hozta a poharat és a korsó vizet, amibe egy kis konyakot is öntöttek. S miután a kapitány mohón kiürítette poharát, a korsóban maradt italt ki kellett osztani a közelben fekvő sebesültek közt, mert valamennyien a kezüket nyújtogatták, valamennyien lázasan könyörögtek. Egy zuáv, akinek nem jutott, zokogásban tört ki.

Delaherche közben megpróbált szót érteni az ezredorvossal, hogy különleges elbánást biztosítson a kapitánynak. Bouroche éppen belépett a terembe; a köténye véres volt, izzadt, kerek képe versenyt lángolt oroszlánsörényével. Amerre elment, az emberek felemelkedtek, meg akarták állítani, mindegyik égett a vágytól, hogy mielőbb sorra kerüljön, hogy segítsenek rajta, és megtudja, mit remélhet: „Ide jöjjön, ezredorvos úr, ide hozzám!” Hebegve könyörögtek neki, tétova ujjaikkal érintették a ruháját. De őt egészen lekötötték a teendői, a fáradtságtól fújtatva szervezte munkáját, senkire sem hallgatott. Fennhangon beszélt magában, ujjain számlálta a sebesülteket, számokat adott nekik, beosztotta őket: ezt itt, meg azt, meg azt a harmadikat is; egy, kettő három: egy állkapocs, egy kar, egy comb; a kíséretében levő felcser a fülét hegyezve igyekezett mindent jól megjegyezni.

- Ezredorvos úr - mondta Delaherche -, van itt egy kapitány, Beaudoin kapitány...

Bouroche félbeszakította.

- Micsoda? Beaudoin is itt van!?... Szegény fiú!

És megállt a sebesült előtt. De nyilván azonnal látta, hogy súlyos az eset, mert le sem hajolt, meg sem vizsgálta a sebesült lábat, hanem mindjárt hozzátette:

- Rendben van, nyomban sorra veszem, mihelyt végeztem azzal a műtéttel, amit most készítenek elő.

És visszament a pajtába. Delaherche nyomon követte, nem akarta magára hagyni, mert attól félt, hogy megfeledkezik ígéretéről.

Ezúttal egy vállízület átvágása volt soron Lisfranc módszere szerint, amit a sebészek szép műtétnek neveznek, mert ez a gyors és könnyed eljárás alig negyven másodpercet vesz igénybe. A pácienst már el is kábították kloroformmal, s most az egyik asszisztens két kezével ragadta meg a vállát, négy ujjával a hóna alatt, hüvelykjével felülről. Bouroche, aki egy nagy, hosszú kést tartott a kezében, így kiáltott: „Ültessék fel!", megmarkolta a deltaizmot, s a kart átvágva az izmot is kettészelte, majd ellenkező irányban egyetlen vágással metszette el az ízületet; a kar lehullt, három mozdulat kellett csak hozzá. Az asszisztens a hüvelykujjával elzárta a vállütőeret. „Fektessétek vissza!" Bouroche akaratlanul is felnevetett, mialatt az eret elkötötte, mert az egész műtét nem tartott tovább harmincöt másodpercnél. Most már csak a meghagyott húsdarabot kellett ráhajtania a sebre, hogy vállrojtként takarja. Ebben a műtétben az volt a szép, hogy nagyon kockázatos: a vállütőeren át három perc alatt elfolyhat az ember minden vére, s halálos veszéllyel jár az is, ha egy kloroformmal elkábított sebesültet felültetnek.

Delaherche ereiben megfagyott a vér, legszívesebben elszaladt volna. De mielőtt rászánta volna magát, a kar már az asztalon hevert.

Az amputált katona, egy erőteljes parasztfiú, aki csak nemrég vonult be, magához tért kábulatából, és meglátta a kart, amellyel az egyik ápoló már megindult a zanótcserjék felé. Gyorsan a vállára nézett, s látta, hogy csonka és véres. Elkeseredett düh fogta el.

- Az istenfáját! Mit csinált velem ez a barom!

Bouroche, aki nagyon fáradt volt, először nem is válaszolt. Aztán jóindulatúan mondta:

- A te érdekedben tettem, fiam, nem akartam, hogy beadd a kulcsot... Különben is megkérdeztelek, és te beleegyeztél.

- Beleegyeztem, beleegyeztem! Hát tudtam én?

Haragja lecsillapodott, s keservesen zokogni kezdett.

- Most mi a fenéhez kezdek?

Visszavitték a szalmára, és alaposan lemosták a viaszosvásznat meg az asztalt; a vödörben levő vörös vizet ismét a gyepágyra zúdították, ismét bevérezték a fehér százszorszépeket.

Delaherche meglepetten vette tudomásul, hogy még mindig hallja az ágyúdörgést. Miért nem hallgat már el? Rose abroszát azóta bizonyára kitűzték a fellegvárra. S a porosz ütegek ahelyett, hogy elhallgatnának, mintha még erélyesebben folytatnák a tüzelést. Akkora zenebona volt, hogy saját szavát sem hallotta az ember; lassan a legnyugodtabbakon is erőt vett a félelem, s reszketés fogta el egész testüket. Bizonyos, hogy a sebészeknek és a pácienseknek

sem tett jót ez az állandó rázkódás, amelytől majd kiszakadt az ember szíve. Az egész kórház lázasan, kétségbeejtően remegett.

- De hiszen vége van, miért folytatják? - kiáltott fel Delaherche, aki aggódva hallgatózott, minden percben azt hitte, hogy most hallja az utolsó lövést.

Aztán visszament Bouroche-hoz, hogy emlékeztesse a kapitányra, de nagy meglepetésére a földen, egy köteg szalmán hasalva találta, két, vállig meztelen karja egy-egy vödör jéghideg vízben. Testi-lelki ereje fogytán, elcsigázva, így próbálta felfrissíteni magát, így akart szabadulni a rátörő szomorúságtól, a végtelen levertségtől, a gyötrelemtől, mely akkor fogja el az orvost, mikor megérzi tudása véges voltát. Pedig Bouroche kemény kötésű, szívós, rendíthetetlen ember volt.

S most mégis azt kérdezte magától: „mire jó mindez?" Váratlanul megbénította az a gondolat, hogy nem tesz meg, nem tehet meg mindent, amit kellene. És mire jó az egész, ha a halál úgyis erősebb!

Egy hordágyon Beaudoin kapitányt hozta két szanitéc.

- Ezredorvos úr - kockáztatta meg Delaherche -, itt a kapitány.

Bouroche kinyitotta a szemét, kihúzta a vödörből mindkét karját, megrázta és megtörülte a szalmában. Aztán feltérdelt.

- Igen, az ördögbe is, itt a következő... Na, lássuk csak, még nincs vége a napnak.

Felfrissülten állt fel, megrázta rőt sörényű oroszlánfejét; a rutin és a könyörtelen fegyelem visszazökkentette a rendes kerékvágásba.

Gilberte és Delaherche-né nyomon követte a hordágyat; s mikor a kapitányt ráfektették a viaszosvászonnal letakart derékaljra, ők pár lépésnyire megálltak.

- Szóval a jobb bokája fölött van a seb - mondta Bouroche, aki mindig sokat beszélt, hogy lekösse a sebesült figyelmét. - Nem is rossz hely. Az ilyesmiből könnyű kigyógyulni... No majd megvizsgáljuk.

De közben szemlátomást az foglalkoztatta, miért olyan bágyadt a kapitány. A sebtében feltett kötést nézegette, egy egyszerű pólyát, amelyet szuronyhüvellyel szorítottak a nadrág szárához. S halkan káromkodott, szidta a kontár istenit, aki ezt csinálta. Aztán hirtelen elhallgatott. Megértette, hogy nyilván szállítás közben, a sebesültekkel teli hintóban lazult meg és csúszott le a kötés, s minthogy már nem szorította le a sebet, erős vérzés lépett fel.

Bouroche hevesen ráförmedt az egyik ápolóra, aki a műtét előkészítésénél segédkezett.

- Ügyetlen fráter, vágja el gyorsan!

Az ápoló elvágta a nadrágot, az alsónadrágot, majd a cipőt és a zoknit. Láthatóvá vált a meztelen, fakó, vérfoltos láb. A boka fölött borzalmas seb tátongott, benne egy vörös posztófoszlány, amit a gránátszilánk sodort magával. Egy darab összeroncsolt hús, péppé zúzott izomcafat dudorodott ki a sebből.

Gilberte kénytelen volt nekitámaszkodni a pajtát tartó egyik gerendának. Ó, ez a hús, ez a nemrég még fehér hús, ez a véres és meggyötört hús! Bármennyire elborzadt tőle, mégsem bírta elfordítani a szemét.

- A kutyafáját - jelentette ki Bouroche -, magával jól elbántak!

Megtapogatta a lábfejet, amely hideg volt, az ütőér verését sem érezte. Arca elkomorult, szája legörbült, mint mindig, amikor aggasztó esettel állt szemben.

- A kutyafáját - ismételte -, de csúnya ez a láb!

A kapitány, akit az aggodalom felriasztott kábult szendergéséből, ránézett az orvosra, várt egy kicsit, majd végül megkérdezte:

- Úgy gondolja, ezredorvos úr?

De Bouroche-nak az volt a módszere, hogy sohasem tette fel nyíltan a szokásos kérdést a sebesültnek, beleegyezik-e az elkerülhetetlen amputálásba. Jobban szerette, ha a sebesült önként szánja rá magát.

- Csúnya láb - morogta, mint aki hangosan gondolkodik. - Ezt ugyan nem mentjük meg.

Beaudoin idegesen folytatta:

- Ne teketóriázzunk, ezredorvos úr. Ön mit gondol?

- Azt gondolom, hogy ön bátor ember, kapitány úr, és megengedi, hogy azt tegyem, amit kell.

Beaudoin kapitány szeme elhomályosult, vöröses, könnyed pára felhőzte be. Megértette, mire gondol az orvos. És bár elviselhetetlen félelem ragadta torkon, vitézül tartotta magát, és csak ennyit mondott:

- Lásson neki, ezredorvos úr.

Az előkészületek nem tartottak sokáig. Az egyik ápoló már előkészítette a kloroformmal átitatott kendőt, amelyet nyomban a páciens orra alá szorított. S a kábulatot megelőző rövid hánykolódás pillanatában két ápoló lejjebb csúsztatta a kapitányt a derékaljon, hogy lába szabadon legyen; egyikük megfogta, megtámasztotta a bal lábat, egy felcser pedig a jobbat ragadta meg, s a combtőnél két kézzel erősen megszorította, hogy összenyomja az ütőereket.

Gilberte látta, hogy Bouroche közelebb lép, kezében a keskeny pengéjű késsel; érezte, hogy nem bír többet elviselni.

- Ne, ne, ez borzasztó.

Ájulás környékezte, s nekidőlt Delaherche-nének, aki kénytelen volt átölelni, nehogy elessen.

- De hát miért nem mennek el?

És mégis mindketten ott maradtak. Fejüket elfordították, nem akarták látni, mi történik, mozdulatlanul és remegve bújtak össze, pedig nem nagyon kedvelték egymást.

Kétségtelen, hogy az ágyú a napnak éppen ebben az órájában dörgött a legerősebben. Három óra volt, s Delaherche csalódottan, elkeseredetten jelentette ki, hogy semmit sem ért az egészből. Most már kétségtelen volt, hogy a porosz ütegek, ahelyett, hogy elhallgattak volna, kettőzött erővel tüzelnek. De miért? Mi történt? A föld remegett, a levegő átforrósodott a pokoli ágyúzástól. A Sedan körüli bronzabroncs, a német seregek nyolcszáz lövege mind egyszerre lőtt, megállás nélkül szórta mennyköveit a közeli mezőkre; s ez az összpontosított tűz, amely a környező magaslatok alkotta kör középpontjára irányult, két óra alatt lángba borítja, porrá zúzza az egész várost. Az volt a legrosszabb, hogy ismét gránátok zuhogtak a házakra. Egyre több robbanás hallatszott. Egy gránát a Voyards utcában csapott le. Egy másik a gyár magas kéményét súrolta, a törmelékek a pajta elé zuhantak.

Bouroche morogva nézett fel.

- Végleg el akarják intézni a sebesültjeinket?... Elviselhetetlen ez a lárma.

Közben az ápoló kinyújtva tartotta a kapitány lábát; az ezredorvos pedig körben gyorsan felmetszette a bőrt, mégpedig valamivel a térd alatt, öt centiméterrel lejjebb, mint ahol a

csontot el akarta fűrészelni. Aztán ugyanazzal a keskeny pengéjű késsel, amit ki sem cserélt, hogy minél gyorsabban végezzen, leválasztotta a bőrt, és mintha csak narancsot hámozott volna, körben mindenütt felhajtotta. De amikor át akarta vágni az izmokat, egy szanitéc lépett hozzá, és a fülébe súgta:

- A kettes szám elpatkolt.

Bouroche nem értette a rettenetes lármától.

- Beszéljen hangosabban, az istenfáját! Zúg a fejem ezektől az átkozott ágyúktól.

- A kettes szám elpatkolt.

- Az ki, a kettes szám?

- A kar.

- Aha! Rendben van!... Akkor hozzák a hármast, az állkapcsot.

És rendkívül ügyesen egyetlen határozott vágással a csontig hasította az izmokat. Kiszabadította a sípcsontot és a szárkapocscsontot, s a kettő közé behelyezett egy háromrétű tampont, hogy rögzítse őket. Aztán fogta a fűrészt, egyszer végighúzta, s már át is vágta a csontokat. S a láb ott maradt az ápoló kezében.

Nem folyt sok vér. A három ütőeret gyorsan elkötötték. De az ezredorvos a fejét csóválta; s amikor a felcser elengedte a combot, ő megvizsgálta a sebet. Biztosra vette, hogy a beteg úgysem hallja, s ezt morogta:

- Ejnye, a kis verőerek nem véreznek.

S aztán egy kézmozdulattal befejezte a diagnózist: Megint kevesebb egy szegény fickóval! S izzadt arcán ismét végtelen fáradtság és szomorúság tükröződött, végtelen csüggedés, hogy „mire jó mindez?", hiszen tízből négyet ha meg lehet menteni. Megtörülte a homlokát, visszahajtotta a bőrt, és nekilátott, hogy három közelítő varrattal bevarrja a sebet.

Gilberte éppen visszafordult. Delaherche szólt neki, hogy már vége van, odanézhet. De azért még meglátta a kapitány lábát, amelyet az ápoló a zanótok mögé vitt. A hullák száma egyre növekedett, ismét két új halottat fektettek a többi közé; az egyik rettenetesen kitátott, fekete szájával mintha még most is üvöltözött volna, a másik, aki borzalmas haláltusája közben egészen összetöpörödött, olyan volt, mint egy vézna, nyomorék gyerek. A halomba gyűlt, csonkolt tagok, sajnos, már nem fértek el, s elfoglalták a szomszédos fasor egy darabkáját is. Az ápoló nem tudta eldönteni, hol helyezze el illő módon a kapitány lábát; egy darabig habozott, végül odadobta a halomra.

- Nos, megtörtént - mondta az ezredorvos Beaudoin-nak, akit közben felébresztettek. - Ezt megúszta.

De a kapitány nem ébredt olyan derűsen, ahogy sikeres műtét után szokott az ember. Kissé felemelkedett, visszaesett, és bágyadt hangon hebegte:

- Köszönöm, ezredorvos úr. Örülök, hogy túl vagyok rajta.

Közben már érezte az alkoholos kötés csípését. Mikor pedig odahozták a hordágyat, hogy elvigyék, borzalmas robbanás rázta meg az egész gyárat: egy gránát vágott be a pajta mögött levő kis udvarba, ahol a kút is volt. Az ablakok szilánkokra hasadtak, s a kórházat sűrű füst lepte el. A kórteremben pánik fogta el a sebesülteket, felemelkedtek a szalmáról, valamennyien rémülten kiáltoztak, és menekülni akartak.

Delaherche izgatottan rohant ki, hogy megnézze, milyen kár érte. Most meg a házát akarják lerombolni, felgyújtani? Mi történik itt? Ha egyszer a császár úgy határozott, hogy hagyják abba, miért kezdik elölről?

- Az istenit, mozogjanak már! - kiáltott rá Bouroche a rémülettől dermedt szanitécekre. - Mossák le az asztalt, és hozzák ide a hármas számot!

Lemosták az asztalt, s a pázsitra újra rázúdítottak pár vödör véres vizet. A százszorszépekkel teleültetett virágágyat vörös iszap borította, a gyep és a virágok vérben úsztak. Az ezredorvos, akinek közben odahozták a hármas számot, nekifogott, hogy pihenésképpen megkeressen egy golyót, amely szétzúzta az alsó állkapcsot, s valahová a nyelv alá fészkelhette be magát. A sebből bőven ömlött a vér, az orvos ujjai már ragadtak tőle.

A kórteremben Beaudoin kapitányt visszafektették a matracára. A hordágyat követve Gilberte és Delaherche-né is odaérkezett. Még Delaherche is csatlakozott hozzájuk egy pillanatra, bármennyire is nyugtalankodott az ágyúzás miatt.

- Pihenjen nyugodtan, kapitány úr. Rendbehozatunk egy szobát, magunkhoz vesszük önt.

De a sebesült magához tért kábultságából, s egy pillanatra világosan látott mindent.

- Szükségtelen, én úgyis meghalok.

S a halálfélelemtől kitágult szemmel meredt rájuk.

- Ugyan, miket beszél, kapitány úr? - suttogta Gilberte dermedten, és megpróbált mosolyogni. - Egy hónap alatt rendbejön.

A kapitány a fejét rázta, és most már csak az asszonyt nézte; tekintete csupa bánat volt, végtelen szánakozás önmagán, hogy ily korán kell elmennie, mikor még nem is élvezhette kedvére az élet örömeit.

- Meghalok, meghalok... Szörnyű...

Aztán hirtelen észrevette, hogy az egyenruhája piszkos és szakadt, a keze meg fekete, s szemlátomást gyötörte, hogy nők előtt ilyen állapotban mutatkozik. Szégyellte, hogy ennyire elhagyta magát, s egyszeriben megfeledkezett félelméről, oly nagyon bántotta, hogy nem viselkedett úri emberhez méltóan. Sikerült vidám hangon folytatnia:

- De ha már meghalok, szeretnék tiszta kézzel távozni... Nagyon hálás lennék, asszonyom, ha adna egy megnedvesített törülközőt.

Gilberte futva hozta, és maga akarta ledörzsölni a férfi kezét. E perctől kezdve a kapitány nagyon bátran viselkedett, s csak arra volt gondja, hogy úri emberhez méltóan fejezze be életét. Delaherche bátorította, és segített a feleségének, hogy illendően rendbehozza. S az öreg Delaherche-né haragja is elszállt, amikor látta, hogy sürög-forog a házaspár a haldokló körül. Megint csak hallgatni fog, pedig mindent tudott, és megesküdött, hogy a fiának is elmondja. Miért dúlja fel a házi békét, ha a halál úgyis eltörli a vétket?

A vég nem sokáig váratott magára. A gyorsan gyöngülő Beaudoin kapitányt ismét elfogta a kábulat. Jeges veríték lepte el a homlokát és nyakát. Egy pillanatra még kinyitotta a szemét, s tapogatózni kezdett, mint aki valami képzeletbeli takarót keres, hogy görcsös kézzel, makacs és lassú mozdulattal az álláig húzza.

- Fázom, nagyon fázom.

S aztán kiszenvedett, elhunyt anélkül, hogy csak egy pillanatig is hörgött volna; sovány, nyugodt arca végtelen szomorúságot fejezett ki.

Delaherche gondoskodott róla, hogy a holttestet ne a többi közé vigyék, hanem egy közeli fészerben helyezzék el. A megrendült, zokogó Gilberte-et pedig rá akarta beszélni, hogy menjen a szobájába. De az kijelentette, hogy nagyon félne most egyedül, inkább az anyósával marad a kórházban, ott majd csak elbódítja valahogy a nagy sürgés-forgás. És már szaladt is, hogy megitasson egy afrikai vadászt, aki lázában félrebeszélt, majd az egyik ápolónak segített bekötözni egy fiatal katona kezét. A húszéves regruta, akinek a hüvelykujját vitte el a golyó, a saját lábán jött be a csatatérről; s minthogy mulatságos és kedves fickó volt, amolyan gondtalan, mókás párizsi gyerek, aki egyre nevette a sebesülését, Gilberte végül is felvidult kicsit.

Mialatt a kapitány haldoklott, az ágyúzás mintha még jobban megerősödött volna; a kertbe még egy gránát hullott, s derékba törte az egyik évszázados szilfát. Az emberek rémülten kiáltozták, hogy egész Sedan ég már; a Cassine-külvárosban komoly tűz ütött ki. Ha még sokáig tart a heves bombázás, minden elpusztul.

- Ezt nem lehet kibírni, én visszamegyek! - mondta Delaherche bőszülten.

- Ugyan hová? - kérdezte Bouroche.

- Hát a megyefőnökségre! Tudni akarom, bolondját járatta-e velünk a császár, amikor azt mondta, hogy kitűzeti a fehér zászlót.

Az ezredorvos pár pillanatra egészen elkábult ettől a gondolattól. Micsoda? Fehér zászló, vereség, kapituláció! Hát nem elég baj, hegy képtelen megmenteni minden szerencsétlen, összeroncsolt fickót, akit elibe hoznak? Dühösen, reménytelenül legyintett.

- Menjen a pokolba! Amúgy is megette a fene az egészet!

Az utcán Delaherche már csak nagy nehézségek árán tudott utat törni magának az időközben megsűrűsödött tömegben. Az utcákat percről percre jobban megtöltötte a felbomló katonaság áradata. A gyáros kifaggatott néhány tisztet, akivel találkozott, de egyikük sem látta a fellegvárra kitűzött fehér zászlót. Végre talált egy ezredest, aki azt mondta, hogy ő látta egy pillanatra, amikor kitűzték, de utána nyomban be is vonták. Ez mindent megmagyarázott: a németek vagy észre sem vették a zászlót, vagy ha látták is, hogy megjelenik és gyorsan eltűnik, mindenesetre fokozott erővel kezdtek tüzelni, mert megértették, hogy a haláltusa már nem tarthat soká. Szájról szájra járt egy történet egy tábornokról, aki a fehér zászló láttán eszeveszett dühbe gurult, odarohant, sajátkezűleg tépte le, a nyelét összetörte, a vásznat a földre taposta. A porosz ütegek közben szakadatlanul lőttek, a lövedékek záporként zuhogtak a háztetőkre és az utcákra, egy csomó ház kigyulladt, s a Turenne tér sarkán egy ágyúgolyó összezúzta egy asszony fejét.

A megyefőnökségen Delaherche hiába kereste Rose-t a portásfülkében. Minden ajtó tárva-nyitva, máris megkezdődött a fejvesztett menekülés. A gyáros nekivágott a lépcsőnek, mindenütt csak rémült emberekkel találkozott, senki sem kérdezte tőle, mit akar. Az első emeleten habozva nézett körül. Végre megpillantotta a fiatal lányt.

- Jaj, Delaherche úr, nagyon rosszul állunk... Jöjjön, nézzen csak ide, ha látni akarja a császárt.

Balra tőlük egy nyitott ajtó volt, nem csukták be rendesen; s a nyíláson át csakugyan a császárt lehetett látni, amint támolyogva rója a kandalló és az ablak közti utat. Apró léptekkel járt, de tűrhetetlen szenvedései sem állították meg.

Egy szárnysegéd volt vele, az felejtette el rendesen becsukni az ajtót. Hallani lehetett, amikor a császár kétségbeesett, ideges hangon kérdezte tőle:

- De kérem, miért lőnek még mindig, ha egyszer kitűzettem a fehér zászlót?

Elviselhetetlenül gyötörte a szűnni nem akaró, percről percre hevesebb ágyúzás. Valahányszor az ablak felé közeledett, szívébe hasított a hangja. Még több vér folyik el, még több emberi életet kaszálnak le az ő hibájából! Minden percben újabb hullák gyűlnek halomba, s a halálnak már semmi értelme! S az elérzékenyült álmodozó haragra lobbant: már több mint tízszer szegezte neki a belépőknek ezt az elkeseredett kérdést:

- Miért lőnek még mindig, ha egyszer kitűzettem a fehér zászlót?

A szárnysegéd olyan halkan felelt, hegy Delaherche képtelen volt megérteni. A császár egyébként meg sem állt, valami újra meg újra az ablakhoz hajtotta, s ott szinte elalélt a szakadatlanul dörgő ágyúszótól. Sápadtabb volt, mint valaha; hosszú, komor, elgyötört arca, amelyen ott maradtak a reggeli festés nyomai, halálos szorongást árult el.

Ebben a pillanatban egy élénk mozgású, poros egyenruhájú emberke, akiben Delaherche Lebrun tábornokot ismerte fel, sietett végig a folyosón; be sem jelentette magát, csak belökte az ajtót. S nyomban újra felhangzott a császár aggodalmas hangja:

- Miért lőnek még mindig, tábornok úr, ha egyszer kitűzettem a fehér zászlót?

A szárnysegéd kijött, az ajtót becsukták, s Delaherche még a tábornok válaszát sem hallhatta.

- Jaj, nagyon rosszul állunk - ismételte meg Rose -, látni azt az urak arcán. Az abroszomtól meg elbúcsúzhatom, azt mondják, szétszaggatták... Én csak a császárt sajnálom, hiszen betegebb a marsallnál, s ágyban volna a helye, nem pedig ebben a szobában, ahol tönkreteszi magát azzal a folytonos járkálással.

Nagyon meg volt hatva, szép szőke arcocskája őszinte szánalmat sugárzott. Delaherche, akinek bonapartista lelkesedése az elmúlt két nap alatt sajátosan alább hagyott, kicsit ostobának is találta. De azért egy darabig még elidőzött vele a földszinten, Lebrun tábornok távozását lesve. S amikor a tábornok újra megjelent, ő is utána ment.

Lebrun tábornok megmagyarázta a császárnak, hogyha fegyverszünetet akarnak kérni, a francia főparancsnok által aláírt levelet kell küldeni a német seregek főparancsnokának. Aztán felajánlotta, hogy megírja a levelet, és megkeresi Wimpffen tábornokot, hogy írja alá. Most már nála volt a levél, s csak attól tartott, hogy nem találja meg a tábornokot, mert nem tudta, hogy a csatatér melyik részén lehet. Sedanban egyébként olyan nagy volt a tolongás, hogy csak lépésben lovagolhatott, s Delaherche is elkísérhette a ménili kapuig.

De az országúira érve Lebrun tábornok vágtatni kezdett. Szerencséjére alig ért Balanba, máris megpillantotta Wimpffent. A tábornok pár perce írta csak a császárnak: „Sire álljon csapatai élére, s azok megtiszteltetésnek fogják venni, ha utat vághatnak felségednek az ellenség sorai között.” Természetesen rettenetes dühbe gurult, amikor meghallotta azt a szót, hogy fegyverszünet. Nem és nem, semmit sem ír alá, ő harcolni akar! Félnégy volt. S ezután hamarosan sor került az utolsó rohamra, az utolsó hősies és kétségbeesett kísérletre, hogy visszafoglalják Bazeilles-t, hogy áttörjenek a bajorokon. Hogy bátorságot öntsenek a csapatokba, ezt a hazugságot kiabálták a sedani utcákon s a környező mezőkön: „Jön Bazaine! Jön Bazaine!” Sokan már reggel óta erről álmodoztak, s valahányszor tüzet nyitott egy újabb német üteg, már azt hitték, hogy a metzi hadsereg ágyúit hallják. Sikerült összegyűjteni vagy ezerkétszáz embert, a legkülönbözőbb csapatokhoz és fegyvernemekhez tartozó katonákat, s a kis rohamoszlop futólépésben, hősiesen nekivágott a kartácstűz alá fogott országútnak. Eleinte csodákat műveltek, s még az sem állította meg lendületüket, hogy sokan elestek közülük, vagy ötszáz métert tettek meg eszeveszett bátorsággal. De soraik hamarosan megritkultak, s még a legbátrabbak is meghátráltak. Mit is szegezhettek szembe a nyomasztó túlerőnek? Csak egy hadseregparancsnok esztelen vakmerőségét, amely nem akart belenyugodni a vereségbe. És

Wimpffen tábornok a végén egyedül maradt, Lebrun tábornokkal a Balanból Bazeilles-be vezető úton, amelyet most már végképp fel kellett adniuk. Mást nem tehettek, kénytelenek voltak visszavonulni Sedan falai alá.

Delaherche, miután a tábornok eltűnt a szeme elől, sietve visszatért a gyárba; egyéb sem járt a fejében, minthogy mielőbb újra felmásszon megfigyelő állásába, és legalább messziről figyelhesse az eseményeket. De amikor hazaért, kis időre feltartóztatták, mert a kapualjban beleütközött de Vineuil ezredesbe, aki véres csizmájában félig ájultan feküdt egy köteg szénán egy konyhakertész kordájában. Az ezredes addig próbálta összeszedni ezrede roncsait, amíg le nem szédült a lováról. Rögtön felvitték az egyik első emeleti szobába, Bouroche is odasietett, s miután megállapította, hegy csak a bokacsontja repedt meg, eltávolította a sebből a csizma darabjait, és bekötözte a sérült lábat. Az ezredorvos már azt sem tudta, hol áll a feje, egészen nekikeseredett, s mialatt újra lement a lépcsőn, azt kiabálta, szívesebben vágatná le a saját lábát, minthogy ilyen kontár módon, megfelelő felszerelés és munkatársak nélkül folytassa mesterségét. Valóban, odalent már azt se tudták, hová tegyék a sebesülteket, s végül is úgy döntöttek, hogy a pázsitra, a fűbe fektetik őket. Már két sorban hevertek a szabad ég alatt, s jajveszékelve várakoztak az egyre hulló gránátok közt. Dél óta több mint négyszáz embert hoztak be a kórházba, s az ezredorvos hiába kért sebészeket, csak egyetlen fiatal városi orvost kapott. Képtelen volt eleget tenni a rá váró feladatoknak: magánkívül szondázott, fűrészelt, vágott és varrt, s kétségbeesve látta, hegy nem lesz képes megbirkózni az egyre gyűlő munkával. Gilberte, aki már szédült a borzalmaktól; émelygett a rengeteg vértől és könnytől, ott maradt nagybátyja, az ezredes mellett, míg Delaherche-né lent buzgólkodott, a lázas sebesülteket itatta, s a haldoklók verítékes arcát törülgette.

A teraszra érve Delaherche igyekezett gyorsan áttekinteni a helyzetet. A város kevesebbet szenvedett, mint hitték, csak Cassine-külváros fölött gomolygott a tűzvész sűrű, fekete füstje. A Palatinat-erőd már abbahagyta a tüzelést, nyilván kifogyott a lőszerük. Csak a párizsi kapunál elhelyezett lövegek eresztettek meg nagy ritkán egy-egy lövést. De Delaherche nyomban észrevett valami mást is, ami mindennél jobban érdekelte: a vártoronyra megint kitűztek egy fehér zászlót; a csatatérről azonban aligha vették észre, mert a tüzelés változatlan hevességgel folyt tovább. A szomszédos háztetők eltakarták a balani utat, s így nem figyelhette meg az ott folyó csapatmozdulatokat. Amikor azonban belenézett a távcsőbe, amely most is ugyanarra a helyre irányult, mint délben, újra felfedezte a német vezérkart. A vezér, a kisujjnyi, aprócska ólomkatona, akiben a porosz királyt vélte felismerni, sötét egyenruhájában most is ott állt a többi tiszt előtt, azok meg nagyrészt a fűben hevertek, zubbonyuk csillogott az aranysújtástól.

Idegen tisztek, hadsegédek, tábornokok, udvarnagyok, hercegek voltak köztük, s valamennyien, akár a színházban már reggel óta távcsövön figyelték a francia hadsereg haláltusáját. Vége felé közeledett a félelmetes dráma.

Innen, a Márfée erdővel borított magaslatáról Vilmos király figyelemmel kísérhette csapatai egyesülését. A csatlakozás már megtörtént: a harmadik hadsereg, amelyet fia, a porosz trónörökös vezetett, maga mögött hagyta a Saint-Menges-t és Fleigneux-t, s elfoglalta az illy-i fennsíkot; a negyedik hadsereg pedig; a szász trónörökös parancsnoksága alatt, Daigny és Givonne felől, a garenne-i erdő megkerülésével érkezett a találkára. A XI. és az V. hadtest tehát kezet nyújtott a XII. hadtestnek és a gárdának. El volt az a pillanat, amikor még egy utolsó erőfeszítés történt a bezáruló abroncs áttörésére, s a Margueritte-hadosztály értelmetlen és dicső rohama elismerő kiáltást csalt a porosz király ajkára: „Micsoda bátor férfiak!” Most már befejeződőben volt a mértani pontosságú, kérlelhetetlen bekerítő művelet, a satu pofái bezárultak, s a király átfoghatta tekintetével a legyőzött hadsereget körülvevő, emberekből és

ágyúkból alkotott roppant falat. Északon egyre szorosabbá vált a halálos ölelés, s a láthatár peremén összefüggő sorban felállított ütegek egyre erősödő tüze Sedan felé kergette a menekülőket. Délen a meghódított, elhagyott és gyászos Bazeilles lassan már teljesen leégett, bár még mindig gomolygó füstfelhőket és szikrákat szórt az ég felé; a bajorok pedig, akik már Balant is elfoglalták, háromszáz méterről szegezték ágyúikat Sedan kapuira. A többi ütegek, azok, amelyek a balparton, Pont-Maugis-ban, Noyers-ban, Frénois-ban, Wadelincourt-ban már csaknem tizenkét órája szakadatlanul tüzeltek, most még hangosabban kezdtek dörögni, s ezzel teljessé vált az áttörhetetlen abroncs, amely ott lángolt a király lába alatt.

Vilmos király elfáradt, egy pillanatra leengedte távcsövét, és szabad szemmel folytatta vizsgálódását. A nap rézsutosan ereszkedett az erdők felé, hogy nyugovóra térjen a felhőtlen ég peremén. A széles síkság aranyló kristálytiszta fényben fürdött, a legapróbb részletek is szokatlanul élesen rajzolódtak ki. A király világosan látta a sedani házakat fekete keresztléces ablakaikkal, a bástyákat, az erődöt, az egész bonyolult védrendszert, amelynek körvonalai élesen kiugrottak a környező tájból. Körös-körül, a szántóföldek közt derűsen fehérlettek a falvak, mintha építőkövekből rakta volna ki valamennyit egy játékos kéz; balra Donchery emelkedett a sík lapály peremén, jobbra Douzy és Carignan nyújtózkodott a rétek közt. Úgy tetszett, hogy az ember akár meg is számolhatná az ardenni erdő fáit, zöldellő tengerük egészen a határig húzódott. A szélesen kanyargó Meuse színarany nyaklánccént tündökölt a ferdén hulló fényben. A búcsúzó nap sugarai alatt, ebből a magasságból, festménnyé finomult a véres, a borzasztó csata: a floing-i fennsíkot, mint derűs színfoltok tarkították az elesett lovas katonák felhasított lovaikkal, jobbra, Givonne körül, ahol még utóvéd-csatározások folytak, szemvidító látványt nyújtott a futkosó, bukdácsoló fekete pontok kavargása, balra pedig, az Iges-félszigeten felállított bajor üteg gyufaszálnyi ágyúival olyan volt, akár egy ügyesen megszerkesztett gépezet, s a hadművelet egyes szakaszai egy óramű precizitásával követték egymást. Ez volt hát a győzelem, a nem remélt és villámgyors győzelem! A királyt nem furdalta a lelkiismeret, míg elnézte ezeket a picike hullákat, ezt a sok ezer embert, aki az országút poránál is kevesebbet jelentett; s ezt a roppant völgyet, ahol Bazeilles égése, az illy-i mészárlás, Sedan szorongása sem akadályozta meg a rendíthetetlen természetet, hogy teljes szépségében bontakozzék ki e gyönyörű nap derűs alkonyán.

Delaherche azonban egyszerre csak egy kék zubbonyba öltözött francia tábornokot vett észre, amint fekete lován felfelé halad a Marfée lejtőin, előtte egy huszár fehér zászlóval. Reille tábornok volt az, aki a császár megbízásából ezt a levelet vitte a porosz királynak: „Fivérem uram, minthogy nem halhattam meg csapataim élén, nincs más választásom, Felséged kezébe teszem le kardomat. Felséged jó fivére, Napóleon.” Hogy a mészárlásnak mielőbb véget vessen, a császár, aki már csak önmagával rendelkezhetett, saját személyét szolgáltatta ki abban a reményben, hogy meglágyítja a győztest. Delaherche látta, hogy Reille tábornok a királytól tíz lépésre megáll, leszáll lováról, majd odalép, hogy átadja a levelet; fegyvertelen volt, csak egy lovaglópálcát tartott a kezében. A nap égő vörös fényt árasztva tért nyugovóra; a király leült egy székre, s egy másik szék támláján, amelyet egyik titkára tartott oda, írta meg a választ: a kardot elfogadja, s várja, hogy elküldjék azt a tisztet, akivel megtárgyalhatják a kapitulációt.

VII

Ebben az órában a Sedan körül feladott állásokból; Floing felől az illy-i fennsíkról, a garenne-i erdőből, a Givonne völgyéből, a bazeilles-i útról katonák, lovak, ágyúk rémült áradata özönlött hömpölyögve a város felé. Szerencsétlen ötlet volt az erődben bízni, de a menekülők nem bírtak ellenállni a menedékkel kecsegtető várfalak végzetes csábításának, az általános csüggedésben és pánikban még a legbátrabbak is mentsvárként tekintettek Sedanra. Úgy gondolták, hogy a falak mögött végre védelmet találnak a rettenetes ágyútűzzel szemben, amely már közel tizenkét órája szakadatlanul mennydörgött, elhallgatott a lelkiismeret, a józan ész, az állat kerekedett felül az emberben, aki ösztönei szavára eszeveszetten nyargalt, s már csak egy lyukat keresett, hogy ott megbújjék és békén lehessen.

A kis fal lábánál Maurice friss vízzel locsolta Jean arcát, s mikor az újra kinyitotta szemét, örömében felkiáltott.

- Szegény öregem, én már azt hittem, hogy véged!... Nem azért mondom, de jó nehéz vagy!

Jean, mint aki álomból ébred, még egészen kába volt. De aztán bizonyára megértette, hogy mi történt, mert az emlékezés két kövér könnycseppet csalt ki a szeméből. Ennek a törékeny Maurice-nak, akit úgy szeretett, úgy gondozott, mint valami gyermeket, barátságuk olyan erőt adott, hogy idáig el tudta hozni.

- Várj, hadd nézzem meg a kobakodat.

Jean sebesülése igazán jelentéktelen volt, csak a fejbőre hasadt fel. Viszont bőségesen vérzett. De a vértől összeragadt a haja, s vattaként borult a fejére. Maurice ügyelt is rá, nehogy feláztassa, s újra meginduljon a vérzés.

- Na, most már tiszta a képed, kezdesz emberhez hasonlítani... Várj csak, még sapkát is szerzek.

A fűről felvette egy halott katona csákóját, és óvatosan a fejére illesztette.

- Éppen jó neked... Ha még járni is tudsz, miénk a világ!

Jean felállt, megrázta a fejét, hogy lássa, helyrezökkent-e már. Éppen csak hogy egy kicsit nehéz volt. Nem lesz itt semmi baj! Egészen elérzékenyült, karjába zárta Maurice-t, a szívére szorította, s mint afféle egyszerű ember csak ennyit tudott mondani:

- Ó, kedves fiacskám, kedves fiacskám!

De a poroszok már közeledtek, nem lebzselhettek a fal mögött. Rochas hadnagy néhány emberével már megkezdte a visszavonulást, s közben fedezte a zászlót, amelyet a tiszthelyettes a nyélre tekerve még mindig a hóna alatt vitt. A hórihorgas Lapoulle lábujjhegyre állva a fal fölött leadott még néhány lövést, Pache viszont keresztben a vállára akasztotta a puskáját, és szemlátomást azon a véleményen volt, hogy neki már elege van az egészből, itt az ideje, hogy egyenek és aludjanak. Jean és Maurice kétrét görnyedve siettek utánuk. Puska és töltény volt elég: csak le kellett hajolni érte. Így hát újra felfegyverkeztek, mert a hátizsákjuk és minden felszerelésük ott maradt, amikor Maurice a hátára vette barátját. A fal egészen a garenne-i erdőig húzódott; a kis csapat már azt hitte, hogy megmenekült, s egy tanya mögött gyorsan átvágva behatolt a fák közé.

- Itt kicsit kifújjuk magunkat - mondta Rochas, aki még mindig nem vesztette el rendíthetetlen bizalmát -, s aztán újra kezdjük a támadást.

De már az első lépések után valamennyien érezték, hogy valóságos pokolba jutottak. Mégsem fordulhattak vissza, át kellett törniük az erdőn, mert erre vezetett a visszavonulás egyetlen útja. Csakhogy ebben az órában borzalmasabb helyet el sem lehetett képzelni, mint ez az erdő, a kétségbeesés és a halál erdeje. A poroszok rájöttek, hogy a francia csapatok erre húzódnak vissza, s ezért puskatűz alá vették, gránátokkal árasztották el. Mintha vihar korbácsolta volna, úgy hajladozott és zúgott minden, úgy recsegtek-ropogtak az ágak. A gránátok fákat vágtak ketté, a golyók letépték a leveleket, s mintha a hasadozó törzsekből jajgatás szakadt volna fel, a hulló gallyak kibuggyanó nedve mintha csak könnyzápor lett volna. Az ember azt hihette, hogy megláncolt tömeg panaszát hallja, hogy ezer meg ezer földhöz szegezett élőlény jajgat rémületében, amiért nem menekülhet a kartácszápor elől. Gyötrelem még soha nem süvített ilyen keservesen, mint ebben a tűz alá vett erdőben.

Maurice-t és Jeant, akik időközben csatlakoztak bajtársaikhoz, nyomban elfogta a rémület. Ekkor még egy évszázados szálfaerdőben haladtak, s szabadon futhattak a nagy fák közt. De minden irányból golyók fütyültek, lehetetlen volt megállapítani, honnan jönnek, hiába is próbálták fától fáig lopakodva fedezni magukat. Két ember elesett, elölről és hátulról egyszerre érték őket a golyók. Egy évszázados tölgy, amelynek törzsét gránát törte ketté, tragikus méltósággal zuhant Maurice elé, s mindent összezúzott maga körül. Amikor a fiatalember hátraugrott, egy másik gránát tőle balra egy hatalmas bükk koronáját tépte le, s az úgy omlott alá, mint egy katedrális kupolája. Hová fusson? Merre forduljon? Körös-körül úgy hullottak az ágak, mintha düledező, roppant épületben járt volna az ember, ahol a termekben sorra szakad be a mennyezet. S amikor egy fiatal sarjerdőbe vették be magukat, hogy meneküljenek a rájuk szakadó faóriásoktól, Jeant majdnem eltalálta egy lövedék, amely szerencsére nem robbant fel. Most meg alig bírtak haladni a sűrűn összefonódó cserjék rengetegében. A vékony törzsek a vállukba kapaszkodtak, a magas fű a bokájukra tekeredett, a falként váratlanul elébük meredő bozót mozdulatlanságra kényszerítette őket, s közben az erdőt kaszáló óriási sarló nyomában csak úgy hullott a lomb körülöttük. Az egyik katona, akit a közelükben homlokán talált egy gyilkos golyó, két fiatal nyírfa közé szorult, és talpon maradt. A sarjerdő bilincsébe verve hússzor is úgy érezték, hogy a halál suhan el mellettük.

- Azt a keserves mindenit - mondta Maurice -, innen ugyan nem kerülünk ki.

Halálsápadt volt és reszketett: most nem volt, aki lelket öntsön belé, mert még a bátor Jean is sápadozott, a hideg futkosott rajta. Félelem, borzalmas, ragályos, leküzdhetetlen félelem tört rájuk. És megint rettenetes szomjúság égette mindkettőjüket, a szájuk elviselhetetlenül száraz volt, a torkuk elszorult, s ez olyan heves fájdalmat okozott, mintha fojtogatták volna őket. Közben émelyegtek, felfordult a gyomruk, a lábukat meg mintha tűvel szurkálták volna. S a félelem fizikai kínjától zúgó fejük körül ezer meg ezer fekete pontot láttak röpködni, mintha csak nyomon tudták volna követni a sűrűn záporozó golyókat.

- Ó, ez a ronda élet! - hebegte Jean. - Mégiscsak dühítő dolog, hogy itt döglünk másokért, azok meg békésen pipázgatnak valahol!

Maurice riadtan és szenvedélyesen tette hozzá:

- Igen! És miért éppen én, miért nem valaki más?

Lázadozott az énje, önző dühvel támadt fel benne az egyén, aki nem akarja feláldozni magát, nem akar elpusztulni a fajért.

- S ha legalább tudnánk, miért - folytatta Jean -, ha volna valami értelme!

Aztán feltekintett, az eget nézegette.

- És még ez a disznó nap sem hajlandó elkotródni! Ha lenyugszik, ha beesteledik, talán csak abbahagyják!

Minthogy nem tudta, hány óra, s még csak fogalma sem volt, mennyi idő telhetett el így, a lassan lefelé tartó napot figyelte, amely mintha már nem is mozdult volna, mintha megállt volna a balpart fái fölött. És voltaképpen nem is gyávaság, hanem egyre növekvő, ellenállhatatlan vágy hajszolta, amikor nem akarta már hallani a gránátokat és a golyókat, amikor máshová akart menni, be a föld alá, hogy elmerüljön a semmiben. Ha az ember nem volna tekintettel a többiekre, ha nem röstellné, hogy bajtársai előtt lesz kötelességszegővé, akkor bizony hamar elvesztené a fejét, és akarata ellenére is elinalna.

De Maurice és Jean lassan megint hozzáedződött a veszélyhez; szertelen félelmükhöz most már némi nemtörődömség és mámor keveredett, s végül egészen nekibátorodtak. Már nem is siettek annyira, hogy kikerüljenek ebből az átkozott erdőből. Holott a borzalom nőttön-nőtt a gránátokkal elárasztott erdei világban, a fákat őrhelyükön érte a gyilkos golyó, úgy dőltek le körös-körül, mint mozdulatlan, óriás katonák. A könyörtelen halál zúgott a lombok közt, a varázsos zöldes félhomályban, a mohával kárpitozott titkos rejtekhelyek mélyén. A szem nem látta forrásokat megszentségtelenítették, haldoklók hörögtek minden eldugott zugban, ahol eddig csak szerelmesek kóboroltak. Egy katonának mellét fúrta át a golyó, annyi ideje maradt csak, hogy felkiáltson: „Eltaláltak!" s máris arcra bukott, holtan. Egy másiknak gránát zúzta szét mindkét lábát, de ő tovább nevetgélt, észre sem vette, hogy megsebesült, azt hitte, hogy csak megbotlott egy gyökérben. Voltak akiket keresztüllőttek, s halálos sebükkel még métereken át tovább szaladtak, tovább beszéltek, mielőtt hirtelen görcsberándulva felbuktak volna. Az első pillanatokban még a legmélyebb sebeket is alig érezték, a rettenetes szenvedés csak később kezdődött, csak később törtek elő a könnyek, a fájdalomkiáltások.

Ó, ez a gyilkos erdő, ez a legyilkolt erdő, ahol a haldokló fák zokogása közben egyre magasabbra csapott a sebesültek üvöltő panasza. Az egyik tölgyfa tövében Maurice es Jean egy zuávot vett észre, akinek kibuggyantak a belei, s megállás nélkül bőgött, mint valami lemészárolt barom. Távolabb egy másik zuáv feküdt, égett, a láng már belekapott kék övébe, szakállába, nyilván a keresztcsontja tört el, mert mozdulni sem tudott, csak zokogott keservesen. Aztán egy kapitány rémületesen éles hangjára figyeltek fel; egy gránát letépte a bal karját, és a combjáig felhasította a jobb oldalát, hason fekve, a könyökén vonszolta magát, úgy könyörgött, hogy adják meg neki a kegyelemdöfést. És még sokan szenvedtek borzalmas kínokat, annyian feküdtek a fűvel benőtt ösvényeken, hogy vigyázni kellett, nehogy eltiporja őket az ember. De a sebesültek, a halottak már nem számítottak. Az eleső bajtársat otthagyták, sorsára bízták. Még csak vissza sem néztek rá. Ilyen a sors. Aztán majd más kerül sorra, talán éppen az, aki most tovább szalad!

Amikor már elérték az erdő szélét, hirtelen segélykiáltást hallottak.

- Segítség!

A tiszthelyettes kiáltott, aki a zászlót vitte: a bal tüdejét érte a golyó. Összerogyott, szájából dőlt a vér. De látva, hogy senki sem áll meg, összeszedte minden erejét, s újra kiáltott:

- A zászlót!

Rochas megfordult, egyetlen ugrással ott termett, s felkapta a törött nyelű zászlót; a tiszthelyettes meg, akinek minden szónál véres hab tolult a szájára, ezt motyogta:

- Nekem már végem, nem is bánom!... Mentsétek meg a zászlót!

S egyedül maradt az erdőnek ebben a gyönyörű zugában; a mohán fetrengett, görcsös kézzel szaggatta a füvet, és melléből még órák múlva is hörgés tört fel.

Végre kiértek a rémület erdejéből, Maurice-on és Jeanon kívül csak Rochas hadnagy, Pache és Lapoulle maradt meg a kis csapatból. Gaude, akit útközben elvesztettek, most ugyancsak kibukkant az erdő sűrűjéből, s vállára akasztott trombitával futva csatlakozott bajtársaihoz. Valósággal megkönnyebbültek, hogy ismét a nyílt síkságon vannak, s szabadon fellélegezhetnek. A völgynek ezen az oldalon már nem fütyültek a golyók, nem hullottak a gránátok.

Nem sokkal később, egy tanya kapuja elé érve szitkozódást hallottak, és megpillantottak egy mérges tábornokot, aki izzadtságtól gőzölgő lovon ült. Bourgain-Desfeuilles tábornok volt az, a dandárparancsnokuk; fülig poros volt, s rettentően fáradtnak látszott. Kövér, vörös arcán, amely majd kicsattant a sok eszem-iszomtól, most felháborodás honolt; személyes sértésnek fogta fel a vereséget. A katonái már reggel óta színét sem látták. A dandárja roncsait hajszolva nyilván eltévedt a csatatéren, s dühében képes lett volna megöletni magát, amikor látta, hogyan söprik el a porosz ütegek a császárságot, s vele a karrierjét, amelyet az udvar kegyének köszönhetett.

- Csapjon bele a mennydörgős istennyila! - kiabálta. - Hát nincs itt senki? Még csak felvilágosítást sem lehet kapni ezen a nyavalyás vidéken?

A tanyasiak bizonyára már rég az erdők mélyébe menekültek Végre mégis megjelent a kapuban egy öreg anyóka, egy ott felejtett cselédasszony, aki rossz lába miatt nem menekülhetett a többiekkel.

- Hé, öreganyám, jöjjön csak ide!... Merre van az a Belgium?

A vénasszony zavartan nézett rá, szemlátomást nem értette. A tábornok erre teljesen elvesztette az önuralmát, elfelejtette, hogy egy parasztasszonyhoz beszél, s üvöltözni kezdett, hogy ő ugyan nem megy vissza Sedanba, és nem sétál be a kelepcébe, mint valami agyalágyult, hanem elpályázik külföldre, még pedig tüstént! Közben odajött néhány katona, s hallgatta, miket mond.

- De tábornok úr - mondta egy őrmester -, most már nem lehet átjutni, mindenütt ott vannak a poroszok... Reggel kellett volna meglépni.

Máris mindenféle történeteket meséltek ezredüktől elvágott századokról, amelyek véletlenül jutottak át a határon, vagy - valamivel később - bátran áttörtek az ellenséges vonalakon, mielőtt még teljesen bezárult volna a gyűrű.

De a tábornok magánkívül volt, s csak a vállát vonogatta.

- Ugyan már, ilyen derék fickókkal, mint maguk, akárhol átjut az ember!... Biztosan találok vagy ötven keménykötésű gyereket, aki hajlandó kockáztatni a nyakát.

Aztán megint a vén parasztasszonyhoz fordult:

- A mennydörgős mennykőbe, öreganyám, feleljen hát!... Merre van Belgium?

Ezúttal megértette mit akarnak tőle. Csontos kezével a végtelen erdő felé mutatott.

- Ott ni, ott!

- Mit mond, merre?... Ahol azok a házak vannak, a mezőkön túl?

- Ó, messzebb, sokkal messzebb!... Ott, a távolban, ott la!

A tábornokot hirtelen elöntötte a méreg.

- Ez már kibírhatatlan! Micsoda átkozott vidék ez! Lehetetlenség kiismerni... Ez a Belgium is itt volt az orrunk előtt, attól féltünk, hogy akaratunk ellenére is belelépünk, amikor meg oda akarunk menni, már nincs ott... Nem és nem! Ez már igazán sok! Fogjanak el, csináljanak velem, amit akarnak, én megyek aludni!

És lovát megsarkantyúzva elvágtatott Sedan felé; közben úgy imbolygott a nyeregben, mint valami dühtől dagadó tömlő.

A tanyán túl elfordult az út, s a menekülők leereszkedtek Fond de Givonne-ba, egy dombok közé zárt külvárosba, ahol az erdő felé vezető utat apró házak és kertek szegélyezték. Itt annyira összezsúfolódtak, hogy Rochas hadnagyot Pache, Lapoulle és Gaude társaságában odaszorították egy keresztútnál épült kocsmához. Jean és Maurice csak nagy nehezen tudott csatlakozni hozzájuk. Bentről azonban mindnyájuk meglepetésére egy akadozó, borízű hang szólította meg őket.

- Nahát, micsoda találkozás!... Hahó, cimborák!... Ez aztán a kellemes meglepetés!

Chouteau kiabált rájuk a kocsma egyik földszinti ablakában könyökölve. Alaposan elázott már, s nagy csuklások közepette folytatta:

- Hallják, ne zavartassák magukat, ha szomjasok... Jut itt még a bajtársaknak...

Tántorogva próbált megfordulni, s a válla fölött odakiáltott valakinek, aki a terem mélyében maradt.

- Gyere már, te semmirekellő... Adj inni az uraságoknak...

Most Loubet jelent meg, mindkét kezében röhögve lóbált egy-egy tele üveget, ő nem volt olyan részeg, mint a barátja, s gunyoros, párizsias hanglejtéssel a szörpárusok orrhangú beszédét utánozta, mintha valami népünnepélyen lett volna.

- Itókát vegyenek, tessék, tessék!

Egyiküket sem látták, amióta eltűntek azzal az ürüggyel, hogy a kötözőhelyre viszik Sapin őrmestert. Bizonyára összevissza kódorogtak, ügyelegtek, gondosan elkerülve azokat a helyeket, ahol gránátok hullottak. S végül is itt kötöttek ki, ebben a félig már kifosztott kocsmában.

Rochas hadnagyot felháborította az eset.

- Várjatok csak, zsiványok, majd adok én nektek; ti itt iszogattok, mialatt mi odakint döglődünk!

De Chouteau nem vágta zsebre a rendreutasítást.

- Tudd meg, vén dilis, hogy nincsenek már hadnagyok, csak szabad emberek vannak... Nem kaptál eleget a poroszoktól, szeretnél még egy pár nyaklevest?

Rochas-t úgy kellett lefogni, mert be akarta törni a fejét. Egyébként Loubet is, kezében az üvegekkel, igyekezett kibékíteni őket,

- Hagyjátok már, ne bántsuk egymást, mindnyájan testvérek vagyunk!

Közben észrevette Lapoulle-t és Pache-t, rajbeli bajtársait.

- Ne máléskodjatok már, gyertek be ti is, locsoljátok meg a torkotokat!

Lapoulle egy pillanatig habozott: valami homályos érzés azt súgta neki, hogy helytelen volna dáridózni, amikor annyi szegény fiú harapott a fűbe. De olyan elgyötört volt, annyira kínozta az éhség és a szomjúság! Aztán hirtelen elhatározással, anélkül, hogy egyetlen szót is szólt

volna, beugrott a kocsmába, maga előtt tolva Pache-t, aki ugyancsak némán engedett a kísértésnek. Elő sem kerültek többé.

- Csupa zsivány! - hajtogatta Rochas. - Valamennyit agyon kellene lőni!

Most már csak Jean, Maurice és Gaude volt vele, s bárhogy is kapálóztak, lassan mind a négyüket magával ragadta az egész utat ellepő menekülő áradat. Máris messze voltak a kocsmától. A vereség sáros hullámai úgy görgették őket Sedan várárkai felé, mint ahogyan a hegyekre zúduló felhőszakadás sodorja le a völgybe a kavicsot, a földgöröngyöket. A környező fennsíkok valamennyi lejtőjén és árkán, a floing-i úton, Pierremont-on, a temetőn, Champ de Marson keresztül ugyanaz a pánik, amely őket Fond de Givonne-on átkergette, mindenütt egyre sebesebb vágtatásra késztette a tömeget. S vajon mit lehetett volna szemükre vetni ezeknek a nyomorultaknak, akik tizenkét óra hosszat mozdulatlanul várakoztak a láthatatlan ellenség tüzérségének iszonyú tüzében, amellyel szemben teljesen tehetetlenek voltak. Most már szemből is, oldalról is, hátulról is lőtték őket az ütegek, s ahogy a visszavonuló hadsereg a városhoz közeledett, a mindenfelől süvítő gránátok egyre közelebb robbantak egymáshoz, mindig telibe találtak, s a tömeg vadul kavargott az átkozott gödör fenekén, ahova az ágyútűz söpörte. A 7. hadtest egynémely ezrede, különösen azok, amelyek Floing körül álltak, tűrhető rendben vonult vissza. Csakhogy Fend de Givonne-ban minden felbomlott, megszűnt a rend, a fegyelem, a csapatok eszeveszetten tolongtak, a szétzüllött alakulatok összekeveredtek, zuávok, afrikai lövészek, vadászok, gyalogosok rohantak egymás mellett, a legtöbbnek már nem volt fegyvere, egyenruhájuk piszkos és rongyos, kezük, arcuk fekete volt, vérbe borult szemük kidagadt a szemgödörből, duzzadt szájuk kicserepesedett a szakadatlan üvöltözésben, káromkodásban. Időnként egy-egy gazdátlan ló vágtatni kezdett, közéjük nyargalt, eltaposta a katonákat, és áttört a tömegen, amely utána még sokáig rémülten kavargott. Aztán ágyúk, szétvert ütegek dübörögtek el őrületes iramban, a tüzérek - mintha csak berugtak volna - senkit sem figyelmeztettek, mindenkit eltiportak. S a menekülők nyájának dobogása egy pillanatra sem szünetelt, sűrű sorokban, egymáshoz préselve szaladt a tömeg, a keletkező réseket nyomban betömték, hajtotta őket az ösztön, hogy védett helyen legyenek, ott, a fal mögött.

Jean megint feltekintett, nyugat felé fordult. A lábak nyomán felkavarodó sűrű porfelhőn át a verítékező arcokat még mindig perzselték a nap sugarai. Gyönyörű idő volt, az ég csodálatosan kéklett.

- Mégiscsak bosszantó - hajtogatta -, ez a disznó nap sehogy sem akar eltakarodni!

Maurice egyszerre csak észrevett egy fiatalasszonyt, akit a tolongók áradata egy házhoz szorított s már-már összelapított; legnagyobb megdöbbenésére nővérét, Henriette-et ismerte fel benne. Csaknem egy percig bámulta elképedve. Henriette azonban még csak meglepettnek sem látszott, ő szólalt meg elsőnek.

- Bazeilles-ban kivégezték... Láttam... Azt akarom, hogy kiadják a testét, és arra gondoltam...

Sem a poroszokat, sem a férjét nem nevezte néven. De így is mindenkinek meg kellett értenie. Maurice is megértette. Imádta a nővérét, és most feljajdult.

- Szegény, jó angyalom!

Két óra tájban, amikor magához tért, Henriette már Balanban volt vadidegen emberek konyhájában ült, s fejét az asztalra hajtva zokogott. De abbahagyta a sírást. A hallgatag, törékeny teremtésben már felébredt a hősnő. Semmitől sem félt, szilárd volt és hajthatatlan. Fájdalmában csak arra gondolt, hogy visszaszerzi férje testét és eltemeti. Először azt tervezte, hogy minden további nélkül visszamegy Bazeilles-ba. De erről mindenki lebeszélte, megmagya-

rázták, hogy ez teljességgel lehetetlen. Végül is elhatározta, hogy keres magának valakit, egy férfit, aki elkíséri vagy megteszi a szükséges intézkedéseket. Egyik unokabátyját szemelte ki, aki valamikor igazgatóhelyettes volt a chêne-i Általános Cukorgyárban, mégpedig abban az időben, amikor Weiss is ott dolgozott. Nagyon szerette Henriette férjét, bizonyára tőle sem fogja megtagadni segítségét. Két évvel ezelőtt örökséghez jutott a felesége, s akkor visszavonultak egy Remetelak nevű szép kis birtokra, melynek lépcsősen emelkedő földjei Sedan közelében, Fond de Givonne túlsó felén terültek el. Henriette tehát megindult a Remetelak felé, de lépten-nyomon feltartóztatták, s állandóan az a veszély fenyegette, hogy eltiporják, megölik. Maurice, akinek sebtében elmagyarázta a tervét, egyetértett vele.

- Dubreuil bácsi mindig jó volt hozzánk... Biztosan segítségedre lesz...

Aztán neki is támadt egy ötlete. Rochas hadnagy meg akarta menteni a zászlót. Már arra gondoltak, hogy szétvagdalják, és mindegyikük elvisz egy darabot az inge alatt, vagy elássák egy fa tövében, és megjelölik a helyet, hogy később majd újra kiáshassák. De elszorult a szívük attól a gondolattól, hogy szétszaggassák a zászlót, vagy mint hullát a földbe dugják, valami más megoldást szerettek volna találni.

Így aztán valamennyien elfogadták Maurice javaslatát, hogy adják át a zászlót valamilyen megbízható személynek, aki majd elrejti, szükség esetén megvédi, és épségben visszaszolgáltatja, ha eljön az ideje.

- Akkor hát mi is veled megyünk - jelentette ki a fiatalember nővéréhez fordulva -, és megnézzük, ott van-e Dubreuil a Remetelakban... Különben sem akarlak magadra hagyni.

Nem volt könnyű kivergődni a tolongásból. De azért sikerült rátérniük egy bal felé vezető meredek mélyútra. Majd ösvények és utcácskák valóságos útvesztőjébe jutottak, kertek, konyhakertek, villák, birtokocskák kusza szövevényébe; az ösvények és utcácskák, falak közt futottak, váratlan fordulókat vettek, zsákutcába torkolltak; olyan volt az egész, mint valami erődrendszer, elképzelni sem lehetett alkalmasabb terepet az ellenség tőrbe csalására; voltak helyek, ahol tíz ember órákon át védekezhetett volna egy egész ezred ellen. Már ropogtak is a puskák, mert a külváros magasabban feküdt Sedannál, s a völgy túlsó oldaláról megérkezett a porosz gárda.

Maurice és Henriette, akit a többiek nyomon követtek, előbb balra, majd jobbra fordultak két véget érni nem akaró fal közt, s aztán egyszerre csak a Remetelak tárva-nyitva álló kapuja elé értek. A birtok, amelyhez kis park is tartozott, három egymás fölé emelkedő széles teraszból állt; a főépület, egy nagy négyzet alakú ház az egyik teraszon emelkedett, százados szilfasor vezetett hozzá. A házzal szemben, a keskeny, mély és meredek völgy túlsó oldalán, más-más birtokok terültek el egy erdő szélén.

Henriette-et nyugtalanította ez a tárva-nyitva álló kapu.

- Nincsenek itt, biztosan elmentek.

Így is volt. Dubreuil már az este rászánta magát, hogy a bizonyosnak ígérkező vereség elől Bouillonba vigye feleségét és a gyerekeit. De a ház nem volt üres: a fák közt már messziről látni lehetett, hogy emberek sürögnek-forognak körülötte. A fiatalasszony bemerészkedett a nagy fasorba, de egy porosz katona hullája visszariasztotta.

- A teremburáját! - kiáltotta Rochas. - Hát már itt is verekedtek!

Valamennyien tudni akarták, mi történt, s a lakóházig nyomultak; ott aztán mindent megértettek: a földszinti ajtókat és ablakokat nyilván puskatussal törték be, a nyílásokon át kifosztott szobák meredtek rájuk, a kidobált bútorok pedig a lépcsőfeljáró tövében, a kaviccsal

felszórt teraszon hevertek. Különösen meglepő látvány volt egy égszínkék szalongarnitúra, találomra, összevissza felállított tizenkét karszékkel és egy szófával; a középen egy nagy kerek asztal volt, fehér márványlapja végigrepedt. Az épületek közt és a fasorban zuávok, vadászok, sorkatonák és tengerész gyalogosok futkostak, s a völgy fölött a szemközti kis erdőre lövöldöztek.

- Hadnagy úr - magyarázta egy zuáv Rochas-nak -, itt találtuk ezeket a piszkos poroszokat, éppen fosztogattak. Láthatja, megkapták tőlünk a magukét... Csakhogy ezek a csirkefogók tízszeres túlerővel jönnek vissza, nem lesz könnyű dolgunk.

A teraszon még három halott porosz feküdt. Henriette mereven nézett rájuk, bizonyára a férjére gondolt, aki vértől és portól mocskosan ugyanúgy alszik odaát; egyszerre csak egy golyó fütyült el a feje mellett, és a mögötte álló fába fúródott. Jean odarohant hozzá.

- Ne maradjon itt!... Gyorsan, gyorsan, bújjon el a házban!

Amióta újra találkozott az asszonnyal, és látta, mennyire megváltozott, milyen riadt szomorúság vett erőt rajta, azóta majd megszakadt a szíve a szánalomtól, különösen, ha arra gondolt, hogy az előző este még mint mosolygós, gondos háziasszonyt ismerte meg. Eleinte nem is tudta, mit mondjon neki, és még abban sem volt biztos, hogy az asszonyka felismerte-e. Mindent megtett volna érte, csak újra nyugodtnak és vidámnak lássa.

- A házban várjon… Ha veszélyesre fordul a helyzet, valahogy majd csak kiszöktetjük.

De Henriette közömbösen legyintett.

- Ugyan minek?

Amikor azonban a testvére is rábeszélte, kénytelen volt felmenni a lépcsőn, s egy időre meghúzódni az előcsarnokban, ahonnan végiglátott a fasoron. S így tanúja lett a küzdelemnek.

Maurice és Jean az egyik elöl álló szilfa mögött helyezkedett el. Ezek a roppant széles évszázados törzsek könnyűszerrel elrejthettek két embert. Valamivel távolabb Rochas hadnagy állt, s Gaude, a kürtös, is csatlakozott hozzá; a hadnagy elszántan őrizte a zászlót, hiszen senkire sem bízhatta, letette hát maga mellé, a fa tövébe, és így lövöldözött. Egyébként minden fatörzs mögött megbújt valaki. A zuávok, vadászok, tengerészgyalogosok a fasor egyik végétől a másikig mindenütt a fák mögé húzódtak, s csak akkor dugták ki a fejüket, ha lőni akartak.

A szemközti kis erdőben nyilván egyre növekedett a poroszok száma, mert a puskatűz folyton erősödött. De senkit sem lehetett látni, legfeljebb ha egy pillanatra villant fel egy-egy emberi alak, amint az egyik fától a másikig ugrott. Az ellenséges lövészek egy zöld zsalugáteres falusi házat is megszálltak, s a félig nyitott földszinti ablakokból tüzeltek. Négy óra lehetett, az ágyúdörgés gyengült, fokról fokra elhalt, de ezek itt tovább gyilkolták egymást, mintha valamilyen személyes nézeteltérést kellene elintézniük ennek a félreeső zugnak a mélyén, ahonnan nem lehetett látni a Vártoronyra kitűzött fehér zászlót. A csatatér egyes zugaiban a fegyverszünet ellenére késő estig makacsul folyt a harc, Fond de Givonne külvárosban és Petit-Pont kertjeiben sehogy sem akart elhallgatni a puskaropogás.

A völgyecske két oldaláról még sokáig záporoztak a golyók. Olykor, ha elővigyázatlanul kibukkant a fa mögül, egy-egy ember átlőtt mellel esett össze. A fasorban már három új halott hevert. Egy arcra bukott sebesült borzalmasan hörgött, de senkinek sem jutott eszébe, hogy a hátára fordítsa, és így megkönnyítse haláltusáját.

Jean hirtelen felnézett, és Henriette-et pillantotta meg; az asszonyka csendben visszajött, hátára fordította a szerencsétlent, és párna helyett egy borjút csúsztatott a feje alá. A káplár odaszaladt, és a fa mögé vonszolta, ahol Maurice-szal rejtőzködött.

- Azt akarja, hogy megöljék?

Henriette szemlátomást nem volt tisztában saját vakmerőségével.

- Dehogy... Csak féltem egyedül az előcsarnokban... Szívesebben vagyok idekint.

És velük maradt. Leültették a lábukhoz, a fa tövébe, ők pedig tovább lövöldöztek. Már az utolsó töltényeknél tartottak, de úgy belevadultak, hogy se fáradtságot, se félelmet nem éreztek. Teljes közömbösség vett erőt rajtuk, gépiesen mozogtak, a fejük üres volt, még az önfenntartás ösztöne sem dolgozott bennük.

- Nézd, Maurice - mondotta egyszer csak Henriette. - Nem porosz gárdista volt ez a halott?

Már egy ideje nézegette az egyik ellenséges katona holttestét, a halott vastag bajuszú, köpcös fiatal férfi volt, s oldalvást feküdt a teraszt borító kavicsokon. Hegyes sisakjának elszakadt az állszíja, s maga a sisak pár lépésnyire elgurult. A hulla valóban a gárda egyenruháját viselte: sötétszürke nadrágot, fehér zsinóros kék zubbonyt; a vállán keresztben összegöngyölt köpeny volt.

- Egész biztos, hogy ez itt gárdista... Otthon van egy képem róluk... Meg az unokatestvérünk, Günther is küldött egy fényképet...

Elhallgatott, s mielőtt még megakadályozhatták volna, nyugodtan odasétált a halotthoz. Föléje hajolt.

- Piros a vállpántja! - kiáltotta. - Le mertem volna fogadni.

És visszajött, miközben jégesőként kopogtak körülötte a golyók.

- Igen, a vállpántja piros, ez előrelátható volt... Az unokatestvérünk ezrede!

Ettől fogva Maurice és Jean képtelen volt elérni, hogy nyugton maradjon a fedezékben. Egyre fészkelődött, kidugta a fejét, mindenáron szemügyre akarta venni a kis erdőt, szüntelenül arra figyelt.

A két férfi szakadatlanul tüzelt, s a térdével szorította vissza, valahányszor túlságosan kihajolt. A poroszok, úgy látszik, arra a meggyőződésre jutottak, hogy már elegen vannak a támadáshoz, mert elhagyták fedezékeiket, s áradatként hömpölyögve özönlöttek ki a fák közül; de iszonyú veszteségeket szenvedtek, minden francia lövés talált, mindegyik földre terített valakit.

- Nézze csak - mondta Jean -, lehet, hogy az ott a maga unokatestvére... Az a tiszt, aki éppen most jött ki abból a zöld zsalugáteres házból, velünk szemben.

Csakugyan állt ott egy kapitány, könnyen fel lehetett ismerni aranygalléros zubbonyáról és sisakján az arany sasról, amelyet szinte lángra lobbantottak a nap ferdén hulló sugarai. A vállrojtja hiányzott, kezében kard volt, pattogó hangon kiáltott valami parancsot: oly közel voltak, alig kétszáz méterre, hogy egész tisztán kivehettek karcsú alakját, rózsaszínű és kemény vágású arcát, rövid szőke bajuszát.

Henriette apróra megnézte éles szemével.

- Úgy van, ő az - felelte minden meglepetés nélkül. - Világosan felismerem.

Maurice máris vadul megcélozta.

- Az unokatestvér... A mennykőbe is, most megfizet Weissért!

De Henriette reszketve ugrott talpra, és félrecsapta a puskát; a lövés a levegőbe ment.

- Ne, ne, rokont, ismerőst nem szabad... Hiszen ez rettenetes volna!

S megint asszonnyá válva leroskadt a fa mögött, és keserves könnyekben tört ki. Túl sok volt már a borzalom; rémület és fájdalom rázta.

Rochas diadalmámorban úszott. A körülötte levő néhány katona, akit mennydörgő hangon buzdított, a poroszok láttán olyan hevesen kezdett tüzelni, hogy az ellenség meghátrált, visszavonult az erdőcskébe.

- Kitartás, fiaim, ne hagyjátok magatokat!... Ó, a gyávák, nézzétek, hogyan menekülnek! Most ellátjuk a bajukat!

Vidám kedve kerekedett, megint végtelen bizakodás töltötte el. A vereségekről megfeledkezett. Ez a maroknyi katona, vele szemben, most a német hadakat jelentette számára, az egész német haderőt, melyet most egy csapással könnyedén megsemmisíthet. Hórihorgas, sovány teste, hosszú, csontos képe, féktelenségre és jóságra valló szája fölé hajló sasorra csak úgy rázkódott a hetvenkedő, vidám nevetéstől, egész valóját betöltötte annak a katonának az öröme, aki szeretője és egy palack jó bor társaságában az egész világot meghódította.

- Hát persze, fiaim, hiszen csak azért vagyunk itt, hogy elporoljuk őket... Másképp ez nem is végződhet. Micsoda? Még olyat, hogy minket verjenek meg!... Minket megverni? Hát az is lehetséges? Csak még egy kicsit bírjátok fiaim, s úgy elinalnak, mint a nyulak!

Kiabált, hadonászott, s illúziókkal teli tudatlanságában olyan bátorságról tett tanúbizonyságot, hogy a katonák is felvidultak. Majd váratlanul így kiáltott:

- A feneküket rugdosva, igen, a feneküket rugdosva kergetjük őket a határig!... Győzelem, győzelem!

De ebben a percben, mialatt az ellenség a völgy túloldalán valóban visszavonulóban volt, bal felől rettenetes puskaropogás hangzott fel. Megint úgy történt, mint már annyiszor: átkarolták őket, a gárda egyik osztaga Fond de Givonne felől a hátukba került. Ettől kezdve lehetetlenné vált a Remetelak védelme; az a tíz-tizenkét katona, aki még védte a teraszokat, két tűz közé került, s az a veszély fenyegette, hogy elvágják Sedantól. Többen elestek, iszonyatos zavar támadt. A poroszok már át is másztak a park kerítésén, futva közeledtek a fasorokban, s olyan sokan voltak, hogy szuronyharcra került sor. Egy zuáv, egy fekete szakállas szép férfi hajadonfőtt, tépett zubbonyban, iszonyú pusztítást végzett; recsegő melleket döfött át, puha hasakat szúrt keresztül, a szuronyát, amely még vörös volt egyik áldozatának vérétől, máris a másik oldalába törölte meg; amikor pedig eltört a bajonettje, akkor is tovább harcolt, puskatussal zúzta be a koponyákat; s hogy egy óvatlan mozdulat végleg lefegyverezte, olyan lendülettel ugrott egy öles porosz nyakának, hogy mindketten a kavicsos útra zuhantak, s halálos ölelésben gurultak a konyha betört ajtajáig. A park fái közt, a pázsit minden zegében-zugában vad öldöklés folyt, s halomba gyűltek a hullák. Különösen a lépcsőfeljáró előtt, az égszínkék szófa és a karszékek körül dúlt rettenetes harc; a katonák veszettül viaskodtak, közvetlen közelből lőttek egymás arcába, foggal és körömmel tépték az ellenséget, mert már egy késük sem maradt, hogy azzal döfjék át a mellét.

S ekkor Gaude-ot, akinek bánatos arca soha be nem vallott gondokról beszélt, hősies őrület szállta meg. A végső vereség közepette megragadta kürtjét; tudta, hogy a század megsemmisült, hogy hívó szavára egyetlen katona sem jelentkezhet, de azért szájához emelte, és olyan viharosan fújt gyülekezőt, mintha a halottakat akarná feltámasztani. A poroszok már ott

voltak, s ő nem mozdult, még erősebben, teli tüdőből fújta. Egy sortűz leterítette, utolsó sóhaja beleolvadt a trombitaszóba, s reszketve szállt az ég felé.

Rochas egy helyben állt, nem értette, mi történik, egy mozdulatot sem tett, hogy meneküljön. Csak várt és dadogott:

- Hát ez mi? Ez meg micsoda?

Képtelen volt felfogni, hogy megint megverték őket. Minden megváltozott, még a harc módja is. Miért nem várt ez a népség a völgy túloldalán, míg ők odaérnek, és szépen megverik őket? Hát hiába öldösik a poroszokat, mindig újak jönnek? Micsoda vacak háború ez, ahol tizen gyűrnek le egyet, ahol az ellenség csak este mutatkozik, miután naphosszat ágyútűzzel őrjítette őket? Rochas semmit sem értett az egész hadjáratból, csak mélységes megdöbbenéssel tapasztalta, hogy valami megfellebbezhetetlen erő megragadja és elsodorja; már nem is védekezett, de azért makacsul, gépiesen hajtogatta:

- Bátorság, fiaim, miénk a győzelem!

De azért gyorsan felkapta a zászlót. Ez volt az utolsó gondolata, el akarta dugni, hogy a poroszok ne tudják megszerezni. A zászlónyél ugyan már eltört, mégis beleakadt a lábába, majdnem elesett miatta. Fütyültek a golyók, megérezte a halál közeledtét, letépte és elszakította a zászló selymét, meg akarta semmisíteni. De ebben a pillanatban golyó találta a nyakán, a mellén, a lábán, s ő leroskadt, és a háromszínű foszlányok ráborultak, mintha csak a zászló lett volna halotti köntöse. Egy percig élt még, kitágult szemmel, s talán meglátta az égbolton a háború igazi képét, a kegyetlen élethalálharcot, mely előtt - mintha törvény lenne - komolyan, higgadt szívvel kell meghajolni. Aztán hörgött kicsit, s eltávozott gyermetegen álmélkodva, mint valami szegény, virgonc, mit sem sejtő rovar, amelyet agyonnyom a roppant és kérlelhetetlen természet vastörvénye. Egy legenda múlt ki vele.

Mihelyt feltűntek a poroszok, Jean és Maurice nyomban megkezdte a visszavonulást; fától fáig húzódtak, s amennyire lehetett, a testükkel védték Henriette-et. Közben szakadatlanul tüzeltek, s minden lövés után új fedezéket kerestek. A park végében Maurice ismert egy ajtócskát, amelyet szerencsére nyitva találtak. Sietve kimenekültek mind a hárman. Két magas fal között kanyargó szűk átjáróba jutottak. De amikor a végére értek, lövéseket hallottak, s egy bal felé vezető másik utácskába rohantak be. Szerencsétlenségükre ez zsákutca volt. Kénytelenek voltak visszaszaladni, s a golyózáporban jobbra fordulni. Később már nem tudtak visszaemlékezni rá, merre is mentek. Minden sarkon lövöldöztek ebben a beláthatatlan labirintusban. A kapuk alatt még sokáig tartott a csata, a legkisebb fedezéket is ádázul, nekikeseredve védelmezték, csak rohammal lehetett elfoglalni. S Maurice-ék egyszerre csak Sedan közelében, a fond de givonne-i úton találták magukat.

Jean még egyszer feltekintett: nyugat felé pillantott, ahonnan erős rózsaszín fény áradt, megkönnyebbülten sóhajtott fel:

- Ó, ez a disznó nap, csakhogy lenyugszik végre!

De azért mindhárman tovább rohantak, egyre rohantak, még csak ki sem fújták magukat. A menekülők utóhada még mindig az út teljes szélességében hömpölygött körülöttük, s mint valami megáradt hegyipatak egyre sebesebben rohant. A balani kapuhoz érve vad tolongásba kerültek, várakozniuk kellett. A felvonóhíd láncai elszakadtak, csak a gyalogpallót lehetett használni; az ágyúk és a lovak nem is tudtak átjutni. De azt beszélték, hogy a Kastélykapunál meg a Cassine-kapunál még rémületesebb a torlódás.

A lejtőkön leszáguldó hadsereg roncsai tébolyultan, s mint a felhúzott zsilipen át a csatornába tóduló víz, vad harsogással zúdultak a városba. A várfalak végzetes vonzereje megszédítette a legbátrabbakat is.

Maurice izgalomtól reszketve ölelte magához Henriette-et.

- Csak nem fogják bezárni a kaput, mielőtt mindenki bejut...

A tömeget is ez aggasztotta. A katonák egy része közben már le is táborozott kétoldalt a töltéseken; az árkokban meg egész ütegek, ágyúk, lőszerkocsik, lovak feküdtek egymás hegyén, hátán.

De felharsantak a kürtök, egymás után többször elfújták a gyülekezőt, s ezt hamarosan követték a takarodó zengő hangjai. A lemaradt katonákat hívták. Néhányan még futólépésben közeledtek, a külvárosban pedig el-eldördült egy magányos puskalövés. A mellvédek belső padkáján felállítottak néhány osztagot, hogy védjék a külső erődműveket, s aztán végre bezárták a kaput. A poroszok már csak legfeljebb száz méternyire voltak. Látták őket, amint a balani úton jöttek-mentek, és nyugodtan megszállták a közeli házakat, kerteket.

Maurice és Jean az utolsók közt ért be Sedanba; Henriette-et maguk előtt tolták, hogy megóvják a lökdöséstől. Éppen ekkor ütötte el a hatot. Az ágyúk már közel egy órája elhallgattak. Fokozatosan elnémultak az itt-ott még felhangzó puskalövések is. Elhalt a fülsiketítő zenebona, a napkelte óta dühöngő iszonyatos mennydörgés; síri csend honolt mindenütt. Gyászos némaságot talált a közelítő éjszaka.

VIII

Fél hat tájban, még mielőtt bezárták volna a kapukat, Delaherche újra visszament a megyefőnökségre; tudta, hogy a csata elveszett, s aggódva gondolt a következményekre. Csaknem három óra hosszat maradt ott, ide-oda topogott az udvaron, leskelődött, és minden arra járó tisztet kikérdezett. Így értesült az egymást gyorsan követő eseményekről, Wimpffen tábornok lemondásáról, majd e lemondás visszavonásáról, a teljhatalomról, amelyet azért kapott a császártól, hogy a legyőzött sereg számára a lehető legenyhébb feltételeket harcolja ki a porosz nagyvezérkartól, és végül arról a haditanácsról, ahol azt kellett eldönteni, megpróbálják-e a harc folytatását és az erőd védelmét. A posztógyáros már érezte, hogy ez a haditanács, amelyen mintegy húsz magasrangú tiszt vett részt, az örökkévalóságig tart; közben hússzor is felment az előcsarnokba vehető lépcsőn. Negyed kilenckor egyszerre csak észrevette Wimpffen tábornokot, aki egészen kivörösödve, duzzadt szemmel jött lefelé egy ezredes és két másik tábornok társaságában. Nyeregbe pattantak, s a Meuse hídján át ellovagoltak. Így hát tudomásul vették az elkerülhetetlen kapitulációt.

Delaherche megnyugodott, eszébe jutott, hogy majd meghal éhen, és elhatározta, hogy hazamegy. De mihelyt kilépett az utcára, tétovázni kezdett, elriasztotta az időközben keletkezett rettenetes torlódás. Az utcákat, a tereket annyira megtöltötték, telezsúfolták, eltorlaszolták a katonák, lovak é; ágyúk, mintha csak erőszakkal, valami óriási döngölővel préselték volna a városba ezt a tömör masszát. Mialatt a rendben visszavonult ezredek a sáncokon táboroztak, a várost nyüzsgő, gyülevész népség, különféle alakulatok szétszórt maradványai, különböző fegyvernemekhez tartozó menekültek özönlötték el mozdulatlanságra kényszerült, egymásra torlódó, sűrű hullámokban; az ember már a kezét, lábát sem tudta mozdítani. Az ágyúk, a lőszerkocsik, a számtalan sok szekér kereke egymásba akadt. Az ostorral, sarkantyúval nógatott lovak már se előre, se hátra nem tudtak menni. A katonák pedig fittyet hányva a fenyegetéseknek, megrohanták a házakat, minden felfaltak, ami a kezük ügyébe akadt, s ott aludtak, ahol éppen helyet találtak, a hálószobákban vagy a pincékben. Sokan a kapuk alatt vágódtak el; s elzárták a bejáratot. Másoknak annyi erejük sem maradt, hogy továbbmenjenek, csak a járdán hevertek mély álomba merülve, s még akkor sem keltek fel, ha rátiportak kezükre, lábukra, mert inkább eltűrték, hogy összetapossák őket, csak mozdulniuk ne kelljen.

Delaherche ekkor értette meg a kapituláció feltétlen szükségességét. Voltak útkereszteződések, ahol egymást érték a lőszerkocsik; ha csak valamelyikre is egy porosz gránát esik, mind a levegőbe röpül, s Sedan fáklyaként lobban lángra. Különben is mihez kezdjenek ezzel a rengeteg szerencsétlennel, akit elgyötört az éhség és a fáradtság, akinek se lőszere, se ennivalója? Hiszen ha csak az utcákat akarnák járhatóvá tenni, még az is eltartana egy napig. Az erőd nem volt felszerelve, a város nem volt ellátva élelemmel. A haditanácsban is ezekre az érvekre hivatkoztak a körültekintő elmék, akik nagy hazafiúi fájdalmukban is tisztán látták a helyzetet; s még a legmerészebb tisztek is, akik reszketve kiáltozták, hogy egy hadsereg mégsem adhatja meg magát ilyen könnyen, még ők is kénytelenek voltak lehorgasztani a fejüket, mert nem tudták, milyen gyakorlati intézkedéseket javasoljanak, ha másnap újra akarnák kezdeni a harcot.

Delaherche nagy nehezen utat tört magának a Turenne téren és a Rivage téren tolongó tömegben. Az Aranykereszthez címzett fogadó előtt elhaladva egy pillanatra szemébe tűnt a komor ebédlő, ahol a tábornokok némán üldögéltek az üres asztal körül. Minden elfogyott, már kenyér sem volt. De Bourgain-Desfeuilles tábornok, aki éktelen lármát csapott a konyhában, mégis találhatott valamit, mert hirtelen elhallgatott, s egy zsíros csomaggal a kezében

felsietett a lépcsőn. A térre nyíló ablakokon át olyan sűrű tömeg bámulta a szomorú asztalt, amelyet tisztára söpört az ínség, hogy a posztógyáros nem tehetett mást, könyökkel nyitott utat magának; időnként azonban a meglódult sokaság jó darabon visszasodorta. S amikor a Fő utcába ért, áthatolhatatlan fal meredezett előtte; egy pillanatra egészen kétségbeesett. Mintha egy üteg valamennyi lövegét egymás hegyére-hátára dobálták volna! Végül is rászánta magát, fellépett a lövegtalpakra, megmászta az ágyúkat, és kerékről kerékre ugrott, kockáztatva, hogy kitöri a lábát. Aztán lovak állták el az útját; lehajolt, s kénytelen-kelletlen átbújt az éhségtől félholt, szerencsétlen állatok lába közt meg a hasa alatt. Negyedórás erőfeszítés után, mikor a Saint-Michel utca sarkáig jutott, megrémült az egyre szaporodó akadályoktól, s úgy döntött, hogy itt befordul, majd némi kerülővel a Laboureurs utcán megy tovább. Arra számított ugyanis, hogy ezek a félreeső sikátorok nem lesznek annyira elárasztva. De szerencsétlenségére itt egy rosszhírű ház állt, amelyet épp egy csapat részeg katona ostromolt; s nehogy a csetepatéban pórul járjon, visszament a Fő utcába. Most már elszántan nekivágott, el is jutott az utca végéig, s közben hol kocsirudakon egyensúlyozott, hol társzekereket mászott meg. A Kollégium téren az emberek a vállukon vitték vagy harminc lépésnyire. De leesett, és majdnem összetörte bordáit; csak úgy tudott megmenekülni, hogy felkapaszkodott egy rács keresztrúdjaira. Izzadtan, lerongyolódva végre elérte a Maqua utcát: a megyefőnökségtől idáig több mint egy óráig tartott a gyötrelmes út, amelyhez rendesen öt perc sem kellett.

Bouroche ezredorvos, hogy megakadályozza a kert és a kórház elözönlését, óvatosságból két őrszemet állított a kapu elé. Delaherche-nak nagy kő esett le a szívéről, mert már az is megfordult a fejében, hegy esetleg kifosztották a házát. De a kertben újra csak elszorult a szíve, amikor megpillantotta a pár lámpával gyéren megvilágított kórházat, amelyből csak úgy áradt a láz bűzös lehelete. Belebotlott egy katonába, aki a kövezeten aludt, s eszébe jutott a 7. hadtest pénztára, amelyet ez az ember reggel óta őrzött; a parancsnokai nyilván itt felejtették, s ő annyira kimerült, hogy végül is lefeküdt. A ház egyébként üresnek látszott, a földszint egészen sötét volt, az ajtók tárva-nyitva. A cselédlányok bizonyára a kórházban maradtak, mert a konyhában nem volt senki, s csak egy bús kis lámpa pislákolt. Meggyújtott egy gyertyát, s halkan felment a főlépcsőn, ügyelve, hogy fel ne ébressze az anyját és a feleségét, akiket nagyon kért, hogy e fáradságos és gyötrelmem nap után mielőbb feküdjenek le.

De ahogy belépett a dolgozószobájába, összerezzent. A díványon, ahol előző nap Beaudoin kapitány aludt pár órát, most egy katona feküdt; s Delaherche csak akkor nyugodott meg, amikor felismerte Maurice-t, Henriette testvérét. Amikor megfordult, az egyik szőnyegen még egy katonát látott pokrócba burkolódzva, az a Jean aludt ott, akivel a csata előtt találkozott. Mindketten olyan elcsigázottak voltak, mintha már nem is lenne bennük élet. A gyáros meg sem állt, átment a szomszéd szobába, amely a feleségéé volt. Az egyik asztal szélén egy lámpa égett hátborzongató csendben. Gilberte keresztben feküdt az ágyon, teljesen felöltözve, nyilván attól tartott, hogy valami szerencsétlenségre ébred. De azért nagyon nyugodtan aludt, a közelében pedig Henriette szendergett; egy széken ült, csak fejét ejtette a matrac szélére, álmában rémképek gyötörték, szempillái alól kövér könnycseppek szivárogtak. Delaherche egy percig elnézte őket, s kísértést érzett, hogy felébressze a fiatalasszonyt, és kérdezősködjék tőle. Járt-e Bazeillas-ban? Ha kifaggatja, talán még a kelmefestő műhelyről is megtudhat valamit. De aztán megsajnálta, s már éppen vissza akart vonulni, amikor az anyja szótlanul megjelent a küszöbön, és intett, hogy kövesse.

Az ebédlőn mentek keresztül, s a gyáros meglepetten kérdezte:

- Miért nem feküdt még le, anyám?

Delaherche-né először csak a fejét rázta, aztán halkan mondta:

- Nem bírok aludni, egy karosszékben üldögélek az ezredes mellett... Erős láza van, minduntalan felébred és kérdezősködik... Nem tudom, mit feleljek neki. Gyere be, nézd meg.

De Vineuil ezredes már újra elaludt. A párnán éppen hogy csak ki lehetett venni hosszúkás, vörös arcát, hótorlaszként fehérlő bajszával. Delaherche-né egy újságot állított a lámpa elé, s így a szobának ez a sarka félhomályban maradt; de a fény élesen megvilágította az öregasszonyt, aki szigorúan ült a karosszékben, kezét ölébe ejtette, tekintete tragikus álmokba révedt.

- Várj csak - suttogta -, azt hiszem, meghallotta, hogy jössz, megint felébredt.

Az ezredes csakugyan kinyitotta szemét, s Delaherche-re szegezte, anélkül azonban, hogy a fejét megmozdította volna. Felismerte a gyárost, s láztól remegő hangon azonnal megkérdezte:

- Ugye, mindennek vége? Kapitulálunk.

A gyáros megérezte anyja pillantását, és már-már hazudni akart. De mi értelme volna? Csüggedten legyintett.

- Mi mást tehetnénk? Ha látná a város utcáit!... Wimpffen tábornok az előbb indult a porosz főhadiszállásra, hogy megtárgyalja a feltételeket.

De Vineuil ezredes szeme újra lezárult, hosszan megremegett, és tompa panaszban tört ki:

- Istenem, ó, Istenem...

S lehunyt szemmel, akadozva folytatta:

- Még tegnap meg kellett volna tenni, amit akartam... Hiszen ismerem ezt a vidéket, meg is mondtam a tábornoknak, mitől tartok; de őrá sem hallgattak... Ott fent, Saint-Menges felett minden magaslatot elfoglalni, egészen Fleigneux-ig; akkor a hadsereg kezében tartja Sedant, és ura a saint-albert-i szorosnak... Nyugodtan várunk, az állásaink bevehetetlenek, a mézières-i út szabad...

Beszéde zavarossá vált, pár érthetetlen szót motyogott még, s közben a láz szülte csatakép egyre inkább összekuszálódott benne, beleolvadt az álomba. Aludt, s lehet, hogy a győzelemről álmodott.

- Megnézte az orvos? - kérdezte Delaherche halkan.

Delaherche-né bólintott.

- Azért mégis csak keserves dolog az ilyen lábsérülés - folytatta a gyáros. - Sokáig kell még nyomnia az ágyat, ugye?

Az öregasszony ezúttal nem felelt, mintha őt is elborította volna a vereség fölött érzett nagy fájdalom. Ő még egy más nemzedékhez tartozott, a határvidék régi, szívós polgárai közé, akik mindig készen álltak városaik megvédésére. A lámpa éles fényében fürdő szigorú arca, hosszú orra, vékony szája haragot és szenvedést tükrözött; a történtek annyira elkeserítették, hogy nem tudott elaludni.

Delaherche nagyon magányosnak érezte magát, elviselhetetlen szorongás rohanta meg. Megint tűrhetetlen éhség kínozta, s azt hitte, egyedül a gyengeségének tudható be, hogy ennyire elcsüggedt. Lábujjhegyen kiment a szobából, s a gyertyával a kezében visszament a konyhába. De itt még szomorúbb látvány fogadta: kihűlt tűzhely, üres konyhaszekrény, összevissza hányt konyharongyok, mintha ide is betört volna a katasztrófa szele, s magával vitte volna az evés-ivás minden friss örömét. Először azt hitte, hogy meg egy darab száraz kenyeret sem talál,

minthogy a kenyérmaradékot átvitték a kórházba, és beleaprították a levesbe. Aztán az egyik szekrény mélyén felfedezte az előző napról megmaradt, ottfelejtett zöldbabot. Állva, vaj és kenyér nélkül ette meg, csepp kedve sem volt ahhoz, hogy ezt a vacsorát felvigye, sietve befalta hát a komor konyhában, amelyet betöltött a pislákoló petróleumlámpa bűze.

Még alig múlt tíz óra, s Delaherche-nek nem volt más dolga, mint várni, aláírják-e végre a kapitulációt. Nyugtalanság emésztette, félt, hegy újra kezdik a harcot, rettegett a bizonytalan jövőtől, ha ez bekövetkezik. A félelem, amelyről senkivel sem beszélhetett, ólomsúlyként nyomta a mellét. Amikor újra felment a dolgozószobájába, ahol Maurice és Jean most is mozdulatlanul aludt, hiába próbált elnyúlni egy karosszékben; az álom elkerülte, s mihelyt egy pillanatra elszenderedett, máris ágyúdörgést hallott, s riadtan ugrott talpra. A füle megőrizte az egész napon át tartó rémületes ágyúzás emlékét; egy percig rémülten hallgatózott, de olyan nagy csend vette körül, hogy beleremegett. Minthogy úgy sem tudott elaludni, felkelt a karosszékből, és kóborolni kezdett a sötét szobákban, de azt a szobát, ahol anyja az ezredes mellett virrasztott, elkerülte, mert idegesítette a merev tekintet, amellyel az öregasszony a járkálását követte. Kétszer is megnézte, nem ébredt-e fel Henriette, s hosszan figyelte felesége nyugodt arcát. Nem tudva mihez kezdjen, hajnali két óráig folyton jött-ment, járkált a lépcsőn.

Végre is nem bírta tovább. Elhatározta, hogy visszamegy a megyeházára; érezte, úgy sem képes pihenni, amíg meg nem tudja, mi történt. De odalent, a zsúfolt utca láttán, kétségbeesés fogta el: sohasem lesz annyi ereje, hogy odamenjen, és vissza is jöjjön; ha csak eszébe jutott, milyen akadályokat kellene leküzdenie, máris erőt vett rajta a halálos fáradtság. Ott állt tanácstalanul, amikor fújtatva és káromkodva megérkezett Bouroche ezredorvos.

- A mennydörgős mennykőbe! Az ember könnyen kitörheti a lábát!

A városházára kellett mennie, hogy rávegye a polgármestert, rekviráljon kloroformot, és kora reggel küldjön belőle, mert az ő készlete kifogyott, pedig sürgős műtétek előtt állt, s attól tartott mint mondta -, hogy altatás nélkül lesz kénytelen vagdalni azokat a szerencsétlen fickókat.

- Na és a... - kérdezte Delaherche.

- Na és még csak azt sem tudják, van-e kloroform a patikában.

De a gyáros fütyült a kloroformra. Tovább kérdezősködött:

- Nem arról van szó. Hanem, hogy befejezték már? Aláírták a poroszokkal?

- Semmit sem írtak alá! - kiáltotta Bouroche indulatosan. - Wimpffen most jött meg... Úgy látszik, azok a csibészek olyan követeléseket támasztanak, hogy az embernek kedve volna a képükre mászni... Az volna még a legjobb, ha újra kezdenénk, és mindnyájan megdöglenénk!

Delaherche sápadozva hallgatta.

- Egészen biztos abban, amit mond?

- A városi tanács tagjaitól tudom, azok állandó készenlétben vannak... Egy tiszt jött a megyefőnökségről, mindent elmondott nekik.

Az orvos részletekkel is szolgált. Donchery közelében, a Bellevue-kastélyban találkozott Wimpffen tábornok Moltkéval és Bismarckkal. Rettenetes ember ez a Moltke tábornok, kemény és száraz, arca simára borotvált, mint valami vegyészé vagy matematikusé, a csatákat meg a dolgozószobájából nyeri meg algebrai képletek segítségével. Már az elején szükségesnek tartotta leszögezni, hogy tisztában van a francia hadsereg kétségbeejtő helyzetével: nincs élelem, nincs lőszer, csüggetegség és zűrzavar uralkodik, s teljes lehetetlenség, hogy ki

tudjon törni a vasabroncsból, mely körülzárta; a német seregek viszont elfoglalták a legelőnyösebb állásokat, s két óra alatt porig égethetik a várost. Szenvtelenül diktálta a feltételeket: az egész francia hadsereg fogoly, fegyverestül, málnástul. Bismarck meg, azzal a jámbor szelindek-ábrázatával, fenntartás nélkül támogatta. Wimpffen tábornok egész idő alatt azon fáradozott, hogy megváltoztassa a feltételeket, amelyeknél súlyosabbakat még sohasem kényszerítettek megvert hadseregre. Beszélt a balszerencséről, a katonák hősiességéről, s arról, milyen veszélyes a végsőkig ingerelni egy büszke népet; három órán át fenyegetőzött és könyörgött, latba vetette kétségbeesett és nagyszerű ékesszólását: kérte, érjék be azzal, hogy Franciaország vagy éppen Algéria legmélyén internálják a legyőzötteket; végül is csak egyetlen engedményt ért el: minden tiszt hazamehet, ha írásban becsületszavát adja, hogy nem harcol többet ebben a háborúban. A vége az lett, hogy reggel tíz óráig meghosszabbították a fegyverszünetet. Ha eddig az időpontig nem fogadják el a feltételeket, a porosz ütegek újból tüzet nyitnak, s a város leég.

- Micsoda ostobaság! - kiáltotta Delaherche. - Csak nem fognak felgyújtani egy várost, elvégre mit vétett?

Az ezredorvos akkor hozta ki végleg sodrából, amikor még azt is hozzátette, hogy találkozott néhány tiszttel az Európa-szállóban, s ezek holmi tömeges kitörésről beszéltek, amit napfelkelte előtt hajtanának végre. Amióta ismeretessé váltak a német követelések, borzasztó izgalom fogta el az embereket, s a legelképesztőbb tervekkel álltak elő. Még az a gondolat sem tartott vissza senkit, hogy nem volna tisztességes dolog, ha minden előzetes figyelmeztetés nélkül, a sötétség leple alatt megszegnék a fegyverszünetet; egymást követték az eszeveszett javaslatok: a sötét éjszakát kihasználva át kell törni a bajorokon, és folytatni a menetelést Carignan felé; nem, az illy-i fennsíkot kell meglepetésszerűen visszafoglalni, hogy szabaddá tehessék a mézières-i utat; vagy még jobb lenne, ha ellenállhatatlan lendülettel átdobnák magukat Belgiumba. Az igazat megvallva, olyanok is voltak, akik egy szót sem szóltak, érezték, hegy a katasztrófa elkerülhetetlen; ezek megkönnyebbülten, boldog sóhajjal fogadtak volna el, írtak volna alá mindent, csak hogy véget vessenek az egésznek.

- Jóéjszakát - fejezte be Bouroche. - Megpróbálok aludni vagy két órát, nagy szükségem van rá.

Delaherche a dühtől fuldokolva maradt magára. Micsoda? Hát igazán újra kezdik a harcot, felgyújtják és porrá zúzzák Sedant? Ez már elkerülhetetlen, a borzalmas esemény biztosan bekövetkezik, mihelyt a nap elég magasra emelkedik a dombok fölé, hogy megvilágítsa a rémes mészárlást. Gépiesen mászott fel újra a meredek padláslépcsőn; ismét a kémények közt, a város fölött magasló keskeny terasz szélén találta magát. De ebben az órában teljes sötétség vette körül, s eleinte az égvilágon minden beleolvadt a nagy fekete hullámok vég nélkül hömpölygő tengerébe. Az alatta elterülő gyárépületek bontakoztak ki elsőnek, felismerte bizonytalan foltjaikat, a gépházat, a szövőtermet, a szárítókat, a raktárakat, s ez a látvány, ez a roppant épülettömb, büszkeségének és gazdagságának forrása, szánalommal töltötte el önmaga iránt, hiszen arra kellett gondolnia, hogy pár óra múlva csak hamu marad belőle. Ismét a láthatárt kezdte kémlelni, tekintete végigsiklott a fekete messziségen, ahol a vészterhes másnap szunnyadozott. Délen, Bazeilles felé, szikrák röpködtek a parázsló házak fölött; északon, a garenne-i erdőben, még mindig égett az este felgyújtott tanya, s a tűzvész éles rőt fénye vérszínűre festette a fákat. Más tűz sehol, csak ez a két lobogó fény, s köztük a mérhetetlen mélység, amelybe időnként rémületes zajok hasítanak bele. Valaki sírt valahol, talán nagyon messze, talán a sáncokon. Hiába próbálta áttörni a fátylat, hiába szerette volna meglátni a Liryt, a Marfée-t, a frénos-i és wadelincourt-i ütegeket, az előre nyújtott nyakú, tátongó torkú bronzfenevadak körbe futó sorát, amelynek csak a jelenlétét érezte. S amikor

visszafordította tekintetét a körülötte pihenő városra, meghallotta szorongó sóhaját. Több volt ez, mint az utcákon heverő katonák nyugtalan álmának hangja, az összetorlódott emberek, állatok és ágyak tompa recsegése. Mintha szomszédainak, a polgároknak gondterhelt virrasztását is hallotta volna, biztosan azok sem tudnak aludni, s lázasan remegve várják a napkeltét. Nyilvánvalóan mindnyájan tudják, hogy a kapitulációt nem írták alá, számlálják az órákat, s reszketve gondolnak arra, hogy ha az aláírás nem történik meg, mehetnek le a pincébe, hogy ott pusztuljanak, ott zúzzák össze, ott temessék el valamennyiüket a rájuk omló falak. S most mintha a Voyards utcából hirtelen fegyvercsörgés hangzana, s egy kétségbeesett hang gyilkost kiáltana! Delaherche előre hajolt, beborította a sűrű éjszaka, s olyan egyedül volt a csillagtalan, ködös ég alatt, hogy minden tagjában reszketni kezdett, s libabőrös lett a háta.

Odalent, a díványon Maurice már hajnalban felébredt. Fájt minden tagja, de meg se moccant, csak nézte az ablaküveget, amelyet lassan fehérre festett az ólomszürke hajnal. Az ébredés könyörtelen éles látása felelevenítette a szörnyű emlékeket, az elvesztett csatát, a menekülést, a katasztrófát. Mindent újra átélt, még a legkisebb részletet is, s kegyetlenül szenvedett a vereségtől, amely a lelke mélyéig megrázta, mintha ő lett volna felelős érte. Fontolóra vette, elemezte a hibákat, s az önmarcangolásra való hajlam most erősebb volt benne, mint valaha. Vajon ő is nem egy a sok közül, korának igazi gyermeke, aki ugyan nagyon művelt, mégis otrombán tudatlan mindabban, amit tudnia kellett volna, aki ráadásul a vakságig hiú, akit megrontott a mohó élvezetvágy és a rendszer hazug virágzása? Aztán más képek tódultak emlékezetébe; nagyapja, aki 1780-ban született, a nagy hadsereg hőseinek, az austerlitzi, wagrami, friedlandi győzőknek sorába tartozott; és apja, aki 1811-ben születve, kénytelen volt hivatalnokoskodásra fanyalodni, s középszerű kistisztviselőként, adószedőként élni Chêne-Populeux-ben, míg csak el nem koptatta a mindennapi robot; majd ő maga, aki 1841-ben jött a világra, akit úrnak neveltek, aki ügyvédi diplomát szerzett, aki képes a leghitványabb ostobaságokra és a legnagyobb lelkesedésre, s aki vereséget szenvedett Sedannál egy olyan katasztrófában, amely nyilvánvalóan mérhetetlen következményekkel fog járni, s egy egész világot temet romjai alá; elszorult szívvel gondolt fajtájának romlására, amely megmagyarázta, hogy a nagyapák diadalmas Franciaországát hogyan is győzhették le az unokákban, mintha csak valami egyre súlyosbodó családi nyavalyát örököltek volna, mely a döntő pillanatban szükségszerűen végzett velük. Milyen bátornak és diadalmasnak érezte volna magát a győzelem pillanatában! De a vereség óráján olyannak mutatkozott, mint valami gyönge idegzetű asszony, olyan végtelen kétségbeesés vett erőt rajta, mintha az egész világ összedőlt volna. Mindennek vége, Franciaország elveszett! Könnyek fojtogatták, sírva fakadt, kezét összetette, s feltört belőle gyermekkorának gügyögő imádsága:

- Istenem, vegyél magadhoz... Vedd magadhoz, Istenem, őket is, ezeket a szenvedő nyomorultakat...

A földön fekvő, pokrócba burkolt Jean mocorogni kezdett. Meglepetten hallgatta, s végül is felült.

- Mi bajod van, fiacskám?... Beteg vagy?

S amikor megértette, hogy - mint mondani szokta - már megint a rögeszméivel veszkődik, apáskodva vigasztalni kezdte.

- Ejnye már, minek bánkódsz? Soha nem szabad ennyire nekikeseredni!

- De hiszen mindennek vége! - kiáltotta Maurice. - Akár beállhatunk porosznak!

Tanulatlan, nehézfejű bajtársa álmélkodva hallgatta, és ő megpróbálta megértetni vele, hogy a faj már kimerült, és szükségszerűen el kell tűnnie egy új faj áradatában. De a paraszt makacsul rázta a fejét, nem adott hitelt ennek a magyarázatnak.

- Micsoda? Hogy az én földem ne legyen többé az enyém? Hogy a poroszok elvehessék, amíg élek, és van két karom?... Azt már nem!

S aztán nehézkesen, ahogy épp a nyelvére jöttek a szavak, ő is kifejtette a véleményét. Alaposan megverték őket, ez kétségtelen. De azért csak nem haltak meg valamennyien, maradtak elegen, akik újjáépíthetik a házat, ha derekasan nekilátnak, keményen dolgoznak, és nem isszák el a keresetüket. Egy olyan családban, ahol nem félnek a munkától, s valamicskét félre is tudnak tenni, végül mindig kilábolnak a bajból, akármilyen csapások zúdulnak is rájuk. És még csak nem is árt, ha kap néha az ember egy nagy pofont: legalább elgondolkozik. És ha igaz is, hogy valahol fekély rágja az embert, hegy üszkösödik valamelyik tagja, hát, édes istenem, még mindig jobb kivágni, egyetlen fejszecsapással lemetszeni, mint belepusztulni, akár a kolerába.

- Dehogy van végünk! - ismételte meg többször egymás után. - Én nem érzem, hogy végem lenne!

S bár rossz bőrben volt, és haja még mindig véresen tapadt könnyű sebére, kihúzta magát, heves vágy feszült benne, hogy éljen, hogy újra kézbe kapja az ekét vagy a szerszámot - és mint mondta -, újjáépítse házát. Az ősi föld fia volt, kitartó és megfontolt, a józan ész, a munka és a takarékosság világában nőtt fel.

- Azért mégis sajnálom a császárt... - folytatta. - A dolgok nem is mentek olyan rosszul, a búzának jó ára volt... De persze nagy butaságot csinált, az ember nem mászik bele efféle históriákba!

Maurice, aki megsemmisülten hallgatta, leverten legyintett.

- Ó, a császár! Alapjában véve szerettem, bár szabadságról és köztársaságról álmodoztam... Igen, a véremben volt, bizonyára a nagyapám miatt... És most kiderül, hogy csupa rothadás. Meddig süllyedünk még?

Tekintete elkalandozott, s olyan fájdalmasan jajdult fel, hogy Jeant elfogta a nyugtalanság, és már éppen fel akart állni, amikor Henriette lépett be. A szomszéd szobából beszűrődő hangok ébresztették fel. Most már fakó fény világította meg a helyiséget.

- Éppen jókor jön, hegy megszidja - mondta Jean, és jókedvet színlelt. - Engedetlenkedik.

De sápadt, szomorú nővére láttán Maurice ideges feszültsége hirtelen feloldódott. Karját kitárva hívta magához; s mikor az asszonyka a nyakába borult, végtelen szelídség fogta el. Mindketten sírtak, könnyeik összekeveredtek.

- Ó, én szegény drágaságom, miért is nem vagyok erősebb, hogy megvigasztalhatnálak!... Az a derék Weiss is, a férjed, aki annyira szeretett... Mi lesz belőled? Mindig te voltál az áldozat, de sohasem panaszkodtál... Én is mennyi bánatot okoztam neked, s ki tudja, nem foglak-e még ezután is megszomorítani!

Henriette elhallgattatta, kezét a szájára tapasztotta. És éppen ekkor lépett be Delaherche, felindultan, magán kívül. Kénytelen volt lejönni a teraszról, mert ismét éhség kínozta, a fáradtság szinte elviselhetetlenségig fokozta ideges étvágyát; ismét lement hát a konyhába, hogy valami meleget igyék, s ott találta a szakácsnőt, amint éppen forralt borral vendégelte meg egyik rokonát, egy bazeilles-i asztalost. S ez a férfi, aki az utolsók közt jött el a lángoló faluból, elmesélte, hogy a kelmefestő műhely teljesen elpusztult, porig égett.

- Mit szólnak hozzá, mit műveltek ezek a gazemberek? - kérdezte dadogva Jeant és Maurice-t.
- Mindennek vége, ma délelőtt ugyanúgy felgyújtják Sedant, mint tegnap Bazeilles-t... Tönkrementem, teljesen tönkrementem!

De hirtelen észrevette Henriette homlokán a horzsolást, és eszébe jutott, hogy még nem volt alkalma beszélni vele.

- Igaz is, hiszen maga ott volt, ott kapta ezt is... Ó, az a szegény Weiss!

S látva a fiatalasszony kivörösödött szemén, hogy már tud férje haláláról, minden előkészítés nélkül előállt azzal a szörnyű hírrel, amit csak az elébb hallott az asztalostól.

- A szegény Weiss! Azt mondják, elégették... Igen, a kivégzett civilek holttestét összeszedték és bedobálták egy égő házba, amelyet lelocsoltak petróleummal.

Henriette borzadva hallgatta. Istenem, még az a vigasza sem maradt, hogy legalább felkutathatná és eltemethetné drága halottját, akinek most már a hamvait is elfújta a szél! Maurice újra a karjába zárta, szegény kis Hamupipőkének nevezte, és simogató hangon kérte, ne keseregjen annyira, hiszen világéletében olyan bátor volt.

Kis ideig mindnyájan hallgattak, Delaherche az ablakból nézte, hogyan kel fel a nap, de egyszerre élénken visszafordult, és odaszólt a két katonának:

- Igaz is, majdnem elfelejtettem... Azért jöttem, hogy figyelmeztessem magukat: a kocsiszínben, ahol a hadipénztárt elhelyezték, egy tiszt éppen most osztja szét a pénzt a katonák közt, nehogy a poroszok kezébe kerüljön... Maguknak is le kellene menniük, még jól jöhet a pénz, ha ugyan megérjük az estét.

A tanács nem volt rossz, Maurice és Jean le is ment, előbb azonban rábeszélték Henriette-et, foglalja el fivére helyét a diványon. Delaherche viszont átment a szomszéd szobába, ahol Gilberte még mindig nyugodt arccal aludta az igazak álmát; a beszélgetésre, és a zokogásra még csak a másik oldalára sem fordult. Innen a gyáros abba a szobába nézett be, ahol anyja, de Vineuil ezredes mellett virrasztott; ám az öregasszony elszunnyadt a karosszékben, az ezredes pedig csukott szemmel, mozdulatlanul hevert a láz megsemmisítő ölelésében.

De hirtelen tágra nyitotta szemét és megkérdezte:

- Ugye, mindennek vége?

Delaherche-et bosszantotta a kérdés, amely éppen akkor tartóztatta fel, amikor már azt remélte, hogy távozhat. Haragos mozdulatot tett, és lehalkította a hangját:

- Az ám, vége! amíg újra nem kezdik!... Még semmit sem írtak alá.

Az ezredes nagyon csendesen folytatta, de már kezdett félrebeszélni:

- Istenem, hadd haljak meg előbb!... Nem hallom az ágyút. Miért nem lőnek?... Onnan fentről, Saint-Menges-ből és Fleigneux-ből minden utat ellenőrzünk, s a poroszokat a Meuse-be szorítjuk, ha meg akarják kerülni Sedant, hogy megtámadjanak. Előttünk a város, ez is akadályozza őket, s csak még jobban megerősíti hadállásainkat... Indulás! A 7. hadtest halad az élen, a 12-ik fedezi a visszavonulást...

Keze táncolt a takarón, úgy rázkódott, mintha nemcsak álmában, hanem a valóságban is lován ügetne. Aztán egyre lassultak a mozdulatai, nyelve is egyre nehezebben forgott, legyőzte az álom. A kéz megállt, s az ezredes, mintha agyonütötték volna, szinte már nem is lélegzett.

- Pihenjen csak - suttogta Delaherche. - Újra eljövök, mihelyt megtudok valamit.

S miután meggyőződött róla, hogy nem ébresztette fel az anyját, gyorsan elillant.

Odalent, a kocsiszínben Jean és Maurice valóban egy fizető tisztet talált, egy konyhaszéken ült, előtte fenyőfa asztalka, s minden formaság nélkül valóságos vagyonokat osztott szét, még csak nyugtát sem íratott alá az emberekkel. Egyszerűen belenyúlt az aranypénzzel színültig

teli zacskókba, s annyi fáradtságot sem véve magának, hogy megszámolja, marokszámra, gyorsan szórta a pénzt a 7. hadtest előtte elvonuló őrmestereinek csákójába. Az őrmesterekre hárult az a feladat, hogy a kapott összeget szétosszák félszakaszuk katonái közt. Olyan sután vették át a pénzt, mintha hús- vagy kávéadagjukért jöttek volna, s aztán zavartan távoztak, csákójuk tartalmát zsebükbe rejtve, mert nem akartak világos nappal ennyi aranyat mutogatni az utcán. És egyetlen szó sem hangzott el, csak az arany tiszta csengése hallatszott, a szegény ördögök meg csak bámulták, micsoda gazdagság zúdul a nyakukba, most, hogy a városban már egy darab kenyeret, egy liter bort sem lehetett vásárolni.

Amikor Jean és Maurice odalépett hozzá, a tiszt először visszahúzta a marék Lajos-aranyat, amit már feléjük nyújtott.

- Maguk közül egyik sem őrmester... Csak az őrmestereknek van joguk felvenni...

Aztán fáradtan legyintett, mielőbb be akarta fejezni.

- Különben mindegy! Hé, káplár, vigye csak el... Siessünk, kérem a következőt!

S beleszórta az aranypénzt Jean feléje nyújtott csákójába. A káplárt idegesítette az összeg nagysága, hiszen közel hatszáz frankot kapott, s ragaszkodott hozzá, hogy Maurice rögtön átvegye a felét. Ki tudja, mi lesz, lehet, hogy váratlanul elszakadnak egymástól.

A kertben, a kórház előtt osztozkodtak, s utána mindjárt be is léptek, mert az ajtó közelében, a szalmán felismerték Bastiant, a századdobost, egy jól megtermett, víg kedélyű fiút, akivel az a szerencsétlenség történt, hogy öt óra tájban, amikor a csata már véget ért, egy eltévedt golyó az ágyékába fúródott. Naplemente óta haldokolt.

A sápadt hajnali fényben ébredező kórterem borzadállyal töltötte el őket. Az éjjel három újabb sebesült halt meg, anélkül, hogy bárki is észrevette volna, a szanitécek most gyorsan elvitték a hullákat, hogy több hely jusson az élőknek. Az előző napon operáltak kábultan meresztgették szemüket, s tétován bámulták a szenvedésnek ezt a tágas csarnokát, ahol a félig lemészárolt áldozatok egész falkája hevert az almon. Az este gyorsan felsöpörtek, sietve eltakarították a műtőben folyó véres hentesmunka nyomait, de a sebtében felmosott padlón vérfoltok maradtak, s az egyik vödörben egy nagy, vörös foltokkal tarkított szivacs úszkált, olyan volt, mint valami agyvelő, egy törött ujjú kéz pedig, amelyet ott felejtettek, a pajtába vezető ajtóban hevert. Komor hajnal virradt a mészárszék maradványaira, a vérfürdő másnapjának szörnyű hulladékaira. S az első órák nyüzsgését, lármás élniakarását a hódító láz hatására most valami nyomottság váltotta fel. A nyirkos csendet alig törte meg egy-egy álomtól kába, tétova panasz. Az üveges szemeket zavarta a napfény, az összeragadt ajkak közül bűzös lehelet áradt, s a kórteremben már kezdetét vette azoknak a végtelen, szürke, émelyítő és halálfélelemmel terhes napoknak sora, amelyet még át kell élniük ezeknek a szerencsétlen nyomorékoknak, hogy valamelyik testrészük hátrahagyásával, két vagy három hónap múlva talán gyógyultan távozhassanak.

Bouroche, aki néhány órai pihenés után most kezdte meg a vizitet, megállt Bastian, a dobos előtt, majd vállát alig észrevehetően megrándítva, tovább ment. Itt nincs mit tenni. De a dobos kinyitotta szemet, s mint akibe visszatért az élet, mohó tekintettel figyelt egy őrmestert, akinek az a derék gondolata támadt, hogy az arannyal teli csákójával a kezében végigmegy a kórtermen, és megnézi, nincs-e egyik-másik embere e szerencsétlen fickók közt. S talált is köztük kettőt, mindegyiknek adott húsz frankot. Más őrmesterek is követték, csak úgy záporozott az arany a szalmára. Bastian, akinek sikerült felülnie, kinyújtotta halálos görcsben remegő két kezét.

- Nekem is, nekem is!

Az őrmester, akár csak Bouroche, el akart menni mellette. Mi értelme volna? Aztán szánakozó szívének sugallatára hallgatva számolatlanul beleejtett néhány aranyat a már hülő kézbe.

- Nekem is, nekem is!

Bastian hátrahanyatlott. Az elgurult arany után kapott, sokáig tapogatózott merev ujjaival. Aztán kiszenvedett.

- Jóéjszakát, az uraság elment deszkát árulni! - mondta a szomszédja, egy kis szikár, fekete zuáv. - Ez aztán méreg, hiszen végre megengedhetne magának egy kis nyakolajat!

Neki a bal lába volt sínben. De azért fel tudott kelni, és a könyökén meg a térdén odamászott a halotthoz, ott mindent felemelt, megnézte a kezét, kikutatta a köpenye ráncait. S amikor fekhelyére visszaérve észrevette, hogy figyelik, csak ennyit mondott:

- Minek vesszen kárba, nem igaz?

Maurice szíve elszorult ennyi nyomorúság láttán, sietve húzta tovább Jeant. Amikor keresztülmentek a műtőnek berendezett pajtán, megpillantották Bouroche-t, akit elkeserített, hogy nem tudott kloroformot szerezni, de mégis rászánta magát, hogy levágja egy szerencsétlen húszéves fickó lábát. Maurice-ék elszaladtak, hogy ne kelljen semmit hallaniuk.

Delaherche éppen ebben a percben jött be az utcáról. Magához intette őket s felkiáltott:

- Jöjjenek gyorsan!... Reggelizni fogunk, a szakácsnő valahogy mégis szerzett tejet! Éppen jókor, nagy szükségünk van rá, hogy valami meleget igyunk!

Bármennyire igyekezett, nem tudta egészen eltitkolni ujjongó örömét. Hangját lehalkítva, de ragyogó arccal tette hozzá:

- Végre megtörtént! Wimpffen tábornok elindult, hogy aláírja a kapitulációt.

Ó, micsoda végtelen megkönnyebbülés, a gyára megmenekült, a szörnyű lidércnyomás megszűnt, s újra kezdődik az élet, fájdalmas élet, az igaz, de mégis csak élet! Éppen elütötte a kilencet, amikor az úgy-ahogy már járható utcákon át a városnegyedbe érkezett a kis Rose, hogy kenyeret szerezzen egyik nagynénjétől, akinek péksége volt, ő mesélte el a gyárosnak, milyen események zajlottak le reggel a megyefőnökségen. Wimpffen tábornok nyolc órára újabb haditanácsot hívott össze, amelyen több mint harminc tábornok vett részt, beszámolt arról, hogy mit végzett, milyen hasztalan erőfeszítéseket tett, és milyen kemény feltételeket szabott a diadalmas ellenség. Remegett a keze, a heves felindulás könnyeket csalt a szemébe. De még be sem fejezte, amikor jelentkezett egy parlamenter, a porosz vezérkar egyik ezredese, és Moltke tábornok nevében figyelmeztette őket, hogy ha tíz óráig nem határoznak, a német ütegek újra tüzet nyitnak Sedan városára. Ebben a szörnyű kényszerhelyzetben a haditanács nem tehetett egyebet, felhatalmazta a tábornokot, hogy térjen vissza a bellevue-i kastélyba, és fogadjon el mindent. Azóta a tábornok nyilván oda is ért, s az egész francia hadsereg, fegyverestül, málhástul fogoly.

Aztán Rose még részletesen elbeszélte, milyen rendkívüli izgalmat keltett ez a hír a városban. Látott a megyefőnökségen tiszteket, akik letépték vállrojtjukat, és gyermekként zokogtak. A vértesek a hídról a Meuse-ba dobták a kardjukat, egy egész ezred vonult oda, minden katona bedobta fegyverét, megvárták, amíg a víz felcsap, majd összezárul. Az utcákon a gyalogosok a csövénél fogva kapták fel puskájukat, s a falon törték szét a tusát, a tüzérek pedig leszerelték a revolverágyúk závárzatát, és a csatornába hajították. Olyanok is voltak, akik eltemették vagy elégették a zászlókat. A Turenne téren egy öreg őrmester felkapaszkodott egy sarokkőre, s mint aki hirtelen megőrült, gyávának bélyegezte, szidalmazta a parancsnokokat. Másokat szemlátomást annyira fejbe kólintott a hír, hogy csak csendben könnyeztek. De az igazat

megvallva olyanok is akadtak - és ez volt a többség -, akiknek örömükben ragyogott a szemük, s minden mozdulatukból boldog megkönnyebbülés áradt. Csakhogy a végére jutottunk már a nyomorúságnak, foglyul estek, nem kell többé harcolni! Hány meg hány napon át szenvedtek a sok meneteléstől, az éhezéstől! Különben is, minek harcoljanak, ha amúgy sem ők az erősebbek? Az sem baj, ha a tábornokok eladták őket, így legalább azonnal vége az egésznek! Micsoda gyönyörűség arra gondolni, hogy most majd megint lesz fehér kenyerük, és ágyban alhatnak!

Alig lépett be Delaherche az ebédlőbe Maurice és Jean társaságában, az anyja kihívta.

- Gyere csak, nyugtalankodom az ezredes miatt.

De Vineuil nyitott szemmel, fennhangon zihálta lázálmait.

- Nem számít, ha a poroszok el is vágnak Mézières-től... Most megkerülik a falizette-i erdőt, a többiek meg a Givonne-patak völgyében nyomulnak felfelé... Hátunk mögött a határ, egyetlen ugrással átkelünk rajta, ha már megöltünk annyi ellenséget, amennyit csak lehet... Tegnap is ezt akartam...

De izzó szeme megakadt Delaherche-en. Felismerte, s mintha csak kijózanodott volna, mintha kiszakadt volna kábult látomásai közül, visszatért a rettenetes valóságba, és harmadszor is megkérdezte:

- Ugye, mindennek vége?

A posztógyáros nem bírt uralkodni magán, tüstént kirobbant belőle az elégedettség.

- Vége, hála istennek! Teljesen vége... Valószínűleg már alá is írták a kapitulációt.

Az ezredes, bekötött lábával mit sem törődve, izgatottan kiugrott az ágyból, az egyik székről felkapta kardját, s minden erejét megfeszítve el akarta törni. De nagyon remegett a keze, s az acél kicsúszott belőle.

- Vigyázzon, hiszen megvágja magát! - kiáltotta Delaherche. - Ez veszélyes, vedd már ki a kezéből!

Delaherche-né megkaparintotta a kardot. De látva de Vineuil kétségbeesését, nem dugta el, ahogy a fia tanácsolta, hanem olyan rendkívüli erővel, amire ő maga sem hitte volna képesnek szegény kezét, a kardot egyetlen roppantással kettétörte a térdén. Az ezredes visszafeküdt, sírva fakadt, és végtelen szelídséggel nézte öreg barátnőjét.

Közben az ebédlőben a szakácsnő mindenkinek felszolgálta a tejeskávét. Már Henriette és Gilberte is felébredt; Gilberte felüdült a nagy alvástól, az arca derűs, a szeme víg volt; gyöngéden megölelte barátnőjét, akit - mint mondta - tiszta szívből, sajnált. Maurice a nővére mellé ült, Jean pedig, aki kénytelen volt elfogadni a meghívást, kissé félszegen Delaherche-sel szemben foglalt helyet. Delaherche-né semmiképpen sem volt hajlandó asztalhoz jönni, de neki is vittek egy csésze kávét, azt megitta, s ezzel be is érte. A szomszéd szobában reggelizők öt ember eleinte hallgatag volt, de hamarosan felélénkültek mindannyian. Alaposan kimerültek és nagyon megéheztek: hogyne örültek volna hát, hogy épen és egészségesen üldögélnek itt, mialatt a közeli mezőkön még mindig ezrével hevernek a szegény ördögök. A nagy, hűvös ebédlőben a hófehér abrosz gyönyörűség volt a szemnek, a forró tejeskávé pedig pompásan illatozott.

Beszélgetni kezdtek. Delaherche már visszanyerte gazdag gyároshoz illő biztos fellépését, megint a régi kedélyes főnök lett, aki szereti, ha népszerű, és csak a sikertelenséget ítéli el szigorúan. Megint csak visszatért III. Napóleonra, aki már két napja izgatta bámész kíváncsiságát. Szavait Jeanhoz intézte, mert éppen nem akadt más hallgatója.

- Bizony, uram, én aztán elmondhatom, hogy a császárban alaposan csalódtam... Mert hiába is hivatkoznak a hízelkedők az enyhítő körülményekre, nyilvánvalóan ő a legfőbb, az egyetlen oka e szerencsétlenségünknek.

Már el is felejtette, hogy néhány hónappal előbb mint lelkes bonapartista még a népszavazás sikere érdekében buzgólkodott. És már nem is sajnálta azt, akit ezentúl csak „a sedani gyászvi-téz”-nek neveznek, sőt minden elképzelhető bűnnel vádolta.

- Tehetetlen alak, ezt ma már mindenkinek be kell látnia, s még csak nem is ez a legnagyobb baj... Hanem ráadásul képzelgő is, megfontolatlan elme, akinek látszólagos sikerei csak addig tartottak, amíg el nem pártolt tőle a szerencse... Látja kérem, nagyon helytelen volna, ha szánakoznánk rajta, ha azt mondanánk, hogy becsapták, hogy az ellenzék nem volt hajlandó megszavazni a szükséges ujonclétszámot meg a hiteleket. Ő csapott be minket, az ő hibái és bűnei idézték elő azt a rettenetes zűrzavart, amibe kerültünk.

Maurice, aki nem akart beleszólni, akaratlanul is elmosolyodott, Jean viszont, akit zavarba hozott ez a politizálás, attól tartott, hogy ostobaságot fog mondani, és ezért csak ennyit válaszolt:

- Mégis azt beszélik róla, hogy derék ember.

Delaherche-et felháborította ez a néhány szerény szó. Az átélt félelem és szorongás nekikeseredett, gyűlölködő szavakban tört ki belőle.

- Derék ember!? Nahát, könnyű ezt mondani!... Tudja-e uram, hogy a gyáramat három gránát érte, s nem a császáron múlott, hogy nem égett le!... Tudja-e, hogy én, úgy ahogy itt állok, százezer frankot vesztek ezen az ostoba történ!... Hát nem! Franciaország megszállva, felgyújtva, elpusztítva, az ipar megbénítva, a kereskedelem tönkretéve, ez már több a soknál! Torkig vagyunk ezzel a derék emberrel, Isten óvjon tőle!... Most nyakig van a sárban, a vérben hát csak maradjon is benne!

Az öklével erélyes mozdulatot tett, mint aki leszorít, víz alá nyom valami szerencsétlen fuldoklót. S utána nagy élvezettel kiitta a kávéját. Gilberte, akiből Henriette fájdalmas szórakozottsága önkéntelenül is könnyed kacajt váltott ki, úgy szolgálta ki barátnőjét, mintha az kisgyerek lett volna. A csészék kiürültek, de ők még elidőztek a boldog békét árasztó nagy, hűvös ebédlőben.

Ugyanebben az órában III. Napóleon a Donchery-be vezető út mentén, egy takácsmester szegényes kunyhójában tartózkodott. Ragaszkodott hozzá, hogy már reggel öt órakor elhagyja a megyefőnökséget, mert mint élő és fenyegető lelkiismeret, úgy nyugtalanította maga körül ez a Sedan, és különben is egyre gyötörte a vágy, hogy kedvezőbb feltételeket csikarjon ki szerencsétlen hadserege számára, s ezzel kissé megnyugtassa érzékeny szívét. A porosz királlyal akart találkozni. Bérkocsiba szállt, s e hűvös hajnalon megindult a jegenyékkel szegélyezett, széles úton száműzetése első állomása felé, érezve egész bukott nagyságát, amit menekülése közben maga mögött hagy; az úton találkozott Bismarckkal, aki ócska sapkában, durva, zsíros csizmában sietve jött elé, csak azért, hogy feltartóztassa, hogy megakadályozza találkozását a királlyal, amíg alá nem írják a kapitulációt. A király még Vendresse-ben volt, tizennégy kilométernyire. Hová menjen, hol húzza meg magát? Amott, viharfelhőkbe burkolózva, már régen eltűnt a Tuileriák palotája. Sedan máris mintha több mérföld távolságban

volna, mintha vérfolyam zárná el az odavezető utat. Franciaországban már nem volt egyetlen császári palota, egyetlen hivatalos lakosztály, sőt egyetlen zug sem a legszerényebb hivatalnok házában, ahová be mert volna térni. S így a takácsmester házában kötött ki, ebben az út szélén megpillantott nyomorúságos házikóban, amelynek apró veteményeskertjét sövény övezte, s emeletes homlokzatát komor kis ablakok szakították meg. A kőpadlós, fehérre meszelt, emeleti szobában nem volt más bútor, csak egy puhafa asztal és két szalmafonatos szék. Órákon át türelemmel várakozott itt, kezdetben Bismarck társaságában, aki csak mosolygott, amikor a császár nagylelkűségről beszélt, aztán egyedül, a nyomorúságtól elgyötörten, fakó arcát az ablaküveghez szorítva, egyre a francia földet nézte, a Meuse-t, mely oly békésen folydogált a széles, termékeny földek közt.

Másnap, s a következő napokon újabb gyötrelmes állomások: a Bellevue-kastély, ez a derűs polgári lak a folyó fölött, ahol az éjszakát töltötte, s ahol könnyekre fakadt, miután találkozott Vilmos királlyal; aztán a kegyetlen utazás, melynek során Sedant elkerülték, mert féltek a legyőzöttek és éhezők haragjától, a hajóhíd, amelyet a poroszok Iges-nél építettek, a nagy kerülő a várostól északra, a mellékutak, Floing, Fleigneux és Illy elhagyott utai, a szomorú menekülés a nyitott hintóban, s ott, a hullákkal borított tragikus illy-i fennsíkon a híres találkozás: a szerencsétlen császár, aki már a lovaglás fáradalmait sem birta, magába roskadtan tűrte a rátörő betegség heves rohamát, s talán éppen örökös cigarettáját szívta gépiesen, amikor a beesett arcú, véres, poros hadifoglyok egyik csapata, amelyet Fleigneux-ből Sedan felé tereltek, az út szélére húzódva utat nyitott a kocsinak; az elsők csak hallgattak, az utánuk következők morogtak, majd egyre jobban nekikeseredtek, gúnykacajban törtek ki, az öklüket rázták, gyalázták és átkozták uralkodójukat. És utána a végtelen út a csatatéren át, egy mérföld járhatatlan utakon, a roncsok és a nyitott szemű, fenyegető tekintetű halottak közt, majd a kopár síkság, a nagy, néma erdők, s egy kaptató tetején a határ, aztán vége mindennek, mintha a fenyőfák szegélyezte úttal együtt zuhanna minden a szűk völgy mélyébe, ott túl a határon.

S az első száműzetésben eltöltött éjszaka Bouillonban, egy fogadóban, a Postához címzett szállóban, amelyet annyi menekült francia és kíváncsi vesz körül, hogy a császár azt hiszi, meg kell mutatnia magát a tömegnek, de csak morgás és füttyszó fogadja. A szoba, amelynek három ablaka a térre és a Semoy-ra nyílt, közönséges szállodai szoba volt, vörös damaszttal bevont székekkel, üveges mahagóni szekrénnyel és egy kandallóval, a kandallón állóóra, körülötte kagylók és vázákban művirágok üvegbura alatt. Az ajtótól jobbra és balra két egyforma, keskeny ágy. Az egyikben egy szárnysegéd aludt, mint a bunda; a fáradtság már kilenc órakor elnyomta. A másikban a császár forgolódott hosszan, de nem jött álom a szemére; s ha felkelt, hogy fel-alá járkálva enyhítse fájdalmait, csak annyi szórakozást találhatott, hogy a kandalló két oldalán a falon lógó metszeteket nézegette; az egyik Rouget de l'Isle-t ábrázolta, amint a *Marseillaise*-t énekli, a másik pedig az Utolsó ítéletet az arkangyalokkal, akiknek sorakozóra hívó harsány trombitaszavára a halottak mind kibújnak a föld alól, s a csatatereken lemészárolt hullák is feltámadnak, hogy tanúskodjanak Isten előtt.

A császári udvartartás kocsijai, terjedelmes és százszor elátkozott málhái továbbra is Sedanban vesztegeltek a megyefőnök orgonabokrai mögött. Sehogy sem tudták, hogyan tüntessék el onnan, hová rejtsék a nyomorban sínylődő szegények szeme elől, pedig lassan már tűrhetetlenné vált a belőlük áradó fennhéjázó arcátlanság, s a vereség nyomán rájuk tapadt a kegyetlen gúny. Meg kellett várni egy nagyon sötét éjszakát. Akkor aztán a lovak, a kocsik, a társzekerek az ezüst üstökkel, nyársakkal, a válogatott borokat tartalmazó kosarakkal nagy titokban elhagyták Sedant, s a sötét utakon zajtalanul, nyugtalan borzongással, mintha csak lopott holmit vittek volna, ezek is megindultak Belgium felé.

HARMADIK RÉSZ

I

A csata végtelenbe nyúló napján Silvine ott állt a remilly-i dombon, ahol az öreg Fouchard kis tanyája épült, s Honoré-ért reszketve egyre csak az ágyúdörgéstől remegő, füstbe burkolt Sedan felé nézett. Másnap még nyugtalanabb lett, mert lehetetlenség volt pontos híreket kapni az utakat őrző poroszoktól, akik nem voltak hajlandók válaszolni a kérdéseire, s amúgy sem tudtak semmit. Az ég, amely előző nap oly tiszta volt, beborult, zuhogott az eső, vigasztalan szürkeség borult a völgyre.

Kínlódott az öreg Fouchard is, bár csökönyösen hallgatott, s nem is gondolt fiára, egyre azon töprengett, hogy a többiek szerencsétlensége miként fordul az ő javára. Estefelé kiállt a kapuba, s várta, mi lesz, amikor egyszerre csak észrevett egy parasztzubbonyba öltözött öles legényt, aki egy ideje már zavartan kószált az országúton. Amikor ráismert, annyira meglepődött, hogy rákiáltott, bár éppen három porosz ment arra.

- Na nézd csak, hát te vagy az, Prosper?

Az afrikai vadász erélyes mozdulattal elhallgattatta, majd közelebb lépett, és halkan így szólt:

- Persze hogy én. Elegem volt már ebből az értelmetlen háborúból: megszöktem... Mondja csak, Fouchard apó, nincs szüksége béresre?

Az öreg rögtön begombolkozott. Éppen bérest keresett, de fölöslegesnek tartotta, hogy ezt meg is mondja.

- Béresre? Arra ugyan nincs, legalább is egyelőre... De azért csak gyere be, megiszunk egy pohár bort. Csak nem hagylak az országúton!

Odabent Silvine éppen feltette főni a levest, a kis Charlot pedig a szoknyájába kapaszkodva nevetgélt és játszadozott. A lány először meg sem ismerte Prospert, bár valamikor együtt szolgáltak; de amikor odavitt két poharat és egy üveg bort, jobban szemügyre vette. Felsikoltott, és nyomban Honoré jutott eszébe.

- Ugye maga onnan jön?... Honoré jól van?

Prosper már felelni akart, de aztán kételyei támadtak. Két nap óta mintha csak álomban élt volna, képtelen volt pontosan visszaemlékezni az egymást kergető zavaros eseményekre. Igen, úgy emlékszik, hogy látta Honorét holtan, egy ágyúra borulva, de már nem merte volna határozottan állítani; és minek szomorítson meg valakit, ha egyszer nem biztos a dolgában?

- Honoré? Nem tudom... - motyogta. - Igazán nem tudom megmondani...

Silvine átható tekintettel nézte, s nem hagyta ennyiben.

- Akkor hát nem látta?

A legény lassan nemet intett a kezével, s a fejét is megcsóválta.

- Azt hiszi, hogy tudhatja az ember? Amikor annyi, de annyi minden történt! Higgye el, ebből az egész átkozott csatából még ennyit sem tudnék elmesélni... Nem bizony, hiszen arra sem emlékszem, merre jártam... Úgy érzem magam, szavamra, mintha meghülyültem volna!

Lehajtott egy pohár bort, s komoran, révedező szemmel kutatott homályos emlékei között.

- Csak arra emlékszem, hogy mire magamhoz tértem, beesteledett... Amikor rohamozás közben felbuktam, még magasan állt a nap. Órákig fekhettem ott, s szegény öreg Zéphir kegyetlenül nyomta a jobb lábamat, ugyanis golyót kapott a szügyébe... Mondhatom, nem volt

valami vidám dolog, körülöttem egy csomó halott bajtársam, sehol egy élő lélek, s csak annyit tudtam, hogy én is elpatkolok, ha nem segítenek rajtam... Megpróbáltam szép lassan kiszabadítani a csípőmet, de sehogy sem ment, Zéphir úgy rámnehezedett, mint ötszázezer ördög. De még meleg volt. Simogatni kezdtem, kedveskedő szavakkal szólongattam. És ez az, lássák, amit sohasem fogok elfelejteni: kinyitotta szegény a szemét, és megpróbálta felemelni a fejét, amely az enyém mellett feküdt a földön. Beszélgetni kezdtünk: „Szegény öregem, mondom neki, nem akarok szemrehányást tenni neked, de azt akarod talán, hogy veled együtt és is beadjam a kulcsot, azért szorítasz ilyen erősen?" Nem mondta persze, hogy ezt akarja, de zavaros tekintetéből azért ki tudtam olvasni, mennyire fáj neki, hogy el kell hagynia. És nem is tudom, hogyan történt, akarattal csinálta, vagy csak megrázkódott, de hirtelen rángás futott végig rajta, és oldalt fordult. És én végre felállhattam, de nagyon oda voltam, a lábam nehéz volt, akár az ólom... Mégis magamhoz öleltem Zéphir fejét, és tovább beszéltem hozzá igaz szeretettel, elmondtam neki, milyen derék ló, mennyire szerettem, és hogy sohasem felejtem el. Ő meg hallgatott, és olyan elégedettnek látszott. Aztán még egyszer megrázkódott és meghalt, de élettelen nagy szemét még ekkor is rám szegezte... Fura dolog ez, s tudom is, hogy nem fogják elhinni nekem, pedig a tiszta igazságot mondom: a szemében nagy könnycseppek fénylettek... Ez a szegény Zéphir úgy sírt, akár egy ember...

Prosper kénytelen volt elhallgatni, szíve úgy elszorult bánatában, hogy ő is újra elsírta magát. Lehajtott még egy pohár bort, s töredezett, félbeszakadt mondatokban folytatta elbeszélését. Az éjszaka egyre sötétebb lett, már csak egyetlen vörös fénysugár világította meg a csatateret, a föld színével egy vonalban, s a végtelenségbe vetette a halott lovak roppant árnyékát. Prosper kétségtelenül sokáig ott maradt Zéphir mellett, mert ólomnehéz lábával képtelen volt elmozdulni. S aztán egyszerre csak elfogta a rémület, és mégis elindult; nem birta tovább egyedül, meg akarta találni a bajtársait, hogy ne féljen annyira. Így vánszorogtak elő mindenhonnan, az árkokból, a bozótokból, minden rejtett zugból az ottfelejtett sebesültek; megpróbáltak közelebb jutni egymáshoz, kis csapatokba verődtek, négy-öt főnyi csoportokba, mert könnyebb volt nekik, ha együtt höröghettek, és együtt halhattak meg. A garenne-i erdőben Prosper is rábukkant a 43-ik ezred két katonájára, akik még csak horzsolást sem szenvedtek, de megbújtak, mint a nyulak, s várták az éjszakát. Amikor megtudták, hogy az afrikai vadász ismeri az utat, elmondták neki, hogy át akarnak szökni Belgiumba, az erdőkön keresztül még a nap felkelte előtt el akarják érni a határt. Ő eleinte nem vállalta, hogy elvezeti őket, mert legszívesebben mindjárt Remilly-be ment volna, hiszen tudta, hogy ott menedéket talál, de hol szerezzen parasztzubbonyt és nadrágot? Arról nem is beszélve, milyen reménytelen vállalkozásnak látszott, hogy a porosz vonalak rengetegén át valaha is eljusson a garenne-i erdőből Remilly-be, amely a völgy túlsó felén feküdt. Így hát mégis beleegyezett, hogy elkalauzolja két bajtársát. A lába sem volt már olyan merev, s az egyik tanyán szerencséjükre ki tudtak könyörögni egy kenyeret. Egy távoli toronyban éppen elverte a kilencet, amikor újra felkerekedtek. Csak egyszer kerültek komoly veszélybe, mégpedig Chapelle-nél, ahol belefutottak egy ellenséges őrs kellős közepébe; a poroszok fegyvert ragadtak, és vaktában tüzelni kezdtek, ők meg hol hason csúszva, hol négykézláb menekültek vissza a bokrok közé, miközben csak úgy fütyültek körülöttük a golyók. Többet nem is hagyták el az erdőt, s állandóan fülelve, tapogatózva folytatták útjukat. Egy ösvény kanyarulatánál csúszva közelítettek meg egy előretolt őrszemet, rávetették magukat, és a késükkel elvágták a torkát. Most már szabad volt előttük az út, nevetgélve és fütyörészve mentek tovább. Hajnali három óra tájban beértek egy kis belga faluba, s a derék gazda, akit felébresztettek, mindjárt beengedte őket egy pajtába, ott leheveredtek a szénára, s mély álomba merültek.

A nap már magasan járt, amikor Prosper felébredt. Társai még javában horkoltak, de ő nyomban észrevette, hogy a gazda éppen a lovát fogja be egy nagy fedett szekérbe; a kocsiban

mindenféle élelem volt: kenyér, rizs, kávé, cukor, faszénnel teli zsákok alá rejtve. Kiderült, hogy a derék embernek két férjezett lánya van Franciaországban, mégpedig Raucourt-ban, s nekik viszi az elemózsiát, mivel a bajorok átvonulása óta a legnagyobb nélkülözésben élnek. Már kora reggel megszerezte a szükséges engedélyt. Prospert azon nyomban elfogta az eszeveszett vágyakozás, hogy ő is felüljön a szekérre, s visszatérjen abba az eldugott faluba, amely után oly szenvedélyesen sóvárgott. Hiszen mi sem egyszerűbb ennél: a gazdának szükségszerűen át kell mennie Remilly-n, ahol ő minden további nélkül leszállhat. Három perc alatt mindent elintéztek, a hőn áhított parasztzubbonyt és nadrágot megkapta kölcsönbe, s útközben a gazda mindenütt azt mondta róla, hogy a szolgája; a német őrség csak kétszer vagy háromszor állította meg őket, s hat óra tájban már le is szállt a remilly-i templom előtt.

- Igazán elegem volt már belőle! - ismételte meg Prosper némi hallgatás után. - Ha legalább annyi hasznunkat vették volna, mint odaát, Afrikában. De micsoda élet az, ha az ember csak azért megy balra, hogy aztán jobbra forduljon, és közben folyton azt érezze, hogy az égvilágon semmi szükség sincs rá... Meg aztán az a szegény Zéphir is meghalt, úgyis egészen egyedül maradtam, nincs is más választásom, mint hogy újra felcsapjak parasztnak. Ugye, ez mégis csak okosabb, mint beállni porosz hadifogolynak?... Magának vannak lovai, Fouchard bátyám, majd meglátja, hogy fogom gondozni és szeretni őket!

Az öreg szeme felcsillant. Újra koccintott, s minden sietség nélkül megkötötte az alkut:

- Hát Istenem, ha ezzel segíthetek rajtad, nem bánom, felfogadlak... De a béredről majd csak akkor beszélünk, ha vége lesz a háborúnak, mert ezekben a nehéz időkben voltaképpen nincs szükségem senkire.

Silvine is ott üldögélt velük, Charlot-val az ölében, s egy percre le nem vette volna szemét Prosperről. Amikor a legény felállt, hogy már megy is az istállóba, és megismerkedik az állatokkal, ő újra megkérdezte:

- Akkor hát nem látta Honorét?

Prosper összerázkódott a váratlan kérdésre, s emlékezete egyik sötét zugában mintha hirtelen fény villant volna fel. Még tétovázott, de végül is elszánta magát.

- Hát... az előbb nem akartam fájdalmat okozni magának, de bizony azt hiszem, hogy Honoré ottmaradt.

- Micsoda? Ott maradt?

- Igen, azt hiszem, hogy a poroszok elintézték... Láttam, ahogy félig ráborult egy ágyúra, a fejét egyenesen tartotta, a szíve alatt golyó ütötte seb.

Csend lett. Silvine holtsápadtra vált, az öreg Fouchard megrendülten tette vissza az asztalra poharát, amelybe éppen kitöltötte a maradék bort.

- Biztos benne? - kérdezte a lány elfúló hangon.

- Hát persze, hiszen a két szememmel láttam... Egy dombocska volt ott, három fával, csukott szemmel is odatalálnék.

Silvine-nel fordult egyet a világ. Az a fiú megbocsátott neki, szentül megígérte, hogy feleségül veszi, mihelyt vége a háborúnak és leszerel! És most elragadták tőle, ott fekszik holtan, szíve alatt golyóütötte seb! Még sohasem érezte, hogy ilyen nagyon szereti; szokásos passzivitása semmivé foszlott, egész valóját áthatotta a vágy, hogy újra lássa, hogy akármi történt, a magáénak mondhassa, még ha a föld alatt is.

Kíméletlenül letette Charlot-t és felkiáltott:

- Jó, de én csak akkor hiszem el, ha magam is látom... Ha tudja, hol van, vezessen oda. És ha igaz, ha megtaláljuk, akkor haza hozzuk.

Könnyek fojtogatták, az asztalra borult, heves zokogás rázta, s a kisfiú, akit megdöbbentett, hogy ellökte az anyja, ugyancsak sírva fakadt. Silvine felkapta, szívéhez szorította, eszeveszetten dadogva:

- Szegény fiam, szegény kis fiam.

Az öreg Fouchard-t lesújtotta a hír. A maga módján mégiscsak szerette a fiát. Régi emlékek kelhettek életre benne, nagyon régiek, abból az időből, amikor még élt a felesége, amikor Honoré még iskolába járt, vörös szemében megjelent két kövér könnycsepp, és végigfolyt napbarnított arcán. Több mint tíz éve, hogy utoljára sírt. Káromkodásban tört ki, elfogta a harag a fiú miatt, az ő fia miatt, akit soha többé nem láthat.

- Azt a keserves istenit! Az embernek csak egy fia van, és azt is elveszik!

Aztán kissé megnyugodott, de most meg az kezdte nagyon bosszantani, hogy Silvine egyre csak azt hajtogatta: megy, és megkeresi a csatatéren Honoré holttestét. Ebből nem engedett: már nem sírt, elkeseredett és áttörhetetlen hallgatásba burkolódzott; nem lehetett ráismerni többé erre az engedelmes lányra, aki mindeddig oly megadóan vállalt minden munkát: alázatos nagy szemében, amely már egyedül is széppé tette volna arcát, vad elszántság égett, homloka sápadtan világított barna hajának sűrű zuhatagában. Válláról letépte a vörös kendőt, talpig feketébe öltözött, mint az özvegyek. Fouchard apó hiába magyarázta neki, milyen nehézségekkel jár az efféle kutatás, hiába ecsetelte, menynyi veszély fenyegeti, és mennyire valószínűtlen, hogy megtalálja a holttestet. A lány már nem is válaszolt, látnivaló volt, hogy egyedül is nekivág, és képes valami bolondságot is elkövetni, ha az öreg Fouchard nem veszi kézbe a dolgot, már pedig őt mindennél jobban aggasztotta az a gondolat, hogy a lány meggondolatlansága miatt bonyodalmakba keveredhetik a porosz hatóságokkal. Végül is elhatározta magát, és elment a remilly-i polgármesterhez, aki szegről-végről atyafija volt, s kettesben a következőt eszeltek ki: Silvine-ről azt mondják majd, hogy Honoré özvegye, Prosper meg a testvére. A bajor ezredes, aki az alvégen a Máltai Kereszthez címzett fogadóban szállt meg, hajlandó is volt kiállítani egy igazolványt a testvérpár részére, s engedélyezte, hogyha megtalálják, hazahozhassák a férj holttestét. Közben azonban besötétedett, s Silvine-t sikerült rábírni, hogy várjon reggelig, és csak akkor induljon.

Másnap Fouchard semmiképpen sem akart beleegyezni, hogy befogják valamelyik lovát, félt, hogy sohasem kapja vissza. Ki biztosítja, hogy a poroszok nem kobozzák-e el a kocsival együtt? Végül is nagy kelletlenül ráállt, hogy odaadja a szamarat, egy szürke kis csacsit, meg egy taligát, amely keskeny volt ugyan, de egy halottnak mégis elég nagy. Prospert bőven ellátta mindenféle utasítással; a béreslegény jól kialudta magát, de most, hogy pihent fejjel próbált visszaemlékezni, nemigen bízott vállalkozásuk sikerében. Az utolsó pillanatban Silvine még visszament az ágytakarójáért, és összehajtogatva beletette a taligába. S ezzel elindult, de még egyszer visszafutott, hogy megcsókolja Charlot-t.

- Magára bízom, Fouchard bácsi, vigyázzon, nehogy a gyufával kezdjen játszani!

- Jól van, légy nyugodt.

Az előkészületek elhúzódtak, majdnem hét óra lett, mire a kis szürke szamár és a keskeny taliga nyomában Silvine és Prosper lehorgasztott fejjel leereszkedett a meredek remilly-i domboldalon. Éjjel alaposan esett, az utak sártengerré változtak, s nagy, ólomszürke felhők vonultak a gyászosan komor égen.

Prosper a legrövidebb utat akarta választani, s ezért úgy határozott, hogy Sedanon vág át. De mielőtt beértek volna Pont-Maugis-ba, egy porosz őr megállította a kordét, és több mint egy óráig várakoztatta; s miután négy vagy öt parancsnok is áttanulmányozta az igazolványt, a szamár végre folytathatta útját azzal a feltétellel, hogy egy keresztútnál balra fordulnak, és nagy kerülőt tesznek Bazeilles felé. Ezt az utasítást nem indokolták meg, de bizonyára féltek még jobban fokozni a város zsúfoltságát. Amikor átmentek a Meuse fölött ívelő vasúti hídon, ezen a gyászos emlékezetű hídon, amelyet elmulasztottak felrobbantani, és amely végül is oly sokba került a bajoroknak, Silvine megpillantotta egy tüzér hulláját. Ráérősen úszott a hulla lefelé a vízen, majd fennakadt egy fűcsomón, egy pillanatig mozdulatlan maradt, aztán megfordult maga körül, és folytatta útját.

Bazailles-ban a szamár lépésben baktatott végig, a szemük elé tárult mindaz a pusztulás, szörnyű rombolás, amire a háború képes, ha dúló vad orkánként végigszáguld valahol. A hullákat már összeszedték, egyetlen holttest sem volt a falu utcáin; az eső elmosta a vért, de itt-ott vörös maradt egy-egy tócsa, gyanús hulladékok, oszló cafatok úszkáltak benne, még a hajat is látni vélte rajtuk az ember. De a szíve akkor szorult el igazán, ha a romokra nézett, és arra gondolt, milyen derűsek voltak még három napja is ezek a kertek, ezek a házak, hogyan mosolygott ez a Bazeilles, amely most romba dőlve, megsemmisülve, lángoktól fekete falaival sötétlett. A templom még egyre égett, a tér közepén füstölgő roppant máglyarakásból kövér, fekete füstoszlop gomolygott szüntelen, széles gyászfátyollal borítva az eget. Egész utcák tűntek el itt, az úttest két oldalán nem maradt egyéb, csak megszenesedett terméskövek a csatornák mentén, sűrű fekete sarával mindent elárasztott az ázott hamu és korom. Az útkereszteződések négy sarkán a házak földig lerombolva, mintha csak az itt pusztító tüzes fergeteg fújta volna el valamennyit. Volt, amelyik kevesebbet szenvedett, az egyik még állt is, de csak egymagában, szomszédait viszont kartács lyuggatta át, vázuk puszta csontvázként meredezett. S elviselhetetlen bűz áradt belőlük, a tűzvész émelyítő bűze, főleg pedig a padlódeszkákra bőségesen locsolt petróleum fanyar szaga. Néma bánat borult azokra a tárgyakra is, amelyeket megpróbáltak megmenteni: az ablakon kidobált, s a járdán összezúzott szegényes bútorokra, a törött lábú, rokkant asztalokra, a nyitottan tátongó, felhasadt szekrényekre, a szakadtan, piszkosan hányódó ágyneműre, mindarra a szomorú roncsokra, ami még megmaradt a fosztogatásból, az most lassan tönkre ázott az esőben. Egy házban, amelynek ledőlt a homlokzata, és a födémei is beomlottak, egy kandallón ép ingaórát pillantottak meg a magasban.

- Ó, a disznók! - morogta Prosper, akiben ennyi gyalázatosság láttán felforrt a vér, s eszébe jutott, hogy tegnapelőtt még katona volt.

Prosper keze ökölbe szorult, s a halálsápadt Silvine pillantásával intette nyugalomra, valahányszor összetalálkoztak egy-egy őrszemmel. Az út mentén a bajorok ugyanis őröket állítottak a még égő házak elé; az embernek az volt a benyomása, hogy töltött puskával, feltűzött szuronnyal őrzik a tűzvészt, hogy a lángok elvégezhessék munkájukat. A kíváncsiakat és a közelben ődyelgő károsultakat fenyegető mozdulatokkal kergették el, s ha makacskodtak, rekedten rájuk kiáltottak. A lakosok egy része - valamivel távolabb - csoportokba verődve, némán álldogált, s remegett a visszafojtott dühtől. Egy kócos, sáros ruhájú nő, egy még egészen fiatal asszony, semmiképpen sem tágított az egyik házikó füstölgő romjai mellől, s hiába tiltotta az őrszem, mindenáron át akarta kutatni a parázshalmot. Állítólag a gyereke égett bent ebben a házban. S amikor a bajor durván ellökte, hirtelen megfordult, s az arcába köpte őrjöngő kétségbeesését, véres és mocskos szitkokat szórt rá, undok szavakkal gyalázta, s ettől végre megkönnyebbült egy kissé. Az őr nyilvánvalóan nem értette, nyugtalanul hátrálva meredt rá. Három bajtársa futott oda, azok szabadították meg az asszonytól, aki még akkor is üvöltözött, amikor elvezették.

Egy másik ház romjai előtt egy férfi és két kislány zokogott, fáradtságukban és nyomorúságukban mindhárman leroskadtak, nem is tudták, merre menjenek, hiszen minden földi javuk a szemük láttára hamvadt el. De arra jött egy őrjárat, szétkergette a kíváncsiakat, s az elhagyatott úton nem maradt más, csak a komor és durva őrszemek, akik sanda tekintettel figyelték, tiszteletben tartják-e gyalázatos parancsukat.

- A disznók, a disznók! - ismételgette Prosper rekedten. - Az embernek kedve volna megszorongatni párnak a torkát.

Silvine újra csak elhallgattatta. De ő is remegett. Az egyik pajtában, amelyet megkímélt a tűz, egy bezárt, két nap óta ottfelejtett kutya olyan keservesen üvöltötte elnyújtott panaszát, hogy az alacsonyan járó felhőket is megrázta a borzadály, s apró szemű, bús eső kezdett permetezni. S éppen ekkor értek a montivilliers-i park elé, ahol megdöbbentő látványban volt részük. Három nagy kordé állt ott sorban, tele halottakkal, a köztisztasági hivatal kocsijai, amelyekbe reggelenként utcahosszat lapátolták az előző napi szemetet; most meg a hullákat hányták bele: megálltak, valahányszor feldobtak rájuk egy holttestet, s aztán nagy keréknyikorgás közepett újra megindultak, hogy valamivel odébb megint megálljanak; így járták be egész Bazailles-t, míg csak színültig meg nem teltek. Most éppen mozdulatlanul várták az úton, hogy elindulhassanak a nyilvános lerakodóhelyre, a közeli hullaházhoz. A kordékból lábak meredtek a levegőbe, hátul egy félig letépett fej fityegett. S amikor a tócsák közt döcögve újra nekilódult a három kocsi, az egyik kerék dörzsölni kezdett egy nagyon hosszú, fakó, kilógó kezet, s lassan elkoptatta, leszedte róla a bőrt, majd a húst is, egészen a csontig.

Balanban elállt az eső. Prosper rábeszélte Silvine-t, hogy egyenek meg egy darab kenyeret, amit előrelátóan magával hozott. Már tizenegyre járt. De amikor Sedan közelébe értek, egy porosz őrs megint csak megállította őket; s ezúttal roppant nehéz helyzetbe kerültek, a tiszt dühbe gurult, még az igazolványt sem volt hajlandó visszaadni, azt mondta, hogy hamisítvány; s mindezt hibátlan francia nyelven üvöltötte. Parancsára a katonák egy fészerbe vezették a szamarat és a kis taligát. Mihez fogjanak? Hogyan folytassák útjukat? Silvine-nek, aki mármár kétségbeesett, egyszerre jó ötlete támadt: eszébe jutott Dubreuil, Fouchard apó rokona, akit ő is ismert, s akinek birtoka, a Remetelak, csak pár száz lépésnyire feküdt a külváros fölött emelkedő utcácskákban. Őt, a tekintélyes polgárt, talán csak meghallgatják majd. Magával vitte Prospert is, mivel mindketten szabadon elmehettek, a poroszok csak a taligához ragaszkodtak. Futva tették meg az utat, s a Remetelak rácsos kapuját tárva-nyitva találták. Amikor az évszázados szilfasorba értek, a fasor végéből ugyancsak meglepő látvány tárult elibük.

- A mindenit! - mondta Prosper. - Ezek aztán vígan élik a világukat!

A lépcsőfeljáró alatt, a finom kaviccsal beszórt teraszon vidám társaságot pillantottak meg. Egy kerek márványasztal körül égszínkék szaténnel bevont karszékek és egy szófa állt, mint valami különös szabadtéri szalonban, amely már két nap óta ázik az esőben. A szófa két sarkában két zuáv hempergett, mint aki majd megszakad a kacagástól. Egy kis növésű gyalogos, aki az egyik karszékben ült, előre hajolt, és a hasát fogta. Hárman hanyagul rákönyököltek székük karfájára, egy vadász pedig kinyújtotta a karját, mintha poharat akarna elvenni az asztalról. Bizonyára feltörték a pincét, s most mulatoznak.

- Hogyan lehetséges, hogy ezek még itt vannak? - dörmögte Prosper, aki minél közelebb ért, annál jobban elcsodálkozott. - Hát ezek a fickók így semmibe veszik a poroszokat?

De Silvine-nek egyre jobban kitágult a szeme, hirtelen felsikoltott, és hátrahőkölt rémületében. A katonák nem moccantak, halottak voltak. A két zuáv mereven, görcsbe rándult kézzel, arc nélkül, letépett orral, gödréből kiugrott szemmel feküdt ott. Annak, aki torz vigyorral fogta

a hasát, golyó hasította fel az ajkát, és összetörte a fogait. Valóban borzalmas volt látni ezeket a csevegő nyomorultakat, akik próbabábukra emlékeztető szögletes pózokban, üveges szemmel, nyitott szájjal mindörökre mozdulatlanná dermedtek. Életükben vonszolták volna még ide magukat, hogy együtt haljanak meg? Vagy inkább a poroszok szedték őket össze tréfából, és ők ültették ide körbe, hogy megcsúfolják az ősi francia jókedvet?

- Mégiscsak furcsa tréfa ez! - jegyezte meg Prosper elsápadva.

Mintegy harminc holttest feküdt a fasorban, a fák tövében, a pázsiton, köztük Rochas hadnagy sebektől borított, zászlóba takart teste is; s Prosper, amint elnézte a halott hősöket, megrendülten, szinte áhítatosan mondta:

- Itt aztán derekas verekedés folyt! Csodálnám, ha megtalálnánk, akit keres.

Silvine azonban már be is ment a házba, amelynek betört ablakain és ajtaján át nedves levegő áradt a falak közé. Csakugyan nem volt itt senki, a házigazda és családja bizonyára már a csata előtt eltávozott. Mégsem adta fel a reményt, a konyhába is bement, s rémületében újra felsikoltott. A mosogató alatt két holttestet pillantott meg, az egyik egy zuáv volt, fekete szakállú szép férfi, a másik egy vörös hajú óriási porosz, vadul szorították egymást most is, mint mikor holtan odazuhantak. Foguk egymás arcába mélyedt, merev karjuk fogása nem gyöngült, az ember szinte hallani vélte a kettétörő hátgerinc roppanását; az örök gyűlölet olyan kibogozhatatlan csomóba kötötte e két testet, hogy együtt kellett eltemetni őket.

Prosper sietve elvitte innen Silvine-t, mi keresnivalójuk is lett volna ebben az üres házban, ahol a halál tanyázott? S amikor elkeseredetten visszatértek az őrsre, ahol a szamarat és a taligát őrizték, szerencsére egy tábornokot találtak a goromba tiszt társaságában; azért jött, hogy megtekintse a csatateret. Ő is látni akarta az igazolványt, de aztán visszaadta Silvine-nek, és szánakozva intett: engedjék útjára ezt a szegény asszonyt, a szamarával, hadd keresse meg férje holttestét. Silvine és Prosper nem kéretették magukat, s a keskeny taligával újra megindultak Fond de Givonne felé, figyelembe véve az ismételt tilalmat, hogy nem szabad átmenniük Sedanon.

Később balra fordultak, hogy a garenne-i erdőt átszelő úton érjenek fel az illy-i fennsíkra. De itt is sok időt elvesztegettek, már-már azt hitték, hogy nem is tudnak átjutni az erdőn, mert egyre több akadályba ütköztek. Az ágyúgolyók által kidöntött fák, mindmegannyi leterített óriás, lépten-nyomon elzárták az utat. A tűz alá vett erdőben évszázados életeket oltottak ki a gránátok, mintha a veteránok mozdulatlan konokságával helytálló régi gárda egyik négyszögét akarták volna szétverni. Mint tépett mellű tetemek feküdtek mindenfelé a lekopasztott, átlyuggatott, felhasított fatörzsek; s ez a pusztulás, ezek a nedvüket hullató, lemészárolt ágak ugyanolyan szívet tépő borzalmat keltettek az emberben, mintha igazi csatateret látott volna. Hullákat is láttak, a fákkal testvéri egyetértésben elesett katonák hulláit. Egy hadnagy, akinek csupa vér volt a szája, két kezét még most is a földbe vájta, körülötte marokszámra kitépett fű. Odébb egy kapitány előre bukva, felemelt fejjel, fájdalmában üvöltve haldokolt. Mások mintha csak aludtak volna a bozótban; egy zuávnak viszont, akinek a kék öve gyulladt ki, teljesen leperzselődött a szakálla és a haja. A keskeny erdei ösvényen többször is félre kellett húzni egy-egy holttestet, hogy a szamár folytathassa útját.

Egyszerre csak egy kis völgybe jutottak, s itt véget ért a borzalom. A csata nyilván máshol vonult el, s még csak nem is érintette a természetnek ezt a gyönyörű zugát. A fákon egyetlen horzsolás sem volt, a mohára egyetlen sebből sem csordult vér. Az ösvényre, amely egy békalencsével belepett patak mentén szaladt, nagy bükkfák vetették árnyékukat. A forrásvíz üdesége, a lombok reszketeg csendje elragadó bájt, csodálatos békességet lehelt.

Prosper megállította a szamarat, és megitatta a patakban.

- Milyen jó itt! - kiáltott fel megkönnyebbülten.

Silvine csodálkozva nézett körül, nyugtalanította, hogy ő is frissebbnek, boldognak érzi magát. Miért áraszt ez a rejtett zug ilyen békés boldogságot, amikor körös-körül mindenütt gyász és szenvedés uralkodik? Elkeseredetten intett, hogy siessenek.

- Gyerünk, gyorsan, gyorsan!... Hol van? Hol az a hely, amire esküdözött, ahol Honorét látta?

Ötven lépéssel arrább kiértek végre az illy-i fennsíkra, s hirtelen kopár síkság tárult a szemük elé. Ez már az igazi csatatér volt, s a végtelen, fakó égből szakadatlanul ömlött a zápor a láthatár széléig nyúló tar mezőkre. A hullákat itt nem hordták rakásba, s a poroszokat nyilván már mind eltemették, mert egyetlenegyet sem lehetett látni közülük, a franciák viszont szanaszét hevertek az utak mentén, a tarlókon, az árkok mélyén, ott, ahol éppen elestek. Az első, akit megláttak, egy őrmester volt, pompás, fiatal, erős férfi; nyugodt arccal dőlt egy sövénynek, kissé nyitott szája mintha csak mosolygott volna. De száz lépéssel odébb, az úton keresztben egy borzalmasan megcsonkított másik holttest feküdt, a fél feje hiányzott, agyveleje a vállára fröccsent. Az egyesével heverő halottak után itt is, ott is kis csoportokra bukkantak; heten például egy sorban térdeltek, vállhoz szorított fegyverrel, ezeket lövés közben sújtotta le a halál; a közelükben egy altiszt feküdt, kinyújtott kézzel, mint aki vezényel. Most egy keskeny vízmosás mentén szaladt az út, s őket újra elfogta az iszonyat, amikor odaértek ehhez az árokféléhez, ahová mintha egy egész századot söpört volna be a kartácstűz: tele volt hullával, szétzúzott, egymás hegyén-hátán heverő emberek zuhantak, bukfenceztek ide, görcsös kezük felhasogatta a sárga földet, mégsem tudtak megkapaszkodni. Károgva rebbent fel egy fekete hollóraj, a holttetemek fölött máris csapatostul zümmögtek a legyek, s ezerszámra tértek vissza konokul, hogy felszívják a sebekből kicsordult friss vért.

- Hol van hát? - kérdezte újra Silvine.

Éppen egy hátizsákokkal teleszórt szántóföld mellett mentek. Bizonyára valamelyik ezred, amelyet nagyon is közelről szorongattak, dobálta el a borjúkat hirtelen rémületében. A földre szórt tárgyakból következtetni lehetett a harc egyes mozzanataira. Az egyik répaföldön a nagy pipacsként szanaszét heverő csákók, az egyenruhafoszlányok, vállrojtok, derékszíjak arról meséltek, hogy ezen a helyen vad összecsapás dúlhatott, a tizenkét óra hosszat tartó félelmetes ágyúpárbaj során nagy ritkán lezajlott kézitusák egyike. Az ember lépten-nyomon törött fegyverekbe, kardokba, szuronyokba, puskákba botlott, olyan sok volt belőlük, mint fűszál a réten, mintha a földből nőttek volna ki ezen az iszonyatos napon. Csajkák, kulacsok, s a felszakadt hátizsákokból kihullott különböző holmik: rizs, kefék, töltények is bőven borították az ösvényeket. Egymást követték a rettenetesen elpusztított parcellák, a kerítések kitépve, a fákat mintha tűzvész hamvasztotta volna el, s magát a földet annyira felszántották a gránátok, úgy letiporták, olyan keményre taposták a rohanó tömegek, hogy e dúlás láttán óhatatlanul azt gondolta az ember: itt már soha többé semmi sem terem meg. Az eső nyomán minden nyirkos és szürke lett, s makacs bűz terjengett, a csataterek bűze; penészes szalma és égett gyapjú, rothadás és puskapor szaga keveredett egymással. Silvine-t kimerítették ezek a halálsújtotta mezők, úgy érezte, mintha máris mérföldeket tett volna meg, s egyre növekvő aggodalommal tekingetett szét.

- Hol van? Hol van hát?

De Prosper nem válaszolt, nyugtalanság vett erőt rajta. Még a bajtársai holttestének láttán sem rendült meg annyira, mint most, hogy megpillantotta a lovak tetemét, az oldalukon fekvő szegény párákat, amelyek lépten-nyomon útjába akadtak. Némelyik olyan irtóztató látványt nyújtott letépett fejével, felhasított véknyával, kilógó beleivel, hogy az embernek csakugyan megesett a szíve rajta. Sok meg a hátán feküdt, a hasa felpuffadt, s a négy merev láb, mint

négy vészt jelző pózna meredt felfelé. Tele volt velük a határtalan síkság. Volt, amelyik már két napja küszködött a halállal, s még mindig nem pusztult el, a legcsekélyebb zajra is kínlódva emelte fel fejét, jobbra-balra ingatta, majd újra leeresztette: mások mozdulatlanul feküdtek, s időnként hangosan felnyerítettek: csak úgy remegett a levegő a döglődő lovak jellegzetes, rémítő, fájdalmas panaszától. Prosper fájó szívvel gondolt Zéphirre, s arra, hogy talán viszontlátja.

De egyszerre csak azt érezte, hogy ádáz roham vágtájától reszket meg a föld. Hátrafordult, s csak annyi ideje maradt, hogy odakiáltson Silvine-nek:

- A lovak, a lovak!... Gyorsan a fal mögé!

Egy közeli domb tetejéről vagy száz elszabadult, gazdátlan ló vágtatott, hömpölygött feléjük pokoli iramban; egyik-másik még teljes felszerelést cipelt magán. Elbitangolt, a csatatéren hagyott állatok voltak, amelyek ösztönösen összeverődtek. Már második napja, hogy nem kaptak se szénát, se zabot, a gyér füvet lelegelték, kikezdték a sövényeket, lerágták a fák kérgét. S valahányszor az éhség sarkantyúja a hasukba vágott, valamennyien őrült vágtába csaptak, s a néma, üres síkságon keresztülszáguldva letaposták a halottakat és agyontiporták a sebesülteket.

A fergeteg már közel járt. Silvine-nek csak annyi ideje maradt, hogy a szamarat és a taligát egy kis fal mögé menekítse.

- Istenem, mindent összezúznak!

De a lovak mennydörgésszerű robajjal átugrották az akadályt, s máris elvágtattak a túlsó lejtőn, bezúdultak egy mély útba, majd eltűntek egy erdőnyúlvány mögött.

Silvine visszavezette a szamarat az útra, s választ követelt Prospertől:

- De hát hol van?

A legény ágaskodva kémlelte a négy világtájat.

- Három fa volt ott, ezt a három fát kell megtalálnom... Hej, a kutyafáját, harc közben az ember nem nagyon tud tájékozódni, s aztán később igazán nem könnyű megmondani, merre is járt.

De baloldalt embereket vett észre, két férfit és egy nőt, s elhatározta, hogy tőlük fog kérdezősködni. Ám ahogy közelebb ért, a nő elmenekült, a férfiak pedig fenyegető mozdulatokkal tartották távol maguktól; látott másokat is, de valamennyien elkerülték, elosontak a bokrok közt; piszkos ruhájukban, mondhatatlan mocskosságukban, sötét banditaképükkel alattomos csúszómászókhoz hasonlítottak. Amerre ez az aljanép elvonult, a halottak cipő nélkül, fakó és meztelen lábbal feküdtek, s Prosper csak most értette meg, hogy a német seregek nyomában járó csavargókkal áll szemben, halottrablókkal, hitvány fosztogató csőcselékkel, amely az invázió árnyékában nyomult előre. Egyikük, egy hórihorgas, sovány alak futva menekült előle, a vállán zsákot cipelt, s zsebében megcsendültek a halottaktól rablott órák és ezüstpénzek.

De egy tizenhárom-tizennégy éves fiú egészen közel engedte magához Prospert; a béreslegény - látva, hogy franciával áll szemben - szidalmazni kezdte, de a suhanc tiltakozott. Miért? Már a kenyerét sem keresheti meg az ember? Ő a puskákat szedi össze, öt sout kap minden egyes lőfegyverért. Reggel otthagyta a faluját, mert már előző nap óta korgott a gyomra, s beállt egy luxemburgi vállalkozóhoz, aki megegyezett a poroszokkal, hogy betakarítja a csatatéren maradt puskákat. A németek ugyanis attól féltek, hogy a határ mentén lakó parasztok összegyűjtik a fegyvereket, átviszik Belgiumba, s onnan tovább szállítják Franciaországba. Egész

sereg szegény ördög vállalkozott a puskavadászatra, a fűben kutatva hajszolták az öt soukat, s úgy hajladoztak, mint a réten gyermekláncfűt szedegető asszonyok.

- Nyavalyás egy mesterség! - morogta Prosper.

- De a szentségit, enni csak kell - felelte a fiú. - Nem lopok én meg senkit.

S minthogy nem volt idevalósi, felvilágosítást sem tudott adni; csak annyi telt tőle, hogy a kezével egy közeli kis tanyára mutatott, ahol embereket látott.

Prosper megköszönte, s már ment is vissza Silvine-hez, amikor egy barázdában félig földbe fúródott puskát vett észre. Először nem akart szólni a fiúnak. Aztán hirtelen megfordult, s mégis odakiáltott neki:

- Nézd csak, itt is van egy, ezért is kapsz öt sout!

Ahogy közelebb jutottak a tanyához, Silvine megpillantott néhány parasztot, akik csákánnyal hosszú árkokat ástak. De ezek már közvetlenül a poroszoknak dolgoztak; merev és néma tisztek, kezükben lovaglópálcával, ügyeltek fel munkájukra. A halottak eltemetésére mozgósították a falvak lakosságát, mert attól féltek, hogy az esős időjárás meggyorsítja a hullák felbomlását. Két halottas szekér állt ott, az egyik munkacsapat lerakta, és gyorsan, egész szorosan egymás mellé fektette a testeket, anélkül, hogy átkutatta, vagy akár csak az arcukat megnézte volna; mögöttük három ember jött nagy lapátokkal, s olyan vékony réteg földdel borította a sírt, hogy a zápor nyomán máris repedések támadtak rajta. Két hét sem kell hozzá, s az elsietett munka eredményeként valamennyi hasadék dögvészt fog lehelni. Silvine nem bírta megállni, hogy el ne időzzék az árok partján, s ahogy egyenként hozták, meg ne nézze ezeknek a boldogtalanoknak az arcát. Reszketett, szörnyű félelem kínozta, hogy akármelyik véres arcban Honorét ismerheti fel. Vajon nem ő-e az a szerencsétlen, akinek hiányzik a bal szeme? Vagy az a másik, akinek az állkapcsa zúzódott szét? Ha nem siet, hogy mielőbb megtalálja ezen a végtelen, ködbevesző fennsíkon, akkor egész biztosan elragadják tőle, s a többivel együtt őt is eltemetik ebbe a tömegsírba.

Futva igyekezett hát Prosper után, aki a szamárral már a tanya kapujánál járt.

- Istenem, hol van hát?... Kérdezze meg, érdeklődjön!

A tanyán csak poroszok voltak, meg egy szolgálólány a gyerekével, mindketten az erdőből jöttek vissza, ahol majdnem étlen-szomjan pusztultak. Az elmúlt napok fáradalmai után a jól megérdemelt pihenés családias kedélyessége töltötte el ezt a kis zugot. Néhány katona nagy gonddal kefélgette a ruhaszárító kötélre akasztott egyenruháját. Egy másik ügyesen foltozgatta a nadrágját, az alakulat szakácsa pedig nagy tüzet rakott az udvar közepén, s egy hasas fazékban már forrt az étel, kellemes káposzta- és szalonnaillatot árasztva. Nyugodtan, példás fegyelemmel szervezték meg a megszállást. Mintha csak otthonukba megtért polgárok lennének, amint hosszú pipájukból pöfékelnek. A kapu előtt a padon egy vastag, vörös katona üldögélt, a térdén lovagoltatta a szolgálólány gyerekét, egy öt-hat éves forma kisfiút; németül becézgette, s nagyon élvezte, hogy a gyereket megnevetteti ez a kemény, idegen nyelv, amelyből egyetlen szót sem ért.

Prosper nyomban hátat fordított, mert attól félt, hogy újabb kellemetlenség éri őket. De ezek a poroszok nyilván derék emberek voltak. Csak mosolyogtak a csacsi láttán, s nem is bajlódtak azzal, hogy megnézzék az igazolványt.

S most eszeveszett versenyfutás kezdődött. Két felhő közt egy pillanatra kibukkant a már alacsonyan járó nap. Csak nem szakad rájuk az éjszaka, csak nem lepi meg őket itt, ezen a határtalan, hullákkal borított mezőn? A napot ismét sűrű zápor függönye takarta, körülöttük

mindent sápadt ködde l borított az eső, vízben áztak az utak, a földek, a fák. Prosper bevallotta, hogy eltévedt, hogy fogalma sincs róla, merre járnak.

A szamár lógó fejjel egyenletesen lépegetett mögöttük, lázadozás nélkül, engedelmes léptekkel húzta a kis taligát. Észak felé haladtak, majd újra megindultak Sedan felé. Már nem tudták tartani az irányt, két ízben is vissza kellett fordulniuk, amikor észrevették, hogy megint csak ugyanarra a helyre jutottak. Bizonyára körben topogtak; végül is elkeseredetten, kimerülten megálltak egy hármas keresztútnál, verte őket az eső, s már annyira elgyengültek, hogy nem tudták folytatni a kutatást.

De meglepetésükre panaszos kiáltásokat hallottak, s egy balra fekvő magános kis házba vetődve az egyik szobában két sebesültet találtak. Az ajtók tárva-nyitva álltak; a szerencsétlenek két napja lázban dideregtek, be sem voltak kötözve, senkit, egy élő lelket sem láttak. Leginkább a szomjúság gyötörte őket, míg körülöttük zuhogó zápor verte az ablakokat. Mozdulni nem tudtak, de nyomban felhangzott: „Vizet! Vizet!”, ez a fájdalmas, sóvár kiáltás, amellyel a sebesültek kérlelik a járókelőket, mihelyt a lépések zajára felriadnak kábulatukból.

Mialatt Silvine vizet hozott, Prosper a súlyosabb sebesültben egy afrikai vadászra, ezredbeli bajtársára ismert, és rájött, hogy már nem lehet messze az a hely, ahol a Margueritte-hadosztály rohamra indult. A sebesült végül is bizonytalanul intett: igen, valahol arra lehet, egy nagy lucernaföldön kell átvágni, és aztán balra fordulni. Ahogy ezt megtudta Silvine, nyomban indulni akart. Odahívott egy hullaszedő csapatot, hogy azok segítsenek a két sebesültön. S már fogta is a szamár kantárját, már vezette is a csúszós talajon, hogy mielőbb átérjen a lucernáson.

Prosper egyszerre csak megállt.

- Valahol itt kell lennie. Nézze csak, arra jobbra, ott van a három fa... Látja a keréknyomokat? Amott meg egy törött lőszerkocsi fekszik... Végre megtaláltuk!

Silvine remegve rohant oda, hogy az arcába nézzen két halottnak, az út szélén heverő két tüzérnek.

- De hiszen nincs itt, nincs sehol!... Biztosan rosszul látta... Igen, csak azt hitte, hogy látja, káprázott a szeme!

Már őrült remény, eszeveszett öröm kezdett úrrá lenni rajta.

- Hátha tévedett! Talán mégis él! Biztosan él, hiszen nincs itt!

De hirtelen tompán felsikoltott. Ahogy megfordult, éppen az ütegállásban találta magát. Borzasztó látvány tárult elé: a talajt mintha földrengés dúlta volna fel, mindenütt roncsok, mindenütt szörnyű pózokba merevedett holttestek, kezük-lábuk kicsavarodva, nyakuk kitekeredve, fehér fogak csillantak az üvöltésre tátott szájakban. Az egyik káplár rémületében egészen összehúzta magát, s két kezét szemére szorítva halt meg, hogy ne is lássa, mi történik. Az aranypénzek, amelyeket egy hadnagy az övében hordott, vérével elkeveredve gurultak a belei közé. Ott volt a „pár” is, Adolphe, a hajtó, és Louis, az irányzó, kidülledő szemmel, vadul összeölelkezve feküdtek mindhalálig összepárosítva. S ott volt Honoré is, ott feküdt a lesántult ágyún, mint valami díszravatalon; mellkasa, válla feltépve, sértetlen és a haragtól megszépült arca még mindig a porosz ütegek felé nézett.

- Kedvesem - zokogta Silvine -, ó, én kedvesem...

Térdre hullott, a nedves földre roskadt, s eszeveszett fájdalommal kulcsolta össze a kezét. „Kedvesem” - ez az egyetlen szó, amely az ajkára tolult, mindent elmondott elvesztett szerelméről, és erről a derék férfiról, aki megbocsátott neki, aki mindennek ellenére hajlandó

volt őt feleségül venni. Most már vége a reménységnek, vége az életének. Mást sohasem szeretett, mindig őt fogja szeretni. Az eső elállt, s a három fa fölött károgó hollóraj körözött fenyegetően. Csak nem akarják újra elvenni tőle kedves halottját, akit oly nehezen talált meg? A térdén kúszott oda, reszkető kézzel kergette el a két tágra nyílt szem fölött zúgó falánk legyeket, pillantásával még most is a halott tekintetét kereste.

De Honoré görcsös ujjai közt egy vérfoltos papírdarabot vett észre. Nyugtalanság fogta el, magához akarta venni ezt a papirost, óvatosan próbálgatta kihúzni a kezéből. A halott azonban nem akarta odaadni, olyan erősen fogta, hogy csak darabokra tépve lehetett volna elvenni tőle. Az ő levele volt az, amelyet a férfi az inge alatt őrzött, s haláltusája végső görcsében úgy szorongatott a kezében, mint aki tőle búcsúzik. S amikor Silvine erre rájött, fájdalma közepette is mélységes örömöt érzett, egész lényét megrázta, hogy Honoré őrá gondolt, amikor meghalt. Ó, hát persze, hogy nála hagyja a kedves levelet! Dehogy veszi el tőle, ha oly makacsul magával akarja vinni a földbe! Ismét zokogásba tört ki, de ezek már a megkönnyebbülés langyos, édes könnyei voltak. Felállt, megcsókolta a halott kezét, megcsókolta a homlokát, s végtelen gyöngédséggel egyre csak ezt az egy szót ismételgette:

- Kedvesem... kedvesem...

De a nap már hanyatlani kezdett, s Prosper elment az ágytakaróért. S kettesben kegyeletes lassúsággal felemelték Honoré testét, és ráfektették a földön kiterített takaróra, aztán beburkolták, s a taligára tették. Az eső bármely percben újra eleredhetett, így hát a kis gyászmenet megindult a szamárral az átkozott síkságon át, amikor egyszerre távoli dobogást hallottak.

- A lovak! A lovak! - kiáltotta újra Prosper.

A gazdátlan, kiéhezett, kóbor lovak újabb rohama! Ezúttal egy széles, sík tarlón át közeledtek zárt tömegben, lobogó sörénnyel, tajtéklepte pofával; a vörös nap egyik ferde sugara a fennsík túlsó szélére vetítette eszeveszett vágtájuk árnyékát. Silvine nyomban a taliga elé ugrott, s kitárta két karját, mintha a haragos rémület e mozdulatával akarná megállítani őket. Szerencsére balra fordultak, egy lejtő kitérítette őket az útból. Különben mindent összetörtek volna. Rengett alattuk a föld, patájuk kavicszáport, valóságos kartácstüzet vert fel; egy kő megsebezte a szamár fejét. Aztán eltűntek egy vízmosásban.

- Az éhség űzi őket - mondta Prosper. - Szegény párák!

Silvine a zsebkendőjével bekötötte a szamár fülét, s újból kézbe vette a kantárt. S a kis gyászmenet most ellenkező irányban újra átvágott a fennsíkon, hogy megtegye azt a két mérföldet, amely Remilly-től elválasztotta. Prosper lépten-nyomon megállt, a döglött lovakat nézegette, fájt a szíve, hogy el kell mennie anélkül, hogy Zéphirt viszontláthatta volna...

Nem sokkal a garenne-i erdő alatt, amikor éppen, balra fordultak, hogy újra rátérjenek reggeli útjukra, egy német őrszem az igazolványukat kérte. S ez az őr, ahelyett, hogy eltanácsolta volna őket, egyenesen megparancsolta, hogy Sedanon menjenek át, különben letartóztatják őket. Ez volt a legújabb parancs, ellenvetésről szó sem lehetett, így két kilométerrel meg is rövidült az útjuk, s ők elcsigázottságukban csak örültek ennek.

Sedanon azonban rendkívül nehezen jutottak keresztül. Mihelyt az erődítéseken áthaladtak, rettenetes bűz csapta meg az orrukat, s máris térdig gázoltak a ganajban. Egy undorító városba értek, valóságos szennycsatornába, ahol már harmadik napja gyűlt halomba százezer ember szemete, szennye. S ezt az emberi almot még gyarapította is mindenféle rothadó hulladék, szalma és széna, amely már erjedni kezdett a lótrágyától. Aztán, főként az útkereszteződéseknél, levágott és feldarabolt lovak maradványai mérgezték a levegőt. A belek a napon

rothadoztak, a fejek, a csontok a kövezeten hányódtak, csak úgy nyüzsögtek rajtuk a legyek. Bizonyára hamarosan kitör a járvány, ha nem sietnek a csatornákba söpörni ezt az ijesztően sok hulladékot, amely néhol már húsz centiméter vastag rétegben borította a Ménil utcát, a Maqua utcát, sőt még a Turenne teret is. A porosz hatóságok egyébként máris fehér plakátokat ragasztattak ki, a következő napra mozgósították a lakosságot, és foglalkozásra való tekintet nélkül megparancsolták mindenkinek, munkásnak, kereskedőnek, polgárnak, hivatalnoknak, hogy söprűvel és lapáttal felfegyverkezve lásson neki a munkának; a legszigorúbb büntetéseket helyezték kilátásba, ha a város estig nem lesz ismét tiszta. A törvényszék elnöke máris kaparta a kövezetét kapuja előtt, s egy szeneslapáttal talicskába hányta a szemetet.

Silvine és Prosper, akik a Fő utcán próbáltak végigmenni, csak lassan haladhattak ebben a bűzös sárban. Ráadásul zaklatott lótás-futás töltötte be a várost, pillanatonként meg kellett állniuk. A poroszok ugyanis éppen ekkor kutatták át a házakat, hogy összeszedjék az elrejtőzött katonákat, akik semmiképpen sem akarták megadni magukat. Amikor előtte való nap, a kapituláció aláírása után Wimpffen tábornok két óra tájban visszaérkezett a Bellevue-kastélyból, azonnal elterjedt a hír, hogy a foglyul ejtett hadsereget az Iges-félszigeten fogják elhelyezni, s ott kell majd várakoznia, amíg meg nem szervezik Németországba szállítását. Csak kevés tiszt akart élni azzal a záradékkal, amely visszaadja szabadságát, ha írásban kötelezi magát, hogy nem harcol többé ebben a háborúban. Azt beszélték, hogy a tábornokok közül - reumájára hivatkozva - egyedül Bourgain-Desfeuilles vállalta ezt a kötelezettséget; s reggel, amikor az Aranykereszthez címzett fogadó előtt kocsiba szállt, gúnyos felkiáltások kísérték távozását. Már kora reggel óta folyt a lefegyverzés, a katonáknak a Turenne térre kellett vonulniuk, s ócskavasként csörömpölő fegyvereiket, puskáikat, szuronyaikat egyenként kellett rádobniuk a tér egyik sarkában állandóan növekvő rakásra. A poroszok egy különítményt vonultattak fel, egy fiatal tiszt parancsnoksága alatt; a magas, sápadt fiatalember égszínkék zubbonyban, kakastollas fövegben, kezén fehér kesztyűvel, fölényesen és előírásszerűen ellenőrizte a fegyverletételt. Amikor egy zuáv hirtelen megmakacsolta magát, nem akarta átadni a puskáját, a tiszt elvitette, és hibátlan franciasággal mondta: „Ezt az embert lőjék agyon!” A többiek mogorván vonultak tovább, s gépiesen dobták oda puskájukat, hogy mielőbb túl legyenek az egészen. De hányan voltak olyanok, akiknek már nem is volt fegyverük, akiknek puskája a csatatéren hevert! És hányan bújtak el egy nap alatt, hányan álmodoztak arról, hogy eltűnnek a rettenetes zűrzavarban! A házak tele voltak ezekkel a renitensekkel, akik nem adtak életjelet magukról, s megbújtak a sötét zugokban. A várost átkutató német őrjáratok lapuló katonákat találtak még a bútorok alatt is. Sokan akkor sem voltak hajlandók előjönni a pincéből, amikor már felfedezték őket; a poroszok ilyenkor belőttek a pinceablakon. Folyt az embervadászat, a gyalázatos hajtóvadászat.

A Meuse hídjánál az összetorlódó tömeg megállította a szamarat. A hídőrség gyanakvó parancsnoka azt hitte, hogy kenyér vagy húsüzérekkel áll szemben, s meg akarta állapítani, mit tartalmaz a taliga; de miután felemelte a terítőt, kis ideig megrendülten nézte a holttestet, majd egy kézmozdulattal jelezte, hogy mehetnek. Mégsem jutottak tovább, egyre nagyobb tömegek torlódtak össze, egy porosz osztag éppen most kísérte az egyik első hadifogolyszállítmányt az Iges-félszigetre. Végeérhetetlenül özönlött a nyáj, az emberek lökdösődve, egymás sarkát taposva vonultak foszladozó egyenruhájukban; lehorgasztott fejjel, sandán pislogva mentek a karjukat himbáló, meggörnyedt legyőzöttek, akiknek még egy késük sem maradt, hogy a mellükbe döfjék, őreik durva hangja ostorcsapásként hajszolta őket, szótlanul és rendetlenül meneteltek, csak otromba bakancsaik cuppogása hallatszott a sűrű sárban. Az eső megint rákezdett, és az országutak csavargóira, koldusaira emlékeztető, csüggedt katonák esőverte nyájánál szánalmasabbat elképzelni sem lehetett volna.

Prosperben feltámadt az egykori afrikai vadász, s a tehetetlen dühtől majd megszakadt a szíve; egyszerre csak megbökte Silvine-t a könyökével, s két katonára mutatott, akik éppen előttük mentek el. Maurice-t és Jeant ismerte fel bennük, amint bajtársaik közt testvérként haladtak egymás oldalán; s minthogy a kis taliga is elindulhatott végre a menetoszlop mögött, egészen a Torcy-külvárosig szemmel kísérhette őket, s láthatta, hogy rátérnek arra a sima útra, amely díszkertek és konyhakertek közt vezet Iges-be.

- Jaj - suttogta Silvine megrendülve ettől a látványtól, s tekintetét Honoré holttestére szegezte -, talán boldogabbak a halottak!

Mikor Wadelincourt-ba értek, leszállt az éj, s már rég besötétedett, mire eljutottak Remilly-be. Fouchard apó döbbenten meredt fia holttestére, hiszen biztos volt benne, hogy úgysem fogják megtalálni. Ő aztán nem pazarolta el a napot, pompás üzletet kötött. A csatatéren lopott tiszti lovak darabját általában húsz frankért adták, ő viszont hármat vásárolt negyvenöt frankért.

II

Amikor a hadifoglyok serege elhagyta Torcyt, olyan tolongás támadt, hogy Maurice elszakadt Jeantól. S aztán már hiába szaladt, csak még jobban eltévedt. Mire pedig odaért a hídhoz, amelyet az Iges-félsziget alsó részét keresztülszelő csatornára építettek, afrikai vadászok közé keveredett, s nem tudta utolérni az ezredét.

A hídfőt a félsziget belseje felé fordított két ágyú védte. A csatorna túlsó oldalán egy polgárház állt, a porosz vezérkar egy őrnagy parancsnoksága alatt ide állította azt az őrséget, melyet a foglyok átvételével és őrzésével bízott meg. Egyébként nem sokat teketóriáztak, egyszerűen csak megszámolták, mint megannyi birkát, a nagy összevisszaságban érkező embereket, az egyenruhákat és az ezredszámot alig vették figyelembe; a nyáj pedig szétszéledt; s ott táborozott le, ahová a véletlen vetette.

Maurice úgy vélte, hogy bátran megkérdezhet egy bajor tisztet, aki lovaglóülésben ült egy széken s nyugodtan pöfékelt.

- Merre kell menni, uram, a 106-os sorezredhez?

Lehet, hogy ez a tiszt kivételesen nem értett franciául. Vagy talán mulattatta, hogy félrevezethet egy szegény katonát? Elmosolyodott, és kinyújtott kézzel jelezte, hogy menjen csak egész egyenesen.

Maurice ugyan erről a vidékről származott, de a félszigeten még sohasem járt, s most, mint akit távoli szigetre sodort a vihar, kénytelen volt apránként felderíteni. Először bal felé indult, és elhaladt egy Tour à Glaire nevű csinos birtok mellett, amelynek végtelenül bájos kis parkja a Meuse partjáig nyúlt. Az út aztán a folyót követte, amely jobb kéz felől meredek, csipkézett partok alatt folyt, majd lassan kanyarogva egyre magasabbra hágott, hogy megkerülje a félsziget közepét elfoglaló dombot; külszíni fejtésű régi kőbányák voltak erre, keskeny ösvények vezettek hozzájuk. Távolabb, a folyón lejjebb, egy malom állt. Később az út elfordult s levezetett Iges-be; ezt a falut, amely a domb oldalában épült, komp kötötte össze a túlsó parttal, a Saint-Albert-i fonodával. Végül szántóföldek és rétek, nagy kiterjedésű, nyílt, fátlan terület következett, amelyet kerek ívben zárt körül a folyó. Maurice hiába kutatta át tekintetével a hepehupás domboldalt: mindenütt csak tábort verő lovasságot és tüzérséget látott. Újra kérdezősködött, megszólított egy káplárt az afrikai vadászoktól, de az semmit sem tudott. Sötétedni kezdett, s ő kis időre leült egy kilométerkőre, hogy pihentesse fáradt lábát.

Hirtelen elkeseredés lett úrrá rajta, amikor szemközt, a Meuse túlsó partján, megpillantotta azokat az átkozott mezőket, ahol két nappal előbb csatázott. A sárba fúló, komoran elnyúló láthatár gyászos emlékeket ébresztett ezen az esős alkonyon. A Saint-Albert-i szorosban vezető keskeny út, amelyen a poroszok jöttek, a Meuse-kanyart követte, majd eltűnt egy kőbánya fehér omladékai közt. A seugnoni kapaszkodón túl a falizette-i erdő lombjai ringatóztak. Előtte pedig, egy kicsit balra, ott volt Saint-Menges, ahonnan lejtős út vezetett a komphoz, majd Hattoy kerek dombja a középen, egészen hátul pedig Illy; Fleigneux eltűnt a terep egyik hajlata mögött, jobb felé viszont elég jól lehetett látni a közelebb fekvő Floing-t. Felismerte, azt a helyet is, ahol órákon át várakozott a káposzta közt hasalva, a fennsíkot, amelyet a tartalék tüzérség védeni próbált, s a dombtetőt, ahol szeme láttára halt meg Honoré szétlőtt ágyújára dőlve. S újra átélte a förtelmes katasztrófát, amely olyan fájdalommal és undorral töltötte el, hogy hányingere támadt.

De félni kezdett, hogy egészen besötétedik, s újra nekilátott a kutatásnak. Lehet, hogy a 106-osok a falun túl, a lapályon táboroznak. Ott azonban csak néhány kódorgó katonát talált, s elhatározta, hogy a kanyar mentén körbejárja a félszigetet. Egy burgonyaföldön áthaladva előrelátóan kiásott néhány bokrot és megtöltötte a zsebeit; a krumpli még nem érett meg ugyan, de más ennivalója nem volt, mert Jean, hogy balszerencséje teljes legyen, maga akarta cipelni a két kenyeret, amit induláskor Delaherche-től kaptak. Útközben meglepően sok lovat látott azokon a kopár lankákon, amelyek a középső dombtól Donchery irányában lejtettek a Meuse felé. Minek hozták ide ezeket az állatokat? Mivel akarják táplálni? S már teljesen besötétedett, mire elért egy vízparti erdőcskébe, ahol nagy meglepetésére ott találta a császár testőrségét, amely már szépen berendezkedett, s lobogó tüzek körül szárítkozott. Ezeknek az uraknak, akik a többiektől félrehúzódva táboroztak, jó sátraik és pöfögő fazekaik voltak, sőt az egyik fához még egy tehenet is odakötöttek. Rögtön észrevette, hogy sanda pillantásokat vetnek rá, hogy nem fogadják szívesen a szánalmasan elhanyagolt, rongyos, sáros gyalogos-katonát. De azért megengedték, hogy a parázson megsüsse krumpliját, amelyet aztán vagy száz méterrel arrább, egy fa tövében meghúzódva evett meg. Az eső már elállt, az ég kiderült, s a csillagok élénk fénnyel ragyogtak a kékes homályban. Maurice már tudta, hogy itt kell éjszakáznia, s csak másnap reggel folytathatja a kutatást. Holtfáradt volt, s ha az eső újra megered, a fa majd csak megvédi egy kicsit.

De nem tudott elaludni, egyre csak gyötrődött, börtönben érezte magát, bezárták ebbe a roppant börtönbe, amelyet át- még átjár az éjszakai szél. Valóban sajátos észjárásra vallott a poroszoknak az az ötlete, hogy ide tereljék a châlons-i hadseregből megmaradt nyolcvanezer embert. A félsziget úgy egy mérföld hosszú és másfél kilométer széles lehetett, kényelmesen befogadhatta hát a legyőzöttek roppant, szétzüllött csordáját. Maurice teljesen tisztában volt azzal, hogy minden irányból víz veszi körül, három oldalról a Meuse, a félsziget alsó részén pedig a levezető csatorna, amely összeköti a folyó két egymáshoz közel fekvő ágát. Itt volt az egyetlen kijárat, a híd, amelyet két ágyú védett. Így aztán mi sem volt könnyebb, mint őrizni ezt a nagy kiterjedésű tábort. Már korábban megfigyelte a túlsó parton felállított német őr-szemek sorát; a víz partján minden ötven lépésre odaállítottak egy katonát azzal a paranccsal, hogy lőjön le mindenkit, aki úszva próbálna menekülni. Hátrább, az egyes főőrségek közt ulánusok száguldoztak, távolabb pedig szinte meg lehetett volna számolni a széles síkságon szétszórtan elhelyezett porosz ezredek fekete vonalait; a fogoly hadsereget tehát három eleven, mozgó fal vette körül.

De Maurice, akinek szemére sehogy sem jött álom, most már nem látott mást, mint sötétséget és kigyúló tábortüzeket, meg az őrszemek mozdulatlan körvonalait a Meuse sápadt szalagja mögött. Ott álltak a csillagfényben, egyenesen, feketén; szabályos időközökben felhangzott torokhangú, fenyegető és éber kiáltásuk, majd lassan távolodva ismét beleolvadt a folyó hangos morajlásába. S a szép, csillagos, francia éjszakában feléje szálló darabos, idegen hangok hallatára Maurice-ban újra feltámadt a két nappal ezelőtt átélt lidércnyomás, s mindaz, amit egy órája látott: az illy-i fennsík, amelyet még most is halottak borítottak, és a Sedan körüli átkozott mezők, ahol egy világ omlott össze. A nedves erdőszélen, fejét egy gyökérre hajtva, ismét erőt vett rajta a kétségbeesés, amely az előző napon Delaherche díványán tört rá; most már nemcsak sebzett büszkesége fájt, a holnap gondjai is fokozták gyötrelmeit, mivel szükségesnek tartotta, hogy lemérje a bukás nagyságát, hogy megállapítsa, mennyi romot hagyott maga után tegnapi világának összeomlása. Minthogy a császár átadta kardját Vilmos királynak, vajon nem ért-e véget ez a gyalázatos háború? De eszébe jutott, mit felelt neki két bajor katona, aki Iges-be kísérte a foglyokat: „Mi mind Franciaországba, mi mind Párizsba!” Félálmában hirtelen felvillantak előtte a bekövetkező események: a császárságot elsöpri, elsodorja az általános gyűlölet, a hazafias láz fellobbanó hevében kikiáltják a köztársaságot,

feltámad a legendás 1792-es év szelleme, az egész nép fegyvert ragad, az önkéntes hadseregek megtisztítják a haza földjét az ellenségtől. S szegény, zaklatott fejében minden összekeveredett: a győzők követelései, a megszállás keserűsége, az elszánt legyőzöttek, akik utolsó csepp vérüket is oda akarják adni, a hadifogság, amely erre a nyolcvanezer emberre először itt, a félszigeten vár, majd német várakban, heteken, hónapokon, talán éveken át. Recsegett-ropogott minden, mindent örökre elnyelt a végtelen szerencsétlenség örvénye.

Az őrök egyre erősödő kiáltása most vele szemben harsant fel, majd újra elveszett a távolban. Felébredt, s a kemény földön forgolódott, amikor egyszerre csak puskalövés hasított a mélységes csendbe. Utána nyomban halálhörgés hangzott fel a sötét éjszakában, s egy rövid ideig vergődő, majd alámerülő test csapkodta a vizet. Bizonyára valami szerencsétlent talált el a golyó, amikor a Meuse-ön át úszva próbált menekülni.

Másnap Maurice már hajnalban talpon volt. Az ég derült maradt, s ő sietett, hogy mielőbb csatlakozhassák Jeanhoz és századbeli bajtársaihoz. Egy pillanatig arra gondolt, hogy ismét átkutatja a félsziget belső területeit; de aztán úgy döntött, hogy inkább körüljárja. S ahogy visszatért a csatorna partjára, megpillantotta azokat, akik a 106-osokból megmaradtak: vagy ezer embert egy gyér nyárfasor tövében, a parton táboroztak. Ha előző nap balra fordul, ahelyett, hogy egyenesen előre megy, nyomban megtalálja az ezredét. A legtöbb sorezred itt, a Tour à Glaire és a villette-i kastély közt elterülő parton zsúfolódtak össze, a villette-i kastély ugyancsak polgári birtok volt és a donchery-i oldalon néhány ócska viskó vette körül; az ezredek valamennyien a híd, az egyetlen kijárat közelében táboroztak, ösztönszerűen idehajtotta őket a szabadságvágy, mint ahogy a nagy juhnyájak is a karám kapuja előtt tolonganak.

Jean felkiáltott örömében.

- Végre megkerültél! Már azt hittem, hogy a folyóba vesztél!

Vele voltak azok is, akik életben maradtak a rajból: Pache és Lapoulle, Loubet és Chouteau. Miután az egyik sedani kapualjban megháltak, őket is újra összehozta a nagy tisztogatás. A században egyébként a káplár volt az egyetlen parancsnok, minthogy a halál Sapin őrmestert, Rochas hadnagyot és Beaudoin kapitányt is lekaszálta. S bár a győzők eltörölték a rangokat, mondván, hogy a foglyok csak a német tiszteknek tartoznak engedelmeskedni, ezek négyen mégis Jean körül tömörültek, mert tudták, hogy megfontolt és tapasztalt ember, akire nehéz időkben érdemes hallgatni. Ezen a reggelen tehát butaságuk, illetve fegyelmezetlenségük ellenére is egyetértés és jó hangulat uralkodott köztük. Először is Jeannak sikerült többékevésbé száraz hálóhelyet találni két vízlevezető árok között, ahol valamennyien betakaróztak egyetlen megmaradt sátorlapjukkal. Aztán szerzett nekik fát és egy fazekat, Loubet pedig megfőzte a kávét, amelynek kellemes melege felvidította őket. Az eső nem esett, a nap gyönyörűnek ígérkezett, s volt még egy kis kétszersültjük meg szalonnájuk; különben is finom érzés, hajtogatta Chouteau, hogy senkinek sem kell engedelmeskedni, kedvükre kószálhatnak. Hiába voltak bezárva, hely azért akadt bőven. Két-három napon belül meg úgyis útnak indulnak. Így történt, hegy ezt az első napot, szeptember 4-ét, amely vasárnapra esett, vidáman töltötték.

Még Maurice is felderült, amióta újra összekerült a bajtársaival, s csak a porosz katonazene idegesítette, amely egész délután harsogott a csatorna túlsó partján. Estefelé meg nótázás hangzott fel. Az őrszemek vonalán túl kis csoportokban sétálgató katonákat lehetett látni, amint a vasárnap tiszteletére öblös hangon ünnepélyesen dalolgattak.

- A könyökömön jön már ki ez a muzsika! - kiáltotta Maurice elkeseredetten.

Jean, aki nyugodtabb természetű volt, csak a vállát vonogatta.

- A keservit! Minden okuk megvan az örömre! No meg talán azt hiszik, hogy szórakoztatnak vele... Nem is volt olyan rossz napunk, ne panaszkodjunk.

De napnyugtakor újra eleredt az eső. Ez kész katasztrófa volt. Néhány katona megszállta a félszigeten található pár elhagyott házat. Másoknak sikerült sátrat verniük. De a nagy többségnek semmilyen menedék sem jutott, mégcsak takarójuk sem volt, s kénytelenek voltak szabad ég alatt, szakadó esőben tölteni az éjszakát.

Maurice, akit elnyomott a fáradtság, hajnali egy óra tájban arra ébredt, hogy valóságos tóban fekszik. A záportól megduzzadt levezető árkok kiöntötték, és elárasztották fekhelyét. Chouteau és Loubet káromkodtak mérgükben, Pache pedig Lapoulle-t rángatta, aki a vízözön kellős közepén is úgy aludt, mint a bunda. Jeannak ekkor eszébe jutottak a csatorna partján álló nyárfák, s embereivel együtt ott húzta meg magát; a szörnyű éjszaka hátralevő részét a fák alatt kuporogva töltötték, hátukat a fatörzsnek vetették, lábukat meg maguk alá húzták, hogy megvédjék a kövér esőcseppektől.

A következő és az azt követő napot egyszerűen förtelmessé tette a szakadatlan záporeső, amely nagy erővel és olyan gyakran zúdult a nyakukba, hogy a ruha meg sem száradhatott a testükön. Most már éheztek is, egyetlen darab kétszersült, szalonna, egy szem kávé sem maradt. Ezen a két napon, hétfőn és kedden a közeli földekről lopott krumplin éltek; de a második nap vége felé már ebből is olyan kevés maradt, hogy akinek pénze volt, öt sout is megadott egy szemért. A kürtök többször is jelezték a menázsiosztást, s a káplár minden alkalommal odasietett a Tour à Glaire egyik nagy pajtája elé, ahol szájról szájra járt a hír, hogy majd kenyeret osztanak. De első ízben három óra hosszat várt hiába, a második alkalommal pedig összetűzött egy bajorral. A tehetetlenségre kárhoztatott francia tisztek nem segíthettek rajtuk, de hát a német vezérkar csak nem azért tartotta itt, a szakadó esőben a legyőzött hadsereget, hogy éhen döglessze? Úgy látszik, semmit sem készítettek elő, és semmilyen erőfeszítést sem tettek, hogy valahogy élelmezzék ezt a nyolcvanezer embert, aki máris borzasztó kínokat állt ki ebben a szörnyűséges pokolban, a nyomorúság táborában, ahogy a katonák nevezték; s e név hallatára, mely ínségükre emlékeztetett, még a legbátrabbak is megborzongtak.

A pajta előtti hosszas, értelmetlen ácsorgások után még a mindig nyugodt Jean is dühbe gurult.

- Ezek tán gúnyolódnak velünk? Minek kürtöltetnek, ha úgysem adnak semmit? Csapjon belém az istennyila, ha még egyszer odamegyek!

De azért az első kürtszóra megint csak odaszaladt. Embertelenség volt így gyötörni őket ezekkel az előírásos kürtjelekkel, amelyeknek egyébként még más következményük is volt, amint erről Maurice sajgó szívvel hamarosan meggyőződhetett. Valahányszor felharsantak a kürtök, a csatorna túlsó partjain mindig megjelent egy csomó szabadon kószáló, gazdátlan francia ló, s az ismert trombitajelektől nekivadulva, mintha csak megsarkantyúzták volna, belevetette magát a vízbe, hogy visszatérjen ezredéhez. A kimerült állatokat azonban elsodorta az ár, s csak nagyon kevesen érték el a partot. Szánalmasan vergődtek, s olyan sok fulladt meg, hogy a csatorna hamarosan megtelt a víz színén úszó, felpuffadt tetemekkel. Az a kevés meg, amely átért, mintha csak megőrült volna, vágtatni kezdett a félsziget kopár mezőin át, s egy-kettőre eltűnt.

- Lesz mit enni a hollóknak! - mondta Maurice szomorúan, mert eszébe jutott, milyen aggasztóan sok lovat látott már. - Ha még pár napig itt maradunk, mindnyájan felfaljuk egymást… Ó, ezek a szegény állatok!

A keddről szerdára virradó éjjel különösen borzalmas volt; Jean, akit már komolyan nyugtalanított Maurice lázas állapota, arra kényszerítette barátját, hogy burkolózzék be egy foszladozó pokrócba, amit tíz frankért vettek egy zuávtól; ő maga pedig szivacsként dagadozó köpenyében állta a felhőszakadást, amely ezen az éjjelen egy pillanatra sem hagyott alább. A nyárfák alatt már tarthatatlanná vált a helyzet: folyóként hömpölygött a sár, az átitatott földön mély pocsolyákba gyűlt a víz. De a legrosszabb az volt, hogy korgott a gyomruk, vacsorára csak két répa jutott a hat embernek, s száraz fa hiányában még azt sem főzhették meg, édes nyers ízétől viszont hamarosan tűrhetetlenül émelyegni kezdtek. Arról nem is beszélve, hogy a fáradtság, a rossz táplálkozás és az állandó nedvesség hatására máris jelentkezett a vérhas. Jean háttal egy fatörzsnek dőlt, a lába vízben ázott, kinyújtott kezével legalább tízszer megtapogatta Maurice-t, nem takarózott-e ki nyugtalan álmában. Százszorosán megfizette már adósságát, amióta társa az illy-i fennsíkon az ölébe kapta, és megmentette a poroszok elől. Anélkül hogy tudatosan végiggondolta volna, egész valóját feláldozva, teljesen megfeledkezett önmagáról a másik kedvéért, olyan erős, bár öntudatlan szeretet lángolt ebben a röghöz tapadt parasztban, még ha nem is talált szavakat érzései kifejezésére. A saját szájától vonta már meg a falatot, amint ezt a rajban is mondogatták, s most a bőrét is lenyúzta volna, hogy abban öltöztesse társát, hogy betakarhassa vállát és felmelegíthesse lábát. S míg körülöttük tombolt a vad önzés, s az éhség a dühöngésig fokozta a szenvedő emberek mohóságát, ő talán éppen teljes önmegtagadásának köszönhette, hogy kivételképpen megőrizte nyugodt kedélyét és egészségét; mert ő volt az egyetlen, aki még jól bírta magát, és nem hagyta, hogy úrrá legyen rajta a vakrémület.

Így történt, hogy amikor véget ért e szörnyű éjszaka, elhatározta hogy megvalósítja tervét, mely már régen motozott benne.

- Nézd, fiacskám, minthogy nem adnak enni, és itt felejtenek ebben az átkozott lyukba, nekünk magunknak kell egy kicsit körülnéznünk, ha nem akarunk éhen veszni, mint a kutyák... Bírja még a lábad?

A nap szerencsére kisütött, s Maurice egészen felmelegedett.

- Hogyne bírná!

- Akkor felfedezőútra megyünk... Pénzünk van, s az ördögbe is, majd csak vásárolunk valamit. A többiekkel nem törődünk, nem is érdemlik meg, boldoguljanak, ahogy tudnak!

Loubet és Chouteau alattomos önzése igazán felháborította már; ezek ketten mindent elloptak, amire rátehették a kezüket, és sohasem osztoztak meg bajtársaikkal; de az ostoba Lapoulle-tól és a szenteskedő Pache-tól sem lehetett semmi jót várni.

Így hát kettesben vágtak neki a Meuse mentén kanyargó útnak, amelyet Maurice annak idején egyszer már végigjárt. Tour à Glaire-ben feldúlt, kifosztott park és lakóház fogadta őket, a gyepszőnyeget mintha vihar pusztította volna el, a fákat kidöntötték, az épületeket megszállták. Beesett arcú, láztól csillogó szemű, sáros katonák rongyos tömege táborozott itt cigánymódra; úgy éltek a berendített szobákban, akár a farkasok, ki sem mertek mozdulni, mert attól féltek, hogy éjszakára mások foglalják el a helyüket. Távolabb, a domboldalon, lovasság és tüzérség telepedett meg; ezek a nemrég még oly fegyelmezett alakulatok most már ugyancsak lezüllöttek, felbomlottak a gyötrő éhség hatására, amely megőrjítette a lovakat, az embereket pedig fosztogató bandákba tömörítve hajszolta a mezőkön át. Jobb kéz felől, a malom előtt, tüzérek és afrikai vadászok vonultak el lassan, végeérhetetlen sorban: a molnár lisztet adott el nekik, egy frankért két maréknyit mért a zsebkendőjükbe. Maurice-ék azonban tovább mentek, mert féltek, hogy túl sokáig kellene várakozniuk, s abban reménykedtek, hogy Iges-ben majd valami jobb is akad; de mennyire megdöbbentek, amikor végigjárták a kifosztott, komor falut,

amely egészen olyan volt, mint valami algériai település száskajárás után: sehol egy morzsányi ennivaló, se kenyér, se főzelék, se hús, a nyomorúságos házakat az utolsó zugig kifosztották. Azt beszélték, hogy Lebrun tábornok a polgármesternél szállt meg. Hiába próbálta megszervezni, hogy a csapatok ellátásának megkönnyítésére utalványokat bocsássanak ki a háború utáni visszafizetésre. Semmit sem lehetett már kapni, a pénz semmit sem ért. Előző nap még két frankot fizettek egy kétszersültért, hét frankot egy üveg borért, húsz sout egy pohárka pálinkáért, tíz sout egy pipa dohányért. De ma már a tisztek kénytelenek voltak kivont karddal őrizni a tábornok házát és a szomszédos viskókat, mert az egymást követő kóbor bandák betörték az ajtókat, s még a lámpaolajat is ellopták és megitták.

Maurice-t és Jeant három zuáv szólította meg. Öten éppen elegen lennének.

- Gyertek már... Van itt néhány döglődő ló, s ha találunk száraz fát...

Aztán megrohantak egy parasztházat, széttörték a szekrényajtókat, letépték a zsupfedelet. De az odasietők tisztek pisztollyal fenyegették őket, mire kereket oldottak.

Jean látta, hogy a falusiak, már akik Iges-ben maradtak, ugyanolyan nyomorultak és kiéhezettek, mint a katonák; meg is bánta, hegy a malomban nem kellett neki a liszt.

- Vissza kellene menni, talán van még belőle.

De Maurice annyira kifáradt, úgy kimerítette az éhezés, hogy Jean otthagyta az egyik kőbánya gödrében, ahol egy sziklán ülve nézegette az elébe táruló sedani tájat. Ő maga pedig háromnegyedórás sorbaállás után egy rongydarabbal tért vissza, amely tele volt liszttel. Más megoldást nem találtak, nyersen ették, marokszám. Nem is találták rossznak, semmilyen íze sem volt, mintha ízetlen tésztát ettek volna. Egy kicsit még erőre is kaptak ettől az ebédtől. S ráadásul olyan szerencsések voltak, hogy a sziklák közt találtak egy természetes víztárolót s benne elég tiszta esővizet, amit nagy gyönyörűséggel megittak.

Aztán Jean azt javasolta, hogy töltsék itt a délutánt, de Maurice hevesen tiltakozott.

- Ne, ne itt!... Belebetegednék, ha sokáig kellene látnom ezt...

S reszkető kezével a roppant láthatárra, a Hattoy-ra, a floing-i és illy-i fennsíkra, a garenne-i erdőre, a véres csatának és a vereségnek gyűlöletes színhelyére mutatott.

- Az előbb, amíg rád vártam, kénytelen voltam hátat fordítani, mert a végén még üvölteni kezdtem volna dühömben, igenis, mint valami veszett kutya... Nem tudod elképzelni, menynyire bánt engem, szinte megőrjít!

Jean ránézett; meglepte ez a fájó gőg, s nyugtalanította, hogy szemében megint felfedezi azt az őrjöngő, zavaros lángot, amelyet már máskor is megfigyelt. Tréfával ütötte el a dolgot.

- Rendben van, ezen könnyen segíthetünk, más vidékre költözünk.

És estig kóboroltak, amerre az út vitte őket. Bejárták a félsziget lapályos részét is, hátha találnak még krumplit; de a tüzérek ekével forgatták fel a földeket, s mindent összeszedtek, kikotortak. Így hát visszafordultak, s megint átsétáltak a tétlenül senyvedő tömegen, az éhségüket járkálással csillapító katonák közt, akik időnként zsibbadtan a földre roskadtak s százával hevertek kimerülten a tűző napon. Ők maguk is kidőltek, kénytelenek voltak minden órában leülni. Aztán valami tompa elkeseredés újra talpra állította őket, s a táplálékot kereső állat ösztönétől sarkallva újra kószálni kezdtek. Mintha már hónapok óta bolyongtak volna, pedig a percek gyorsan követték egymást. Amikor a Donchery felé eső oldalon a szántóföldek közt haladtak, megijedtek a lovaktól, s egy fal mögé rejtőzve, erejük fogytán, sokáig

nézegették tétova szemmel, hogyan nyargalnak a nekivadult állatok a nyugovóra térő nap fényétől vörös ég alatt.

Maurice jól sejtette, a hadsereggel együtt bezárt ezer meg ezer ló, amelyet nem tudtak táplálni, napról napra nagyobb veszélyt jelentett. Eleinte csak a fák kérgét rágták le, aztán sorra vették a léc- és deszkakerítéseket, s általában minden deszkát, ami az útjukba akadt, most pedig már egymást marták. Gyakran lehetett látni, amint összecsapnak, hogy a másik farkából kitépjék a szőrt, és habzó szájjal dühödten rágcsálják. Különösen éjszakánként voltak rettentőek, mintha rémes látomások gyötörték volna őket a sötétben. Csoportokba verődve megrohanták az itt-ott még meglevő sátrakat, hogy hozzájussanak a szalmához. Az emberek, hogy távol tartsák őket, nagy tüzeket gyújtottak, de hiába, a tűz mintha csak még jobban felizgatta volna a lovakat. Szánalmasan és rémítően nyerítettek, s az ember azt hihette volna, hogy ragadozó vadakat hall. Ha elkergették őket, nagyobb számban és még vadabbul tértek vissza. A sötétben percenként hangzott fel egy-egy halálos sikoly valamelyik eltévedt katona ajkán, akit veszett vágtájuk közben agyontapostak.

A nap még fent volt az égen, amikor a táborhely felé tartó Jean és Maurice nagy meglepetésére a raj többi négy tagjával találkoztak; egy árokban lapultak, s látszott rajtuk, hogy valami rosszat forralnak. De Loubet rögtön odahívta őket, Chouteau pedig így szólt:

- A ma esti vacsoráról van szó... A végén még éhen döglünk, már harminchat órája nem ettünk egy falatot sem... De minthogy itt vannak a lovak, s a lóhús nem is rossz...

- Ugye, velünk tart, káplár úr? - vette át a szót Loubet. - Minél többen vagyunk, annál könnyebben elbánunk egy ilyen nagy döggel... Ott is van egy, már egy órája lessük, nézze csak azt a nagy vörös állatot, amelyik olyan betegnek látszik! Nem lesz nehéz végezni vele.

S egy lóra mutatott, amelyet valamelyik feldúlt répaföld szélén döntött le lábáról az éhség. Az oldalán feküdt, fejét olykor felemelte, s elborult szemét körben jártatva nagyokat fújt keservében.

- Ejnye, de sokáig tart! - morgott Lapoulle, akit ugyancsak gyötört hatalmas étvágya. - Üssem agyon?

De Loubet megakadályozta. Köszönjük szépen, hogy meggyűljön a bajunk a poroszokkal, akik halálbüntetés terhe mellett tiltották meg, hogy akár egy lovat is megöljenek, mert féltek, hogy az oszló tetemek dögvészt idéznek elő. Kénytelenek megvárni, amíg teljesen besötétedik. Ezért lapultak hát az árokban mind a négyen, ezért leskelődtek, villogó szemüket egy pillanatra sem véve le az állatról.

- Káplár úr - kérdezte Pache, és kicsit remegett a hangja -, maga találékony ember, nem tudná úgy megölni, hogy ne fájjon neki?

Jean felháborodott mozdulattal utasította vissza a gyűlöletes feladatot. Ezt a szegény, döglődő állatot? Azt már nem! Első gondolata az volt, hogy elszalad és Maurice-t is elviszi, hogy egyikük se vegyen részt ebben a szörnyű hentesmunkában. De látva, hogy barátja milyen sápadt, szemrehányást tett magának érzékenységéért. Édes istenem, hiszen az állatok arra valók, hogy az embereknek legyen mit enni. Csak nem fognak éhen halni, amikor itt a hús előttük! És elégedetten vette észre, hogy Maurice-t egy kicsit máris felvillanyozta a reménység, hogy vacsorázhatnak; így aztán kedélyesen válaszolta:

- Szavamra, fogalmam sincs róla, s ha úgy kell megölni, hogy ne fájjon...

- Fütyülök rá, fáj-e neki! - szakította félbe Lapoulle. - Majd mindjárt meglátják!

A két újonnan érkezett is beült az árokba, s újra kezdődött a várakozás. Egyikük időről időre felállt, és megbizonyosodott róla, hogy a ló még mindig ott van, s nyakát a Meuse-ről fúvó friss szellő és a lenyugvó nap felé fordítva újra meg újra magába szívja az életet. S amikor lassan leszállt végre az alkony, mind a hatan talpra ugrottak; a hosszú leselkedéstől nekivadultan, türelmetlenül várták a lustán közelgő éjszakát, és nyugtalanul, rettegve néztek körül, nem látja-e őket valaki.

- A fene vigye el - kiáltotta Chouteau -, lássunk neki!

Az esti szürkületben bizonytalan fény világította meg a síkságot. Elsőnek Lapoulle rugaszkodott neki, azok öten meg utána. Még az árokban felkapott egy nagy, kerek követ, rárohant a lóra, s megfeszített két karjával, mint valami buzogánnyal nekilátott, hogy betörje a koponyáját. De a második ütés után a ló megpróbált talpra állni. Chouteau és Loubet rávetette magát a lábára, igyekeztek lefogni, s közben odakiáltottak a többieknek, hogy segítsenek. A ló eszeveszetten, fájdalmasan, szinte már emberi hangon nyerített, vadul vergődött, s bizonyára pozdorjává töri őket, ha nem lett volna máris félholt a sok éhezéstől. A feje így is annyira mozgott, hogy az ütések nem találtak, és Lapoulle nem bírt végezni vele.

- Az istenfáját, de kemények a csontjai!... Fogjátok le, hadd intézzem el!

Jean és Maurice ereiben megfagyott a vér, nem is hallották Chouteau kiáltozását, tétlenül ácsorogtak, nem bírták rászánni magukat, hogy közbelépjenek.

Pache-on váratlanul ösztönös vallásos szánakozás lett úrrá, térdre hullott, kezét összekulcsolta, a dadogva belekezdett a haldoklókért szóló imába:

- Uram, irgalmazz neki...

Lapoulle megint csak melléütött, s letépte a szerencsétlen állat egyik fülét; a ló eldőlt és nagyot ordított.

- Várj csak, várj! - morogta Chouteau. - Végezni kell már vele, mert még elcsípnek... Loubet, el ne engedd!

A zsebéből elővette a kését, egy kis bicskát, amelynek pengéje alig volt hosszabb az ujjánál. S az állat testén végignyúlva, egyik karjával átfogta a nyakát, s beledöfte a pengét; addig vájkált az élő húsban, addig vagdosta, amíg meg nem találta, és át nem metszette az ütőeret. Aztán egyetlen szökkenéssel félreugrott, a vér meg úgy csapott fel, mintha szökőkút tört volna ki; az állat rúgkapált, bőrén görcsös nagy rángások futottak végig. Csaknem öt percig tartott, amíg megdöglött. Szomorú, rémületet tükröző, nagyra tágult szemét a halálát váró riadt emberekre szögezte. Tekintete zavarossá vált és kihunyt.

- Uram - nyöszörögte Pache még egyre térdepelve -, légy mellette, és vedd szent oltalmadba...

S amikor a ló már nem mozdult, zavartan kezdtek tanakodni, hogyan kanyarítsanak ki egy jó darab húst. Loubet, aki minden mesterséget végigpróbált, megmutatta, mit kell tenni, ha hozzá akarnak jutni a vesepecsenyéhez. De ügyetlen mészárosnak bizonyult s különben is kicsi volt a kése, egészen elveszett ebben a még élettől remegő, meleg húsban. A türelmetlen Lapoulle segíteni akart, s teljesen feleslegesen felnyitotta a hasat, undorító volt ez a mészárlás, ahogy vadul, sietve turkáltak a vérben és a kiomló belek közt, mint a farkasok, amelyek tépőfogaikkal vájkálnak martalékuk testében.

- Nem is tudom, melyik része lehet ez - állt fel végül Loubet egy óriási darab hússal a kezében. - De annyi bizonyos, hogy ebből dugig jóllakhatunk.

Jean és Maurice borzongva fordította el a fejét. De őket is hajtotta az éhség, s ezért követték a bandát, amely gyorsan elrohant, nehogy meglepjék a lemészárolt ló mellett. Chouteau-nak szerencsés keze volt, talált három ott felejtett nagy répát, s magával vitte. Loubet, hogy könnyítsen magán, Lapoulle vállára vetette a húst, Pache pedig a raj fazekát cipelte, mert ezt eleve magukkal hurcolták, hogy kéznél legyen, ha szerencsével járnak, így nyargaltak mind a hatan lélekszakadva, mintha kergették volna őket.

Loubet egyszerre csak megállította a többieket.

- Na, ezt megcsináltuk! Azt szeretném tudni, hogy hol főzzük meg?

Jean, aki némileg már megnyugodott, az egyik kőbányát javasolta. Háromszáz méternél nem is volt messzebb, s ott biztosan találnak egy rejtett gödröt, ahol tüzet rakhatnak, anélkül, hogy meglátnák őket. De amikor megérkeztek, mindenféle nehézségekbe ütköztek. Először is fára volt szükségük; szerencsére felfedezték egy útkaparó talicskáját, amelynek deszkáit Lapoulle darabokra törte a sarkával. Aztán semmiképpen sem találtak ivóvizet. A nagy hőség napközben mind kiszárította a természetes kis víztárolókat. Tour à Glaire-ben, a kastélyban akadt ugyan egy kút, de az túl messze volt, s különben is éjfélig kellett ott sorban állni; még örülhetett, akinek a nagy tolongásban valamelyik bajtárs nem borította ki könyökével a csajkáját. A közelben található néhány kút meg már két napja kiszáradt, onnan csak sarat meríthetett az ember. Maradt a Meuse, az ott folyt az úton túl.

- Odamegyek a fazékkal - javasolta Jean.

- Oda ugyan nem! - tiltakoztak mindnyájan. - Hogy megmérgezzük magunkat, hiszen tele van hullával!

A Meuse-ben csakugyan holttestek és lótetemek úszkáltak. Percenként bukkantak fel a puffadt hasú, elzöldült, oszladozó hullák. Jó részük fennakadt a partmenti fűben, ott fertőzte a levegőt, s szüntelenül ringott az árban. S a katonák, akik ittak ebből a förtelmes vízből, szinte valamennyien megbetegedtek vérhasban, hányinger és borzalmas hasgörcsök gyötörték őket.

Mégiscsak rá kell fanyalodniuk a folyóvízre. Maurice megmagyarázta, hogy nem fog megártani, ha előbb felforralják.

- Akkor én megyek - ismételte meg Jean, és Lapoulle-t is magával vitte.

Már sötét éjszaka volt, mire a vízzel telt fazekat végre feltették a tűzre, és a húst is belerakták. Loubet megtisztította a répát, hadd főjjön meg az is a húslevesben, hogy - mint mondta - igazi mennyei lakomában legyen részük; és valamennyien élesztették a tüzet, a talicska roncsait dugdosták a fazék alá. Nagy árnyékuk fura táncot járt a sziklába vájt lyuk fenekén. Aztán már képtelenek voltak tovább várni, nekiestek az undok húslevesnek, reszkető, mohó ujjal, tépték a húst, arra sem vesztegették az időt, hogy késsel vágják szét. De hiába, csak rosszul lettek tőle. Főleg a só hiányától szenvedtek, a gyomruk nem volt hajlandó bevenni ezt a félig nyers, rágós, agyag ízű húsból és répából álló émelyítő kotyvalékot. Alig telt el egy kis idő, hányni kezdtek. Pache nem bírta folytatni az evést, Chouteau és Loubet meg csak átkozta ezt a sátáni gebét; oly nagy kínnal dugták a fazékba, s most görcsökben fetrengenek tőle. Egyedül Lapoulle vacsorázott kiadósan; de éjjel, amikor a másik hárommal együtt visszatért a csatornaparti nyárfák alá és aludni akart, majd belepusztult a lakomába.

Útközben Maurice, anélkül, hogy egy szót is szólt volna, megragadta Jean karját, és egy keresztútra vonta. Bajtársai dühös undort keltettek benne, s elhatározta, hogy abban az erdőcskében fog aludni, ahol az első éjszakát töltötte. Ez nem volt rossz ötlet, és Jean, mihelyt a sűrű lombsátor alatt végignyúlt a lejtős, egészen száraz földön, nem győzte dicsérni. Késő reggelig itt maradtak mély álomba merülve, s ettől némileg erőre kaptak.

Másnap csütörtök volt. De ők már nem is tudták, hányadán állnak, csak örültek, hogy alighanem újra beköszöntött a szép idő. Jean rábeszélte Maurice-t, hogy bármennyire viszolyog is tőle, menjenek vissza a csatorna partjára, és nézzék meg, nem indul-e aznap az ezredük. Most már naponta indították útnak az ezer-ezerkétszáz főből álló, németországi várak felé irányított hadifogoly-oszlopokat. Két nappal előbb Maurice-ék láttak is a porosz őrség épülete előtt egy tisztekből és tábornokokból álló különítményt, amely Pont-à-Moussonba tartott, hogy ott szálljon vonatra. Mindenki lázasan, nekivadultan igyekezett szabadulni a nyomorúságnak ebből a rémes táborából. Bárcsak rájuk kerülne már a sor! S egészen kétségbeestek, amikor azt látták, hogy a 106-os ezred még mindig a parton táborozik, és soraiban a sok szenvedéstől nőttön nő a zűrzavar.

Pedig Jean és Maurice már azt hitte, hogy ezen a napon végre ennivalóhoz jut. A csatornán keresztül már reggel óta folyt a kereskedés a foglyok és a bajorok közt: ezek zsebkendőbe csavart pénzt dobtak át, amazok meg barna házikenyeret, vagy alig megszárított, rossz dohányt csomagoltak a zsebkendőbe, s úgy hajították vissza. Még azok a katonák is kötöttek efféle üzleteket, akiknek egy fillérjük sem volt; ezek a németek körében szemlátomást népszerűségnek örvendő fehér katonai kesztyűiket cserélték el. Két óra hosszat tartott a csatorna mentén ez a primitív cserekereskedelem, csak úgy röpködtek a csomagok. De amikor Maurice egy ötfrankos pénzdarabot hajított át a nyakkendőjében, az a bajor, aki kenyeret adott volna érte, ügyetlenségből vagy gonosz tréfából, úgy dobta vissza, hogy beleesett a vízbe. A németek erre harsány nevetésben törtek ki. De Maurice megmakacsolta magát, kétszer is megismételte a kísérletet, s a kenyér mindkét alkalommal a csatornába pottyant. A nagy hahotázásra odafutottak a tisztek, és súlyos büntetés terhe mellett megtiltották az embereiknek, hogy bármit is eladjanak a foglyoknak. A vásár véget ért, s Jean csak nagy nehezen tudta lecsillapítani Maurice-t, aki öklével fenyegette a tolvajokat, és azt kiabálta, hogy adják vissza az ötfrankosait.

Felettük verőfényes égbolt ragyogott, nekik mégis szörnyű napjuk volt. Kétszer is mozgósították őket, a kürtjelre Jean kétszer rohant a pajta elé, ahol menázsit kellett volna kapniuk. De mindkét alkalommal csak jól belekönyököltek az oldalába a nagy tülekedés közben. A poroszok, akiknél minden oly kiválóan volt megszervezve, továbbra is felháborító módon elhanyagolták a legyőzött hadsereget. Douay és Lebrun tábornok sürgetésére hozattak ugyan pár birkát és néhány szekér kenyeret, de annyira nem voltak körültekintők, hogy mihelyt a hídon átértek, a hadifoglyok máris elemelték a birkákat, és kifosztották a szekereket, s a száz méterrel odébb táborozó csapatoknak semmi sem jutott.

Csak a csirkefogók, a szállítmányok fosztogatói lakhattak jól. Amikor Jean, mint mondta, kitapasztalta ezt a fortélyukat, Maurice-t is odavezette a hídhoz, s most már ők is az ennivalót lesték.

Már négy óra volt, s ők még semmit sem ettek ezen a szép, verőfényes csütörtöki napon, amikor nagy örömükre egyszerre csak Delaherche-et pillantották meg. Néhány sedani polgár ugyanis nagy nehézségek árán engedélyt kapott, hogy meglátogassa a foglyokat, és ennivalót vigyen nekik. Maurice már többször is említette, mennyire meglepi, hogy nem kap hírt a nővérétől. Nyomban odarohantak hát, amikor messziről megismerték Delaherche-et, akinek mindkét karja alatt egy-egy kenyér, a kezében pedig egy kosár volt; de így is későn érkeztek, mert olyan tülekedés támadt, hogy a kosár és az egyik kenyér eltűnt, odaveszett, nyoma sem maradt, s a posztógyárosnak még csak fogalma sem lehetett róla, hogyan ragadták el tőle.

- Ó, szegény barátaim! - dadogta megdöbbenten és felindultan; pedig mosollyal az ajkán érkezett, és a népszerűséget hajhászó ember kedélyes és közvetlen modorát öltötte magára.

Jean megragadta az utolsó kenyeret, és megvédte mindenkitől; s míg Maurice-szal együtt az út szélén ülve mohón falták, Delaherche elmesélte, mi újság. A felesége, hála istennek, nagyon jól érzi magát. Csak az ezredesért aggódik, mert nagyon levert, bár az anyja reggeltől estig vele van.

- Hát a nővérem? - kérdezte Maurice.

- Igaz is, a nővére... Ő is elkísért, ő hozta a két kenyeret. De kénytelen volt a csatorna túlsó oldalán maradni. Az őrség semmiképpen sem volt hajlandó átengedni... A poroszok ugyanis szigorúan megtiltották a nőknek, hogy a félszigetre lépjenek.

És tovább beszélt Henriette-ről meg eredménytelen kísérleteiről, hogy találkozzék a fivérével, és segítsen rajta. Az asszonyka Sedanban véletlenül összetalálkozott unokatestvérével, Günther-rel, a porosz gárdakapitánnyal. Az ridegen és szenvtelenül ment tovább, úgy tett, mintha meg sem ismerné. Először Henriette is meggyorsította lépteit, mert úgy elszorult a szíve, mintha férje egyik gyilkosát látta volna maga előtt. De aztán, anélkül, hogy az okáról számot tudott volna adni, hirtelen más elhatározásra jutott, visszafordult, és szigorú szemrehányással hangjában mindent elmondott Weiss haláláról. De Günther csak egy bizonytalan mozdulatot tett, amikor értesült rokona szörnyű végéről; hja, a háború az háború, ő maga is eleshetett volna. Katonás arca éppen csak megrándult. Az asszony aztán foglyul ejtett fivéréről kezdett beszélni, könyörgött, legyen segítségére, hogy meglátogathassa; de a kapitány megtagadta közbenjárását. Megfellebbezhetetlen parancsaik vannak; mint valami hittételről, úgy beszélt a német rendelkezésekről. Amikor otthagyta, Henriette határozottan úgy érezte, hogy ez a férfi az igaz ügy védelmezőjének hiszi magát Franciaországban, türelmetlen gőg tölti el az ősi ellenséggel szemben, s meg akarja büntetni azt a fajt, amelyet mar gyermekkora óta gyűlöl.

- Maguk mindenesetre ettek valamit ma este - fejezte be Delaherche elbeszélését. - Engem viszont az bánt, hogy valószínűleg nem fogok többé belépési engedélyt kapni.

Megkérdezte még, nincs-e valami megbízásuk számára, s készségesen eltette a ceruzával sebtében megírt leveleket, amelyeket más katonák bíztak rá; nemegyszer látták ugyanis, hogy a bajorok nevetve pipára gyújtanak azokkal a levelekkel, amelyeknek továbbítását magukra vállalták.

Maurice és Jean a hídig kísérte Delaherche-et, aki egyszerre csak felkiáltott:

- Nézzék már, hiszen ott áll Henriette!... Ugye, látják? A zsebkendőjével integet.

Az őrök vonalán túl, a tömegben csakugyan megpillantottak egy karcsú kis alakot, egy napfényben vibráló fehér foltocskát. Mindketten mélységesen meghatva, könnyes szemmel emelték fel karjukat, hevesen hadonászva viszonozták az üdvözlést.

A rákövetkező pénteki nap volt Maurice számára a legkeservesebb. Pedig olyan szerencsés volt, hogy az erdőcskében eltöltött újabb nyugodt éjszaka után megint kenyérhez jutott, Jean ugyanis a villette-i kastélyban felfedezett egy asszonyt, aki tíz frankért árulta fontját. De ezen a napon tanúi lettek egy borzasztó jelenetnek, amelynek szörnyű emléke még sokáig üldözte őket.

Chouteau már csütörtökön megfigyelte, hogy Pache abbahagyta a panaszkodást, és olyan elégedett bódultságban él, mint aki jól bevacsorázott. Rögtön arra gondolt, hogy az alattomos fickónak titkos élelmiszerkészlete lehet valahol; gyanúját csak fokozta, hogy Pache péntek reggel eltűnt egy órára, majd újra megjelent, és tele szájjal, alattomosan vigyorgott. Bizonyára váratlan szerencse hullott az ölébe, valami csetepaté közben sikerült felszednie némi

ennivalót. Chouteau a végletekig felheccelte Loubet-t és Lapoulle-t, különösen az utóbbit. Mit szólnak ehhez a piszok fráterhez, akinek van mit ennie, és nem osztja meg a bajtársaival?

- Tudjátok mit, ma este utána megyünk. Majd meglátjuk, lesz-e bátorsága, hogy egyedül faljon fel mindent, amikor annyi szegény fickó fordul fel mellette éhen.

- Úgy van, ez az, utána megyünk! - ismételte meg Lapoulle hevesen. - Majd meglátjuk, de meg ám!

A keze ökölbe szorult, már ott tartott, hogy az evés puszta gondolatára őrjöngeni kezdett. Roppant étvágya a többieknél is jobban kínozta, annyira gyötrődött, hogy már megpróbált füvet rágni. Már második napja böjtölt, azóta, hogy akkor éjjel a répától meg a lóhústól olyan borzasztóan elővette a vérhas; hiába volt erős, nehézkes testével annyira ügyetlennek bizonyult, hogy soha semmit sem szerzett, amikor az élelmiszerszállítmányokat féktelen dulakodás közben kifosztották. A vérét adta volna egy font kenyérért.

Amikor alkonyodni kezdett, Pache a Tour à Glaire fái közé lopózott, azok hárman meg óvatosan utána eredtek.

- Nem szabad, hogy gyanút fogjon - hajtogatta Chouteau. - Vigyázzatok, hátha hátranéz!

De száz lépés után Pache már nyilván biztos volt benne, hogy egyedül van, mert gyorsabban kezdett lépkedni, s egy pillantást sem vetett maga köré. Könnyűszerrel követhették a közeli kőbányáig, ahol éppen akkor csaptak le rá, amikor két nagy követ tolt félre, hogy egy fél kenyeret vegyen ki alóla. Készlete már a végére járt, még egy étkezésre futotta csak.

- Te istenverte szenteskedő! - üvöltötte Lapoulle. - Hát ezért bujkáltál?... Azonnal add ide, ez az én részem!

Odaadni a kenyerét? Ugyan miért? Akármilyen vézna volt is, haragjában kihúzta magát, s a kenyérdarabot minden erejével a szívéhez szorította, ő is éhes volt.

- Eridj a pokolba, érted? Ez az enyém!

Lapoulle ütésre emelte az öklét, a másik meg nekilódult, s vágtatva rohant le a kőbányából a Donchery irányában fekvő kopár mezők felé. A többi három lóhalálában, lihegve kergette. De Pache teret nyert, mert fürgébb volt: ráadásul annyira megijedt, és olyan eltökélten ragaszkodott a tulajdonához, hogy a széllel is versenyre kelt volna. Már majdnem megtett egy kilométert, s a vízparti erdőcskéhez közeledett, amikor találkozott Jeannal és Maurice-szal, akik éppen éjjeli szállásuk felé tartottak. Futás közben még odakiáltott, hogy segítsenek, de azokat annyira meglepte ez az embervadászat, amely veszett vágtában viharzott el előttük, hogy földbe gyökerezett lábbal megálltak egy mező szélén. Így aztán mindent láttak.

Pache szerencsétlenségére belebotlott egy kőbe és elesett. Azok hárman már utol is érték, s a futástól felhevülten úgy káromkodtak, úgy üvöltöttek, mintha zsákmányt hajszoló farkasok lettek volna.

- Add ide, az istenfáját - kiáltotta Lapoulle -, vagy ellátom a bajodat!

És újra ütésre emelte az öklét, amikor Chouteau kezébe csúsztatta a nyitott pengéjű keskeny kést, amellyel a lovat mészárolta le.

- Itt a kés!

Közben Jean odarohant, hogy megakadályozza a szerencsétlenséget. De ő is elvesztette a fejét, s azzal fenyegetőzött, hogy valamennyiüket lecsukatja; ezért aztán Loubet baljós röhögés közben porosznak nevezte, mondván, hogy már nincsenek feljebbvalók, és csak a poroszok parancsolnak.

- Az istennyiláját! - ismételte meg Lapoulle. - Azonnal add ide!

Pache félelmében elsápadt, de a kenyeret csak még jobban magához szorította, erőt vett rajta a kiéhezett paraszt makacssága, aki semmiről sem mond le, ami az övé.

- Nem adom!

Ez volt az utolsó szava, mert az elállatiasodott Lapoulle olyan hevesen döfte a kést a torkába, hogy a szerencsétlen még fel sem jajdulhatott. A karja elernyedt, s a kenyérdarab a földre hullt, bele a kiomló vérbe.

Látva ezt az ostoba, őrületes gyilkosságot, az eddig mozdulatlan Maurice is hirtelen őrjöngeni kezdett. Az öklével fenyegette a három embert, gyilkosnak nevezte őket, s olyan vadul kiabált, hogy egész teste beleremegett. De Lapoulle mintha nem is hallotta volna. Ott maradt a földön, s a hulla mellett guggolva falta a vérfoltos kenyeret; arcára ádáz ostobaság ült ki, és mintha egészen elkábult volna saját állkapcsa vad csattogásától. Rettenetes kielégülése láttán Chouteau és Loubet már nem is merte követelni a maga részét.

Közben egészen leszállt az éjszaka, a szép felhőtlen égen ragyogtak a csillagok; Maurice és Jean behúzódott az erdőcskébe, s rövidesen már senkit sem látott, csak Lapoulle-t, aki a Meuse mentén bolyongott. A másik kettő eltűnt, bizonyára visszatértek a csatorna partjára, mert nyugtalanította őket a maguk mögött hagyott holttest. A gyilkos viszont szemlátomást félt odamenni, nem mert a bajtársaihoz csatlakozni. Már felocsúdott a gyilkosság okozta kábulatból, gyomrát megfeküdte a gyorsan felfalt nagy darab kenyér, s nyilvánvalóan valami szorongásféle tört rá, az hajszolta fel-alá; az útra, amelyet eltorlaszolt a hulla, nem mert visszamenni; határozatlanul, imbolygó léptekkel sokáig kóborolt a parton. A lelkiismeret ébredt volna fel e sötét lélek mélyén? Vagy csak a félelem, hogy felelősségre vonják? Úgy járkált le-föl, mint vadállat a ketrec rácsai mögött, váratlanul s egyre fokozódó erővel tört rá a vágy, hogy meneküljön, s úgy égette, mint valami fizikai fájdalom; érezte, hogy belehal, ha nem tudja kielégíteni. Csak el, vágtatva, gyorsan ki ebből a börtönből, ahol gyilkosságot követett el. S mégis a földre rogyott, és hosszú ideig feküdt a parti fűben.

Felindultságában Maurice is így beszélt Jeanhoz:

- Idefigyelj, képtelen vagyok tovább ittmaradni. Hidd el, hogy belebolondulnék... Csodálom, hogy a testem ennyire bírja, nem is vagyok olyan rossz erőben. De az eszem elhagy, úgy van, elhagy, ez biztos. Ha még egy napig itt tartasz ebben a pokolban, akkor végem... Könyörgöm, menjünk, induljunk azonnal!

És mindenféle esztelen szökési tervekkel hozakodott elő. Átúsznak a Meuse-ön, rávetik magukat az őrökre, s megfojtják őket egy kötélvéggel, amelyet a zsebében tartott, vagy kővel ütik agyon; vagy inkább lepénzelnek néhányat, felöltik az egyenruhájukat, úgy jutnak keresztül a porosz vonalakon.

- Ugyan hallgass, fiacskám! - hajtogatta Jean kétségbeesve. - Megrémítesz ezekkel a butaságokkal. Hát van ennek értelme, meg lehet csinálni ezt?... Majd meglátjuk holnap, de most hallgass!

Neki is haraggal és undorral volt tele a szíve, de azért az éhségtől legyengülve, az emberi nyomorúság mélységeit feltáró élet lidércnyomásai közepette is megőrizte józanságát. S amikor barátja egyre jobban őrjöngött, sőt már a Meuse-be akart ugrani, erőszakkal tartotta vissza, könnyes szemmel könyörgött neki s közben szidalmazta. Aztán egyszerre csak így szólt:

- Nézd csak!

Hallották, hogy csobban a víz, s megpillantották Lapoulle-t, aki végre rászánta magát, hogy beleereszkedjék a folyóba; előzőleg levette a zubbonyát, hogy ne zavarja a mozgásban; a feketén hömpölygő árban már messziről látható volt ingének fehér foltja. Csöndesen úszott fölfelé, nyilvánvalóan azt leste, hol tudna partra szállni; a túlsó parton világosan ki lehetett venni a mozdulatlan őrszemek körvonalait. Egyszerre hirtelen villám hasított az éjszakába, s még a montimont-i sziklák és visszhangzottak a lövéstől. A víz felcsapott, mintha két evező vágott volna bele vadul. Ez volt minden; a fehér folt, Lapoulle teste élettelenül, petyhüdten sodródott lefelé az árral.

Másnap, szombaton, Jean már hajnalban a 106-osok táborhelyére vezette Maurice-t: abban reménykedtek, hogy ma végre útra kelnek. De nem jött parancs, mintha csak megfeledkeztek volna az ezredről. Már sokan elvonultak, a félsziget lassan kiürült, s akik ott maradtak, azokat kedélybetegség gyötörte. E végtelennek tűnő hét alatt az őrület csírázott ki és szökkent szárba ebben a pokolban. Hiába állt el az eső, a bágyasztó, tikkasztó napsütés csak új gyötrelmeket okozott. A rettenetes hőség végleg kimerítette az embereket, a vérhasjárvány aggasztó méreteket kezdett ölteni. A beteg hadsereg ürüléke megfertőzte a levegőt bűzös kigőzölgésével. Már végig sem lehetett menni a Meuse vagy a csatorna mentén, olyan erős bűz áradt a fűben rothadó, vízbefulladt lovakból és katonákból. A mezőkön meg az éhen pusztult lovak indultak oszlásnak, s olyan dögletes szagot terjesztettek, hogy a poroszok önmagukat féltve csákányokat és lapátokat hoztak, s rákényszerítették a foglyokat, hogy eltemessék a dögöket.

Ezen a szombaton egyébként véget ért az éhínség. Minthogy már kevesebben voltak, és mindenfelől érkezett élelem, a legszörnyűbb nélkülözés után egyszerre a legnagyobb bőség köszöntött rájuk. Dúskáltak a kenyérben, húsban, sőt még a borban is, reggeltől estig csak ettek, a pukkadásig teletömték magukat.

Beesteledett, s még mindig ettek, ettek egészen másnap reggelig. Sokan bele is haltak.

Jean egész nap csak arra ügyelt, hogy szemmel tartsa Maurice-t, mert érezte, hogy barátja minden őrültségre kapható. Miután felhajtott a garatra, már arról kezdett beszélni, hogy felpofoz egy német tisztet, legalább elviszik innen. Estére Jean egy üres pincesarkot talált a Tour à Glaire egyik melléképületében, s arra gondolt, hogy társát talán megnyugtatja, ha itt eltöltenek egy jó éjszakát. De ez az éjszaka, ez a borzalmas éjszaka volt a legrémesebb valamennyi közül, még csak le sem hunyták a szemüket. A pince tele volt katonákkal, s ketten, akiket egészen elgyötört a vérhas, éppen az ő sarkukban haldokoltak; s mihelyt teljesen besötétedett, vége-hossza nem volt a fojtott panasznak, a szaggatott kiáltozásnak, az agóniának és az egyre hangosabb hörgésnek. A sötétség mélyén lassan már olyan borzalmassá vált ez a hörgés, hogy a közelben fekvő emberek, akik aludni akartak, dühbe gurultak, és rákiáltottak a haldoklókra, hogy hallgassanak el. De azok már nem hallották, és a hörgés egyre tartott, erősödött, mindent elnyomott; közben meg kintről behallatszott bajtársaik részeg kiáltozása; azok még mindig ettek, képtelenek voltak betelni az étellel.

Maurice számára csak most kezdődött az igazi nyomorúság. Megpróbált elmenekülni ez elől a borzalmasan fájdalmas panasz elől, amitől olyan szorongás fogta el, hogy kiverte a veríték; de amikor felállt, és tapogatózva elindult, mindenütt emberi testekbe botlott és visszaesett a földre: ide volt bezárva, ezek közé a haldoklók közé. S többé nem is próbált kiszabadulni. Képzeletében újra átélte az egész rémületes katasztrófát, kezdve a reimsi indulástól, egészen a sedani összeomlásig. Úgy érezte, hogy a châlons-i hadsereg kínszenvedése csak ezzel az éjszakával válik teljessé, ezzel a koromfekete éjszakával, és ebben a pincében, ahol két katona halálhörgésétől nem alhatnak a többiek. A kétségbeesés hadserege, az engesztelő áldozatul felajánlott nyáj kálváriája minden állomásán vérének vörös árjával fizetett az egész nemzet bűneiért. S most, bukásában is dicstelenül, leköpdösve, vértanúként szenvedi ezt a súlyos

büntetést, amelyet meg sem érdemelt. Ez már túl sok. Maurice-ban fellángolt a harag, igazságért kiáltott, égett benne a vágy, hogy bosszút álljon végzetükért.

Felvirradt a hajnal; az egyik katona meghalt, a másik még egyre hörgött.

- Gyere, fiacskám - mondta Jean szelíden. - Jobb lesz, ha szívunk egy kis friss levegőt.

De amikor ezen a szép, meleg reggelen kiértek a szabadba s kettesben végigmenve a parton már a falu, Iges közelében jártak, Maurice-on még nagyobb izgalom vett erőt; öklével fenyegette a szélesen elnyúló, verőfényes csatateret, a szemközt fekvő illy-i fennsíkot, a balkézt eső Saint-Menges-t és a jobboldalt húzódó garenne-i erdőt.

- Nem, nem, nem bírom tovább, nem bírom tovább nézni! A szívemet hasogatja, szétrepeszti a koponyámat ez a látvány... Vigyél el innen, azonnal vigyél el!

E napon ismét vasárnap volt, Sedan felől nagy harangzúgás hallatszott, s a távolban már rázendített egy német katonazenekar. De a 106-os ezred még mindig nem kapott parancsot, s Jean, akit megrémített Maurice egyre fokozódó őrjöngése, elhatározta, hogy megkísérli annak a tervnek végrehajtását, amit már tegnap óta érlelt magában. A porosz főőrség előtti úton egy másik ezred, az 5-ös sorezred készülődött az útra. A menetoszlopban nagy volt a zűrzavar, s egy német tiszt, aki rosszul beszélt franciául, sehogy sem tudta összeállítani a távozók jegyzékét. Ekkor Jean és Maurice letépték egyenruhájukról a hajtókát és a gombokat, hogy ezredszámuk el ne árulja őket, elvegyültek a tömegben, átmentek a hídon, s egyszerre csak kívül kerültek a félszigeten. Nyilván Chouteau-nak és Loubet-nak is hasonló ötlete támadt, mert őket is észrevették maguk mögött, amint gyilkosra valló nyugtalan tekintettel néztek körül.

Ó, micsoda föllélegzés volt ez az első boldog perc! Úgy érezték magukat idekint, mintha halottaikból támadtak volna fel, éltető fény, szabad levegő vette körül őket, s mintha minden reményük újra kivirágzott volna. Akármilyen szerencsétlenség szakadt is rájuk, többé nem rettentette őket, nevettek rajta, most, hogy maguk mögött hagyták a nyomorúság táborának szörnyű poklát.

III

Ezen a reggelen Jean és Maurice utoljára hallotta a francia kürtök vidám szavát útban Németország felé, a foglyok nyájával, amelyet elöl és hátul porosz szakaszok kísértek, jobbról és balról pedig feltűzött szuronyú katonák tartottak szemmel. S valahányszor megálltak, csak a bánatosan recsegő német trombitákat hallották.

Maurice örömmel állapította meg, hogy a menetoszlop balra fordul, és nyilván Sedanon fog áthaladni. Talán lesz rá alkalma, hogy még egyszer meglássa nővérét, Henriette-et. De az Iges-félszigetet a várostól elválasztó öt kilométer elég volt ahhoz, hogy kedvét szegje; már nem is örült, hogy kiszabadult abból a pestisfészekből, ahol kilenc napon át halálos kínokat állt ki. A hadifoglyok szánalmas útjában újfajta gyötrelmek szakadtak rá; a fegyvertelen, kezüket lóbáló katonákat úgy terelték, akár a birkákat, s ők mentek sietős, bátortalan léptekkel. Ruhájuk rongyokban lógott, piszkosak voltak, mert hosszú időn át saját mocskukban kellett élniük, a több mint egy hétig tartó koplalástól pedig alaposan lesoványodtak; olyanok voltak, mint holmi csavargók, gyanús külsejű tekergők, akiket zsandárok fogtak össze az országutakon. Mihelyt beértek a Torcy külvárosba, az emberek megálltak, az asszonyok kiszaladtak a kapuk elé, és komoran, szánakozva nézték őket; Maurice-t elöntötte a szégyen, keserűen horgasztotta le a fejét.

A gyakorlatias észjárású és kevésbé finnyás Jean közben egyre arra gondolt, milyen buták is voltak, hogy nem hoztak magukkal egy-egy kenyeret. Az indulás izgalmában éhgyomorral vágtak neki az útnak, s már megint tántorogtak az éhségtől. A foglyok közül többen is hasonló helyzetben lehettek, mert pénzüket nyújtogatva könyörögtek a járókelőknek, hogy adjanak el nekik valamit. Az egyik hórihorgas fogoly, aki nagyon betegnek látszott, hosszú karját az oszlopot kísérő katonák feje fölé nyújtva egy aranypénzt kínálgatott, és egészen kétségbeesett, hogy semmit sem vásárolhat. Ekkor történt, hogy Jean, aki állandóan résen volt, már messziről észrevett tíz-tizenkét, halomba rakott kenyeret egy péküzlet előtt. Mindenkit megelőzve rögtön odadobott egy ötfrankost, és el akart venni két kenyeret. Amikor pedig a mellette haladó porosz durván visszalökte, legalább a pénzét próbálta meg felvenni. De máris ott termett a menetoszlop parancsnoka, egy alacsony, kopasz, pökhendi kapitány. Jeant megfenyegette a pisztolya agyával, és megígérte, hogy betöri a fejét annak, aki ki mer lépni a sorból. És valamennyien behúzták a nyakukat, lesütötték a szemüket; tompán dobbanó lábbal, a birkanyáj remegő alázatosságával mentek tovább.

- Ó, ha megpofozhatnám! - morogta lázasan Maurice. - Ha megpofozhatnám, ha ököllel verhetném ki a fogait!

Ettől kezdve alig bírt uralkodni magán, valahányszor meglátta a kapitányt azzal a tenyérbe mászó, fölényes képével. Közben azonban beértek Sedanba, már a Meuse hídján haladtak, s egyre újabb, egyre több durva jelenetre került sor. Egy asszonyt, aki meg akarta csókolni az egyik egészen fiatal őrmestert, valószínűleg a fiát, puskatussal olyan vadul lódították félre, hogy elvágódott. A Turenne téren ellökdösték a polgárokat, akik ennivalót dobáltak a foglyoknak. A Fő utcában viszont egy hölgy egy üveget nyújtott az egyik francia katonának, s az elcsúszott, amikor átvette; addig rugdosták, amíg talpra nem állt. A sedaniak már egy hete mindennap tanúi voltak annak, hogyan terelik furkósbottal a legyőzöttek szerencsétlen csordáját, mégsem bírták megszokni, s titokban csak úgy forrt bennük a szánalom és az indulat, valahányszor egy újabb csoport vonult át a városon.

Közben Jean többször is gondolt Henriette-re, s aztán hirtelen Delaherche jutott az eszébe. Könyökével megbökte barátját.

- Nyisd ki jól a szemed, ha majd beérünk abba az utcába!

S valóban alig fordultak be a Maqua utcába, már messziről észrevettek néhány fejet a gyár egyik hatalmas ablakában. Aztán megismerték Delaherche-et és feleségét, Gilberte-et, akik az ablakpárkányra könyököltek; mögöttük ott állt Delaherche-né szigorú alakja. Volt náluk néhány kenyér, s a gyáros sorra ledobálta a reszkető kézzel könyörgő éhezőknek.

Maurice nyomban felfedezte, hogy nővére nincs az ablakban: Jean viszont nyugtalanul figyelte a kenyerek útját, s félt, hogy nekik nem jut. Meglóbálta karját és felkiáltott:

- Nekünk is, nekünk is!

Delaherche-ék meglepetésükben szinte felvidultak. Szánalomtól sápadozó arcuk felderült, integetni kezdtek, látszott, hogy örülnek a találkozásnak. Gilberte ragaszkodott hozzá, hogy az utolsó kenyeret ő maga dobja Jean kezébe, s ezt oly aranyos ügyetlenséggel csinálta, hogy jómaga is kedvesen felkacagott.

Minthogy megállni nem lehetett, Maurice megfordult, és nyugtalan hangon gyorsan megkérdezte:

- Hát Henriette? Henriette hol van?

Delaherche hosszan válaszolt. De hangja elveszett a lábdobogás zajában. Nyilvánvalóan maga is észrevette, hogy a fiatalember nem hallja, mert áttért a jelbeszédre, és többször is dél felé mutatott. Az oszlop közben befordult a Menü utcába, a gyár homlokzata és az ablakon kihajló három fej eltűnt, csak egy zsebkendőt lobogtató kezet lehetett látni.

- Mit mondott? - kérdezte Jean.

Maurice nyugtalanul tekingetett vissza, de hiába.

- Nem tudom, nem értettem... Most aztán aggódhatok, amíg hírt nem kapok.

S a menetelés folytatódott. A poroszok a győztesek kíméletlenségével egyre jobban hajszolták őket, a nyáj a Ménil-kapun át elhagyta Sedant, s hosszú sorban sietett tovább, mintha csak kutyák terelték volna.

Amikor keresztülmentek Bazeilles-on, Jean és Maurice Weissre gondolt, s tekintetük az oly hősiesen védelmezett kis ház romjait kereste. A nyomorúság táborában meséltek nekik a falu pusztulásáról, a tűzvészről, a mészárlásról; de amit láttak, az még az elképzelt szörnyűségeket is felülmúlta. A törmelékrakások még tizenkét nap után is füstölögtek. Az omladozó falak időközben bedőltek, alig tíz ház maradt épségben. Maurice-ékat csak az vigasztalta valamennyire, hogy találkoztak több taligával és szekérrel, amely tele volt a csata után összeszedett bajor sisakokkal, puskákkal. Ez azt bizonyította, hogy sokat megöltek a gyilkosok és gyújtogatók közül, s ettől némileg megkönnyebbültek.

Douzyban tartottak hosszú pihenőt, hogy az emberek megebédelhessenek. De sokat szenvedtek, míg odaértek. A koplalástól legyengült foglyok nagyon hamar elfáradtak. Akik előző nap teletömték magukat ennivalóval, szédelegve, nehézkesen vánszorogtak, alig álltak a lábukon; a mohó evéstől, ahelyett, hogy visszanyerték volna elvesztett erejüket, csak még jobban legyengültek. Így aztán, amikor a falutól balra megálltak egy réten, ezek a szerencsétlenek végigvágódtak a füvön, s még csak gondolni sem tudtak az evésre. Boruk nem volt, s az őrök elkergették azokat a könyörületes asszonyokat, akik üveggel a kezükben közeledtek. Egyikük megijedt, elesett, kificamította a lábát; volt aztán sírás, kiabálás, felháborító volt az

egész jelenet, a poroszok meg közben kiürítették az elkobzott palackokat. Így hát léptennyomon bebizonyosodott, hogy a parasztok gyöngéd szánalommal viseltetnek a fogságba hurcolt szegény katonák iránt, de a tábornokokra, mint mondták, csak mogorván vicsorogtak. Douzyban például néhány nappal előbb, a lakosság gúnyos kiabálással fogadott egy csapat tábornokot, akik becsületszavukat adták a poroszoknak, s Pont-à-Mousson felé tartottak. A tisztek már nem is voltak biztonságban az utakon: parasztruhás emberek - de az is lehet, hogy szökött katonák, dezertőrök - vasvillával estek nekik, gyávának és poroszbérencnek nevezték, és le akarták szúrni őket. Az emberek hitelt adtak az árulásról szóló meséknek, s ezen a vidéken még húsz év múlva is közmegvetés fogadott mindenkit, aki vállrojtot viselt.

Maurice és Jean megették a kenyér felét, amit szerencsére néhány korty pálinkával is meglocsolhattak, mert egy derék tanyásgazdának sikerült megtölteni a kulacsukat. De micsoda rettenetesen nehéz volt aztán újra elindulni. Mouzonban kellett meghálniuk, s bár az út nem volt hosszú, mérhetetlen erőfeszítésre kényszerültek. Az emberek feljajdultak, amikor felálltak, mert fáradt tagjaik már a rövid pihenéstől is egészen megmerevedtek. Soknak vérzett a lába, ezek mezítláb folytatták az utat. A vérhas is egyre gyötörte őket, egyikük már az első kilométer után összeesett, kénytelenek voltak odalökni az árok partjára. Valamivel távolabb, egy sövény tövében, ketten is földre roskadtak; ezeket csak este találta meg egy öregasszony. Valamennyien tántorogtak, botra kellett támaszkodniuk, a poroszok ugyanis megengedték, hogy egy erdőcske szélén husángot vágjanak maguknak; lehet, hogy csak csúfot akartak űzni belőlük. Mint koldushad vánszorogtak, beesett arccal ziháltak, testüket sebek borították. S újra kezdődött a kegyetlenkedés; akik kiléptek a sorból, ha csak azért is, hogy elvégezzék a szükségletüket, azokat bunkósbottal kergették vissza. A menetet hátul kísérő szakasz parancsot kapott, hogy a lemaradozókat szuronnyal kergessék előre. Amikor egy őrmester kijelentette, hogy nem megy tovább, a kapitány megparancsolta két embernek, hogy ragadják meg a hóna alatt, és úgy hurcolják magukkal; végül is a szerencsétlen vállalta, hogy folytatja a menetelést. Egyébként is ez a pofozni való, kopasz kis tiszt volt a legfőbb oka gyötrelmeiknek, mert visszaélt azzal, hogy nagyon jól tudott franciául, s anyanyelvükön szidalmazta a foglyokat; pattogó, csípős mondatai úgy hasítottak beléjük, mint megannyi korbácsütés.

- Ó, ha ezt egyszer elkaphatnám - hajtogatta őrjöngve Maurice -, és cseppenként ereszthetném ki a vérét!

Ereje fogytán volt, s a visszafojtott harag még a kimerültségnél is jobban gyötörte. Minden a végsőkig elkeserítette, még a porosz trombiták recsegő hangja is, amitől idegességében üvölteni szeretett volna, mint az állat. Nem érhet ő a végére ennek a kegyetlen útnak anélkül, hogy be ne törnék a fejét! Már most is rettenetesen szenvedett, amikor egy-egy kis tanyán átmenve, azt látta, hogy az asszonyok nagy szánalommal néznek rá. Mi lesz majd, ha Németországba érnek, s odatódul a városi lakosság, hogy gúnykacajjal kísérje, amerre elhalad? S felrémlettek előtte a marhavagonok, ahová majd belezsúfolják őket, az undorító és gyötrelmes utazás, szomorú életük a várfogságban, a hófelhőkkel borított téli égbolt alatt. Nem és nem! Inkább haljon meg mindjárt, inkább francia földön, egy útkanyarban viszi vásárra a bőrét, semmint egy sötét várbörtönben rohadjon, talán hónapokig!

- Figyelj ide - szólt nagyon halkan Jeanhoz, aki mellette lépkedett -, megvárjuk, amíg erdő mellé érünk, s aztán egyetlen ugrással eltűnünk a fák közt... Nincs messze a belga határ, biztosan találunk valakit, aki odavezet.

Jean megremegett. Bár felindultságában már ő is a szökésről kezdett álmodozni, mégis megőrizte józanságát és tisztánlátását.

- Megbolondultál? Ránk lőnek, mindketten otthagyjuk a fogunkat.

De Maurice csak a kezével jelezte, hogy talán el sem találják őket, és különben is, mit veszítenek, ha ottmaradnak!

- Rendben van - folytatta Jean -, de mihez kezdünk utána, és ebben az egyenruhában? Látod, hogy a környék tele van porosz őrségekkel. Ha legalább valami más ruhát szerezhetnénk... Így túlságosan veszélyes, tudod, nem egyezhetem bele, hogy ilyen bolondságot művelj.

Úgy kellett visszatartania, belekarolt, magához szorította, mintha egymást támogatnák, s közben gyöngéden korholva igyekezett lecsillapítani.

Ebben a pillanatban suttogást hallottak maguk mögött, s hátranéztek. Chouteau volt az Loubet-val; reggel egy időben indultak az Iges-félszigetről, s mindeddig sikerült elkerülni őket. De a két fickó most már a sarkukban járt. Chouteau bizonyára meghallotta, amikor Maurice arról beszélt, hogy meneküljenek be egy erdőbe, mert most ő tért vissza erre a tervre. A fülükbe súgta:

- Tudják mit, mi is benne vagyunk. Nagyszerű ötlet, lógjunk meg. Vannak, akik már meg is léptek. Csak nem tűrjük, hogy pórázon, mint a kutyát, vezessenek bennünket ezeknek a disznóknak a hazájába... Nos, próbáljuk meg négyesben, jót tenne-e egy kis levegőváltozás?

Maurice-t újra elfogta az izgalom, s Jean kénytelen volt hátrafordulni, hogy válaszoljon a csábító szavakra:

- Szaladj hát, ha annyira sürgős... Ugyan mire vársz?

A káplár átható tekintete kissé zavarba hozta Chouteau-t. S hirtelen kibökte, hogy voltaképpen miért biztatja őket.

- Hát igen, négyesben biztosabb... Egy-kettő bizonyára átjut.

Jean erélyesen megrázta a fejét, most már véglegesen visszautasította. Nem bízik ebben a fickóban - mondta -, attól tart, hogy valami turpisság lesz a dologban. De csak egész tekintélye latbavetésével tudta megakadályozni, hogy Maurice ne engedjen a kísértésnek; ugyanis éppen kedvező alkalom kínálkozott, egy nagyon sűrű erdőcske mellett mentek, csak egy bokrokkal telehintett rét választotta el az úttól. Keresztülvágtatnak a réten, eltűnnek a sűrűben, s máris megmenekültek!

Loubet eddig egy szót sem szólt. Orra nyugtalanul szimatolta a levegőt, éles szeme csak a kedvező pillanatot leste, minthogy szentül elhatározta már, hogy ügyes fickó létére nem fog Németországban penészedni. Bízott lábában és ravaszságában, ezek még mindig kisegítették a csávából. És hirtelen elszánta magát.

- A fene egye meg, nekem ebből elég, meglépek!

Egy ugrással a szomszédos réten termett, Chouteau meg követte, s máris mellette nyargalt. A porosz őrszázad két katonája nyomban üldözni kezdte őket, de senkinek sem jutott eszébe, hogy utánuk lőjön. Az egész oly rövid ideig tartott, hogy először nem is lehetett megállapítani, mi történt. Loubet ide-oda kanyargott a bokrok közt, s már biztosnak látszott, hogy egérutat nyer; Chouteau-t viszont aki nem volt olyan mozgékony, az a veszély fenyegette, hogy mindjárt megfogják. De összeszedte minden erejét, utolérte bajtársát és elgáncsolta; Loubet felbukott, s mialatt a két porosz rárohant a földön fekvő emberre, hogy megragadja, a másik beugrott az erdőbe és eltűnt. Eldördült néhány lövés, a németek csak most gondoltak a puskájukra. A fák közt is megpróbálták kergetni, de hiába.

Közben a két katona agyba-főbe verte a földön fekvő Loubet-t. A kapitány magából kikelve rohant oda, és azt kiabálta, hogy elrettentő példát kell szolgáltatni; több se kellett, a szerencsétlent úgy összerugdosták, úgy összeverték puskatussal, hogy végül is törött karral, beszakadt fejjel szedték fel. Egy paraszt vállalkozott rá, hogy felveszi a szekerére, de kiszenvedett, még mielőtt beértek volna Mouzonba.

- Na látod! - Jean csak ennyit súgott Maurice fülébe.

S mindketten a kifürkészhetetlen erdő felé pillantottak: tekintetük elárulta, mennyire gyűlölik a bandität, aki most szabadon száguld; aztán szánalommal gondoltak áldozatára, erre a szegény ördögre, erre az ingyenélőre, aki igazán nem sokat ért, de azért vidám, élelmes és jófejű fickó volt. Hát így fejezte be. Hiába ravaszkodott, egy szép napon mégis csak ő húzta a rövidebbet!

Bár szörnyű leckében volt részük, Mouzonba érve Maurice-t ismét ellenállhatatlan erővel kezdte kísérteni a szökés gondolata. Oly elcsigázottak voltak, hogy a poroszoknak kellett segíteniük a foglyoknak szánt néhány sátor felállításában. A táborhely a várostól nem messze, egy alacsonyan fekvő, mocsaras területen állott; de még ennél is nagyobb baj volt, hogy előző este egy másik fogolyszállítmány táborozott ezen a helyen, s a földet szinte látni sem lehetett a ganajtól, mintha csak valami undorítóan mocskos pöcegödör lett volna. Szerencsére a közelben találtak egy csomó nagy, lapos követ, s ezeket a földre fektették, hogy megóvják magukat a szennytől. Egyébként estére kelve valamicskét javult a helyzetük, mert a poroszok szigorúsága enyhült egy kicsit, amióta eltűnt a kapitány, aki nyilván egy fogadóban ütött tanyát. Az őrök kezdetben csak annyit engedtek meg, hogy a gyerekek mindenféle gyümölcsöt, almát és körtét dobáljanak be a foglyoknak. Később már azt is elnézték, hogy a környékbeli lakosság ellepje a táborhelyet; a végén egész sor alkalmi árus - férfiak, asszonyok - kínálgatta a kenyeret, bort, sőt a szivart is. Akinek volt pénze, kedvére evett, ivott, dohányzott. A sápadt esti fényben olyan zajos élénkség uralkodott, mint valami falusi vásáron.

Közben a sátruk mögött Maurice lázasan magyarázta Jeannak.

- Nem bírom tovább; mihelyt eléggé besötétedik, megszököm... Holnap már messze járunk a határtól, akkor már késő lesz.

- Jó, szökjünk meg! - mondta végre Jean, s az ellenállásba belefáradva ő is engedett a szökés kísértésének. - Majd elválik, otthagyjuk-e a bőrünket.

S csak most kezdte szemügyre venni az árusokat maga körül. Voltak bajtársaik, akiknek sikerült parasztruhát szerezni; szájról szájra járt a hír, hogy egyes jó szándékú civilek valóságos ruhásboltot nyitottak a foglyok szökésének megkönnyítésére. És Jean szeme mindjárt meg is akadt egy szép lányon, egy tizenhat éves, ragyogó szemű, nyúlánk szőkeségen, akinek a karján kosár volt s benne három kenyér. Ez a lány, a többiektől eltérően, nem kínálgatta hangos szóval portékáját; tétován lépkedett, s közben megnyerően és félénken mosolygott. Jean kitartóan nézett rá, tekintetük találkozott, s egy pillanatra összekapcsolódott. Aztán a szép teremtés közelebb jött, s mintha legalábbis felkínálkoznék, oly zavartan mosolygott.

- Kenyér tetszik?

Jean nem felelt, csak kérdő pillantást vetett rá. S amikor az igent intett, nagyon halk hangon megkockáztatta:

- Ruha van benne?

- Az. A kenyér alatt.

És most már fennhangon kezdte hirdetni az áruját: „Kenyeret, kenyeret tessék! Ki vesz kenyeret?” De amikor Maurice oda akart csúsztatni húsz frankot, gyorsan elkapta a kezét és elszaladt; a kosarat azonban otthagyta. S még látták, hogy futás közben hátrafordulva szép szemével meghatottan és gyöngéden rájuk nevet.

Ahogy a kosarat megkapták, Jean és Maurice rettenetesen megzavarodtak. A sátruktól már eltávolodtak, s olyan izgalom vett rajtuk erőt, hogy sehogy sem tudtak visszatalálni. Hová menjenek? Hogyan öltözzenek át? Jean félszegen lépkedett a kosárral; úgy érezte, mindenki csak azt nézi, és mindenki pontosan tudja, mi van benne. Végül is elhatározták magukat: bementek az első üres sátorba, s ott mindegyikük eszeveszetten magára rántott egy nadrágot és egy parasztzubbonyt, egyenruhájukat pedig betették a kenyerek alá. S aztán kosarastul otthagyták. De csak egyetlen egy gyapjúsipkát találtak, s Jean rábeszélte Maurice-t, hogy vegye fel. Ő maga hajadonfőtt maradt, túlzott jelentőséget tulajdonított ennek a körülménynek, s azt hitte, máris elveszett. Ezért folyton lemaradozott, s azt nézte, hogyan szerezhetne valami sipka félét; végül az az ötlete támadt, hogy megveszi egy nagyon piszkos, öreg szivarárus kalapját.

- Három sou darabja, öt sou párja a brüsszeli szivarnak!

A sedani csata óta nem volt többé vám, a belga áru szabadon özönlött be az országba, s a rongyos öregember is nagyon szép keresethez jutott; de ez nem akadályozta meg, hogy ne lépjen fel nagy igényekkel, mihelyt megértette, miért akarják megvenni a kalapját, ezt a zsíros, lyukas, nemez ócskaságot. Csak két darab ötfrankosért volt hajlandó megválni tőle, s még jajveszékelt is, hogy egész biztosan meg fog fázni.

Jeannak egyébként még egy kitűnő gondolata támadt, mégpedig az, hogy megvásárolja az öreg teljes árukészletét, azt a három tucat szivart, amit eddig még nem tudott eladni. S kalapját szemébe húzva, elnyújtott hangon tüstént kiabálni kezdte:

- Három sou a párja, három sou a párja a brüsszeli szivarnak!

Most már meg volt mentve. Intett Maurice-nak, hogy menjen előtte. Az meg szerencsére egy esernyőt talált a földön, s nyomban felszedte; minthogy az eső amúgy is szemerkélt, nyugodtan kinyitotta, hogy majd így megy át az őrök vonalán.

- Három sou a párja, három sou a párja a brüsszeli szivarnak!

Jean pár perc alatt megszabadult portékájától. A foglyok nevetve tolongtak körülötte: csakhogy akad már valaki, aki belátással van irántuk, aki nem akarja kifosztani a szegényembert! Még a németek is odatódultak a jó vásár hírére, velük is üzletet kellett kötni. Közben Jean addig mesterkedett, amíg ki nem lépett a tábor területéről; a két utolsó szivart egy kövér, szakállas őrmesternek adta el, aki egy szót sem tudott franciául.

- Ne menj már olyan gyorsan, az istenfádat! - ismételgette Jean az előtte haladó Maurice-nak. - A végén még majd újra elkapnak.

De bármennyire is nem akarták, a lábuk mintha csak megbokrosodott volna. Roppant erőfeszítésre volt szükségük, hogy egy pillanatra megálljanak a keresztútnál, ahol egy fogadó előtt sokan ácsorogtak. Helybeli polgárok beszélgettek ott békésen a német katonákkal; Maurice-ék úgy tettek, mintha ők is odafigyelnének, sőt még néhány szót is megkockáztattak az esőről, amitől könnyen kitelik, hogy egész éjjel meg sem áll. De nagyon megijedtek, mikor észrevették, hogy az egyik ácsorgó, egy pocakos úr, le sem veszi róluk a szemét. Aztán nagyon halkan mégiscsak megszólították, mert látták, hogy őszinte jóindulattal mosolyog rájuk.

- Tessék mondani, őrzik a Belgiumba vezető utat?

- Igen. Előbb ezen az erdőn menjenek keresztül, aztán forduljanak balra, és vágjanak át a földeken.

Az erdőben, a mozdulatlan, fekete fák mélységes csendjében nem hallottak semmit, semmi sem mozdult; és amikor úgy érezték, hogy most már biztonságban vannak, rendkívül meghatódtak, és egymás karjába vetették magukat. Maurice hangosan zokogott, és Jean arcán is csendes könnyek folytak végig. Sokáig tartó gyötrelmük megenyhült, s ők boldogan gondoltak arra, hogy most már talán megkíméli őket a fájdalom. Szenvedélyesen ölelték át egymást, a közösen átélt szenvedések testvéri szeretetben egyesítették őket; és a csókot, amelyet ekkor váltottak, életük legtisztább és legőszintébb csókjának érezték, amilyet asszonytól soha nem fognak kapni, a sírig tartó barátság zálogának, amely teljes bizonyossággal hirdette, hogy szívük mindörökre összeforrt.

- Fiacskám - mondta később Jean reszkető hangon -, remek dolog, hogy itt vagyunk, de még nem értünk a végére... Jó lenne tájékozódni kicsit.

Maurice, bár a határnak ezt a szakaszát nem ismerte, szentül állította, hogy csak egyenesen előre kell menniük. Így hát nekiindultak kettesben, s óvatosan, egymás mögött osonva eljutottak a sarjerdő széléig. Ott eszükbe jutott a szolgálatkész polgár útmutatása, s balra akartak fordulni, hogy átvágjanak a tarlókon. De amikor éppen egy nyárfákkal szegélyezett útra bukkantak, porosz őrtüzeket vettek észre, s ez megakadályozta, hogy tovább menjenek. Az őrszem szuronya megvillant, a katonák beszélgetve kanalazták levesüket. Visszafordultak hát, s üldözéstől félve bemenekültek az erdő sűrűjébe. Mindenütt hangokat, lépteket véltek hallani, majdnem egy óra hosszat bolyongtak a bozótban, s közben teljesen elvétették az irányt, körben keringtek; olykor vágtatni kezdtek, mint a bokrok közt menekülő állatok, máskor szorongásukban verítékezve torpantak meg a mozdulatlan tölgyfák előtt, amelyeket poroszoknak hittek. Végül is megint kibukkantak a nyárfákkal szegélyezett útra, tíz lépésnyire az őrszemtől, a békésen melegedő katonák közelében.

- Nincs szerencsénk! - morogta Maurice. - Elvarázsolt erdőbe kerültünk.

De ezúttal már meghallották őket. Ágak töredeztek, kavicsok gurultak a nyomukban. Az őr rájuk kiáltott, ők szó nélkül futni kezdtek, a készültség fegyverbe állt, eldördült néhány lövés, a sarjerdőben golyók süvítettek.

- Az istenfáját! - káromkodott Jean fojtott hangon, s csak nehezen állta meg, hogy fájdalmában fel ne kiáltson.

Mintha ostorral vágtak volna végig a bal lábikráján; az ütés ereje nekilódította egy fának.

- Eltaláltak? - kérdezte Maurice ijedten.

- El. A lábamat. Végem van.

Mindketten zihálva füleltek, s reszketve várták, hogy nyomukban mindjárt felhangzik az üldözők robaja. De a lövöldözés véget ért, s már semmi sem mozdult a hátborzongató, mély csöndben, amely újra körülvette őket. Az őrség nyilván nem nagyon kívánkozott be a fák közé.

Jean megpróbált talpra állni, s halkan feljajdult. Maurice támogatta.

- Tudsz járni?

- Hát aligha!

S a mindig oly nyugodt férfit elfogta a düh. A keze ökölbe szorult, törni-zúzni szeretett volna.

- Hogy az a magasságos mindenható!... Micsoda szerencsétlenség! Éppen most készítik ki az ember lábát, amikor a legnagyobb szüksége volna rá, hogy fusson! Szavamra mondom, ebbe bele kell dögleni!... Hagyj itt, menekülj!

Maurice csak ennyit válaszolt vidáman:

- Szamár vagy!

Belekarolt, segített neki, mindketten igyekeztek mielőbb elkerülni innen. Nagy nehézségek árán, hősies erőfeszítéssel tettek meg pár lépést, majd megálltak, s újra elfogta őket a nyugtalanság, mert egy házat, valami kis tanyát vettek észre maguk előtt az erdőszélen. Egyik ablaka sem világított, az udvarra nyíló ajtó tárva-nyitva, az épület üres és sötét. S amikor rászánták magukat, hogy behatoljanak az udvarba, nagy meglepetésükre egy felnyergelt lovat találtak, de sehol semmi jel, ami megmagyarázta volna, miért és hogyan került ide. Lehet hogy a gazdája hamarosan visszatér, de az is lehet, hogy átlőtt fejjel hever egy bokor alján. Ezt bizony sohasem tudták meg.

De Maurice-nak váratlan terv villant az agyába, s egészen felvidult tőle.

- Idehallgass, a határ túl messze van, s különben is nyilvánvalóan vezetőre volna szükségünk... Ha viszont Remilly-be mennénk, Fouchard bácsihoz, oda behunyt szemmel is elvezetnélek, olyan jól ismerem a legeldugottabb mellékutakat is... Mit szólsz ehhez a remek ötlethez? Most felraklak erre a lóra, Fouchard bácsi pedig majd csak befogad minket.

De mindenekelőtt a lábát akarta megvizsgálni. Két lyukat talált rajta, ami arra mutatott, hogy a golyó, miután eltörte a sípcsontot, eltávozott. A vérzés nem volt erős, s ezért Maurice nem is tett egyebet, mint hogy a zsebkendőjével erősen elkötötte Jean lábikráját.

- Menekülj egyedül! - hajtogatta Jean.

- Ne beszélj butaságot!

Gondosan elhelyezte Jeant a nyeregben, megfogta a ló kantárját, s elindultak. Tizenegy óra lehetett, s arra számított, hogy három óra alatt akkor is megteszik az utat, ha csak lépésben haladnak. De aztán elkeseredett egy pillanatra, mert kiderült, hogy megfeledkezett egy váratlan nehézségről: hogyan keljenek át a Meuse-ön, hogyan jussanak a balpartra? A mouzoni hidat nyilván őrzik. Végre eszébe jutott, hogy valamivel lejjebb, Villers-nél van egy komp, s arra számítva, hogy a szerencse végre majd rájuk mosolyog, a jobbparton fekvő réteken és szántóföldeken át vaktában elindult a falu felé. Eleinte minden elég jól ment, csak egy lovasjárőrt kellett kikerülniük; majdnem egy negyedóráig várakoztak mozdulatlanul egy fal árnyékában. Meg aztán a járás is nagyon fárasztóvá vált, mert az eső újra megeredt, s Maurice-nak felázott földeken át kellett baktatnia a ló mellett, még jó, hogy az olyan engedelmes és derék jószág volt. Villers-ben egyenesen szerencsésnek mondhatták magukat: a komp, amely az előrehaladott idő ellenére éppen egy bajor tisztet hozott át, azonnal felvehette őket, s minden baj nélkül le is tette a túlsó parton. A veszélyek és a rettentő fáradalmak csak akkor kezdődtek, amikor elérték a falut, és kis híján belefutottak az őrségbe, amely a Remilly-be vezető országút mentén mindenütt egyenlő távolságokra volt felállítva. Ismét nekivágtak a földeknek, s vaktában haladtak, amerre a szűk mélyutak és az alig kitaposott keskeny ösvények vezették őket. A legkisebb akadály miatt is roppant nagy kerülőt kellett tenniük. Sövényeken és árkokon hatoltak keresztül, járhatatlan sűrű mélyén törtek maguknak utat. Jean belázasodott, s a szitáló esőben félájultan feküdt a nyeregben, két kezével görcsösen kapaszkodva a ló sörényébe; Maurice, aki a kantárszárat a jobb karjára fűzte, kénytelen volt tartani a lábát, hogy le ne csússzon az állat hátáról. Több mint egy mérföldön át, majdnem két óra hosszat tartott még ez az örökkévalónak tűnő, kimerítő menetelés; meg-megbotlottak,

váratlanul elcsúsztak, elvesztették az egyensúlyukat, minden percben úgy tűnt, hogy most mindjárt felbukik a ló és a két ember. Így vánszorogtak végtelen nyomorúságban, sárral borítva, a lónak reszketett a lába, lovasa élettelenül lógott rajta, mintha végsőt sóhajtva már ki is szenvedett volna, társa pedig vadul, szenvedélyesen tört előre, csak a testvéri szeretet tartotta benne a lelket. Már hajnalodott, öt óra lehetett, amikor végre megérkeztek Remilly-be.

A falu fölött, a haraucourt-i szoros kijáratánál fekvő kis tanya udvarán az öreg Fouchard éppen azzal foglalatoskodott, hogy két birkát, amelyet az előző este ölt le, felrakjon a kordéjába. Amikor meglátta unokaöccsét, aki társával együtt ugyancsak siralmas látványt nyújtott, annyira megütközött rajta, hogy már az első magyarázkodó szavak után durván felkiáltott:

- Hogy én befogadjalak, téged meg a barátodat?... És aztán kellemetlenségeim legyenek a poroszokkal? Nahát, azt már nem! Inkább itt nyomban vigyen el az ördög!

De azért nem merte megakadályozni Maurice-t és Prospert, hogy le ne vegyék Jeant a lóról, és végig ne fektessék a nagy konyhaasztalon. Silvine elszaladt a saját párnájáért, és a még mindig ájult sebesült feje alá csúsztatta. Az öreg közben egyre morgott, kétségbeejtette, hogy ez az ember az asztalon fekszik; azt hajtogatta, hogy ott nagyon rossz neki, és megkérdezte, miért nem viszik rögtön kórházba, hiszen Remilly-ben szerencsére van egy tábori kórház a templom mellett, a régi iskolaépületben, egy hajdani kolostorban, ahol kényelmes, nagy kórtermet rendeztek be.

- Kórházba? - kiáltott fel erre Maurice. - Hogy gyógyulása után Németországba vigyék a poroszok, akik már a sebesültekre is lecsapnak!... Gúnyolódik velem, bácsikám? Nem azért hoztam ide, hogy visszaadjam nekik!

A helyzet kezdett rosszra fordulni, a nagybácsi már arról beszélt, hogy kiteszi a szűrüket, amikor valaki kiejtette Henriette nevét.

- Hogyan, Henriette itt van? - kérdezte Maurice.

Csak most tudta meg, hogy nővére már két napja Remilly-ben tartózkodik; gyásza mélységesen elszomorította, és képtelen volt elviselni Sedant, ahol olyan boldogan élt azelőtt. S amikor találkozott a raucourt-i Dalichamp doktorral, akit régtől fogva ismert, elhatározta, hogy beköltözik az öreg Fouchard egyik kis szobájába, és teljesen a közeli kórház sebesültjeinek szenteli magát. Ez az egyetlen dolog - mondta -, ami kicsit megvigasztalhatja. A lakásért és ellátásáért fizetett, jelenléte százszor kellemesebbé tette az életet a tanyán, s még az öreg Fouchard is szíves szemmel nézte. Mindent nagyon szépnek talált, amiből haszna volt.

- Szóval itt van a nővérem! - ismételgette Maurice. - Hát ezt akarta mondani Delaherche úr, amikor olyan nagyon integetett, de én nem értettem!... Ha viszont itt van, akkor magától értetődik, hogy mi is maradunk.

És bármilyen fáradt volt is, rögtön elindult, hogy személyesen keresse meg a kórházban, ahol az asszonyka az éjszakát töltötte; közben nagybátyja már azon mérgelődött, hogy nem kelhet útra a kordéval meg a két birkával, és nem házalhat hússal a falvakban, amíg valahogy nem rendeződik ez az átkozott ügy a sebesülttel, aki a nyakába szakadt.

Amikor Maurice visszatért Henriette-tel, Fouchard bácsit az istállóban találta, amint éppen gondosan vizsgálgatta a lovat, amit Prosper már bekötött. Tetszett neki az állat, amelyen fáradtsága ellenére is látszott, milyen fenemód munkabíró. A fiatalember nevetve mondta, hogy neki ajándékozza. Henriette meg félrehúzta és megmagyarázta, hogy Jean fizetni fog, ő pedig vállalja a gondozását, az istálló mögötti kis szobában fogja ápolni, ott biztosan nem keresik majd a poroszok. Fouchard morcos képet vágott, mert még mindig nem volt

meggyőződve róla, hogy tényleg haszna lesz ebből az ügyből, de a végén mégis felült a kordéra, és útnak indult, Henriette-nek pedig megengedte, hogy azt tegye, amit a legjobbnak tart.

A fiatalasszony Silvine és Prosper segítségével pár perc alatt átrendezte a szobát, és odavitte Jeant, akit nyomban befektettek egy frissen húzott ágyba; a káplár továbbra is eszméletlen volt, s csak értelmetlenül motyogott. A szemét kinyitotta, körülnézett, de mintha senkit sem látott volna. Maurice evett valami maradék húst, megivott hozzá egy pohár bort, görcsös fáradtsága oldódni kezdett, és úgy érezte, hogy mindjárt összeesik. De éppen ekkor érkezett meg Dalichamp doktor, aki minden reggel be szokott nézni, mielőtt átment a kórházba; s a fiatalembernek még volt annyi ereje, hogy nővérével együtt elkísérje a beteg ágyához, mert tudni akarta, mit mond az orvos.

A doktor alacsony emberke volt, nagy kerek fejjel, őszülő hajjal és körszakállal. Piros, cserzett arca olyan volt, mint a parasztoké, hiszen ő is a szabadban töltötte egész életét, folyton úton volt, hogy enyhítse a szenvedést; élénk szeme, makacs orra, jóságra való szája mindent elmondott erről a könyörületes szívű, derék emberről, akinek megvoltak a maga hóbortjai, lángésznek meg éppen nem lehetett nevezni, hosszú prakszisa során mégis kiváló orvossá vált.

Megvizsgálta Jeant, aki még mindig nem tért magához, majd ezt mormolta:

- Félek, hogy amputálni kell.

Maurice és Henriette nagyon elszomorodott. De az orvos még hozzátette:

- Talán mégis megmenthetjük a lábát, de nagyon gondosan kell ápolni, és igen sokáig fogja nyomni az ágyat... Jelenleg testileg is, lelkileg is annyira ki van merülve, hogy mást nem tehetünk, mint hogy aludni hagyjuk... Majd holnap meglátjuk.

Még bekötözte, majd Maurice-hoz fordult, akit gyerekkora óta ismert.

- Magának is az ágyban volna a helye, kedves fiam, minek üldögél itt?

De a fiatalember, mintha nem is hallotta volna, mereven, réveteg tekintettel bámult maga elé. Fáradtság okozta mámorában megint magasra csapott benne az izgalom, idegei pattanásig feszültek a hadjárat kezdete óta felgyülemlett sok szenvedéstől, lázongástól. Látta, hogy barátja félhalott, érezte, hogy vereséget szenvedett, hogy védtelen, fegyvertelen, tehetetlen, és egyre csak az járt a fejében, hogy annyi hősies erőfeszítésnek ilyen nyomorúság lett a vége; mindez arra ösztökélte, hogy őrjöngve lázadozzon a végzet ellen. S végül is megszólalt.

- Nem, nem, még nincs vége, nincs! El kell mennem... Nem maradhatok, hiszen ő most hetekre, talán hónapokra mozdulatlanságra van kárhoztatva. Most mindjárt el akarok menni... Ugye, segít, doktor úr, ugye, lehetővé teszi, hogy átszökjem, hogy visszamenjek Párizsba?

Henriette reszketve ölelte magához.

- Miket beszélsz? Hiszen oly gyenge vagy, annyit szenvedtél! Itt maradsz nálam, semmiképpen sem engedem meg, hogy elmenj!... Talán nem tetted meg a magadét? Gondolj rám is, ne hagyj itt egyedül, hiszen már senkim sincs rajtad kívül.

Mindketten sírva fakadtak. Forrón megölelték egymást, kitört belőlük a bálványozásig menő szeretet, az ikrek gyöngédsége, amely annyira erős, mintha még a születés előtti időkből fakadna. De Maurice izgalma csak nem csillapult.

- Hidd el, mennem kell... Várnak rám, belehalnék a nyugtalanságba, ha nem vágnék neki... Nem is tudod elképzelni, hogyan forr bennem minden arra a gondolatra, hogy itt üljek tétlenül. Mondom, hogy ez nem maradhat ennyiben, hogy bosszút kell állnunk. Kicsodán? Micsodán? Nem tudom, de bosszút kell végre állnunk ezért a rengeteg szenvedésért, hogy kedvünk legyen tovább élni!

Dalichamp doktor, aki élénk érdeklődéssel figyelte ezt a jelenetet, intett Henriette-nek, hogy ne válaszoljon. Ha majd Maurice kialudta magát, bizonyára nyugodtabb lesz; s Maurice átaludta a napot és a következő éjszakát, több mint húsz óráig aludt moccanás nélkül. De amikor másnap reggel felébredt, továbbra is tántoríthatatlanul kitartott elhatározása mellett, hogy távozik. Nem volt már izgatott, csak komor és nyugtalan, s igyekezett mielőbb megszökni ebből a környezetből, ahol minden nyugalomra csábította. Könnyező húga megértette, hogy nem szabad erőltetnie a dolgot. Dalichamp doktor, amikor újra eljött, megígérte, hogy segít a menekülésben, és rendelkezésére bocsátja egy segédápoló iratait, az illető ugyanis éppen akkoriban halt meg Raucourt-ban. Maurice felveszi a szürke zubbonyt, a vöröskeresztes karszalagot, és átmegy Belgiumba, onnan pedig Párizsba, amely akkor még nem volt körülzárva.

Egész nap ki sem mozdult a tanyáról, elbújt, az éjszakát várta. Jóformán ki sem nyitotta a száját, csak Prospert próbálta rávenni, hogy tartson vele.

- Mondja, nem lenne kedve hozzá, hogy még egyszer megnézze magának a poroszokat?

Az egykori afrikai vadász, aki éppen kenyeret evett sajttal, a levegőbe emelte a kését.

- Hát ha abból ítél az ember, amit eddig mutattak belőlük, aligha érné meg a fáradtságot!... Ugyan minek mennék vissza, ha a lovasság semmire se jó, csak arra, hogy leölesse magát, amikor már úgyis minden elveszett... Nem megyek, nem én, eleget bosszantottak már azzal, hogy semmi rendes feladatot sem bíztak rám!

Rövid időre elhallgatott, majd tovább beszélt, nyilván azért, hogy elfojtsa katonaszíve szorongását.

- Meg aztán sok itt most a munka. Már megkezdtük a szántást, utána jön a vetés. Gondolni kell a földre is, nem igaz? A háborúnak is megvan a maga ideje, de mi lenne belőlünk, ha nem művelnénk meg a földet?... Megérti, ugye, hogy nem hagyhatom itt a munkát. Nem mintha az öreg Fouchard nagyon méltányos volna, sőt még attól is tartok, hogy színét sem fogom látni a pénzének; de az állatok már kezdenek megszeretni, és komolyan mondom, amikor ma reggel odafent voltam a vieux-clos-i táblánkon, és megnéztem magamnak messziről azt az átkozott Sedant, mégiscsak egészen felvidultam, hogy egyedül lehetek az állataimmal a jó meleg napon és szántogathatok.

Mihelyt beesteledett, megérkezett Dalichamp doktor a bricskájával. Ő maga akarta elvinni Maurice-t a határig. Az öreg Fouchard, aki örült, hogy legalább egyik vendége távozik már, az úton őrködött, hogy biztosra vehessék, egyetlen járőr sem ólálkodik a közelben; közben Silvine megvarrogatta az ócska szanitéc-zubbonyt, karján a vöröskeresztes szalaggal. Indulás előtt a doktor újra megvizsgálta Jean lábát, de még mindig nem ígérhette meg, hogy nem kell levágni. A sebesült továbbra is magatehetetlenül, kábultan hevert, nem ismert meg senkit, nem szólt egy szót sem. Maurice már-már búcsú nélkül távozott; de amikor föléje hajolt, hogy megcsókolja, Jean tágra nyitotta szemét, ajka megrebbent, és gyönge hangon megszólalt.

- Elmégy?

S amikor mindnyájan meglepődtek, így folytatta:

- Igen, hallottalak titeket, de nem bírtam megmozdulni... Vedd magadhoz az egész pénzt. A nadrágom zsebében megtalálod.

A hadipénztárból felvett összegből, amin annak idején megosztozkodtak, még mindegyiküknek maradt vagy kétszáz frankja.

- A pénzt? - kiáltott fel Maurice. - De hiszen neked nagyobb szükséged van rá, mint nekem, akinek megvan mind a két lábam! Kétszáz frankkal könnyen eljutok Párizsig, ott meg ingyen is beverik a fejem... Viszontlátásra, öregem, és köszönöm, hogy olyan okos és jó voltál hozzám, nélküled biztosan ott maradtam volna valahol az útszélén, mint valami döglött kutya.

Jean intett, hogy hallgasson.

- Nincs mit megköszönnöd, nem tartozunk egymásnak semmivel... Engem elkaptak volna a poroszok a csatatéren, ha nem viszel el a hátadon. És tegnap is kiragadtál a karmaik közül... Te kétszer is megfizetted a tartozásodat, most rajtam volna a sor, hogy feláldozzam az életemet... Ó, mennyire fog bántani, hogy nem lehetek veled!

A hangja remegett, szeme megtelt könnyel.

- Csókolj meg, fiacskám.

Megcsókolták egymást, s mint a minap az erdőben, ennek a csóknak a mélyén is ott rejtőzött az együtt átélt veszélyekből fakadó testvériségük és az a pár közösen eltöltött hősies hét, amely szorosabban összefűzte őket, mint akármilyen évekig tartó barátság. A kenyértelen napoknak, az álmatlan éjszakáknak, a mérhetetlen fáradalmaknak, a szüntelenül fenyegető halálnak is része volt ellágyulásukban. Vajon elhidegülhet-e valaha is egymástól két szív, amelyet az önfeláldozás ennyire összeforrasztott? De a fák árnyékában váltott csók telve volt azzal az új reménnyel, amelyet menekülésük ébresztett bennük, ebben a mostani csókban pedig ott remegett a búcsú aggodalma. Találkoznak-e még valaha? És hogyan, milyen körülmények közt, fájdalom vagy öröm közepette?

Közben Dalichamp doktor felült bricskájára, s már hívta is Maurice-t. A fiatalember még utoljára forró szeretettel megcsókolta nővérét, Henriette-et, aki fekete özvegyi ruhájában szótlanul könnyezve, halálsápadtan nézett fivérére.

- A testvéremet bízom rád... Ápold és szeresd, mint ahogy én szeretem!

IV

Nagy, kőpadlós, meszelt szoba volt, valamikor gyümölcsöskamrának használták. A falak még őrizték az alma, a körte jó illatát; egy vaságy, egy gyalult asztal meg két szék volt minden bútorzata, no meg egy mélységesen mély, ódon diófaszekrény, melyben az égvilágon minden helyet kapott. Végtelenül szelíd nyugalom ömlött el mindenen, csak a szomszédos istálló tompa neszei, a paták csöndes dobogása, egy-egy tehénbődülés hallatszott be. A délre néző ablakon át besütött a nap. Csak a domb egy csücske, erdőcskével szegélyezett búzatábla látszott innen. S ez az eldugott, titokzatos szoba úgy rejtve maradt a szem elől, hogy idegenek még csak a létezését sem gyanították.

Henriette nyomban elrendezett mindent: megállapodtak, hogy minden gyanút elkerülendő csak ő és az orvos lépi át Jean szobájának küszöbét. Hívás nélkül még Silvine se lépjen be soha. A két nő kora reggel kitakarított, az ajtó aztán már naphosszat zárva maradt, mintha befalazták volna. Éjszaka, ha a sebesültnek szüksége volt valamire, csak kopognia kellett a falon, mert Henriette a szomszédos szobában aludt. Jean a heteken át tartó véres zűrzavar után hirtelen elszigetelődött a világtól, nem látott mást, csak ezt a végtelenül szelíd, fiatal nőt, akinek könnyű léptei nem törték meg a mély csendet. Most ismét olyannak látta mint ott, Sedanban, mikor először találkozott vele; kissé nagy szájával, finom vonásaival, az érett zab színére emlékeztető szép szőke hajával mintha nem is e világból való lett volna, mikor mondhatatlan jósággal gondoskodott róla.

Az első napokban a sebesültnek olyan magas láza volt, hogy Henriette alig hagyta magára. Dalichamp doktor minden reggel útba ejtette a tanyát, bement azzal az ürüggyel, hogy Henriette-ért jött, magával viszi a kórházba, s közben megvizsgálta és kezelte Jeant. A golyó, miután eltörte a sípcsontot, a másik oldalon távozott, s az orvos értetlenül nézte a nem sok jóval biztató sebet, attól tartott, hogy noha a szondával nem találja, mégis csak csontszilánk van benne, s végül is elkerülhetetlen lesz a rezekció. Beszélt is erről Jeannak, ő azonban fellázadt a gondolatra, hogy az egyik lába rövidebb legyen, hogy sánta maradjon egész életére: nyomoréknak lenni? Nem! Nem! Inkább a halált! S az orvos továbbra is csak figyelte a sebet, mindössze olíva olajba és karbolos vízbe mártott kötést tett rá, miután előzőleg gumiból készült dréncsövet helyezett bele, hogy azon át távozzék a genny. Figyelmeztette azonban Jeant, hogy beavatkozás nélkül esetleg rendkívül hosszadalmas lesz a gyógyulás. De a második héttől kezdve már csökkent a láz, s a beteg állapota javult, persze csak azért, mert teljesen mozdulatlanul feküdt.

Így fejlődött szinte magától értetődővé Jean és Henriette barátsága. Közös szokásaik alakultak ki, már-már úgy érezték, hogy soha sem éltek másként, hogy mindig is így kellett élniük. Henriette, hacsak nem volt a kórházban, minden óráját vele töltötte, ügyelt arra, hogy rendesen kapjon enni, inni, segített neki megfordulni az ágyban, az ember nem is képzelte volna, micsoda erő van abban a két törékeny karban. Néha beszélgettek is, többnyire azonban, főként eleinte, csak hallgattak. De szemmel láthatóan soha sem unatkoztak; végtelen szelíden folyt az élet a nagy csöndben, mely most körülölelte őket; a férfit, akit halálra gyötört a háborúskodás, és a gyászruhás asszonyt, akinek szívét véresre sebezte a még oly közeli napok gyásza. Jean eleinte némi feszélyezettséget érzett, hiszen tudta, hogy az asszony fölötte áll, valósággal úri dáma, jómaga meg sohasem volt több mint paraszt és katona. Alig tud írni-olvasni. Aztán kissé megnyugodott, mert látta, hogy az asszony minden gőg nélkül, mint egyenrangúval bánik vele, így lassan nekibátorodott, olyannak mutatkozott, amilyen valóban volt: higgadt észjárásánál fogva, igazán értelmes embernek. Egyébként őt magát is meglepte, hogy mennyit

csiszolódott, mennyivel könnyedebb lett, hogy új eszmék foglalkoztatják: vajon a két hónapon át tartó gyötrelmes élet eredménye lenne? Nyilván kifinomította a sok testi-lelki szenvedés. Végképpen mégiscsak akkor hódolt be, mikor megértette, hogy az asszony sem tud sokkal többet mint ő. Anyja halála után egész fiatalon vállalta a Hamupipőke szerepét; elmesélte, hogy három férfi - a nagyapja, az apja és a fivére - gondját vette magára, mint szerény kis háziasszony, s nem jutott ideje a tanulásra, írás, olvasás, egy kis helyesírás meg számtan - többet nem is kívántak tőle. És Jean most már azért feszengett előtte, csak azért gondolta, hogy Henriette minden más nő felett áll, mert megérezte, hogy magasabbrendű jóság, derekasság lakik ebben a jelentéktelennek látszó asszonykában, aki oly készségesen vállalja az élet köznapi gondjait.

Nyomban egyetértettek, amint Maurice-ról beszélgettek. Henriette odaadó gondoskodása a barátnak, Maurice testvérbátyjának szólt; törlesztette s segítségre szoruló, derék emberrel szemben fennálló kedves adósságát. Mélységes hálát, s amint jobban megismerte, egyre nagyobb szeretetet érzett az egyszerű, derék, higgadt ember iránt; a férfi pedig, akit gyermekeként ápolt, úgy érezte, hogy végtelen hálával tartozik neki, legszívesebben minden csésze levesért megcsókolta volna a feléje nyúló kezet. Végtelen magányban éltek mindketten, egyazon fájdalmak kínozták őket, s így minden nappal erősödött a kettőjüket összefűző, gyöngéd rokonszenv. Mikor már kimerítették emlékeiket, mikor Jean már válaszolt Henriette kifogyhatatlan kérdéseire, s elmondta a Reimstől Sedanig tartó gyötrelmes menetelés részleteit, egyre visszatért a kérdés: vajon mit csinál most Maurice? Miért nem ír? Vajon teljesen körülzárták volna Párizst, hogy semmi hírt nem kapnak? Eddig még csak egy levél érkezett tőle, Rouenból írta, három nappal távozása után, néhány sorban elmondta, hogyan került ide, miután nagy kerülővel Párizsba próbált jutni. És egy hét óta semmi, de semmi hír.

Reggelenként, amikor a sebet kezelte, Dalichamp doktor szívesen ott felejtkezett egy kis időre. Néha még este is eljött, olyankor még tovább maradt, így ő volt az egyetlen kapocs Jean és a világ, a katasztrófáktól meggyötört roppant külvilág között. Csak az ő révén jutottak ide a hírek is, s a doktor hazafiságtól égő szíve minden vereség hallatára csordultig telt haraggal, fájdalommal. Alig beszélt másról, mint a megszálló porosz hadakról, melyeknek árja, mint sötét vizű dagály, Sedan óta egész Franciaországot elborította. Minden napnak meg volt a maga gyásza, az orvos csüggedten ült az ágy mellett az egyik széken, reszkető kézzel magyarázta, hogy a helyzet egyre súlyosabb. Zsebe gyakran tömve volt belga újságokkal, ezeket aztán Jeannál hagyta. A katasztrófák visszhangja így érkezett el hetek múlva a csöndes szobába, s az oda bezárt két boldogtalan ember még közelebb került egymáshoz a közös aggodalomban.

Így történt, hogy Henriette a régi lapokból felolvashatta Jeannak a metzi eseményeket, az egynapos időközökben háromszor elölről kezdődő nagy, hősi csaták történetét. Öt héttel előbb zajlottak le, de Jean mitsem tudott róluk, és most szorongó szívvel hallgatta azt a sok nyomorúságot, vereséget, amit ő maga is átélt. S míg Henriette az igyekvő iskoláslányka kissé éneklő hangján tisztán tagolt minden egyes mondatot, a szoba borzongó csöndjében lepergett az egész gyászos történet. Froeschwiller után, Spickeren után, mikor a szétvert 1. hadtest a fejetlen menekülésbe magával rántotta az 5. hadtestet is, a Metztől Bitsche-ig lépcsőzetesen felállított többi hadtestek tétováztak, a katasztrófák döbbenetében visszaözönlöttek, s végül is az erődrendszer előtt, a Moselle jobbpartján tömörültek. Mennyi pótolhatatlan időt vesztegettek el, ahelyett, hogy siettették volna a visszavonulást Párizs alá, a visszavonulást, mely most oly nehéz lesz! A császár kénytelen volt átengedni Bazaine marsallnak a parancsnokságot, tőle várták a győzelem kivívását. S ekkor, 14-én bekövetkezett Borny, megtámadták a hadsereget éppen akkor, mikor végre elhatározták, hogy átkel a balpartra. Két német hadsereg vonult fel ellene: Steinmetz hadserege, mely az erődrendszerrel szemben állt fel, s azt

fenyegette; és Frigyes Károlyé, mely feljebb kelt át a folyón, s a balparton nyomult előre, hogy Bazaine-t elvágja az ország más részeitől. Ez volt a borny-i csata napja, mikor csak délután háromkor dördültek el az első lövések, ama győzelem napja, melynek nem lett folytatása. A francia hadtestek megmaradhattak ugyan állásaikban, de csak úgy, hogy féllábbal a Moselle jobb-, féllábbal pedig a balpartján állva mozdulatlanságra kényszerültek, miközben a második német hadsereg bekerítő hadművelete sikeresen véget ért. Aztán következett 16-a, Rézonville napja, mikor végre minden hadtest a balparton állt; csak a 3. és a 4. hadtest maradt hátra, ezt a kettőt ugyanis késleltette az étaini és a Mars-la-Tour-i útkereszteződésnél támadt szörnyű torlódás, minthogy a porosz lovasság és tüzérség vakmerő támadása már reggel elvágta ezt a két utat. 16-a volt a rézonville-i lassan kibontakozó, zűrzavaros ütközet napja, melyet Bazaine két óráig akár meg is nyerhetett volna, hiszen csak egy maroknyi haderőt kellett volna kivetnie állásaiból, de végül is elvesztett érthetetlen rettegése miatt, hogy elvágják Metztől. E nap volt a dombokon és síkságokon mérföldeken át zajló roppant csata napja, mikor a szemből és oldalról egyaránt támadó franciák valóságos csodákat műveltek, hogy ne kelljen előre nyomulniuk, s az ellenségnek kellő időt hagyjanak csapatai összevonására; ez volt ama csata napja, mikor a franciák az ellenség malmára hajtották a vizet, hiszen a poroszok éppen azt tervezték, hogy visszaszorítják őket a folyó túlsó partjára. Végül is 18-án, miután visszatértek az erődrendszer alá, elérkezett Saint-Privat, a döntő küzdelem napja; tizenhárom kilométeres frontszakaszon, kétszázezer német hétszáz ágyúval támadta a százhúszezer főnyi francia hadsereget, melynek mindössze ötszáz ágyúja volt; a németek arccal Németország felé, a franciák Franciaország felé álltak fel, mintha csak az elmúlt napokban végrehajtott sajátos körforgás következtében megszállott lett volna a megszállóból; délután két órától kezdve elképzelhetetlen zűrzavar, a porosz gárda visszaverve, legázolva, Bazaine jó darabig a csata győztese, erős balszárnya megingathatatlan, míg aztán estefelé a gyengébb jobbszárny szörnyű öldöklés közben Saint-Privat feladására kényszerül, magával rántja az egész, immár megvert, Metz alá visszaszorított, s ettől kezdve acélgyűrűbe zárt hadsereget.

Henriette olvasott. Jean többször félbeszakította:

- Hej, mi meg Reimstől kezdve egyre csak Bazaine-t vártuk! A marsall 19-én, vagyis Saint-Privat után kelt távirata, melyben arról beszélt, hogy Montmédy-n át ismét megkezdi a visszavonulást, ez a távirat, melynek nyomán elhatározták a châlons-i hadsereg előrenyomulását, már csak egy vereséget szenvedett tábornok jelentésének tűnt, mely azért íródott, hogy kudarca kisebb jelentőségűnek lássék; és csak később, 29-én, mikor a porosz vonalakon át eljutott hozzá a felmentő hadsereg közeledésének híre, próbálkozott egy végső erőfeszítéssel a jobbparton, Noiseville-nél, de olyan lagymatagon, hogy szeptember elsején, tehát azon a napon, amikor a châlons-i hadsereg Sedannál megsemmisült, a metzi már visszavonulóban volt, végképp megbénult, meghalt Franciaország számára. A marsall, aki mindeddig talán csak középszerű hadvezérként járt el, amikor nem tartotta fontosnak, hogy áttörjön, míg szabadok azok az utak, amelyeket később valóban elzárt a túlerő, most, hogy politikai meggondolások irányították, közönséges összeesküvő, áruló lett.

Csakhogy azokban az újságokban, amiket Delichamp doktor hozott, Bazaine most is nagy ember, derék katona volt, akitől Franciaország az üdvét várja. És Jean újra meg újra felolvastatott egyes beszámolókat, hogy igazán megértse, miként lehetséges, hogy amíg a harmadik német hadsereg a porosz trónörökös vezetésével őket üldözte, míg az első és a második Metzet fogta gyűrűbe, létszámban oly erős, ágyúval oly jól felszerelt volt mindkettő, hogy kitelt belőlük még az a negyedik hadsereg is, mely a szász trónörökös parancsnokságával beteljesítette a sedani katasztrófát. S mikor betegágyán, ahova sebesülése szögezte, végre megértette, mi is a helyzet, megpróbált reménységet ébreszteni magában.

- Azért történt így, mert nem mi voltunk az erősebbek!... Nem számít, hiszen ismerjük már a számokat: Bazaine-nak van százötvenezer embere, háromszázezer puskája, több mint ötszáz ágyúja, egész biztos, hogy alapos meglepetést tartogat még a poroszoknak!

Henriette bólogatott, osztotta a véleményét, nehogy még jobban kedvét szegje. Nem igazodott ki a roppant nagy csapatmozdulatok között, de érezte az elkerülhetetlen katasztrófát. A hangja tiszta maradt, akár órákon át olvasott volna neki, csupán azért, mert örült, hogy valamivel elszórakoztathatja. Egy-egy öldöklés leírásánál néha mégis megcsuklott a hangja, hirtelen könnyek öntötték el a szemét. Nyilván a férjére gondolt, akit agyonlőttek, akit egy bajor tiszt odébb rúgott a fal tövében.

- Ha ennyire fáj magának, ne olvassa fel a csatatéri híreket - mondta Jean meglepődve.

Henriette azonban nyomban összeszedte magát, s nagyon szelíden, nagyon kedvesen válaszolt:

- Szó sincs róla! Higgye el, engem is nagyon érdekel!

Az egyik kora októberi estén, mikor kint viharos szél fújt, a kórházból hazaérkezve nagyon izgatottan lépett be Jean szobájába:

- Levél jött Maurice-tól! Most adta át a doktor!

Minden reggel egyre nagyobb nyugtalanságot jelentett mindkettőjüknek, hogy a fiatalember nem adott semmi életjelt, főként amióta egy jó hete az a hír járta, hogy Párizst teljesen bekerítették. Már le is mondtak arról, hogy hírt kapjanak tőle, aggódva töprengtek, vajon mi történhetett vele, miután elhagyta Rouent. Most magyarázatot kaptak a hosszú hallgatásra. A levél, melyet 18-án, vagyis azon a napon adtak fel Párizsban Dalichamp doktor címére, mikor az utolsó vonatok indultak Le Havre-ba, óriási kerülőt tett, vagy hússzor eltévedt, kész csoda, hogy végül mégis megérkezett.

- Ó, ez a drága fiú! - kiáltotta Jean boldogan. - Olvassa fel, gyorsan olvassa fel!

A szél még hevesebben fújt, az ablak recsegett, mintha valaki be akarná törni. Henriette az ágy mellé, az asztalra tette a lámpát, olvasni kezdte a levelet, s közben oly közel hajolt Jeanhoz, hogy a hajuk összeért. Olyan jó, olyan kellemes volt most itt, ebben a csöndes szobában, míg kint vihar dühöngött.

A hosszú, nyolcoldalas levélben Maurice mindenekelőtt arról írt, hogy is történt, hogy 16-án, mihelyt megérkezett, bekerülhetett egy sorezredbe, melynek létszámát éppen akkor egészítették ki. Aztán rátért a történtekre, roppant izgatott hangon számolt be mindarról, amit megtudott e szörnyű hónap eseményeiről; Párizsban, mely már megnyugodott a wissembourg-i és froeschwiller-i fájdalmas döbbenet után, ismét felébredt a revans reménye, ismét új illúziók támadtak, ismét hinni kezdtek a hadsereg diadalmas legendájában, Bazaine parancsnokságában, a tömegfelkelésben; a képzeletbeli győzelmekről, a tömegesen lemészárolt poroszokról szóló hírekben, melyekről maguk a miniszterek szavaltak a parlamentben. Azt is megírta Maurice, hogy szeptember 3-án immár másodszor is mily szörnyű villámcsapás érte Párizst: a remények elhamvadtak, a tájékozatlan és bizakodó város összeroskadt a sors keze alatt, s a körutakon már az este felharsant a kiáltás: Le vele! Le vele! Ezután következett a parlament rövid, gyászos, éjszakai ülése, melyen Jules Favre előterjesztette a nép által követelt trónfosztásra vonatkozó javaslatot. Aztán másnap, szeptember 4-én egy világ omlott össze, s bűnei, mulasztásai a romok alá temették a második császárságot. Párizs népe kitódult az utcákra, e verőfényes, szép vasárnapon félmillió ember özönlötte el a Concorde teret; a tömeg a törvényhozó testület épületének vasrácsáig nyomult, amelyet maroknyi katona őrzött, de ezek sem álltak ellen, a nép betörte az ajtókat, elözönlötte az üléstermet, ahonnan Jules Favre,

Gambetta és más baloldali képviselők éppen a Városházára indultak, hogy kikiáltsák a köztársaságot, míg a Saint-Germain l'Auxerrois téren kinyílt a Louvre egyik kis kapuja, hogy utat engedjen a feketébe öltözött régenscsászárnénak, akit csak egy barátnője kísért. A két nő reszketve menekült egy arra vetődött bérkocsi mélyén meghúzódva; s a kocsi döcögve távolodott a Tuileriáktól, melyet most árasztott el a tömeg. Ugyanezen a napon III. Napóleon elhagyta a bouilloni fogadót, ahol száműzetésének első éjszakáját töltötte a Wilhelmshoe-be vezető úton.

Jean elgondolkozva szakította félbe Henriette-et.

- Szóval, most már köztársaságban élünk... Bánom is én, ha így könnyebben verjük meg a poroszokat!

De aztán mégiscsak csóválta a fejét, paraszt korában sokat ijesztgették a köztársasággal. Meg aztán úgy érezte, aligha vezethet jóra, hogy az ország nincs egy akaraton, mikor ellenséggel áll szemben. De ennek a változásnak óhatatlanul be kellett következnie, minthogy a császárság végképp megrothadt, s már senki sem tartotta kívánatosnak.

Henriette végigolvasta a levelet, mely befejezésül a németek közeledéséről adott hírt. 13-án, vagyis éppen azon a napon, mikor a nemzetvédelem kormányának bizottmánya Tours-ban megkezdte működését, a hírek szerint Párizstól keletre egész Lagny-ig nyomultak előre. 14-én és 15-én már Créteil-nél és Joinville-le-Pont-nál, Párizs kapuinál álltak. 18-án délelőtt azonban, mikor a levél íródott, Maurice még alig hitte, hogy Párizst teljesen bekeríthetik, ismét derűs bizakodás élt benne, pimasz, kockázatos próbálkozásnak ítélte az ostromot, mely három héten belül kudarcba fulladna, hiszen a vidék biztosan fölszabadító hadsereget küldene, nem is beszélve a metzi hadseregről, mely Verdunön és Reimsen át máris Párizs felé tart. A vasgyűrű bezárult, körülfogta Párizst, s a világtól elvágott város nem volt már egyéb, mint kétmillió ember roppant börtöne, melyre halotti csend borult.

- Ó, Istenem - suttogta Henriette leverten -, vajon meddig tart még ez, viszontlátjuk-e valaha?

A távolban szélroham hajlítgatta a fákat, nyöszörgött a tanya korhadt gerendázata. Ha kemény telük lesz, micsoda szenvedések várnak szegény katonákra, akik éhezve, fagyoskodva harcolnak majd a havazásban.

- No, igazán kedvesen ír - állapította meg Jean -, s milyen jó, hogy az ember végre híreket hall... Kétségbeesni meg sohasem szabad.

Így peregtek rendre az októberi napok a szürke, komor égbolt alatt; s a szél mintha csak azért pihent volna el, hogy aztán még komorabb felhőket tereljen maga előtt. Jean sebe végtelenül lassan gyógyult, az orvos nem vehette ki belőle a dréncsövet, mert még mindig aggasztóan szivárgott a genny; a sebesült nagyon legyengült, de makacsul tiltakozott mindenféle műtét ellen, mert rettegett attól, hogy nyomorék marad. Türelmes várakozás zsibbasztotta most a rejtett szobát, s a várakozást csak néha törte meg a minden különösebb ok nélkül fel-fellobbanó szorongás; ide csak tompán szűrődtek be a távoli hírek, mint amikor az ember nehéz álomból ébredve éppen csak megsejti a külvilágot. Valahol a világban folytatódott a gyűlöletes háború, a vérengzés, a katasztrófák sora, de itt voltaképpen sohasem tudták, mi is a való helyzet, nem hallottak egyebet, csak a letiport haza elfúló, roppant jajszavát. A sápadt ég alatt szél sodorta a leveleket, hosszú, nagy csönd ülte meg a kopár földeket, s a csöndet csak a kemény telet hirdető varjak károgása zavarta meg.

Beszélgetéseik egyik tárgya a kórház lett, ahonnan Henriette csak azért mozdult ki, hogy Jean ne legyen mindig egyedül. Esténként, mikor hazaérkezett, Jean kérdésekkel halmozta el, név szerint ismerte valamennyi sebesültet, tudni akart a haldoklókról, a lábadozókról, és Henriette,

akinek a szíve csordultig telt az értük való gonddal, kifogyhatatlan volt, ha a kórházról mesélt, a nap legapróbb eseményeiről is beszámolt.

- Jaj, ezek a szegény fiúk, ezek a szegény fiúk - mondogatta szüntelenül.

Mert ez a kórház igazán nem hasonlított a csatatér mellett felállított kötözőhelyhez, ahol friss vér folyt, ahol egészséges, vörös húsba vágott az operáló kés. A láz és a halál szaga, a lassú gyógyulások és végeérhetetlen haláltusák nyirkos levegője ülte meg a reménytelen pusztulás e színhelyét. Dalichamp doktor csak nagykeservesen tudta megszerezni a szükséges ágyakat, matracokat, ágyneműket, s szinte csodákat vitt végbe minden nap, hogy biztosítsa a betegek ellátását, a kenyeret, a húst, a száraz főzeléket, nem is beszélve a kötszerekről, borogatásokról, sebészeti műszerekről. A sedani katonai kórházba betelepedett poroszoktól semmit, még csak kloroformot sem kapott, mindent Belgiumból hozatott. Pedig a német sebesülteket is befogadta, épp úgy, mint a franciákat; különösen sok munkát adott neki a Bazeilles-ban összeszedett tíz-tizenkét bajor. S az ellenfelek, akik nemrég még egymás torkának estek, most közös szenvedéseikből született békés egyetértésben feküdtek egymás mellett. Micsoda borzalom, micsoda nyomorúság ütött tanyát Remilly hajdani iskolájának két hosszú termében, melyben ötven-ötven ágy állt a magas ablakokon át bőségesen ömlő sápadt fényben.

Tíz nappal a csata után még mindig hordták az ottfelejtett, a félreeső zugokban talált sebesülteket. Négyet egy lakatlan balani házban találtak meg; nem részesültek semmiféle orvosi ellátásban, Isten tudja, hogyan maradtak életben, talán egy irgalmas szívű szomszéd segített rajtuk; sebeikben már férgek nyüzsögtek, aztán meghaltak, egész szervezetüket megmérgezték az undorító sebek. S a gennyesedés ellen semmivel sem tudtak harcolni, ez vitte el a betegeket, ez ürítette ki sorra az ágyakat. A belépő már a kapuban fuldoklott az üszkösödő sebek szagától. A dréncsövekből cseppenkint folyt a bűzös genny. Gyakran újra fel kellett nyitni a sebeket, hogy eltávolítsák belőlük az eddig észre nem vett csontszilánkot. Aztán tályogok támadtak, melyek a sebtől távolabbi testrészeken fakadtak fel. Végigmentek minden tortúrán ezek a kimerült, lesoványodott, holtsápadt, boldogtalan emberek. Voltak, akik fásultan, akadozó lélegzettel naphosszat hanyatt feküdtek az ágyban, lezárt, elfeketült szemhéjjal, akár az oszló holttestek. Mások meg nem tudtak aludni, nyugtalanul hánykolódtak, szünet nélkül verejtékeztek, s oly módfelett izgatottak voltak, mintha beletébolyultak volna a katasztrófába. De mikor a gyilkos láz borzongása elfogta őket, a csöndesek és a nyugtalanok számára egyaránt véget ért minden, egyikőjükről a másikra szállt a győzelmes ragály, s a diadalmas rothadás egyazon hulláma ragadta el valamennyiüket.

A kárhozottak terme volt talán mégis a legszörnyűbb. Itt feküdtek azok, akiket vérhas, tífusz és himlő támadott meg. Sokan feketehimlőt kaptak. Szüntelen delíriumban dobálták magukat, sikoltoztak, felpattantak ágyukban, úgy álltak ott, akár a kísértetek. Mások meg, akiknek a tüdeje sérült meg, szörnyű köhögés közben tüdőgyulladásban pusztultak el. Voltak, akik megállás nélkül üvöltöztek, s kínjaik csak a hideg vízsugár alatt könnyebbültek, amivel sebeiket rendszeresen hűtötték. Csak a kezelés nehezen várt órája hozott némi enyhülést, mikor kiszellőztették az ágyakat, s megmozgatták az ugyanabban a helyzetben fekvő, meggémberedett tagokat. De a rettegés órája is ez volt, mert nem múlt el nap anélkül, hogy az orvos a sebeket vizsgálva szomorúan ne észlelte volna valamelyik szerencsétlennek a bőrén a kékes pontokat, a terjedő üszkösödés jeleit. Következő nap megoperálták. Ismét levágtak egy darabot a lábszárból vagy a karból. Néha, mikor az üszkösödés feljebb hatolt, elölről kezdődött minden, míg végül levágták az egész végtagot. Aztán ráment az egész ember, testét elborították a tífusz sápadt foltjai, reszketett, mámoros volt, riadt, úgy vitték át a kárhozottak szobájába, ahol elpuszult; teste halott volt, és hullaszagot árasztott már az agónia kezdete előtt.

Henriette, mikor esténként hazatért, mindig reszkető hangon, megindultan válaszolt Jean kérdéseire:

- Jaj, azok a szegény fiúk, azok a szegény fiúk!

S e mindennapi, gyötrelmes pokol részletei mindig hasonlóak voltak. Egy vállat csonkoltak, egy lábat vágtak le, egy karcsontot rezektáltak; de vajon megkegyelmez-e majd az üszkösödés, a gennyesedés? Vagy megint eltemettek egyet, többnyire franciát, néha egy-egy németet. Alig ért véget nap anélkül, hogy négy deszkából hirtelen összeütött koporsót ne vittek volna ki lopva alkonyattal; egyetlen ápoló, gyakran maga a fiatalasszony kísérte, hogy a holttestet ne úgy kaparják be, mint valami kutyát. Két sort nyitottak a remilly-i kis temetőben, s ott egymás mellett pihentek, a németek balról, a franciák jobbról, mindörökre összebékélve a földben.

Jean végül is érdeklődni kezdett egyik-másik sebesült sorsa iránt, bár látni soha sem látta egyiket sem. Kérdezősködött felőlük.

- És az a „szegény fiú” hogy van ma?

Az egyik kis közlegény, az 5. sorgyalogezred egyik katonája, egy nem egészen húsz éves önkéntes felől kérdezősködött. Csak mint „szegény fiú”-t emlegették, mert ő maga is így beszélt önmagáról, s mikor egyszer megkérdezték, hogy miért, elmondta, hogy az édesanyja mindig így hívta. Most valóban ráillett ez az elnevezés; a bal bordái között érte sebesülés, ez mellhártyagyulladást okozott, s a fiú haldoklott...

- Jaj, az az aranyos gyerek csak nincs jobban, naphosszat köhög - mesélte Henriette, aki anyai vonzalmat érzett iránta. - Majd a szívem szakad meg, mikor hallom.

- És hogy van a medvéje, a Gutmann? - kérdezősködött Jean bágyadtan mosolyogva. - Bizakodik már kicsit az orvos?

- Igen, talán meg lehet menteni. De rettenetesen szenved. Noha mindketten végtelenül szánták, Gutmannról mégis csak ellágyult mosollyal tudtak beszélni. Mikor a fiatalasszony először lépett be a kórházba, a vörös hajú, vörös szakállú, kék szemű, vastag, szögletes orrú emberben döbbenten ismert rá arra a bajor katonára, aki karjában vitte odébb, mikor a férjét Bazailles-ban agyonlőtték. A bajor is felismerte őt, de nem tudott megszólalni, a tarkóján hatolt be egy golyó, letépte a fél nyelvét. Henriette két napon át nem volt képes legyőzni iszonyát, önkéntelenül megborzongott, valahányszor az ágya felé közeledett, de a beteg kétségbeesett, végtelenül szelíd tekintete szüntelenül nyomon követte, s végül legyőzte Henriette irtózatát. Hiszen nem az a szörnyeteg fekszik itt az ágyon, aki vérrel mocskolt hajzatával, dühtől forgó szemmel, mint borzalmas emlék kísérti ma is. A kegyetlen szenvedések között is oly békés, oly türelmes, szerencsétlen betegben most már alig ismert rá arra a másikra. Ez a vajmi ritkán előforduló kóreset, ez a kegyetlen rokkantság meghatotta az egész kórházat. Még abban sem voltak egészen biztosak, hogy valóban Gutmann a neve, csak így hívták, mert az a kétszótagú dünnyögés, amit kipréselt a torkából, valahogy így hangzott. Mást nem tudtak róla biztosan, de úgy gondolták, hogy nős ember, hogy gyerekei is vannak. Valami keveset érthetett franciául, mert egy-egy kérdésre hevesen bólogatott. Nős? Igen, igen! Vannak gyerekei? Igen, igen! Egyik nap lisztet pillantott meg, s attól úgy elérzékenyült, hogy arra kellett gondolniuk, civilben nyilván molnár. Vajon Bajorország melyik eldugott falujában sírnak a gyermekei, a felesége? Vajon meghal így, ismeretlenül, névtelenül, s az övéi ottmaradnak, örökre hazavárva őt?

- Gutmann ma csókot intett nekem - mesélte egyik este Henriette Jeannak. - Ha csak megitatom, ha csak a legapróbb szívességet teszem neki, az ujjait máris buzgó hálával az ajkához emeli. - Nem szabad kinevetni, olyan borzalmas, hogy valaki, aki még él, voltaképpen a holtak közé számít.

Jean október végére jobban érezte magát. Az orvos aggodalmaskodva ugyan, de beleegyezett, hogy kivegyék a dréncsövet, s a seb meglehetős gyorsan hegedt. A lábadozó most már felkelt, órákon át járkált a szobában, az ablak elé ült, s leverten nézte a tovaszálló felhőket. Aztán unatkozni kezdett, s megemlítette, hogy szeretne valami olyasmit csinálni, amivel hasznossá teszi magát a tanyán. Az egyik titkos aggodalma a pénzkérdés volt, mert persze sejtette, hogy az itt töltött hat hosszú hét alatt elfogyott a kétszáz frankja. Nyilván Henriette fizeti a költségeket, hogy az öreg Fouchard továbbra is jó képet vágjon az ottlétéhez. Kínos volt számára ez a gondolat, de nem merte szóba hozni Henriette előtt, s valósággal fellélegzett, mikor megállapodtak, hogy mint béres marad a tanyán. Silvine-nel együtt a ház körüli munkákat végzi, míg Prosper kint a földeken dolgozik.

Noha nagyon rossz idők jártak, egy béressel több korántsem volt felesleges az öreg Fouchardnál, akinek üzlete szépen virágzott. Míg az ország ezernyi sebtől vérezve vergődött, ő megtalálta a módját, miként kell kibővíteni mészárosüzletét úgy, hogy most háromszor, négyszer annyi állatot vágott, mint a múltban. Azt beszélték, hogy már augusztus 31-én pompás üzleteket kötött a poroszokkal. Ez az ember, aki 30-án még puskával állta el kapuját a 7. hadtest katonái elől, s nem volt hajlandó eladni egy cipót sem, és egyre csak azt kiabálta, hogy üres az egész ház, 31-én, mikor felbukkant az első ellenséges katona, már mindennel kereskedett, a pincékből nagy mennyiségű élelmiszerkészleteket hozott fel, és valóságos nyájakat hajtott elő az Isten háta mögötti zugokból, ahol az állatait rejtegette. E naptól kezdve ő volt a német csapatok egyik legnagyobb hússzállítója, két rekvirálás között csodálatra méltó ügyességet tanúsított áruja elhelyezésében és kifizettetésében. Míg a többiek a hódítók néha már kegyetlen követeléseit nyögték, ő nem adott egy véka lisztet, egy hektó bort, egy fertály ökröt, hogy végül is ne kapott volna csengő aranyat érte. Sokat beszéltek erről Remilly-ben, a falusiak csúfságnak tartották az egészet olyan embertől, aki most vesztette el a fiát a háborúban, és még a sírt is csak Silvine ápolta, az apa nem is látogatta. De mégis csak imponált nekik, hogy valaki így meggazdagszik akkor, amikor a legügyesebbek is rajtavesztenek. Az öreg meg csak vonogatta a vállát, a maga csökönyösen nyílt módján gúnyolódva dünnyögött:

- Hazafi, hazafi... Nagyobb hazafi vagyok én akárkinél!... Vagy talán az a hazafi, aki ingyen tömi tele a poroszok bendőjét? Én bezzeg mindent megfizettetek velük!... Na, majd elválik, majd a végén elválik!

Jean már a második nap túl sokáig volt talpon, s az orvos titkos aggodalmai jogosnak bizonyultak: a seb felszakadt, az egész lábszár gyulladásba jött, a beteg ismét ágyba kényszerült. Dalichamp végül arra gyanakodott, hogy mégiscsak csontszilánk bujkál a sebben, s a kétnapos megerőltetés, a sok járkálás kimozdította a helyéből. Meg is kereste és szerencsésen eltávolította. Csakhogy ez nem ment simán, heves láz lépett fel, mely ismét kimerítette Jeant. Így még soha sem gyöngült le. Henriette újra elfoglalta a hűséges ápoló helyét a szobában, melyet most szomorúvá, fagyossá dermesztett a tél. November első napjaiban jártak, a keleti szél már hóvihart is hozott, s nagyon hideg volt a kőpadlós szoba négy kopár fala között. Kandalló nem állt itt, elhatározták, hogy behoznak egy kályhát, melynek duruzsolása kissé felvidította magányukat.

A napok egyhangúan teltek, és hosszú, kényszerű együttlétük mindkettőjük számára legszomorúbb szakasza lett a visszaesés első pár napja. Hát soha sem lesz vége a szenvedésnek? Mindig újjászületik a veszély, s az ember még csak nem is remélheti, hogy egyszer majd

végére ér a sok nyomorúságnak? Gondolataik minduntalan Maurice felé szálltak, most már semmi hírt sem kaptak felőle. Pedig úgy hallották, hogy mások kaptak levelet, postagalambok hoztak pár sort ide is, oda is. Azt a galambot, amelyik nekik hozott volna örömöt, szerető megemlékezést, útközben, a nagy, szabad égbolt alatt nyilván megölte egy német golyó. Mintha minden megbújt, kihunyt, eltűnt volna a korán beköszöntő télben. A háború híreiről csak nagy késéssel értesültek azokból a sokszor már egyhetes újságokból, amiket néha-néha Dalichamp doktor hozott nekik. Levertségük így jórészt tájékozatlanságukból eredt, abból, amit nem tudtak, de megsejtettek, az elnyújtott halálkiáltásból, mely a tanya vidékét megülő csönden át is elhallatszott hozzájuk.

A doktor egyik reggel feldúltan, reszkető kézzel érkezett hozzájuk. Egy belga újságot húzott ki a zsebéből, az ágyra dobta és felkiáltott:

- Barátaim, Franciaország meghalt, Bazaine elárulta!

Jean, aki két párnára támaszkodva szundikált, felriadt.

- Hogyhogy elárulta?

- Igen, a kezükre adta Metzet és a hadsereget. Itt az új Sedan, most húsunk és vérünk maradékával fizetünk.

Aztán kezébe vette az újságot és olvasott:

- Százötvenezer hadifogoly, százötvenhárom sas és zászló, ötszáznegyvenegy tábori ágyú, hetvenhat revolverágyú, nyolcszáz várágyú, háromszázezer puska, kétezer kocsirakomány hadianyag, nyolcvanöt üteg számára elegendő felszerelés...

És folytatta, ismertette a részleteket a hadseregével együtt Metzbe bezárt, tehetetlenségre kárhoztatott Bazaine marsallról, aki nem tett semmiféle erőfeszítést, hogy áttörje a vasgyűrűt, mely körülfogta, állandó kapcsolatáról Frigyes Károly herceggel, zavaros és kapkodó politikai kombinációiról, vágyáról, hogy valami döntő szerephez jusson, de hogy ez voltaképpen mi is legyen, azt már aligha tudta volna megmondani; azután a tárgyalások bonyodalmairól, gyanús és hazug politikai megbízottak kiküldéséről Bismarckhoz, Vilmos királyhoz, a régenscsászárnéhoz, aki végül is kénytelen volt megtagadni azt, hogy a területátengedés elvének alapján tárgyaljon az ellenséggel; a kikerülhetetlen katasztrófáról, a gyászos művét betetőző balsorsról, a metzi éhínségről, az elkerülhetetlen fegyverletételről, a győztesek irgalmatlan feltételeinek elfogadására kényszerült tisztekről és katonákról. Franciaországnak nem volt többé hadserege.

- Az istenit! - káromkodott csöndesen Jean, aki ugyan nem értette pontosan a dolgokat, de az ő szemében mindeddig Bazaine volt a nagy hadvezér, az egyetlen elképzelhető megváltó. Most hát mitévők lesznek? Mi lesz velük ott Párizsban?

Az orvos éppen áttért a párizsi hírekre, melyek katasztrofálisak voltak. Megjegyezte, hogy az újság november 5-ről való. Metz október 27-én esett el, s a hírt csak 30-án tudták meg Párizsban. A Chevilly-nél, Bagneux-nál, Malmaison-nál elszenvedett kudarcok, a bourget-i ütközet és csatavesztés után a nemzeti védelem kormányának tehetetlensége és gyengesége miatt haragvó, kétségbeesett népre villámcsapásként hatott ez a hír. Így aztán a következő napon, október 31-én valóságos felkelés hangjaitól morajlott Párizs. Roppant tömegek tolongtak a városháza körül, benyomultak a termekbe, foglyul ejtették a kormány tagjait, akiket végül is a nemzetőrség szabadított ki, félelmében, hogy a kommünt követelő forradalmárok győznek. S a belga újság a legsértőbb megjegyzésekkel illette a nagy Párizst, melyet polgárháború marcangol akkor, mikor az ellenség a kapuiban áll. Vajon nem a végső bomlás, a sáros és véres ingovány ez, amelybe egy egész világ fog alámerülni?

- Ez bizony igaz - dünnyögte Jean holtsápadtan. - Nem kellene marakodni most, hogy ott vannak a poroszok!

Henriette, aki eddig hallgatott, óvakodott véleményt nyilvánítani az ilyen politikai dolgokban, most azonban akaratlanul is feljajdult. Megint csak a fivére járt az eszében.

- Istenem, csak ez az önfejű Maurice bele ne keveredjen semmibe!

Pár pillanatig csönd volt, majd az orvos, a lánglelkű hazafi szólalt meg ismét:

- Sebaj, ha most nincs is katonaság, majd újak állnak a régiek helyébe. Metz megadta magát, lehet, hogy Párizs is megadja magát, de Franciaországnak akkor sem lesz vége... Igen, mint ahogy a parasztok mondják: széles a hátunk, sokat kibírunk!

De látszott rajta, hogy bizakodása nem szívből jövő. A Loire mentén alakuló új hadseregről beszélt, melynek bemutatkozása Arthenay-nál nem volt nagyon szerencsés, de majd csak beleedződik a háborúba, és Párizs felmentésére siet. Roppant fellelkesült Gambetta kiáltványain; a miniszter október 7-én léggömbön hagyta el Párizst, s két nappal később már Tours-ból szólította fegyverbe valamennyi polgártársát. Oly férfiasan, ugyanakkor olyan bölcsen szólt hozzájuk, hogy az egész ország csatlakozott a közjólét diktatúrájához. Mert végül is nem arról van-e szó, hogy egy új hadsereget állítanak fel Észak-Franciaországban, egy másikat Kelet-Franciaországban, hogy a hit puszta erejével katonákat teremtenek a föld alól is? A vidék ébredése volt ez, a hajthatatlan akarat ébredése, hogy előteremtsenek mindent, ami hiányzik, hogy harcoljanak, míg egy fillérjük, míg egy csepp vérük van.

- Eh! - fejezte be az orvos, és felállt, hogy távozzék -, velem is sokszor megesett, hogy lemondtam egy betegről, aki egy héttel később talpraállt!

Jean elmosolyodott.

- Doktor úr, gyógyítson meg mielőbb, hogy én is helytállhassak ott!

Henriette-et is, őt is nagyon elszomorították a rossz hírek. Aznap este hóvihar volt s másnap, mikor Henriette dideregve hazaérkezett a kórházból, elmondta, hogy Gutmann meghalt. A nagy hideg valósággal megtizedelte a betegeket, az ágyak sorra üresen maradtak. Két napon át hörgött a kivágott nyelvű, szerencsétlen néma. A haldokló oly könyörgő tekintettel nézett rá, hogy Henriette az utolsó órákban nem moccant az ágya mellől. Könnyes tekintete beszélt hozzá, talán azt mondta el, hogy mi is az igazi neve, mi a neve annak a távoli falunak, ahol a felesége és a gyerekei várják. S elment ismeretlenül, tétova ujjaival még egy utolsó csókot küldött neki, mintha még egyszer meg akarná köszönni jóságos gondoskodását. Henriette egyedül kísérte ki a temetőbe, ahol a fagyos föld, ez a nehéz, idegen föld a csomóba tapadó hóval együtt tompán zuhogott a fenyőfa koporsóra.

Következő nap pedig, mikor hazaért, Henriette megint csak így szólt:

- Meghalt a „szegény fiú”.

Ezt a betegét megsiratta.

- Ha látta volna, mikor haldokolt! Engem szólított: Anyám! anyám!, s oly gyöngéden nyújtotta felém a karját, hogy nem bírtam megállni, a térdemre vettem... A sok szenvedéstől úgy lefogyott a boldogtalan, hogy nem volt nehezebb, mint egy kisfiú... A térdemen ringattam, hogy boldogan haljon meg, igen! ringattam, mert anyjának hívott, engem, aki alig pár évvel vagyok idősebb... Sírt, és én sem tudtam visszafojtani a könnyeimet, még most is sírnom kell...

A könnyek elfojtották hangját.

- Mikor haldokolt, egymásután többször is azt dadogta: „szegény fiú, szegény fiú”... ahogy önmagát mindig nevezte... Jaj istenem, bizony „szegény fiú”, csak azt lehet mondani ezekre a derék gyerekekre, hiszen egyik-másik még olyan fiatal, s ez a maguk gyalázatos háborúja elviszi a kezüket, a lábukat és hogyan meggyötri, mielőtt a földbe fekteti őket!

Henriette most már mindennap így tért haza, mindig új haláltusától megrendülten, s a mások szenvedése őket kettőjüket még közelebb hozta egymáshoz a békés, nagy szoba mélyén töltött magános és szomorú órák során. Mégis kedvesek voltak ezek az órák, mert szeretet, testvérinek vélt szeretet született köztük, akik lassanként megismerték egymást. Huzamos baráti együttlétük során valahogy egyre értékesebbnek tűnt az ily higgadt gondolkozású Jean, Henriette pedig, aki látta, hogy milyen jólelkű, milyen józan, már csak nem is gondolt arra, hogy ez az egyszerű ember az eke szarvát fogta, mielőtt borjút vett a hátára. Nagyon jól megértették egymást, kitűnően összeillettek - mint a komoly mosolyú Silvine mondogatta. De nem támadt bennük semmi feszélyezettség; Henriette tovább ápolta a férfi lábát, anélkül, hogy nyílt tekintetükben akárcsak futó zavar is tükröződött volna. A mindig fekete özvegyi ruhába öltözött Henriette-ben mintha meghalt volna a nő.

Jean azonban a hosszú, magános délutánok során nem tudta megtiltani magának, hogy ne álmodozzék. Végtelen hála volt az, amit az asszony iránt érzett, valami áhítatos tisztelet, mely mint szentségtörést űzte volna el a szerelem gondolatát. De azért mégis csak el-elmondogatta magában, hogy ha neki ilyen felesége lett volna, ilyen kedves, ilyen szelíd, ilyen szorgos, az élet igazi paradicsom lett volna. Szerencsétlenségére, a Rognes-ban töltött gyötrelmes évekre, házasságának összeomlására, felesége erőszakos halálára, az egész múltra gyöngéd sajnálkozással gondolt, valami pislákoló, alig megfogalmazott reménységgel, hogy egyszer talán még boldog lehet. Lehunyta a szemét, nem küszködött az álom ellen, s álmában mintha Remilly-ben lett volna, ismét nős ember, ismét van egy darab földecskéje, melyből el lehet tartani egy derék, nem nagyralátó házaspárt. Álmában oly könnyű volt az élet, amilyen nem volt s nyilván nem is lehet soha. Ő már legfeljebb, ha barátságot érezhet, és Henriette-et is csak azért szereti ennyire, mert Maurice testvére. A házasságnak ez a ködbe vesző álma végül is vigasszá vált, álomképpé, amiről tudja az ember, hogy megvalósulhatatlan, de a szomorúság óráiban mégiscsak enyhülést talál benne.

Henriette-ben még csak nem is rezdültek ilyen gondolatok. Halott szívvel került ki a bazeilles-i szörnyű drámából, s ha valami vigasztalódás, valami új gyengédség éledt benne, ez csak tudtán kívül történhetett: mert vajon ki tud a csírázó mag titkos változásairól, ki látja a csöndes átalakulást? Nem vett tudomást még arról sem, hogy milyen öröm már számára, ha órákat tölthet Jean ágya mellett, ha felolvashatja neki az újságokat, melyek pedig csak szomorúságot hoztak mindkettőjüknek. Szíve parányival sem vert gyorsabban, ha keze a férfi kezéhez ért, soha sem álmodozott a másnap felől azzal az óhajjal, hogy bárcsak ismét szeretné valaki. Pedig csak itt, ebben a szobában tudott felejteni, vigasztalódni. Mikor itt volt, és csöndesen szorgoskodott, megnyugodott a szíve, úgy érezte, hogy fivére hamarosan visszatér, hogy minden jóra fordul, hogy végül valamennyien boldogok lesznek, s egymástól soha többé nem válnak el. Minden zavar nélkül beszélt erről, természetesnek tartotta, hogy a dolgok így fordulnak, és szívének ártatlanságában, naivitásában még csak eszébe sem jutott, hogy feltegye magának a kérdést, hogy is lesz, mint is lesz.

Egy délután azonban, mikor éppen a kórházba indult, és észrevette, hogy a konyhában egy porosz kapitány meg két másik tiszt áll, a szívét dermesztő rémület megérttette vele, hogy mennyire szereti Jeant. A poroszok nyilván megtudták, hogy egy sebesült tartózkodik a tanyán, biztosan érte jöttek, biztosan magukkal viszik, fogságba hurcolják, valamelyik németországi várbörtön fenekére lökik. Szíve vadul dobogott, reszketve hallgatózott.

A kapitány, ez a kövér ember, franciául beszélt, heves szemrehányásokat tett Fouchard apónak.

- Ez így nem mehet tovább, ne nézzen minket bolondnak... Magam jöttem ide, hogy figyelmeztessem, magát teszem felelőssé, ha ez még egyszer előfordul! Igen, és nem fogok sokat gondolkozni azon, hogy megtorlásul mit kell tennem.

Az öreg végtelenül nyugodt maradt, nagyon nézett, mint akinek sejtelme sincs arról, miért haragusznak rá, és csak a kezét lógázta.

- Hogyhogy, kapitány úr? Nem értem...

- Ne dühítsen már! Tudja maga nagyon jól, hogy beteg volt az a három tehén, amit vasárnap adott el nekünk!... De azám! Beteg! Romlott volt a hús, valami fertőző nyavalyában döglöttek meg, az embereim belebetegedtek, ketten talán már meg is haltak.

Fouchard egyszeriben megjátszotta a fölháborodottat, és szörnyen méltatlankodott:

- Betegek? Az én teheneim? Micsoda gyönyörű hús volt az! A gyerekágyas asszonynak adnak olyat, hogy mielőbb erőre kapjon!

Sápítozott, mellét verte, egyre azt kiabálta, hogy ő becsületes ember, aki inkább a saját húsából vágatna ki, semhogy dögöt adjon el. Harminc éve ismerik már, a világon senki sem mondhatja hogy rosszul mért, vagy rosszat adott el.

- Uram, olyan egészségesek voltak azok a tehenek mind, mint a makk, és ha az ön katonái kólikát kaptak, az biztosan azért volt, mert túl sokat ettek belőle, ha ugyan valami gonosztevő népség nem rakott mérget a kondérba...

Szóáradattal, képtelen gyanúsítgatásokkal kábította el őket, úgy, hogy a kapitány magánkívül szakította félbe.

- De most már elég! Figyelmeztetem, vigyázzon magára!... És még valami! Úgy sejtjük, hogy maguk itt ebben a faluban valamennyien szívesen látják a dieulet-i erdőség szabadharcosait, akik tegnapelőtt megint megölték egy őrszemünket... Jó lesz, ha vigyáznak, hallja-e!

Amikor a poroszok távoztak, az öreg Fouchard vállat vont, s végtelen megvetéssel röhögött. Döghús? Hát persze, hogy dögöt ad nekik, nem is tömné őket mással! Talán bizony nem teszi meg ezeknek a piszkoknak az a sok dög, amit idehordanak a parasztok, talán nem jó nekik a betegségben elhullt állat, meg az, aminek a tetemét az árokból szedi ki?

Hunyorított, diadalmaskodó, csúfondáros hangon szólt a már megnyugodott Henriette-hez:

- Ugye, kicsikém, és még vannak olyanok, akik azt mesélik, hogy nem vagyok hazafi!... Na? Próbálják meg ők is, sózzák rájuk a döghúst, aztán zsebeljék be a pénzüket... Hogy nem vagyok hazafi? Na, az istenfáját, a beteg teheneimmel többet öltem meg belőlük, mint sok katona a puskájával.

Jean azonban nyugtalankodni kezdett, amikor megtudta a történteket. Ha egyszer a német hatóságok gyanakszanak, hogy a remilly-iek segítik a deiulet-i erdőben bujkáló szabadharcosokat, házkutatásokat rendelhetnek el egyik percről a másikra és akkor megtalálják őt is. Elviselhetetlen volt számára a gondolat, hogy bajba hozhatja vendéglátóit, s hogy kellemetlenséget okozhat Henriette-nek. De az asszony addig kérlelte, míg megígérte, hogy még néhány napig marad, mert a sebe lassan hegedt, s a lába nem volt elég erős ahhoz, hogy csatlakozhassék valamelyik hadba vonult ezredhez Észak-Franciaországban vagy a Loire vidékén.

Magányuk legborzongóbb, leglevertebb napjait élték át, december közepéig. Oly kemény hideg lett, hogy a kályha már nem tudta átfűteni a nagy, kopár szobát. Mikor az ablakon át

elnézték a vastag hótakarót, mindketten Maurice-ra gondoltak, akiről nem volt semmi hírük, aki ott, abban a dermedt, halott Párizsban van élve eltemetve. Mindig ugyanazok a kérdések kínozták őket: vajon mit csinál, miért nem ad magáról semmi életjelt?

Nem merték elmondani egymásnak szörnyű félelmeiket: megsebesült? beteg? talán meg is halt? Az a pár kósza hír, ami az újságok révén továbbra is eljutott hozzájuk, éppen nem volt alkalmas arra, hogy megnyugtassa őket. A szerencsés kitörések hírét később mindig megcáfolták. Előbb egy nagy győzelem híre terjedt el, amit december 2-án Champigny-nál aratott Ducrot tábornok, aztán megtudták, hogy már másnap feladta a meghódított állásokat, s kénytelen volt a Marne túlsó partjára vonulni. Párizst óráról órára szűkülő hurok fojtogatta, kezdődött az éhínség; először szarvasmarhát, azután burgonyát rekviráltak, magánháztartások már nem kaphattak gázt, hamarosan az utcák is elsötétedtek, csak a vörösröptű lövedékek szántották az eget. S ők ketten, ha a meleget élvezték, vagy ha ettek, egyre Maurice meg az óriási sírba bezárt kétmillió ember képét látták maguk előtt. Egyébként mindenünnen, Észak-Franciaországból csakúgy, mint Közép-Franciaországból, egyre súlyosabb hírek érkeztek, északon a polgárőrségből, a kiképző századokból, a sedani és metzi katasztrófából menekült katonákból és tisztekből alakult 22. hadtest kénytelen volt feladni Amiens-t, hogy Arras felé vonuljon vissza; majd Rouen került az ellenség kezére anélkül, hogy maroknyi, fegyelmezetlen helyőrsége komolyan védte volna a várost. Közép-Franciaországban a Loire-hadsereg november 9-én Coulmiers-nál kivívott győzelme nyomán izzó reménység ébredt: Orléans ismét francia kézen, a bajorok menekülnek, megkezdődött a menetelés Étampes-on át, küszöbön áll Párizs felszabadítása. December 5-én azonban Frigyes Károly herceg visszafoglalta Orléans-t, kettévágta a Loire-hadsereget, három hadtest Vierzon-ba és Bourges-ba vonult vissza, míg két másik Chanzy tábornok parancsnoksága alatt egy álló héten át hősiesen menetelt, harcolt, úgy hátrált Mans-ig. A poroszok mindenütt ott voltak, Dijonban csakúgy, mint Dieppe-ben, Mans-ban és Vierzonban. S aztán csaknem minden reggel összeomlott valamelyik távoli erődítmény, melyet az ágyútűz megadásra kényszerített. Negyvenhat napi ostrom és harminchét napi bombázás után szeptember 28-án elesett Strasbourg, közel kétszázezer lövedék hasogatta át falait, zúzta szét műemlékeit. A laoni fellegvár már romokban hevert, Toul megadta magát, s aztán jött a gyászos felvonulás: Soissons százhuszonnyolc ágyújával, Verdun százharminchattal, Neufbrisach százzal, La Fère hetvennel, Montmédy pedig hatvanöttel. Thionville lángokban állt, Phalsbourg csak tizenhét heti nekikeseredett ellenállás után nyitotta meg kapuit. Mintha egész Franciaország égett, összeroskadt volna a dühödt ágyútűzben.

Egy reggelen, mikor Jean már mindenképpen indulni akart, Henriette megfogta a kezét, kétségbeesetten szorította, úgy kérlelte.

- Ne, ne! Könyörögve kérem, ne hagyjon egyedül... Hiszen még nagyon gyenge, várjon pár napot, csak pár napot még... Ígérem, hogy nem tartóztatom, mihelyt az orvos azt mondja, elég erős már ahhoz, hogy visszamenjen harcolni.

V

Ezen a dermesztő decemberi estén Silvine és Prosper kettesben maradt Charlot-val a tanya nagy konyhájában. A lány varrogatott, Prosper meg egy szép ostort készített magának. Hét óra volt, már hat órakor megvacsoráztak, nem várták meg Fouchard apót, aki nyilván elidőzött Raucourt-ban, ahol húsra volt szükség; Henriette ezen az éjszakán ügyeletes volt a kórházban, nem rég ment el hazulról, miután lelkére kötötte Silvine-nek, hogy mielőtt lefekszik, rakjon szenet Jean kályhájára.

Az ég nagyon sötét volt, a hó fehéren világított. A behavazott faluban sehol semmi nesz, a konyhában csak Prosper bicskájának nesze hallatszott, amint nagybuzgón cifra kockákat meg köröket faragott az ostor somfanyelébe. Időnként felemelte a fejét, Charlot-ra pillantott, a gyerek borzas, szőke feje le-lecsuklott az álmosságtól, aztán elaludt, s a csend mintha megsűrűsödött volna. Az anyja csöndesen odébb tette a gyertyát, nehogy fénye a kisfiú szemébe süssön, aztán varrása fölé hajolva elálmodozott.

S ekkor Prosper újabb meg újabb habozás után mégiscsak elszánta magát a szóra.

- Idehallgasson, Silvine, szeretnék mondani valamit... Csak arra vártam, hogy kettesben legyünk.

Silvine máris nyugtalanul pillantott fel.

- Hát szóval... ne haragudjék rám, ha szomorúságot okozok magának, de mégis csak jobb, ha tudja... Ma délelőtt Remilly-ben, a templomsarkon megláttam Goliath-ot, olyan világosan láttam, mint most magát, tévedésről szó sem lehet.

A lány arcából kifutott a vér, keze reszketni kezdett s csak halk, fájdalmas hangok törtek ki a torkából:

- Istenem! Édes Istenem!

Prosper óvatos mondatokban folytatta, elmesélte, amit napközben itt-ott kérdezősködve megtudott. Most már senki sem kételkedett abban, hogy Goliath kém, aki annak idején azért telepedett meg itt, hogy jól megismerje az utakat, a beszerzési lehetőségeket, a vidék életének minden csinját-bínját. Az emberek emlékeztek arra is, hogy egy ideig az öreg Fouchard tanyáján volt, majd hirtelen távozott onnan, s Beaumont meg Raucourt környéki tanyákon dolgozott.

S lám, most megint felbukkant, a sedani kommandaturán volt valami, Isten tudja, milyen állása, ismét a falvakat járta, mintha az lenne a dolga, hogy egyeseket följelentsen, másokat megzsaroljon, felügyeljen a lakosságot tönkretevő rekvirálások zavartalan lebonyolítására. Aznap délelőtt Remilly-t terrorizálta, mért a lakosság késedelmesen és hiányosan szállította a falutól követelt lisztet.

- Most már tudja - ismételte meg Prosper befejezésül -, így legalább azt is tudja, mitévő legyen, ha idejön...

Silvine rémülten szakította félbe:

- Azt hiszi, hogy idejön?

- De még mennyire, hogy azt hiszem... Annyi kíváncsiság már csak van benne, hogy látni akarja a kicsit, hiszen tudja, hogy megszületett... Meg különben is, itt van maga, biztosan nem bánná, ha viszontláthatna egy ilyen szép teremtést.

Silvine könyörgő kézmozdulatára elhallgatott. Charlot felébredt a hangos beszélgetésre, fölnézett. Révetegen bámult, mint aki még nincs egészen magánál, s Isten tudja hogyan, eszébe jutott az a szidalom, amire nyilván a falu valamelyik imposztora tanította, s a háromesztendős emberke most nagy komolyan megszólalt:

- Disznó poroszok!

Az anyja riadtan kapta karjába, s az ölébe ültette. Ó, ez a szegény kis jószág, élete öröme és bánata, akire nem tud sírás nélkül nézni, szívének édes gyermeke, akiért oly kegyetlenül szenved, mikor a vele egykorú gyerekek, az utcán játszadozva, gonoszul *porosz*-nak nevezik! Úgy csókolta meg, mintha beléje akarná fojtani a bántó szavakat.

- Ejnye, kitől tanulsz ilyen csúnya szavakat. Nem szabad ilyet mondani, kisfiam!

Charlot a nevetéstől pukkadozva, igazi gyermeki makacssággal rögtön újból rákezdte:

- Disznó poroszok!

Aztán, mikor látta, hogy anyja sírva fakad, a nyakába csimpaszkodott, és ő is sírni kezdett. Uramisten! Micsoda új veszély fenyeget? Nem elég, hogy elvesztette Honorét, s vele élete egyetlen reménységét, a nyugodt bizakodást, hogy még felejthet, boldog lehet? Fel kellett még bukkanni annak a másiknak, hogy betetőzze szerencsétlenségét?

- No gyere, kicsikém, aludni - suttogta. - Azért mégiscsak szeretlek, hiszen nem tudod, milyen fájdalmat okozol.

Pár pillanatra egyedül hagyta Prospert, aki nehogy feszélyezze, úgy tett, mintha minden figyelmét lekötné az ostornyél faragása.

Silvine azonban, mielőtt lefektette volna Charlot-t, most is bevitte Jeanhoz, hogy jóéjszakát mondjon neki, mert a kisfiú meg a beteg nagyon jó barátok voltak. Mikor gyertyával a kezében belépett hozzá, látta, hogy Jean egyedül ül az ágyában, s tágra nyitott szemmel bámul a sötétbe. Ejnye, hát nem alszik még? Nem aludt, a téli éjszaka csöndjében álmodozott erről is, arról is. S míg Silvine szenet rakott a kályhára, ő eljátszadozott Charlot-val, aki úgy hempergett az ágyán, mint valami kiscica. Ismerte Silvine történetét, kedvelte ezt a derék, alázatos teremtést, akit úgy megpróbált a sors, aki élete egyetlen szerelmét gyászolja, s gyászában nincs más vigasza, mint a gyermek, akinek puszta léte is örök bánat forrása marad. Mikor megrakta a kályhát, s az ágyhoz lépett, hogy a kicsit karjába vegye, Jean észrevette, hogy szeme kivörösödött a könnyektől. Mi történt? Megint bántotta valaki? De Silvine nem akart válaszolni: majd később, majd elmondja, ha ugyan érdemes. Édes Istenem, az ő számára az élet már úgyis szakadatlan fájdalom!

Amikor Silvine elvitte Charlot-t, a tanya udvaráról léptek és beszélgetés zaja hallatszott. Jean meghökkenten figyelt fel.

- Ugyan mi ez? Az öreg Fouchard még nem érhetett haza, hiszen nem hallottam a szekérzörgést.

Félreeső szobájának csendjéből ugyanis így tájékozódott a tanya mindennapi életéről, melynek legapróbb neszeit is ismerte már. Tovább hallgatózott s menten folytatta:

- No persze, ők azok! A dieulet-i erdő szabadharcosai jönnek élelemért!

- Csak gyorsan - suttogta Silvine, aki ismét sötétségben hagyta Jeant. - Sietnem kell, hogy mielőbb megkapják a kenyeret.

Máris ököllel verték a konyhaajtót, és Prosper, aki cseppet sem örült, hogy egyedül van, tétovázott, húzta az időt. Nem szívesen nyitott ajtót, ha a gazda nem volt otthon, mert félt, hogy őt teszik felelőssé, ha valamiben kár esik. De szerencséje volt, mert Fouchard apó szekere éppen e pillanatban robogott lefelé a lejtőn, a hóban. Így aztán az öreg fogadta az embereket.

- Aha, maguk hárman... mit hoztak azon a talicskán?

A haramia-sovány Sambuc, akin lötyögött a roppant bő, kék gyapjúzubbony, nem hallotta, egyre Prospert szidta, az ő becsületes öccseurát - mint gúnyosan mondta -, amiért oly nehezen szánta rá magát, hogy ajtót nyisson.

- Idefigyelj, hékás! Talán koldusnak nézel bennünket, azért hagyod, hogy kint ácsorogjunk ilyen időben!

Prosper azonban nem felelt, nyugodtan vállat vont, bevezette a lovat és a szekeret, s megint Fouchard apó vette át a szót. A talicska fölé hajolva kérdezte:

- Na, szóval két döglött birkát hoztak... Még jó, hogy fagy, mert különben pocsék szaga lenne...

Cabasse és Ducat, Sambuc két kenyerespajtása, akik minden dologban vele tartottak, hevesen tiltakozni kezdtek.

- Ugyan már! - kiabált Cabasse széles provance-i lendülettel -, talán háromnaposak ha vannak... Raffinék tanyájáról valók, valami ronda nyavalyától hullanak ott az állatok.

- *Procumbit humi bos* - szavalta Ducat, a latin idézetek kedvelője, a hajdani végrehajtó, aki a kislányok iránt tanúsított túlzott érdeklődése miatt süllyedt idáig.

Az öreg Fouchard fejét csóválva ócsárolta az árut, úgy tett, mintha valóban feltűnően romlottnak találná. Mikor azonban a három emberrel belépett a konyhába, mégis így fejezte be:

- Azért majd csak beérik vele... Raucourt-ban szerencsére nem akad egy falat hús sem. S az már csak úgy van, hogy ha az ember éhes, megeszik akármit.

A szíve mélyén nagyon is elégedett volt, mikor Silvine-t szólította, aki most fektette le Charlot-t.

- Hozzál poharakat, iszunk egyet Bismarck mielőbbi fölfordulására.

Fouchard így ápolta a jó viszonyt a dieulet-i erdő szabadharcosaival, akik már majd három hónapja alkonyatkor elő-előjöttek az áthatolhatatlan bozótokból, járták az utakat, megölték és kirabolták az útjukba kerülő poroszokat, le-lecsaptak a tanyákra, s ha nem akadt a kezükre ellenséges zsákmány, megsarcolták a parasztokat. A falvak rémei voltak, már csak azért is, mert valahányszor megtámadtak egy-egy porosz szállítmányt, vagy átvágták egy őrszem torkát, a német hatóságok a szomszédos községeken álltak bosszút, összejátszással vádolták a falusiakat, pénzbüntetéssel sújtották őket, fogságba hurcolták a bírót, felgyújtották a kunyhókat. S a parasztok, bár nagyon szívesen megtették volna, mégsem jelentették fel Sambucot és a bandáját, de csak azért nem, mert féltek, hogy valamelyik keresztútnál golyót kapnak a hátukba, ha Sambuc meg az emberei mégsem kerülnek porosz kézre.

Fouchard-nak meg az a különös ötlete támadt, hogy kereskedik velük. Minthogy keresztülkasul bejárták a vidéket, és ismertek minden árkot, minden istállót, ők szállították neki az elhullott állatokat. Három mérföldes körzetben nem fordulhatott föl egyetlen ökör vagy birka anélkül, hogy ők ne tudták volna, s az éjszaka leple alatt el ne vitték volna hozzá. Fouchard élelmiszerrel, főként kenyérrel fizette őket, amit Silvine külön az ő számukra sütött

kemenceszám. Az öreg Fouchard, ha nem is nagyon szerette, titkon csodálta a szabadharcosokat, ezeket a talpra esett fickókat, akik megsütik a maguk pecsenyéjét, s közben fütyülnek a világra; s noha vagyont szerzett a poroszokkal folytatott kereskedésen, magában vadul nevetett, ha meghallotta, hogy valamelyik út mentén megint átvágott torokkal találtak egy poroszt.

- Egészségükre! - koccintott a három emberrel.

Aztán kezefejével megtörölte a száját.

- Idehallgassanak, nagy ügyet csinálnak ám abból a két lefejezett ulánusból, akiket Villecourt határában találtak meg... Villecourt már tegnap óta ég, ők úgy mondják, ezt a büntetést szabták ki a falura, azért, mert segíti magukat... Hát azért mondom, óvatosnak kell lenni, nem szabad egyhamar visszajönniük. Majd odavisszük maguknak a kenyeret.

Sambuc harsányan röhögött, vállat vont. Még mit nem! A poroszok bottal üthetik a nyomukat. Aztán dühbe gurult, ököllel csapott az asztalra.

- Mennydörgős istennyilát! Az ulánusok még semmi! Én azzal a másikkal szeretnék összeakadni. Tudja, melyiket gondolom, azt a németet, amelyik maguknál szolgált.

- A Goliath - mondta az öreg Fouchard.

Silvine, aki mellettük varrogatott, döbbenten engedte le a kezét, s figyelni kezdett.

- Az, az, a Goliath!... Na az a briganti úgy ismeri a dieulet-i erdőt, mint én a tenyeremet, egy szép napon még képes lesz elfogatni minket, ma már úgyis azzal hencegett a Máltai Keresztben, hogy egy hét sem kell hozzá, s elintéz valamennyiünket... Piszkos gazember, a beaumont-i csata előtt egész biztosan ő vezette a bajorokat. Ugye, emberek?

- Olyan igaz, mint hogy itt ég ez a gyertya - bizonygatta Cabasse.

- *Per amica silentia lunae* - tette hozzá Ducat, akinek az idézetei nem mindig találtak célba.

Sambuc újabb ökölcsapásától megremegett az egész asztal.

- El van ítélve, meg fog halni az a briganti!... Ha egyszer előre tudják, hogy merre vezet az útja, csak szóljanak nekem, s az ulánusok feje után az övé is a Meuse-be gurul. Erről én felelek, az istenit!

Csend lett.

Silvine merev tekintettel, holtsápadtan nézte őket.

- Jó, jó, de az ilyesmiről mégsem kell beszélni - szólalt meg elővigyázatosan az öreg Fouchard. - Egészségükre és jóéjszakát.

Kiürült a második palack. Prosper, miután végzett az istállóban, segített föltenni a talicskára a döglött birkák helyére a kenyeret, amit Silvine már előzőleg zsákba rakott. De hátat fordított, s mégcsak vissza sem köszönt, mikor a bátyja meg a két másik ember útnak indult, és a talicskával együtt eltűntek a hóban, vissza-vissza köszöngetve:

- Nyugodalmas jóéjszakát!

Másnap reggeli után, mikor az öreg Fouchard éppen egyedül volt, maga Goliath lépett be. Most is nagy volt, kövér, szőke, rózsásképű, nyugodt mosolyú. Ha váratlan felbukkanásától meg is döbbent, Fouchard ebből semmit sem mutatott. Hunyorgott, míg a másik odalépett hozzá, s minden tétovázás nélkül nyújtotta a kezét.

- Adj Isten, Fouchard bácsi!

Az meg, mintha csak ekkor ismert volna rá:

- Nézd csak, hát te vagy az, fiam... Hogy megemberesedtél! Most még jobb húsban vagy!

Fürkésző tekintettel nézte a vastag, kék posztóból készült köpenyt és ugyanolyan sapkát viselő, szemmel láthatóan tehetős és önelégült embert. A beszédén különben nem érzett semmi idegenes, a környékbeli parasztok vontatott, nehézkes hangsúlyával beszélt.

- Bizony én vagyok, Fouchard bácsi... Gondoltam, beköszönök magához, ha már egyszer erre vezet az utam.

Az öreg mégiscsak gyanakodott. Mi járatban van ez itt? Vajon megtudta volna, hogy előző este szabadságharcosok jártak a tanyán? No, majd meglátjuk. De ha már így udvariaskodik, a legokosabb, ha ő is viszonozza az udvariasságot.

- Na fiam, ha már ilyen kedves vagy, hát iszunk egyet.

Maga keresett elő két poharat meg egy palackot. A szíve vérzett az így elkínálgatott borért, de üzleti ügyekben az ember ne legyen kicsinyes. És most elölről kezdődött a tegnapesti jelenet, ugyanazokkal a mozdulatokkal, ugyanazokkal a szavakkal koccintottak.

- Egészségére, Fouchard bátyó!

- Egészségedre, fiam!

Goliath aztán kedélyesen ottfelejtkezett. Elnézelődött, mint aki örömmel emlékezik vissza a régi dolgokra. A múltról azonban mégsem ejtett szót, egyébként a jelenről sem beszélt. A nagy hideg került szóba, mely most már zavarja a mezei munkát, még jó, hogy a hó hasznos is, mert hiszen elpusztítja a kártékony rovarokat. Éppen csak némi bosszúság suhant át az arcán, mikor arra a néma gyűlöletre, rémült megvetésre célzott, mely Remilly más házaiban fogadta. Pedig hát mindenki csak a saját hazája pártján van, és úgy szolgálja, ahogy tudja, ez már csak érthető, ugye? De Franciaországban nagyon furcsán gondolkoznak bizonyos dolgokról. S az öreg figyelte, hallgatta ezt az oly józanul, oly békülékenyen beszélő, joviális képű embert, és azt mondta magában, hogy ez a derék fiú semmiképpen sem jöhetett rossz szándékkal.

- Ma egészen egyedül van itthon, Fouchard bácsi?

- Dehogyis! Silvine odalent van, a teheneknek ad enni... Akarsz beszélni Silvine-nel?

Goliath elnevette magát.

- De még mennyire!.... Hogy őszinte legyek, Silvine miatt jöttem.

Az öreg Fouchard menten felállt, s megkönnyebbülten, tele torokkal kiabált:

- Silvine! Silvine!... Valaki keres.

Ezzel kiment a konyhából, most már cseppet sem félt, itt van a lány, majd az megvédelmezi a házat. Ha egy férfi ilyen hosszú időn át, ennyi év után sem tudott felejteni, akkor már sohasem tud.

A belépő Silvine meg sem lepődött, hogy Goliath-ot találja ott; a férfi ülve maradt, s kedvesen, bár kicsit feszélyezetten mosolygott rá. Silvine várta őt, s mikor átlépte a küszöböt, egész mivoltában megdermedve állt meg. Charlot, aki utána szaladt, s a szoknyájába kapaszkodott, csodálkozva pillantott az ismeretlen emberre.

Pár pillanatig zavart csend volt.

- Szóval ez a kicsi? - kérdezte végül Goliath, most is békülékeny hangon.

- Ez - válaszolt Silvine kurtán.

Ismét csend lett. Akkor ment el, mikor Silvine a hetedik hónapban volt, később megtudta, hogy gyermeke született, de csak most látta először. Ki akart magyarázkodni, mint afféle gyakorlatias ember, aki biztosan tudja, hogy igaza van.

- Ide hallgass Silvine, megértem, hogy neheztelsz rám. Pedig nincs egészen igazad... Persze elmentem, nagy bánatot okoztam neked, de azért már akkor is gondolhattad volna, hogy talán csak azért van mindez, mert nem vagyok a magam ura. Ha az embernek feljebbvalói vannak, engedelmességgel tartozik, ugye? Ha százmérföldes gyalogútra küldenek, azt is megtettem volna. S persze nem beszélhettem: eleget fájt a szívem, hogy így, egyetlen búcsúszó nélkül kell mennem... Ma már, édes Istenem, minek is magyarázgassam neked, hogy egész biztosan tudtam, úgyis visszajövök. Pedig tudtam, s mint látod, itt is vagyok...

Silvine elfordította a fejét, az ablakon át a behavazott udvart nézte, mint aki elhatározta, hogy egyetlen szót sem hall meg. A férfi, akit zavarba hozott ez a semmibevevés, ez a csökönyös némaság, abbahagyta a magyarázkodást.

- Hallod-e, hogy megszépültél!

Sápadtságában, egész arcát beragyogó csodálatos nagy szemével, valóban szép volt. Súlyos fekete hajzata, mint az örök gyász özvegyi fátyla, keretezte homlokát.

- Ejnye, légy már kicsit kedvesebb! Hát nem érzed, hogy csak jót akarok... Ha nem szeretnélek, nem jöttem volna vissza, az már szentigaz... De visszajöttem, s minden rendben lesz, ezután is találkozunk, ugye?

Silvine hirtelen hátrahúzódott, s az arcába nézett:

- Soha!

- De miért? Hát nem tartozol hozzám, hát nem a mi kettőnké ez a gyerek?

A lány csöndesen beszélt, egy pillanatra sem vette le róla a tekintetét:

- Ide figyeljen, jobb lesz, ha most mindjárt tisztázzuk az egészet... Maga ismerte Honorét, én szerettem őt, rajta kívül soha senki mást nem szerettem. Meghalt, maguk ölték meg, ott... Soha többé nem leszek a magáé. Soha!

Fölemelte a kezét, megesküdött rá, s hangjából annyi gyűlölet áradt, hogy a férfi egy pillanatig döbbenten nézte, aztán halkan ismét megszólalt, de már nem tegezte a lányt:

- Igen, tudom, Honoré meghalt. Rendes fiú volt. De hát mit akar? Mások is meghaltak. Háború van... Úgy gondoltam, minthogy ő meghalt, már nincs semmi akadály, mert ne is haragudjék, Silvine, ha eszébe hozom, végül is én nem erőszakoskodtam, maga is akarta...

De nem fejezte be, olyan fölindultnak látta a lányt, amint két kezét az arcához kapta, mintha önmagába akarna tépni.

- Igen! Ez az! Ez őrjít meg! Miért is hagytam, miért is, hiszen sohasem szerettem magát!... Nem tudom, hogyan történt, olyan boldogtalan, olyan beteg voltam Honoré távozása miatt, talán csak azért volt, mert maga róla beszélt, s úgy beszélt, mintha szeretné... Istenem, hány meg hány éjszakát sírtam át, majd a lelkem sírtam ki, mikor eszembe jutott! Micsoda gyalázat olyasmit tenni, amit az ember nem akar, s aztán még csak meg sem tudja magának magyarázni, hogy miért tette... És ő megbocsátott nekem, azt mondta, ha nem ölik meg azok a disznó poroszok, mégis feleségül vesz, ha szabadul a katonaságtól... És maga még azt képzeli, hogy megint megkaphat engem? Ide figyeljen, még ha kést fogna rám, akkor is azt mondanám, hogy nem! Soha! Érti?

Goliath erre már elkomorult. Engedékeny teremtésnek ismerte, s vad elszántságában most rendíthetetlennek látta. Noha nem volt rossz fiú, most, hogy ő volt az úr, akár erőszak árán is a magáénak akarta, és csak veleszületett óvatossága, fortélyos és türelmes természete akadályozta meg abban, hogy mindent legázolva, ne kényszerítse rá akaratát. Ez a keményöklű kolosszus nem tartotta célravezetőnek a verést. Más módszerrel próbálta megtörni a lányt.

- Jó, ha rólam nem akar tudni, elviszem a kicsit.

- A kicsit?

Charlot, akire eddig ügyet sem vetettek, az anyja szoknyájába kapaszkodott, nehogy elsírja magát a két felnőtt veszekedése közben. Goliath meg, aki végre felállt, most közelebb lépett hozzá.

- Ugye, te az én kisfiam vagy, egy kis porosz... Gyere szépen, magammal viszlek.

De Silvine reszketve kapta karjába, és szívéhez szorította.

- Ő? Porosz? Soha! Francia, aki Franciaországban született!

- Francia? Nézzen csak rá! És nézzen meg engem is! Élő képmásom! Vagy azt hiszi, hogy magához hasonlít?

Silvine voltaképpen csak most látta meg ezt a göndör hajú, göndör szakállú, rózsaszín képű nagydarab szőke legényt, akinek nagy kék szeme úgy fénylett, mint a porcelán. És mennyire igaza volt, a kicsi kócos haja éppoly sárga, arca éppoly rózsaszín, szeme éppoly világos, egészen az a fajta. Kontyából kioldódó, s kuszáltan vállaira omló fekete fürtjeivel ő egészen más fajtához tartozónak érezte magát.

- Én szültem, az enyém! - mondta őrjöngve. - Francia, aki soha egy árva szót sem fog megtanulni abból az utálatos német nyelvből, vegye tudomásul! Francia, aki majd egyszer halomra gyilkolja magukat, ahányan csak vannak, hogy bosszút álljon azokért, akiket maguk pusztítottak el!

Charlot sírni, sikoltozni kezdett, s a nyakába kapaszkodott.

- Mama! Mama! Félek, vigyél el innen!

Goliath, aki nyilván nem akart botrányt, meghátrált, beérte azzal, hogy ismét tegezve, nyers hangon közölte:

- Jól jegyezd meg, amit most mondok, Silvine... Pontosan tudom, mi folyik itt. Tudom, hogy befogadjátok a dieulet-i erdő szabadharcosait, ezt a Sambucöt, a béresetek bátyját, azt a bandita, aki tőletek kap kenyeret. És azt is tudom, hogy a béres, ez a Prosper, az afrikai vadászokhoz tartozik, szökevény, akire jogunk van, s ezenfelül azt is tudom, hogy egy sebesültet rejtegettek, egy másik katonát, és csak egy szavamba kerül, és máris Németországba, valamelyik erődbe viszik... Tudom, amit tudok.

Silvine most némán, rémülten hallgatta, míg Charlot a nyakába kapaszkodva, halkan hüppögött:

- Jaj, mama, mama, vigyél innen, félek!

- Nos - folytatta Goliath -, én nem vagyok komisz ember, nem szeretem a veszekedést, ezt igazán tudhatod, de esküszöm, hogy lefogatom mindahányat, Fouchard apót, meg a többieket is mind, ha hétfőn nem engedsz be a szobádba... A kicsit pedig elviszem, elküldöm az anyámhoz, az majd örül neki; mert abban a percben, mikor szakítani akarsz velem, a gyerek csak az enyém... Érted, ugye? Csak el kell jönnöm érte, s már vihetem is, hiszen akkorra már nem lesz

itt egy árva lélek sem. Én vagyok az úr, azt csinálom, amit jónak látok... Lássuk, mire határoztad magad?

Silvine azonban nem felelt, még erősebben szorította magához a gyermeket, mintha félne, hogy máris elszakítják tőle; s nagy szemében kétségbeesett gyűlölet tükröződött.

- Rendben van, három napot adok, hogy meggondold magad... Nyitva hagyod a gyümölcsösre nyíló ablakodat... Ha hétfőn este hétkor nem lesz nyitva az az ablak, másnap letartóztattatom az egész háznépet, és eljövök a kicsiért... Viszontlátásra, Silvine!

Nyugodtan távozott, Silvine meg ott állt dermedten, fejében oly kegyetlen, oly szörnyű gondolatok kergetőztek, hogy valósággal eszét vesztette. Egész napon át dúlt benne a vihar. Első ösztönös gondolata az volt, hogy karjába veszi gyermekét, s megy, amerre a szeme lát; de mi lesz velük, ha leszáll az éjszaka, aztán hogyan keresi meg a kenyeret mindkettőjüknek? Nem is beszélve arról, hogy a poroszok, akik szüntelenül lesik az utakat, esetleg letartóztatják, vagy akár visszahurcolják. Aztán arra gondolt, hogy beszél Jeannal, figyelmezteti Prospert, de még az öreg Fouchard-t is, aztán megint csak habozott, meghátrált: vajon biztosan számíthat a barátságukra? Vajon biztos lehet abban, hogy mindnyájuk nyugalmáért sem áldozzák fel őt? Nem, nem senkinek sem szól egy szót sem, a maga erejéből fog szabadulni a veszedelemből, melyet makacs ellenállásával saját maga idézett elő. De mit találjon ki, édes Istenem, mi módon állja útját a katasztrófának, mert becsületessége lázadozott, soha az életben nem bocsátana meg magának, ha az ő hibájából annyi embert érne szerencsétlenség, még Jeant is, aki oly kedves volt Charlot-hoz.

Peregtek az órák, elmúlt a következő nap, s még mindig nem talált megoldást. Most is elvégezte a munkáját, csakúgy, mint máskor, kitakarította a konyhát, ellátta a teheneket, főzött. S ez a teljes hallgatás, ez az ijesztő hallgatás, mely mellett ezután is kitartott, voltaképpen nem volt más, mint gyűlölet Goliath iránt, gyűlölet, mely óráról órára nőtt, s egyre erősebb méregként hatott. Goliath volt az ő bűne és kárhozata. Ha Goliath nincs, ő várt volna Honoréra, Honoré élne, s ő boldog lenne. Micsoda hangon adta tudtára, hogy ő az úr! Különben ez igaz, nincsenek többé csendőrök, nincsenek már bírák, akikhez fordulhatna, az erő mindenek felett. Ó, ha ő lenne az erősebb, ha elfoghatná, mikor jön, ha elfoghatná ezt az embert, aki mások elfogatásáról beszél! Ő most már csak a gyerekre gondol, akit ő szült, aki vér a véréből. Nem számít ez a véletlen adta apa, soha nem is számított. Nem feleség ő; csak a harag, a legyőzött dühe hevíti, ha rágondol. Mintsem hogy nekiadja, inkább megöli a gyermeket, s aztán megöli önmagát is. S ahogy gondolta, úgy mondta neki, ezt a gyereket a gyűlölet zálogaként szülte, ó, bárcsak nagy lenne már, bárcsak megvédelmezhetné az anyját; s máris a jövőt nézte, látta őt puskával a kezében, amint golyót röpít azokba odaát, valamennyibe! Igen! egy franciával, egy poroszpusztító franciával több!

De már csak egy napja volt, határoznia kellett. Felzaklatott, boldogtalan fejében már az első percekben megfordult egy nagyon irgalmatlan gondolat: értesíteni kellene a szabadharcosokat, meg kellene adni Sambucnek a hírt, amire vár. De amint felbukkant ez a bizonytalan, futó ötlet, máris kiverte a fejéből, szörnyűséges gondolat, még csak foglalkozni sem szabad vele: ez az ember mégiscsak apja a gyermekének, nem gyilkoltathatja le. Aztán mégis visszavisszatért a gondolat, lassanként háttérbe szorított minden mást, egyre sürgetőbben jelentkezett, s végül hatalmába kerítette egyszerűségének, megfellebbezhetetlenségének diadalmas erejével. Ha Goliath meghalt, Jeannak, Prospernek, az öreg Fouchard-nak nincs mitől félnie többé. Charlot az övé marad, többé soha senki nem akarja elvenni tőle. S volt még valami, nagyon mélyen, lénye legtitkosabb mélyén, számára is rejtve bontakozó valami: a vágy, hogy mielőbb végezzen vele, hogy az apa létét megszüntetve nemlétezővé tegye az apaságot, a vad öröm, hogy bűnétől megszabadítva kerül ki az ügyből, anyja s egyetlen szülője lesz a

gyermeknek anélkül, hogy egy hímmel kellene osztozkodnia rajta. Még egy álló napon át forgatta agyában ezt a tervet, már nem volt ereje ahhoz, hogy elutasítsa magától, sőt előrelátóan, a legapróbb körülményt is latolgatva, már a csapda részleteivel foglalkozott. S végül is rögeszméjévé lett, meggyökerezett benne ez a gondolat, eljutott odáig, mikor az ember már nem gondolkozik; s mikor végre cselekedett, mikor engedett a kérlelhetetlen ösztönzésnek, úgy cselekedett, mint az alvajáró, mint akit másnak, olyan valakinek az akarata hajt, akiről eddig azt sem tudta, hogy benne él.

Vasárnap a nyugtalan Fouchard apó értesítette a szabadharcosokat, hogy a kenyeres zsákjukat odaküldi nekik a két kilométernyire levő boisville-i kőbányába, ahol soha nem járt senki; s minthogy Prospernak dolga volt, Silvine-t indította útnak a talicskával. Hát nem a sors akarta így? Silvine a végzet döntését látta benne, mindent elmondott Sambucnek, találkát beszélt meg vele másnap estére, s mindvégig határozott, nyugodt hangon beszélt, mintha másként nem is cselekedhetett volna. Másnap új jeleit, új, vitathatatlan bizonyítékait látta annak, hogy az emberek, sőt a körülmények is akarják a gyilkosságot. Először is az öreg Fouchard, akit váratlanul Raucourt-ba hívtak, meghagyta, hogy vacsorázzanak meg nélküle, mert úgy gondolta, hogy nyolc óra előtt aligha ér haza. Aztán Henriette, aki legközelebb csak kedden lett volna éjszakai szolgálatban, az utolsó pillanatban értesítést kapott, hogy még aznap menjen be a kórházba, az egyik megbetegedett ápoló helyettesítésére. S minthogy Jean sohasem lépett ki a szobájából, akármilyen zaj verte is fel a tanyát, már csak az volt félő, hogy esetleg Prosper beleavatkozik. Prosper nem volt az a fajta ember, aki csak úgy hagyta volna, hogy többedmagukkal öljenek meg egy védtelen embert. De mikor látta, hogy fivére érkezik meg két elválhatatlan társával a tanyára, e gyalázatos népséggel szemben érzett utálata csak fokozta poroszgyűlöletét: az már biztos, hogy egyet sem fog megmenteni e piszkos gazemberek közül, még akkor sem, ha tisztességtelenül intézik el; jobbnak látta, ha lefekszik, párnájába temeti a fejét, hogy ne lásson, ne halljon, és ne érezzen kísértést arra, hogy katona módjára viselkedjék.

Háromnegyed hét volt, és Charlot csak nem akart elaludni. Pedig máskor, mihelyt megette a vacsoráját, fejét az asztalra hajtotta, s máris aludt.

- Aludj már, édes - biztatta Silvine, aki Henriette szobájában fektette le a kicsit. - Ugye, milyen jó itt a néni nagy ágyában?

De a gyerek nagyon is felélénkült az új helyen, ugrándozott, nagyokat kacagott.

- Nem alszom, azért sem!... Maradj még, mami... játsszál velem...

Silvine türelmesen, gyengéden simogatta:

- Aludj, kisfiam... aludj szépen a kedvemért.

A kicsi végül mosolyogva elaludt. Silvine még csak le sem vetkeztette, jó melegen betakarta, aztán otthagyta, az ajtót nem is zárta be, mert a kisfiú rendszerint nagyon mélyen aludt.

Silvine még sohasem érezte magát ilyen nyugodtnak, határozottnak és élénknek. Tudta, mit kell tennie, könnyedén mozgott, mint akit nem akadályoz a test, mintha annak a másik, ismeretlen valakinek az ösztönzésére cselekednék. Máris beengedte Sambucöt, Cabasse-szal és Ducat-val együtt, a legnagyobb óvatosságra intette, a szobájába kísérte, az ablak jobb- és baloldalára állította őket, és bár kegyetlen hideg volt, rést nyitott az ablakon. Vaksötét volt, a szobába csak a hó visszfénye szűrődött be. Síri csönd borult a vidékre, múltak a végtelen hosszúnak tűnő percek. Végre közelgő léptek halk nesze hangzott, Silvine kiment a konyhába, leült, mozdulatlanul várakozott, nagy szeme a gyertyalángba meredt.

Még hosszú idő telt el.

Goliath nem akart semmit kockáztatni, egy darabig a ház körül ólálkodott. Azt hitte, jól ismeri a lányt, s el mert jönni a tanyára úgy, hogy mindössze egy revolvert dugott az övébe. De valami rossz előérzete támadt, belökte az ablakot, behajolt, és csöndesen szólította:

- Silvine! Silvine!

Az ablak nyitva volt, tehát Silvine meggondolta a dolgot, s hajlott a szóra. Ennek igazán örült, de jobban szerette volna, ha ott találja a lányt, ha várja, ha megnyugtatja őt. Biztosan az öreg Fouchard hívta be, biztosan akadt még valami dolga. Kicsit hangosabban szólt be:

- Silvine! Silvine!

Lehelet sem válaszolt. Az ablakpárkányon át a szobába lépett, gondolta, bebújik az ágyba, és a takarók alatt várja meg, hogy ne kelljen fagyoskodnia a nagy hidegben.

Egyszerre vad dulakodás támadt, lábdobogás, bakancs csikorgás, elfojtott rekedt káromkodás verte fel a csendet. Sambuc meg a két társa Goliath-ra vetette magát, s bár hárman támadtak neki, nem tudták legyűrni a kolosszust, a veszély megtízszerezte erejét. A sötétben csak a csontok ropogása, a birkózók zihálása hallatszott. A revolver szerencsére kiesett az övéből. Cabasse elfúló hangon nyögte: „a kötelet, a kötelet!", Ducat meg odanyújtotta Sambucnek a kötéltekercset, amit előrelátóan magukkal hoztak. Aztán vad tusa következett, rúgták, ütötték, ahol érték, míg végre összekötözték a lábát, majd szorosan lekötötték a karját, aztán, ahogy épp hozzáfértek a kétségbeesetten vergődő emberhez, vaktában keresztül-kasul kötözték az egész testét, annyiszor átcsavarták, annyiszor áthurkolták rajta a kötelet, hogy valósággal szoros hálóba fogták, s e háló kemény csomói a húsába vágtak. Goliath megállás nélkül üvöltött, Ducat meg megállás nélkül hajtogatta: „Fogd már be a pofád!" Aztán megszűnt az üvöltözés, Cabasse kíméletlenül bekötötte a száját egy ócska kék kendővel. Most végre kifújhatták magukat; aztán, mint valami csomagot, átvitték a konyhába, s ott végigfektették a nagy asztalon, melyen a gyertya állt.

- Disznó porosza! - káromkodott Sambuc, a homlokát törölgetve. - Jól megdolgoztatott bennünket!... Hallja-e, Silvine, gyújtson még egy gyertyát, hadd lássuk jól ezt az istenverte disznót!

Silvine felállt, arca sápadt volt, szeme kitágult. Hang nélkül gyertyát gyújtott, s az asztal másik oldalára tette, Goliath fejéhez: mintha két ravatali gyertya közt feküdt volna élesen megvilágított arcával. Tekintetük e pillanatban találkozott: a férfi könyörögve, a félelemtől eszét vesztve nézte, a lány azonban, mint aki nem érti, a konyhaszekrényig hátrált, ott rezzenés nélkül, makacsul megállt.

- Ez a piszok leharapta a fél ujjamat - dünnyögött Cabasse, vérző kezére pillantva. - Ezért megfizetek neki!

Már emelte a revolvert, amit ő kapott fel a földről, de Sambuc félretaszította.

- Nem! Csak semmi ostobaságot!... Mi nem útonállók, hanem bírák vagyunk... Érted-e, te disznó porosz, ítélkezni fogunk fölötted, s egyet se félj, tiszteletben tartjuk a védelem jogát... Nem te mondod a védőbeszédet, mert ha leszednénk rólad a szájkosarat, hát nem győznénk hallgatni. De menten kapsz egy ügyvédet, mégpedig nem akármilyet!

Három széket hozott oda, egymás mellé állította őket, mint mondta, megalakította a bíróságot, középre ült ő maga, jobb és bal felől meg a két társa. Mikor mindnyájan elhelyezkedtek, ő felállt, először lassan, gúnyosan beszélt, de hangja lassanként kiteljesedett, s a bosszú dühe izzott benne.

- Magam vagyok egy személyben a bíró és a közvádló. Ez így nem egészen szabályszerű, de nem vagyunk elegen... Vádollak, hogy idejöttél Franciaországba kikémlelni minket, vádollak, hogy a leggyalázatosabb árulással fizettél a kenyérért, amit az asztalunknál ettél. Mert te vagy szerencsétlenségünk legfőbb oka, te, az áruló, aki a nouart-i csata után az éjszaka leple alatt a dieulet-i erdőn át Beaumont-ig vezetted a bajorokat. Olyan ember kellett ehhez, aki jó ideig élt ezen a vidéken, aki ismerte a legrejtettebb ösvényt is; tudjuk, hogy te voltál ez az ember, láttak téged, mikor a tüzérséget vezetted a gyalázatos, sártengerré vált utakon, ahol nyolc lovat kellett fogni minden ágyú elé. Ha az ember elnézi ezeket az utakat, nem is akarja elhinni, s csak töri a fejét, hogyan juthatott át rajtuk egy hadtest... Nélküled, a te bűnöd nélkül, hogy befurakodtál közénk, hogy eladtál minket, nem történhetett volna meg a beaumont-i rajtaütés, nem jutottunk volna Sedanig, s azóta talán már el is láttuk volna a bajotokat... Nem is beszélek arról az undorító mesterségről, amit ezután is folytattál, meg a pofátlanságodról, hogy újra felbukkantál itt, hogy diadalmaskodj, hogy feljelentsd, hogy rémületben tartsd a szegény népet... Nálad gyalázatosabb gazembert nem ismerek, halálbüntetést kérek rád.

Csend lett. Leült. Majd ismét megszólalt:

- Hivatalból Ducat-t rendelem ki védőül. Végrehajtó volt, sokra vihette volna, ha szenvedélyei nem lesznek rajta úrrá. Látod, nem rövidítünk meg semmivel, tisztességesek vagyunk veled.

Goliath egy ujját sem tudta mozdítani, csak tekintetét fordította hirtelenjében kinevezett védője felé. Már csak a pillantása élt, ez a lázasan könyörgő szempár a sápadt homlok alatt, melyről a nagy hidegben is a halálverejték csöppjei csorogtak.

- Uraim - kezdte meg védőbeszédét Ducat, s fölállott -, ügyfelem valóban a legrothadtabb gazember, védelmét nem is vállaltam volna, ha mentségére nem hozhatnám fel, hogy az ő hazájában ilyenek mindannyian... Nézzék csak meg, a tekintetéből világosan kiolvashatják, hogy most módfelett csodálkozik. Nem érti, mi a bűne. Mi, franciák még csipesszel sem nyúlunk a saját kémeinkhez sem, náluk bezzeg a kémkedés roppant megbecsült hivatás, a haza szolgálatának dicséretes módja... S szabad legyen azt mondanom, uraim, hogy talán igazuk is van. Nemes érzelmeink becsületünkre válnak, csak az a baj, hogy miattuk vereséget szenvedtünk. *Quos vult perdere Jupiter dementat*... ha szabad magam így kifejezni. Uraim, tegyék mérlegelés tárgyává az általam felhozottakat.

Ezzel újra leült. Sambuc szólalt meg ismét:

- És te, Cabasse? Neked nincs valami mondanivalód a vádlott mellett vagy ellen?

- Én csak amondó vagyok - kiabált a provance-i -, minek ez a sok csűrés, csavarás, miért nem intézzük már el ezt a gazembert... Éppen elég bajom volt az életben, de sose szerettem csúfot űzni a törvényhozásból, az ilyesmi csak szerencsétlenséget hoz... Haljon meg! Haljon meg!

Sambuc ünnepélyesen felállt:

- Ezek szerint mindkettőtök ítélete így szól... Tehát halál?

- Igen! Igen! Halál!

A székeket hátratolták, Sambuc Goliath mellé lépett, s így szólt:

- Az ítélet elhangzott, meg fogsz halni.

Magasra lobbant a két láng, mintha ravatali gyertyák világították volna meg Goliath eltorzult arcát. A szájára kötött kék kendő átázott a tajtékos nyáltól, úgy erőlködött, hogy kegyelemért kiálthasson, hogy kiüvölthesse a benne rekedt szavakat: szörnyű látvány volt ez a hallgatásra

kényszerített ember, aki máris halotti némaságban feküdt ott, s úgy fog meghalni, hogy torkában reked a magyarázkodás, a könyörgés árja.

Cabasse felhúzta a revolvert.

- Lőjem agyon? - kérdezte.

- Azt már nem! - kiáltott Sambuc. - Azt az örömöt nem szerezzük meg neki...

Ezzel ismét Goliath mellé lépett.

- Nem vagy katona, nem vagy érdemes a dicsőségre, hogy golyót kapj a fejedbe... Nem! Úgy döglesz meg, mint a magadfajta piszkos kém érdemli.

Hátrafordult s udvariasan szólt:

- Silvine, ha szabad kérnem egy dézsát.

Az ítélkezés közben Silvine meg sem moccant. Merev arccal, mindenről megfeledkezve várakozott, teljesen hatalmába kerítette a rögeszme, mely két nap óta nem hagyta nyugodni. S mikor dézsát kértek tőle, hang nélkül engedelmeskedett, egy pillanatra eltűnt a szomszédos kamrában, majd hozta a nagy dézsát, amiben Charlot fehérneműjét szokta mosni.

- Jó, tegye csak az asztal alá, a széléhez.

Odatette, s mikor felállt, tekintete ismét összetalálkozott Goliath tekintetével. A szerencsétlen szemében kétségbeesett könyörgés és a halált rettegő ember döbbenete tükröződött. De e percben Silvine-ben nem élt a nőiesség egy szikrája sem, minden idegszála e megváltásnak vélt halált áhította. Ismét a konyhaszekrényhez húzódott, s ott megállt.

Sambuc kihúzta az asztalfiókot, elővett egy széles pengéjű konyhakést, amivel a szalonnát szokták darabolni.

- Disznó vagy, hát leváglak, mint egy disznót.

Nem hamarkodta el, megbeszélte Cabasse-szal és Ducat-val, hogy az ölést miképpen végezheti a legmegfelelőbben. Még össze is szólalkoztak, mert Cabasse azt állította, hogy őfeléjük, Provance-ban a disznókat fejjel lefelé lógatva ölik meg, Ducat azonban méltatlankodva tiltakozott, mondván, hogy ez a módszer barbár meg kényelmetlen is.

- Húzzátok jól ki az asztal szélére, a dézsa fölé, nehogy mindent összefröcsköljön a vér.

Kijjebb húzták, és Sambuc nyugodtan, gondosan munkához látott. A nagy késsel elsőre keresztbe vágta a torkot. Az átvágott verőérből menten kibuggyant a vér, s halkan bugyogott a dézsába. Vigyázott a sebre, alig pár csepp vér freccsent szét a szívverés ütemére. Bár a halál így lassabban következett be, a halódó test még csak meg sem vonaglott, mert a kötelek erősek voltak, a test moccanni sem tudott. Egyetlen rángás, egyetlen hörgés nem árulta el a haláltusát. Csak az arcán figyelhették meg, ezen a rémülettől torzult, dermedt ábrázaton, melyből cseppenként tűnt el a vér, s a fakuló bőr lassan falfehérré lett. A szemből is eltűnt minden kifejezés. Először zavaros lett, aztán kialudt.

- Silvine kérem, mégiscsak kellene egy spongya.

Nem válaszolt, torkát mintha vaspánt szorította volna, két karját öntudatlanul fonta össze keblén, s csak állt, mintha nem tudna mozdulni. Mereven bámult, aztán egyszerre csak észrevette, hogy Charlot mellette áll, a szoknyájába kapaszkodik. Biztosan felébredt, az ajtót ki tudta nyitni, senki sem látta, hogy apró léptekkel, mint afféle kíváncsi gyerek, beóvakodott a konyhába. Vajon mióta lehetett ott megbújva az anyja mögött? Ő is bámult, kócos szőke haja most is nagy kék szemére hullott, és csak nézte, hogyan folyik a vér, az a kis vörös

csorgó, mely lassanként megtöltötte a dézsát. Talán tetszett is neki. Először talán nem értette; később mégis megcsapta volna a borzalom lehelete, ösztönösen tudatára ébredt volna, milyen szörnyűséget nézett végig? Egyszerre csak rémülten, felsikoltott:

- Jaj! Jaj mama, jaj! Félek, vigyél innen!

Silvine-t úgy megrendítette ez a hang, hogy egész valója beleremegett. Ezt már nem bírta ki, valami összeomlott benne, az iszony végül legyőzte azt az erőt, a rögeszmének azt a hevét, mely két napon át nem engedte összeroskadni. Most feltámadt benne a nő, könnyekben tört ki, őrjöngve kapott Charlot felé, felemelte, s kétségbeesetten szorította a szívéhez. Eszeveszetten rohant ki a kicsivel a karjában, se nem látott, se nem hallott, már csak a vágy hajtotta, hogy megsemmisülhessen valahol, akárhol, az első zugban, ahol leroskad.

Jean éppen e pillanatban határozta el, hogy csöndesen kinyitja szobája ajtaját. Noha sohasem törődött a behallatszó zajjal, most végül is elcsodálkozott a jövés-menésen, kiabáláson. S nála, az ő csöndes szobájában roskadt le Silvine magánkívül, zokogva, oly halálos kétségbeesés rázta, hogy Jean először mit sem értett elcsukló, kusza szavaiból. A keze közben szüntelenül járt, mintha valami szörnyű látomást hessegetne. És Jean végül megértette, most már ő is látta a kelepcét, a gyilkosságot, az anyát, aki meg sem moccan, meg a szoknyájába kapaszkodó gyereket, vele szemben az átvágott torkú, elvérző apát; megdermedt, s mint parasztnak is, mint katonának is, felfordult a gyomra az iszonyattól.

Jaj a háború, ez a gyűlöletes háború milyen vadállatot csinál a szegény emberből, a háború a szörnyű gyűlölködés magvait hinti el, az apa vére mocskolja be a fiút, akiben tovább él és hat a faji ellentét, aki az apai faj gyűlöletében növekszik majd fel, és egy napon akár el is indul, hogy kiirtsa! Átkozott vetés az eljövendő szörnyű aratásra.

Egy székre roskadva, a nyakába kapaszkodó, síró Charlot-t eszeveszett csókkal borítva, Silvine szakadatlanul hajtogatott egyetlen mondatot, vérző szívének jajszavát:

- Szegény kicsikém, soha többé nem mondják rád, hogy porosz vagy!... Szegény kicsikém, soha többé nem mondják rád, hogy porosz vagy!

A konyhába közben belépett az öreg Fouchard. Mint a ház gazdája, erélyesen dörömbölt, s végre elhatározták, hogy ajtót nyitnak neki. Valóban nem volt valami kellemes meglepetés, mikor az asztalon megpillantotta a holttestet, s alatta a vérrel telt dézsát. Minthogy cseppet sem volt türelmes természetű, bosszúsan rájuk ripakodott:

- Piszok banda, kint nem tudtátok volna elvégezni ezt a mocskos munkát, mi? Szemét-dombnak nézitek a házamat? Idejöttök, aztán ilyesmivel teszitek tönkre a bútoromat?

Sambuc mentegetőzött, magyarázkodott, de az öreg nem hagyta abba, most már a félelem is dolgozott benne, és egyre dühösebben folytatta:

- Aztán mit képzeltek? Majd én veszem nyakamba ezt a hullát? Talán azt hiszitek, nagyon finom dolog így rásózni valakire egy halottat, aztán oda se neki, csináljon vele az ember, amit akar... Jól néznék ki, ha most idejönne egy őrjárat! De persze, törődtök is ti vele ! Törődtök is ti azzal, ha a nyakamba kerül... Azt már nem, az istenit! Velem gyűlik meg a bajotok, ha menten nem viszitek innen ezt a holttestet! Értitek? Fogjátok meg a fejénél vagy a csülkénél fogva, vagy bánom is én, fogjátok, ahol akarjátok, de szaporán! Három percen belül tüntessétek el innen, de úgy, hogy még egy hajaszála se maradjon nálam.

Sambuc végre kikönyörgött egy zsákot Fouchardtól, bár az öregnek vérzett a szíve, hogy még valamit adnia is kell. Kiválasztotta a leghitványabbat, s kijelentette, hogy a lyukas zsák is túl nagy fényűzés egy porosznak. Cabasse és Ducat azonban alaposan megkínlódott, mire

Goliath-ot bele tudták gyömöszölni a zsákba, a test túl nagy volt, túl hosszú, a láb kilógott belőle. Végül mégis kivitték, rárakták a talicskára, amin a kenyeret szokták szállítani.

- Becsületszavamra mondom, hogy beledobjuk a Meuse-be! - jelentette ki Sambuc.

- S ami fontos: két jókora követ kössetek a csülkeire, nehogy feljöjjön a nyavalyás! - követelőzött Fouchard.

A koromsötét éjszakában, a sápadt fényű hótakarón megindult, majd hamarosan eltűnt a kis menet, csak a talicskakerék halk, panaszos nyikorgása kísérte őket.

Sambuc később az apja életére esküdözött, hogy a két követ igenis jól rákötözte Goliath lábára. A holttest mégis felkerült a víz színére, a poroszok három nappal később találták meg Pont-Maugis-nál a magas parti fűben, s leírhatatlan düh fogta el őket, mikor kihúzták a zsákból a tetemet, és látták, hogy úgy végeztek vele, ahogy a disznókkal szokás. Kegyetlen megtorlással fenyegetőztek, házkutatásokat tartottak, szüntelenül zaklatták a környék lakóit. Néhányan alighanem többet beszéltek a kelleténél, mert egyik este letartóztatták a remilly-i bírót meg az öreg Fouchard-t azzal, hogy szoros kapcsolatban álltak a szabadharcosokkal, akiket a bűntény elkövetésével vádoltak. A rendkívüli körülmények között valóban nagyszerű volt az öreg Fouchard, rendíthetetlen közönyt tanúsított, mint afféle vén paraszt, aki ismeri a nyugalom és a némaság legyőzhetetlen erejét. Velük ment, nem reszketett, még csak meg sem kérdezte, miért viszik el. Majd kiviláglik. A környékbeliek azt suttogták, hogy máris nagy vagyont keresett a poroszokon, arannyal tömött zsákokat ásott el valahol, sorra úgy, ahogy megteltek.

Henriette-en szörnyű nyugtalanság vett erőt, mikor megtudta a történteket. Jean ismét attól rettegett, hogy veszélyt hoz a háziak fejére, és mindenáron indulni akart, az orvos azonban még mindig nagyon gyengének találta; Henriette pedig ragaszkodott ahhoz, hogy várjon még két hetet, s a közeli elkerülhetetlen válás gondolatára még jobban elszomorodott. Amikor letartóztatták az öreg Fouchard-t, Jean a csűr mélyén rejtőzve megmenekült, de vajon nem fenyegeti-e szüntelenül az a veszély, hogy esetleg újabb nyomozások során bármikor elfogják és elhurcolják? Henriette a nagybátyja sorsáért is reszketet. Elhatározta tehát, hogy egyik reggel átmegy Sedanba, felkeresi Delaherche-éket, akik, mint hallotta, egy nagyon befolyásos porosz tisztnek adtak szállást.

- Silvine - mondta elmenőben -, törődjön a betegünkkel, délben vigyen be neki húslevest, négy órakor meg adja be az orvosságot.

A szokott munkáit odaadóan végző szolgáló megint a régi, derék és alázatos teremtés volt, az öreg Fouchard távollétében ő vezette a gazdaságot, Charlot pedig mindig körülötte ugrándozott, nevetgélt.

- Legyen nyugodt, asszonyom, semmiben sem fog hiányt látni... Majd én eldédelgetem.

VI

Sedanban, a Maqua utcában, Delaherche-éknél a csatával és a kapitulációval járó szörnyű megrázkódtatások után újra kezdődött az élet, s idestova már négy hónapja tartott a porosz megszállás. A napok komoran, súlyosan peregtek egymás után.

A nagy gyárépületek között azonban volt egy zug, mely állandóan zárva volt, mintha soha senki nem járna ott: a tulajdonos lakásának legszélső, utcai szobája, melyben még mindig de Vineuil ezredes lakott. Míg a többi ablakok kitárultak, s beáradt rajtuk a jövés-menés, az élet zaja, ennek a szobának az ablakai a csökönyösen mozdulatlan zsalukkal, mintha örökre bezárultak volna. Az ezredes a szemére panaszkodott, azt mondta, hogy a nappali fényben még erősebben fáj; nem tudták, igazat mond-e vagy sem, de, hogy a kedvében járjanak, éjjel-nappal lámpa égett nála. Két hosszú hónapon át az ágyat kellett őriznie, s bár Bouroche ezredorvos mindössze bokarepedést állapított meg, a seb nem hegedt be, különböző komplikációk zavarták a gyógyulást. Most, hogy már felkelt, súlyos levertség, valami alattomos és oly makacs, oly leküzdhetetlen kór gyötörte, hogy naphosszat feküdt egy díványon a kandallóban lobogó nagy fahasábok tüze mellett. Egyre fogyott, már csak árnyéka volt önmagának, a kezelőorvosa döbbenten figyelte, nem tudta megállapítani, mi baja, mi lehet a lassú haldoklás igazi oka. Az élete már csak hunyó láng volt.

Az idősebb Delaherche-né a megszállást követő napon vele együtt zárkózott el a világ elől. Pár szó után nyilván megértették egymást, mindkettőjük határozott kívánsága az volt, hogy e szobába visszavonulva élhessenek mindaddig, míg poroszok vannak a házban. Sok porosz szállt meg náluk két-három éjszakára, egy kapitány pedig, Gartlauben nevezetű, még mindig ott lakott. De többé sem az ezredes, sem az öreg hölgy nem hozta szóba ezeket a dolgokat, Delaherche-né, noha már a hetvennyolcadik életévében járt, kora hajnalban fölkelt, leült a kandalló másik sarkánál álló fotelbe, barátjával szemben, s a lámpa mozdulatlan lángjának fényénél harisnyát kötött a szegény gyerekeknek, a férfi pedig a parazsat bámulta, nem foglalkozott soha semmivel, növekvő kábulatában mintha egyetlen gondolat lenne élete és halála. Húsz szót sem váltottak álló nap, a férfi tiltóan intett, valahányszor a házban jövő-menő öregasszony akaratlanul is pár szót ejtett a kinti dolgokról; így történt, hogy e szobába már nem jutott el a külső élet semmi híre, egy szó sem esett Párizs ostromáról, a loire-i vereségekről, a megszállás mindennapi gyötrelmeiről. Önként választott sírjában az ezredes hiába mondott le a napfényről, hiába zárta el fülét, a szörnyű katasztrófa, a halálos bánat mégiscsak beszűrődhetett hozzá a levegővel együtt, amit belélegzett, mert mint akit óráról órára mérgeznek, egyre közelebb került a halálhoz.

Delaherche közben fényes napvilágnál sürgölődött, a cselekvés vágya hajtotta, s azon igyekezett, hogy mielőbb ismét megindíthassa gyárát. Alig voltak még munkásai, alig akadtak vevői, így hát csak néhány szövőszéket tudott üzembe helyezni. Hogy cseppet sem vidám szabad idejében valamivel mégis lekösse magát, elhatározta, hogy teljes leltárt vesz fel cégéről, s közben áttanulmányoz bizonyos fejlesztési terveket, amelyekről már úgyis régóta álmodozott. Ehhez a munkához segítsége is akadt, egy fiatalember, egyik vevőjének a fia, aki a csata után ottrekedt náluk. Edmond Lagarde, aki Passyban, apja kis divatáruüzletében nőtt fel, őrmester volt az ötödik sorgyalogezredben, s az alig huszonhárom éves, de még tizennyolcnak sem látszó ifjú hősiesen, oly nekikeseredett kitartással harcolt, hogy balkarját a ménili kapunál, öt óra tájt, majd a csata utolsó percében törte el egy golyó, s csak akkor ment be a városba. Delaherche, mikor elvitték tőlük a sebesülteket, a fiatalembert csupa kedvességből magánál tartotta. Edmond már szinte a családhoz tartozott, náluk evett, náluk aludt, velük

élt, s miután meggyógyult, a posztógyáros titkáraként dolgozott addig is, míg visszatérhet Párizsba, Delaherche közbenjárt érte, kezességet vállalt, hogy nem szökik meg, így aztán a porosz hatóságok békén hagyták. Szőke volt, kék szemű, nőiesen szép, egyébként is oly finom és szégyenlős, hogy minden szíre-szóra elpirult. Az anyja nevelte, tönkretette magát, boltjuk egész szűkös jövedelmét fia kollégiumi neveltetésére költötte. S a fiú imádta Párizst, keserűen elsiratta Gilberte előtt, bizony nagyon sajnálta a várost ez a sebesült kerubin, akit a fiatalasszony jópajtásként ápolt.

Még egy új vendége volt a háznak, Gartlauben kapitány, az ő ezrede váltotta fel Sedanban a harcoló csapatokat. A szerény rendfokozatú tiszt nagyon befolyásos személyiségnek számított, ugyanis a Reimsben székelő főkormányzó, a terület teljhatalmú ura volt a nagybátyja. Ő is azzal dicsekedett, hogy Párizs szerelmese, hogy élt is Párizsban, hogy tisztában van a párizsias udvariasság és választékosság követelményeivel, a jólnevelt úr pózában tetszelgett, e máz alá rejtette eredendő bárdolatlanságát. Mindig uniformisban feszített, nagy volt és kövér, tagadta a korát, elkeserítette, hogy már negyvenöt éves. Nagyobb intelligenciával szörnyű lehetett volna, túlzott hiúsága azonban állandó önelégültséggel töltötte el, soha még csak eszébe sem jutott, hogy kinevethetik.

A későbbiek során Delaherche valóságos megmentője lett. De az első időkben, a kapituláció után, nagyon nyomorúságos napokat éltek át. A megszállt, német katonáktól elözönlött, reszkető Sedan a fosztogatásoktól rettegett. A győztes csapatok később visszaözönlöttek a Szajna völgye felé, csak a helyőrség maradt hátra, s a városra a temetők halotti nyugalma borult: a házak csöndesek, a boltok zárva, az utcák elnéptelenedtek, mihelyt leszállt az alkony, csak az őrjáratok rekedt kiáltásai, nehéz léptei hallatszottak. Egyetlen újság, egyetlen levél sem jött a városba, mely most befalazott börtön volt; Sedant mintha egyik percről a másikra amputálták volna az ország testéről, lakói nem tudták, mi történik, szorongva várták az új katasztrófákat, melyeknek közeledtét állandóan érezték. A sok nyomorúság betetőzéseként küszöbön állt az éhínség. Egy reggel arra ébredtek, hegy nincs kenyér, nincs hús, mintha sáskajárás pusztított volna a vidéken azóta, hogy egy hete száz meg százezres tömegek féktelen hullámai hömpölyögtek át rajta. A városban már csak két napra való élelmiszer volt, kénytelenek voltak Belgiumból kérni. Most mindent a szomszédos országból kaptak, a határ nyitva volt, megszűnt a vám, azt is elsodorta a katasztrófa. S végül az állandó zaklatások, a nap mint nap újra kezdődő harc a megyefőnökségen székelő porosz kommandatúra és a városházán állandóan ülésező városi tanács között! A városi tanács, noha hősiesen ellenállt a közigazgatás területén, hiába küszködött, lépésről lépésre mégiscsak hátrálnia kellett, s a lakosság összeroskadt az egyre nagyobb és nagyobb követelmények, az önkényes és túlságosan gyakori rekvirálások súlya alatt.

Delaherche eleinte nagyon sokat szenvedett a hozzá beszállásolt katonák és tisztek miatt. Megfordult nála minden náció, pipával a szájában pöffeszkedett valamennyi. Mindennap váratlanul zúdultak a városra, hol két-, hol háromezer, ahogy éppen jött, gyalogosok, huszárok, tüzérek, s noha csak szállásra és tüzelőre volt joguk, gyakran megesett, hogy a háziaknak kellett élelem után szaladgálniuk. A szobák undorítóan piszkosak lettek utánuk. A tisztek gyakran részegen érkeztek a szállásra, s még a közkatonáknál is elviselhetetlenebbek voltak. A fegyelem azonban vasmarokkal fogta őket, s így csak nagy ritkán vetemedtek erőszakra, fosztogatásra. Egész Sedanban csak két megerőszakolt nőről tudtak. Csak később, mikor Párizs továbbra is ellenállt, éreztették keményebben az uralmukat, elkeserítette őket, hogy a harc nem akar véget érni, nyugtalankodtak a vidék magatartása miatt, állandóan tömegfelkeléstől, a szabad harcosok által megüzent irtó háborútól rettegtek.

Delaherche akkoriban éppen egy vértesőrnagynak adott szállást. Ez az ember csizmástul feküdt az ágyba, s mikor távozott, még a kandalló is csupa mocsok volt utána; aztán szeptember második felében egyik este, mikor úgy szakadt az eső, mintha dézsából öntötték volna, Gartlauben kapitány került a házba. Az első percekben elég barátságtalanul viselkedett. Nagyhangú volt, a legszebb szobát követelte, kardcsörtetve járkált a lépcsőkön. De mikor megpillantotta Gilberte-et, egyszeriben jól nevelt lett, csöndesen vonult el a szobájába, feszesen jött-ment, udvariasan köszönt. Körültömjénezték, mert tudták, neki csak egy szavába kerül, hogy az ezredes, Sedan parancsnoka enyhítsen egy-egy rekvirálási parancson, vagy szabadon bocsásson valakit. Nagybátyja, a Reimsben székelő főkormányzó nemrégiben megfontoltan kegyetlen proklamációt bocsátott ki, melyben elrendelte az ostromállapotot és azt, hogy halállal bűnhődjék, aki az ellenséget segíti, akár úgy, hogy kémkedik, akár úgy, hogy megtéveszti a német csapatokat, melyeknek kalauzolását rábízták, akár úgy, hogy hidakat és ágyúkat pusztít el, vagy távíró- és vasútvonalakat rongál meg. Az ellenség természetesen a francia, és a lakosok szíve vadul dobogott a kommandatúra kapujára akasztott nagy fehér plakátot olvasva, mely bűncselekménynek bélyegezte aggodalmaikat, óhajaikat. Úgyis oly keserves volt a helyőrség hurrázásából értesülni az új meg új német győzelmekről! Így minden nap meghozta a maga gyászát, a katonák nagy tüzeket raktak, nótáztak, részegeskedtek egész éjszaka, míg a lakosok, akiknek kilenc órán túl tilos volt kimozdulni, sötét otthonaikban megbújva, bizonytalanságtól gyötörve, új szerencsétlenséget sejtve, hallgatták őket. Október közepetájt történt először, hogy Gartlauben kapitány egy ilyen alkalommal némi figyelmességet tanúsított. Sedanban reggel újjáéledt a reménység, azt beszélték, hogy nagy győzelmet aratott a Párizs fölszabadítására masírozó Loire-hadsereg. De mint már annyiszor, a jó hírek most is a szerencsétlenség előfutárainak bizonyultak. Estére kelve megtudták, hogy a bajor hadsereg bevette Orléans-t. A Maqua utcában a gyárral szemközt az egyik házban a katonák úgy hangoskodtak, hogy a kapitány, látván Gilberte felindulását, átment, s csendet parancsolt rájuk, vad ujjongásukat jómaga sem tartotta helyénvalónak.

Elmúlt október, s úgy fordult, hogy Gartlauben kapitány tett még pár apróbb szívességet. A porosz hatóságok átszervezték a közigazgatást, kineveztek egy német alprefektust, a zaklatások azonban ettől függetlenül tovább folytatódtak, noha az új alprefektus viszonylag méltányosnak mutatkozott. A kommandatúra és a városi tanács között szakadatlanul felmerülő nézeteltérések egyik leggyakoribb oka a kocsik rekvirálása volt; nagy port vert fel például az az eset, mikor egyik reggel Delaherche nem tudta elküldeni kétfogatúját a megyefőnökség elé: a polgármestert rövid időre letartóztatták, és Delaherche is követhette volna őt a fellegvárba, ha nincs Gartlauben, aki egyetlen szavával véget vetett a nagy felzúdulásnak. Egy más alkalommal pedig elintézte, hogy haladékot kapjon a város, melyet harmincezer frank pénzbüntetéssel sújtottak, mert állítólag késleltette a porosz kéztől elpusztult vilette-i híd újjáépítését, pedig Sedant amúgyis tönkretette, feldúlta ez az egész siralmas história. A ház vendége főként Metz feladása után kötelezte hálára Delaherche-et. A szörnyű hír villámcsapásként érte a sedaniakat, végképp megsemmisült minden reménységük; s már a következő héten megismétlődött a csapatok mindent letaroló átvonulása: itt hömpölygött el a Metz alól elvonuló áradat, Frigyes-Károly herceg Loire felé menetelő hadserege, Manteuffel Amiens és Rouen felé masírozó katonái, és más, a Párizst körülfogó ostromlók erősítésére induló hadtestek. A házak napokon át zsúfolva voltak katonákkal, a pékeknél nem maradt egy morzsányi kenyér, a henteseknél egy falat hús, és az utcákon a gyapjúzsír szaga terjengett, ami a nagy vándornyájak elvonulása után tölti be a levegőt. Csak a Maqua utcai gyár nem szenvedte meg az emberi csorda átözönlését, baráti kéz óvta, s mindössze néhány jónevelésű tiszt szállásául jelölte ki a házat.

Delaherche kezdetben merev magatartása így végül is fölengedett. A polgári családok bezárkóztak saját szobáikba, nem akartak semmiféle kapcsolatba kerülni a náluk elszállásolt tisztekkel. Delaherche azonban, akinek szüntelenül beszélhetnékje volt, szüntelenül szomjazta a tapsot, és élvezni akarta az életet, nagyon nehezen bírta a duzzogó legyőzött szerepét. Iszonyú súllyal nehezedett rá fagyos levegőjű nagy házának csöndje, ahol mindenki valami haragos merevségbe zárkózva élte a maga külön életét. Azzal kezdte, hogy egyik nap a lépcsőházban megállította Gartlauban kapitányt, hogy megköszönje szívességét. Lassanként aztán meg is szokták, hogy pár szót váltsanak, mikor összetalálkoznak, s valahogy így esett, hogy a porosz kapitány egyik este ott találta magát a gyáros dolgozószobájában; a kandallóban hatalmas tölgyhasábok lobogtak, s ők ketten a tűz mellé telepedve szivaroztak, és barátságosan elbeszélgettek a legújabb eseményekről. Gilberte az első két hétben nem mutatkozott köztük, úgy tett, mintha nem is venné tudomásul a kapitány létezését, noha élénk tekintetét a legparányibb neszre is a szomszéd szoba ajtaja felé fordította. A kapitány, mintha el akarta volna feledtetni, hogy a győztesek közé tartozik, szabad szellemű, széles látókörű emberként viselkedett, szívesen eltréfálkozott egyik-másik valóban nevetséges rekviráláson. Egyik nap történetesen egy koporsót meg a hozzávaló köteleket rekvirálták el, ez a kötél meg ez a koporsó nagyon megnevettette. No de a többi? A szén, az olaj, a tej, a cukor, a vaj, a kenyér, a hús, nem is beszélve a ruhaneműről, kályhákról, lámpákról, egyszóval mindarról, ami ehető, s ami a mindennapi élethez szükséges, erre csak vállat vont: hát istenem! Mit lehet itt tenni? Persze bosszantó, még azt is elismerte, hogy túl sokat követelnek, csakhogy háború van, s nekik valahogy csak meg kell élniük ebben az ellenséges országban. Delaherche, akit bosszantottak az állandó rekvirálások, nem titkolta véleményét, minden este következetesen szóba hozta a rekvirálások ügyét, mintha csak a konyhai elszámolást vizsgálná. És még így is csak egyszer tört ki köztük heves vita, mikor a retheli porosz prefektus egymillió frank fizetésére kötelezte Ardennes megyét azzal az ürüggyel, hogy így kárpótolják Németországot azokért a veszteségekért, amelyek a francia hadihajók tevékenysége s a Franciaországban lakó németek kiutasítása következtében érték. Negyvenkétezer frank jutott Sedanra, és Delaherche a végkimerülésig magyarázta vendégének, hogy ez milyen igazságtalanság, hogy a város milyen rendkívüli helyzetben van, hogy máris túl sokat szenvedett, nem szolgált rá még egy ilyen csapásra. Egyébként az ilyen viták csak még meghittebbé tették viszonyukat. Delaherche boldog volt, hogy belekábulhat saját szóözönébe, a porosz meg örült, hogy igazi párizsi udvariasságot tanúsíthat.

Egyik este Gilberte lepett be a maga szeleburdian vidám módján. Megtorpant, meglepetést színlelt. Gartlauben kapitány felállt, s nagy tapintatosan, csaknem azonnal távozott. Másnap azonban, mikor ott találta Gilberte-et, letelepedett szokott helyére a kandalló mellé. S ezzel megkezdődött a kellemes esték sora, melyet nem a szalonban, hanem itt, ebben a dolgozószobában töltöttek, ami valami finom megkülönböztetést jelentett. Még később is, mikor a fiatalasszony már hajlandó volt zongorázni zenerajongó vendégüknek, csak ő maga ment a dolgozószobából nyíló szalonba, s a két szoba között nyitva hagyta az ajtót. E zord téli napokon a magas kandalló mélyén hatalmas lánggal lobogott az Ardennek százados tölgyeiből rakott tűz, tíz óra tájt mindig ittak egy csésze teát, s közben elbeszélgettek a tágas szoba kellemes melegében. Gartlauben kapitány szemmel láthatóan őrülten beleszeretett a vidám fiatalasszonyba, aki most vele kacérkodott úgy, mint hajdan Charleville-ban Beaudoin kapitány bajtársaival. Gartlauben ettől fogva még gondosabban ügyelt a külsejére, túlzott figyelmességet tanúsított, beérte a legparányibb keggyel, csak egy aggálya volt, nehogy valamiképpen barbárnak, nőkkel erőszakoskodó, durva katonának tartsák.

Így aztán a Maqua utcai nagy komor házban valahogy két síkon folyt az élet. Míg az étkezéseknél ott ült a csinos Edmond sebzett kerubin képével, és egy-egy szótaggal válaszolt

Delaherche szakadatlan fecsegésére, már attól is pirulva, ha Gilberte a sótartót kérte tőle, s míg esténként Gartlauben kapitány párás tekintettel ült a dolgozószobában, s hallgatta a Mozart-szonátát, amit a fiatalasszony az ő kedvéért játszott a szalonban; addig a szomszéd szoba, ahol de Vineuil ezredes és az öreg Delaherche-né élt, most is csöndes maradt, s a zárt zsaluk mögött örökösen égő lámpával olyan volt, akár egy örökméccsel világított sírbolt. A városra hótakarót borított december, és a gyötrelmes hírek ott rekedtek meg a nagy hidegben.

Ducrot tábornok Champigny-nál elszenvedett veresége, Orléans eleste után már csak a gyászos reménység élt, hogy Franciaország földje a bosszúállás földjévé, a győzteseket megsemmisítő pusztítás földjévé válik. Szakadjon csak a hó minél sűrűbb pelyhekben, marja a fagy a földet, míg megreped, hogy itt lelje sírját egész Németország! Az öreg Delaherche-né szívét új bánat gyötörte. Egyik éjszaka, mikor a fia nem volt otthon, mert üzleti ügyei Belgiumba szólították, Gilberte hálószobája előtt elhaladva, beszélgetésre, nevetésbe fúló csókok halk neszére lett figyelmes. Döbbenten, s a megsejtett gyalázattól iszonyodva sietett vissza a szobájába: nem lehetett ez más, mint a porosz, cinkos pillantásokra vélt emlékezni, s ez a mindennél szörnyűbb becstelenség végleg lesújtotta. Ó, ez az asszony, akit a fia idehozott a házba, akárhogy tiltakozott is ő, ez az örömlány, akinek egyszer már megbocsátott, mindent elfelejtett Beaudoin kapitány halála után. S most elölről kezdi, a legszörnyűbb gyalázatot hozza a házra! Mitévő legyen? Ilyen szörnyűség mégsem folyhat az ő otthonában! Még mélyebb lett elzárkózottságának gyásza, melyben eddig is élt, napjai szörnyű tusakodással teltek. E napokban, mikor még levertebben tért vissza az ezredes mellé, és órákon át ült némán, könnyes szemmel, de Vineuil csak nézte, s azt képzelte, hogy Franciaország újabb vereséget szenvedett.

Henriette éppen ezekben a napokban toppant be egyik délelőtt a Maqua utcai házba, hogy megkérje Delaherche-éket, járjanak közben az öreg Fouchard érdekében. A városban mosolyogva emlegették, hogy Gilberte mily korlátlan befolyással van Gartlauben kapitányra. Így aztán kicsit zavarba is jött, amint látogatása célját kötelességszerűen magyarázni kezdte Delaherche-nének, akivel elsőnek találkozott össze a lépcsőházban, mikor az öregasszony éppen az ezredeshez akart visszamenni.

- Ó, asszonyom, ha lenne olyan jó, és tenne valamit!... A nagybátyám szörnyű helyzetben van, azt beszélik, hogy Németországba akarják küldeni.

Az öreg hölgy, noha szerette Henriette-et, haragosan legyintett.

- Kedvesem, semmit sem tehetek... nem hozzám kell fordulnia...

Aztán, noha látta Henriette felindulását, így folytatta:

- Nagyon rosszkor jött, a fiam ma este indul Brüsszelbe... Egyébként ő is csak úgy van, mint én, semmit sem tehet... Forduljon csak a menyemhez, az mindenre képes.

Ezzel otthagyta a döbbent Henriette-et, aki most már szentül hitte, hogy egy családi dráma közepébe csöppent. Delaherche-né előző nap elhatározta, hogy mindent elmond a fiának, még mielőtt Belgiumba indulna, ahol nagyobb mennyiségű szénszállítmány átvételéről akart tárgyalni, azt remélve, hogy üzemét ismét megindíthatja. Semmiképpen nem tűrheti, hogy fia újabb távollétében a szemeláttára kezdődjék elölről a gyalázat. De nem akart szólni, míg nem volt biztos abban, hogy fia nem halasztja-e egy másik napra az utazást, amit már egy hete halogatott. Szavai nyomán összeomlik az otthon, a poroszt kikergetik a házból, az asszonyt az utcára hajítják, nevét megbélyegzésül kiplakátolják a falakon, ezzel fenyegettek meg minden francia nőt, aki némettel áll össze.

Gilberte felsikoltott örömében, mikor meglátta Henriette-et.

- Jaj, de örülök neked! Hiszen már oly rég láttalak, pedig az ember olyan gyorsan öregszik, mikor mindenféle utálatos dolog történik a világban!

A szobájába vitte, a szófára ültette és hozzásimult.

- Idefigyelj! Velünk ebédelsz... de előbb beszélgetünk. Olyan sok mindent kell elmondanod!... Azt tudom, hogy a fivéredtől nem kapsz híreket. Jaj, hogy sajnálom azt a szegény Maurice-ot ott Párizsban, ahol se gáz, se tüzelő, de talán még kenyér sincs!... És hogy van az a fiú, akit ápolsz, a fivérednek az a barátja? Látod, mennyi pletykát tudok rólad!... Mondd csak, az ő érdekében jöttél?

Henriette késlekedett a válasszal, megbénította a lelke mélyén támadt kínos zavar. Valóban, nem Jean miatt jött? Nem arról akart megbizonyosodni, hogy drága betegét nem zaklatják, ha egyszer a nagybácsit szabadon bocsátják? Végtelen zavar fogta el, mikor Gilberte Jeant kezdte emlegetni, s már nem merte megmondani látogatása igazi célját, a lelkiismerete lábadozott, iszonyodott attól, hogy igénybe vegye azt a gyanús befolyást, amivel Gilberte állítólag rendelkezik.

- Szóval ennek a fiúnak az érdekében van szükséged ránk? - kérdezte ismét Gilberte gonoszkodva.

S mikor a sarokba szorított Henriette végül is Fouchard apó letartóztatásáról kezdett beszélni, közbevágott:

- Igaz is! Milyen buta vagyok! Pedig ma délelőtt is beszéltem róla!... Édesem, jól tetted, hogy eljöttél, máris utána kell járni az ügynek, mert legutóbb nem éppen jó híreket kaptam a nagybátyád felől. Elrettentő ítéletet akarnak hozni.

- Igen, rátok gondoltam - folytatta Henriette tétovázva. - Hogy esetleg adsz valami jó tanácsot, vagy talán segíteni is tudsz...

A fiatalasszony csengőn felkacagott.

- Jaj, de csacsi vagy! Három nap sem telik bele, és elintézem, hogy a nagybátyádat szabadon bocsássák... Hát nem hallottad, hogy itt a házban van nekem egy porosz kapitányom, aki mindent megtesz, amit csak akarok?... Érted? Semmit sem tagad meg tőlem, de nem ám!

Még féktelenebbül nevetett.

A bájaival aratott siker egyszerűen kótyagossá tette, megragadta barátnője két kezét, dédelgette, és Henriette képtelen volt minden köszönetre, kínosan érezte magát, rettegett, hogy Gilberte szavai beismerést jelentenek. És mégis, mennyi derű, mennyi friss vidámság sugárzott belőle.

- Bízd csak rám, jókedvűen indulsz haza ma este!

Átmentek az ebédlőbe, és Henriette ámulva nézte Edmond gyöngéd szépségét; most látta először ezt a fiút. Elbűvölten gyönyörködött benne, mint valami szép tárgyban. Ki gondolná, hogy ez a fiú harcolt, hogy valakinek volt szíve eltörni a karját? Hősiességének legendája még vonzóbbá tette a fiatalembert; Delaherche, aki boldogan fogadta Henriette-et, örült, hogy végre új arcot lát a házban, míg fölszolgálták a karajt és a főtt krumplit, szüntelenül a titkára dicséretét zengte, mondván, hogy épp oly szorgalmas, épp oly tisztességtudó, mint amilyen szép. A kellemesen fűtött ebédlőben, a négyesben elfogyasztott ebéd közben meghitt beszélgetésbe merültek.

- Szóval azt akarja, hogy járjunk közbe az öreg Fouchard érdekében? - fordult Henriette-hez a gyáros. - Igazán nagyon bánt, hogy ma este el kell utaznom... De majd a feleségem elintéz mindent, ő igazán ellenállhatatlan, kiharcolja, amit akar.

Nevetett, tökéletes jóhiszeműséggel beszélt, egyszerűen hízelgett neki ez a befolyás, melyre voltaképpen ő is büszke volt. Aztán hirtelen más témát kezdett.

- Most jut eszembe, kedvesem, nem említette neked Edmond, hogy milyen kincsre bukkant?

- Kincsre? - kérdezte vidáman Gilberte, s szép szemének simogató pillantását a fiatal őrmesterre vetette.

Edmond azonban csak pirult, mint aki túláradó örömében nem tud mit csinálni, mindig pirult, ha egy nő így nézett rá.

- Ó, asszonyom, csak arról a régi csipkéről van szó, amit annyira szeretett volna megszerezni a mályva színű pongyolájához... Tegnap szerencsére találtam öt méter antik bruges-i csipkét, igazán szép és olcsó is. A divatárusnő hamarosan idejön, hogy megmutassa.

A fiatalasszony boldog volt, legszívesebben megcsókolta volna.

- Nahát, milyen aranyos! Ezért igazán jutalmat érdemel! Aztán, mikor egy tál belgiumi libamájpástétomot szolgáltak fel, a beszélgetés másra terelődött, egy darabig a Meuse megmérgezett, pusztuló halállományáról beszéltek, majd a ragály került szóba, mely Sedant fenyegeti a tavaszi olvadás idején. A járvány itt-ott már novemberben is felütötte a fejét. Hiába költöttek a csata után hatezer frankot a város takarítására, hiába égették el halomszámra a hátizsákokat, a patrontáskákat meg minden gyanús holmit: a várost környező mezőkön annyi volt az alig eltemetett, néhány centiméternyi földdel jól-rosszul bekapart hulla, hogy a legcsekélyebb nedvességre is szörnyű szagot árasztottak. A földeken mindenütt sírok domborodtak, a belső nyomás következtében meghasadozott a talaj, s a rothadás szörnyű bűze terjengett felette. Csak pár nappal korábban fedezték fel, hogy a fertőzés egy másik fészke a Meuse, noha már mintegy ezerkétszáz lótetemet kiemeltek a folyóból. A sedaniak úgy gondolták, hogy egyetlen emberi holttest sincs már a Meuse-ben, azonban az egyik mezőőr figyelmes vizsgálódás után észrevette, hogy a folyómederben több mint kétméteres mélységben fehérlik valami, amit akár kőnek is nézhettek volna. Kiderült azonban, hogy a hullák egész sora fekszik a fenéken, a felszakított testek nem fúvódtak fel, ezért nem vetette fel őket a víz. Csaknem négy hónapja feküdtek ott a víz alatt, az iszalag között. A leeresztett kampókkal csak egy-egy kart, lábat, fejet tudtak kiemelni. Előfordult, hogy pusztán a folyó sodrának ereje letépett és tovasodort egy-egy kezet. A víz megzavarosodott, nagy gázbuborékok emelkedtek a felszínére, és ott elpattanva, dögletes bűzzel fertőzték a levegőt.

- Még jó, hogy fagy - jegyezte meg Delaherche. - Csakhogy mihelyt eltűnik a hó, mindent át kell kutatni, fertőtleníteni, mert különben mindannyian elpusztulunk.

S mivel a felesége nevetve kérlelte, hogy evés közben valami kellemesebb témával hozakodjék elő, röviden befejezte:

- No, a Meuse-ből kifogott hal még sokáig nem kell a kutyának sem!

Befejezték az étkezést, éppen a kávét szolgálták fel, mikor a szobalány jelentette, hogy Gartlauben kapitány szeretné, ha fogadnák pár percre. A szobalány szavait általános meglepetés fogadta, mert ilyenkor, világos nappal, sohasem szokott jönni. Delaherche azonnal fogadta a kapitányt, úgy gondolta, ez nagyszerű alkalom arra, hogy Henriette-et bemutassa neki. A kapitány pedig, mikor észrevette, hogy az ebédlőben még egy fiatal nő ül, ismét túlzottan udvariaskodott. Még egy csésze kávét is elfogadott, cukor nélkül itta, mert tudta,

hogy Párizsban sokan csak így szeretik. Egyébként csak azért kérte, hogy most fogadják, mert szerette volna haladéktalanul közölni a ház asszonyával, hogy sikerült kegyelmet kieszközölnie egyik pártfogoltja, egy szerencsétlen gyárimunkás számára, akit bebörtönöztek, mert összeverekedett egy porosz katonával.

Gilberte felhasználta az alkalmat, hogy az öreg Fouchard-ról beszéljen.

- Kapitány úr, bemutatom magának legkedvesebb barátnőmet... Az ön védelmét szeretné kérni, a barátnőm ugyanis unokahúga annak a gazdának, akit Remilly-ben tartóztattak le, tudja, kapitány úr, az után a szabadharc história után.

- Igen, igen, az a kémhistória, az a szerencsétlen ember, akit egy zsákban találtak meg... Ez bizony súlyos, nagyon súlyos ügy! Félek, hogy semmit sem tehetek az érdekében.

- Kapitány úr, olyan örömet szerezne nekem!

Cirogató pillantásokat vetett rá, s a férfiú üdvözülten mosolygott, és mint készséges lovag, meghajolt. Mindent, amit csak óhajt!

- Igazán hálás lennék, uram - nyögte nagykínosan Henriette, akit leküzdhetetlen iszony fogott el, mikor hirtelen eszébe jutott a férje, szerencsétlen férje, akit lelőttek ott Bazeilles-ban.

Edmond, aki a kapitány érkezésekor csöndesen távozott, most ismét bejött, s pár szót súgott Gilberte fülébe. A fiatalasszony felpattant, a csipkehistóriáról ejtett pár szót, most hozta a divatárusnő megmutatni, aztán elnézést kért, és Edmond után sietett. Henriette magára maradt a két férfival, félrehúzódott tőlük, s az egyik ablaknyílásban üldögélt, míg azok zajosan tovább beszélgettek.

- Kapitány úr, igyék velem egy pohárkával... Látja, én cseppet sem feszélyezem magam ön előtt, mindent kimondok, amit gondolok, hiszen tudom, milyen emelkedett gondolkodású ember. Nos, higgyen nekem, nincs igaza a német prefektusnak, mikor újabb negyvenkétezer frankos érvágást akar végrehajtani a városon... Gondolja csak meg, mennyi áldozatot hoztunk az első perctől kezdve! Először is, a csata előtti napon egy egész francia hadsereg érkezett ide kimerülten, kiéhezetten. Aztán jöttek maguk, s a maguk étvágya is kitűnő volt, ugyebár? Csak a csapatátvonulások, a rekvirálások, a jóvátételek meg az egyéb költségek másfélmilliónkat emésztették fel. Számítson még hozzá ugyanennyit a csata által okozott károk, a rombolások, a gyújtogatások fejében, ez már hárommillió. Végül legalább kétmillióra becsülöm az ipar és a kereskedelem veszteségét... No, mit szól hozzá? Mária ötmilliónál tartunk egy tizenháromezer lakosú városban! S most tudomisén milyen ürüggyel még negyvenkétezer frank adót vetnek ki ránk. Hát igazságos ez? Hát ésszerű ez?

Gartlauben a fejét csóválta, s csak ennyit válaszolt:

- Hát istenem, ez a háború, ez a háború!

Henriette tovább várt, a füle zúgott, mindenféle bizonytalan, szomorú gondolat csüggesztette, csaknem elbóbiskolt az ablaknyílásban; míg Delaherche becsületszavára kijelentette, hogy Sedan a készpénz teljes hiányában nem tudott volna megbirkózni a válsággal, a pénzügyi katasztrófától, a helyi fizetési eszközök kibocsátásának szerencsés gondolata, az ipari hitelintézet bankjegyei mentették meg a várost.

- Kapitány úr, igyék még egy kis konyakot!

S ezzel másik témára tért át.

- Nem Franciaország, a császárság háborúja volt ez... Milyen nagyot csalatkoztam a császárban! Vágjanak bennünket darabokra, de vele végeztünk!... Idefigyeljen! Júliusban egyetlen ember látott világosan, éspedig Thiers, mostani útja az európai fővárosokban megint csak a bölcsesség és a hazaszeretet nagyszerű tette. Minden józan ember óhaja kíséri, bárcsak sikerrel járna!

Egy kézmozdulattal befejezte mondatát, mert illetlennek vélte, hogy békevágyáról beszéljen egy porosz előtt, ha még oly rokonszenves is az a porosz. Pedig forrón kívánta a békét, mint voltaképpen az egész konzervatív régi polgárság, mely a népszavazáskor igennel felelt. Végére érnek az erőnek és a pénznek, meg kell adniuk magukat, s a megszállt tartományokban mindenütt titkos haraggal gondoltak a csökönyösen ellenálló Párizsra. Éppen ezért fejezte be halkabban Gambetta tüzes hangú proklamációira célozva:

- Nem és nem! Nem tarthatunk a dühöngő őrültekkel! Ez már csak mészárlást jelent... Én igazán Thiers pártján vagyok, aki választásokat kíván, ami meg az ő köztársaságukat illeti, hát istenem, nem a köztársaság zavar engem, míg jobb nincs, szükség esetén az is megteszi.

Gartlauben most is csak udvariasan biccentgetett.

- Hát igen, minden bizonnyal... - mondogatta.

Henriette egyre rosszabbul érezte magát, nem tudott tovább maradni. Valami idegesség kínozta, nem tudta volna megmondani, voltaképpen mi az oka, csak azt kívánta, hogy ne kelljen itt lennie; csöndesen felállt, kiment, hogy megkeresse Gilberte-et, aki olyan sokáig váratott magára.

De amint belépett a hálószobájába, döbbenten állt meg, mert barátnője a szófán fekve megrendülten zokogott.

- Mi az? Mi történt veled?

A fiatalasszony még hevesebb sírásba kezdett, nem volt hajlandó beszélni, mélységes zavar fogta el, minden csepp vére az arcába szökött. Végül reszketve búját meg a feléje tárt karokba, s el-elakadó hangon rebegte:

- Jaj, édesem, ha tudnád... Sohasem merném megmondani neked... Pedig rajtad kívül nincs senkim, csak te adhatsz jó tanácsot...

Megremegett, s még zavartabban beszélt.

- Edmond-dal voltam... s az előbb rajtakapott az anyósom...

- Hogyhogy rajtakapott?

- Igen, mert itt voltunk, a karjában tartott, ölelt...

Megcsókolta Henriette-et, magához szorította reszkető karjával, s mindent elmondott neki.

- Édesem, ne ítélj meg nagyon szigorúan, úgy fájna nekem!... Tudom, megesküdtem neked, hogy soha többé nem történik velem ilyesmi. De ugye, láttad Edmond-t, olyan derék fiú, és olyan szép! Aztán gondold csak meg, megsebesült szegény, beteg volt, távol az anyjától, ráadásul sohasem volt gazdag, mindenüket fölemésztette az ő taníttatása... Hidd el, nem tudtam nemet mondani.

A riadt Henriette csak hallgatta, nem tudott magához térni meglepetéséből.

- Ezzel a kis őrmesterrel?... De angyalom, hiszen az egész világ azt hiszi, hogy a porosz szeretője vagy!

Gilberte felpattant, a szemét törölgetve tiltakozott.

- A porosz szeretője?... Azt már nem! Az egy utálatos ember, iszonyodom tőle... Minek néznek engem? Képesnek tartanak ilyen gyalázatra? Nem, nem, azt már nem! Inkább meghalnék!

Méltatlankodásában elkomolyodott, szenvedő és haragos szépségében szinte átszellemült.

Aztán hirtelen leküzdhetetlen nevetés fogta el, visszatért kacér vidámsága, gondtalan könnyelműsége.

- Az igaz, hogy jól elszórakozom rajta! Imád engem, csak rá kell néznem, máris pitizik... Ha tudnád, milyen szórakoztató dolog bolondot csinálni ebből a kövér emberből, akinek mindig olyan a képe, mintha azt hinné, hogy no, most végre elnyeri jutalmát.

- Csakhogy ez nagyon veszedelmes játék! - jegyezte meg komolyan Henriette.

- Azt hiszed? Ugyan mit kockáztatok? Ha rájön, hogy nem remélhet, akkor sem tehet mást, legfeljebb dühöng és odébb áll... De különben is, nem jön ez rá soha! Nem ismered te a férfiakat, ez is olyan fajta, akinél a nők minden veszély nélkül megengedhetnek maguknak mindent. Tudod, az ilyen dolgokban nekem pompás megérzéseim vannak. Sokkal hiúbb, semhogy el tudná képzelni, hegy gúnyt űzök belőle... Pedig mindössze annyit kap, hogy megőrizheti az emlékemet, s vigaszul elmondogathatja magának, hogy úri módon viselkedett, mint gáláns lovag, aki sokáig élt Párizsban.

Felvidultan tette hozzá:

- Addig is szépen szabadlábra helyezteti Fouchard bácsit, jutalmul meg beérheti egy csésze teával, amibe saját kezűleg teszem a cukrot.

De hirtelen megint elfogta a félelem, a rettegés, hogy rajtakapták. Szeméből megint szivárgott a könny.

- Jaj, Istenem! És az anyósom?... Mi lesz most? Nem nagyon szeret engem, és még képes lesz mindent megmondani a férjemnek.

Henriette végre magához tért. Letörölte barátnője könnyeit, rávette, hogy hozza rendbe öltözékét.

- Idehallgass, szívem, nincs erőm, hogy megdorgáljalak, pedig ugye, tudod, hogy haragszom rád! De annyira rám ijesztettek ezzel a te poroszoddal, s olyan csúf dolgoktól tartottam, hogy ez a másik ügy, mondhatom, szinte megkönnyebbülést jelent... Nyugodj meg, még minden rendbe jöhet.

Okosan beszélt; és alighogy befejezte, Delaherche lépett be az anyjával. Elmondta, hogy most küldött a kocsiért, ami Belgiumba viszi, mert úgy határozott, hogy még aznap este a brüsszeli vonatra ül. Azért jött, hogy elbúcsúzzon a feleségétől. Majd Henriette felé fordult:

- Nyugodjon meg, Gartlauben úr, mielőtt elváltunk, megígérte, hogy foglalkozik a nagybátyja ügyével, és ha én el is utazom, a feleségem majd elintézi, amit kell.

Mióta Delaherche-né belépett a szobába, Gilberte egy pillanatra sem vette le róla a tekintetét, szíve összeszorult az aggodalomtól. Vajon mégis beszélni fog, vajon elmondja, hogy mit látott, nem engedi elutazni a fiát? A szótlan öregasszony tekintete is a menyére szegeződött, mióta belépett az ajtón, folytonosan csak őt figyelte. Az ő szigorú lelke is nyilván azt a megkönnyebbülést érezte, ami Henriette-et oly elnézővé tette. Istenem, ezt a fiatal embert, ezt a franciát, aki oly bátran harcolt, mégiscsak meg lehet bocsátani, hiszen már Beaudoin kapitányt is megbocsátotta neki. Tekintete megenyhült, elfordította a fejét. Ha a fia távol lesz is,

Edmond majd megvédi Gilberte-et ez ellen a porosz ellen. Még valami halvány mosoly is látszott az arcán, pedig a coulmiers-i jó hírek hallattára mosolygott utoljára.

- Viszontlátásra - mondta, és csókkal búcsúzott el a fiától. - Intézd el az ügyeidet, és siess vissza hozzánk.

Ezzel távozott, lassan végigment a folyosón, majd belépett a csöndes szobába, ahol az ezredes most is csak réveteg pillantást vetett a lámpa sápadt fénykörén túl megjelenő árnyalakra.

Henriette még az este visszatért Remilly-be, s három nappal később egy szép reggelen boldogan látta, hogy az öreg Fouchard tempósan ballag a tanya felé, mintha a szomszédban járt volna csak úgy gyalogszerrel valami üzlet után. Leült, evett egy darab kenyeret meg sajtot. Aztán nyugodtan felelt minden kérdésre, mint az olyan ember, aki sohasem ismerte a félelmet. Ugyan miért tartották volna fogva? Nem csinált ő semmi rosszat. A poroszt sem ő ölte meg, ugye? Így aztán: „nyomozzanak csak, én ugyan nem tudok semmit!" - mindössze ennyit mondott a hivatalos embereknek is. Nem is tehettek mást, szabadon engedték őt is meg a polgármestert is, hiszen nem volt ellenük semmi bizonyíték. Ravasz és csúfondáros paraszti tekintete közben csak úgy csillogott a néma örömtől, hogy így falhoz tudta állítani azokat a piszkos gazembereket, akikkel már kezd torkig lenni, mert egyre-másra piszkálják a hús minősége miatt.

December a végéhez ért, Jean indulni akart. Most, hogy a lába már megjavult, a doktor azt mondta, hogy visszamehet a harctérre. Henriette nagyon bánkódott emiatt, de bánatát igyekezett titkolni. A champigny-i szerencsétlen kimenetelű csata óta semmi hírt sem kaptak Párizsból. Csak azt tudták, hogy Maurice ezrede szörnyű tűzbe került és sok embert veszített. Aztán csak ez a mély hallgatás, egyetlen levél, egyetlen sor sem érkezett hozzájuk, noha tudták, hogy kerülő úton már több raucourt-i és sedani család kapott értesítést. Talán falánk saskeselyű csapott le az oly forrón várt hírekkel repülő galambra vagy porosz golyótól találva hullott le valahol az erdőszélen. Nem tudtak szabadulni a félelemtől, hogy Maurice esetleg már halott. Várakozásuk gyötrelmében temetői némaságnak érezték az ostromgyűrűben elnémult nagy város csöndjét. Már nem remélték, hogy bármit is megtudnak, és mikor Jean határozottan kijelentette, hogy indulni akar, Henriette nem tiltakozott, csak keserűen felsóhajtott:

- Istenem, hát vége, hát egyedül maradok!

Jean az északi hadsereghez akart csatlakozni, amelyet nemrégiben szervezett újjá Faidherbe tábornok. Miután Manteuffel tábornok hadteste egészen Dieppe-ig vonult, három megyét védett ez a hadsereg, a Franciaország más részeitől elszakított Nord-, Pas-de-Calais- és Somme megyét. Jean könnyen megvalósítható terve az volt, hogy egyszerűen elmegy Bouillonba, aztán átvág Belgiumon, és csatlakozik a hadsereghez. Tudta, hogy most állították fel a 23. hadtestet azokból a seclani és metzi veteránokból, akiket össze tudtak gyűjteni. Arról is hallott, hogy Faidherbe tábornok ismét offenzívát indított, és úgy határozott, hogy következő vasárnap feltétlenül útnak indul. Ekkor jutott el hozzá a pont-noyelle-i csata híre, ekkor értesült erről a bizonytalan kimenetelű csatáról, melyet a franciák csaknem megnyertek.

Megint Dalichamp doktor ajánlotta fel, hogy bricskáján elviszi Bouillonba. Bátor ember volt a doktor, jósága pedig kifogyhatatlan. Raucourt-ban, ahol a bajorok által behurcolt tífusz pusztított, minden házban volt betege, ezenkívül két kórházra kellett felügyelnie, a raucourt-ira és a remilly-ire. Lángoló hazafisága miatt, és mert képtelen volt tiltakozás nélkül végignézni a felesleges erőszakoskodásokat, a poroszok kétszer is letartóztatták, de hamarosan szabadon engedték. Így aztán jóízűen nevetett akkor reggel is, mikor kocsijával eljött Jeanért, boldog volt, hogy megint megszöktethet egy legyőzött sedani katonát, legalább egyet

megmenthet azok közül a szegény vitézek közül - ez volt a szavajárása -, akiket ő ápolt, és saját zsebéből támogatott. Jean, aki nyugtalanul töprengett, hogyan is szerez pénzt, hiszen tudta, hogy Henriette is szegény, elfogadta azt az ötven frankot, amit az orvos felajánlott neki az útra.

Az öreg Fouchard búcsúzóul igazán kitett magáért. Két palack bort hozatott fel Silvine-nel, azt akarta, hogy az egész háznép igyon egyet a németek mielőbbi kiirtására. Ő már megtollasodott, valahol elrejtette a vagyonát, s nyugodtan él, mióta a vadként hajtott szabadharcosok eltűntek a dieulet-i erdőből. Már csak arra vágyott, hogy nyugalomban élvezhesse a békét, amit hamarosan úgyis megkötnek. Egy nagylelkűségi rohamában még bért is adott Prospernak, hogy a legény szívesebben maradjon a tanyán, ahonnan egyébként sem akart távozni. Koccintott Prosperral, koccintani akart Silvine-nel, olyan derék lány ez s olyan odaadóan dolgozik, hogy egy pillanatra még az is megfordult az öreg fejében, hogy feleségül veszi, de ugyan minek? Nem mozdul innen ez a lány, itt lesz még akkor is, mikor Charlot már felnő, és rákerül a katonáskodás sora. S miután koccintott a doktorral, Henriette-tel, Jeannal, felkiáltott:

- Mindnyájunk egészségére, mindenki boldoguljon, és sohase legyen rosszabbul, mint én vagyok!

Henriette mindenáron el akarta kísérni Jeant egészen Sedanig. Jean civilruhába öltözött, a doktor kölcsönzött neki egy felöltőt meg egy kerek karimájú kalapot. A szörnyű hidegben csak úgy szikrázott a havon a napfény. A városon csak át kellett volna hajtaniuk, de Jean megtudta, hogy az ezredese még mindig Delaherche-éknél van, s nagyon szerette volna felkeresni, üdvözölni, s ugyanakkor szerette volna megköszönni a gyáros jóságát is. A katasztrófa, a gyász e városában még egy szomorúság várt rá. Amikor a Maqua utcai gyárhoz értek, az egész házat nagy izgalomban találták egy tragikus haláleset miatt. Gilberte rémüldözött, az öreg Delaherche-né csöndes könnyhullatásba merült, a fia meg feljött az üzemből, ahol lassacskán újra kezdődött a munka, és döbbenten handabandázott. Az ezredest a padlóra zuhanva, holtan találták a szobájában. A csöndes szobában most is égett a soha ki nem hunyó lámpa. A hirtelenében odahívott orvos nem értette, mi történhetett, a halál okát nem tudta megállapítani, sem érszakadás, sem szélütés jelét nem látta. Az ezredes meghalt, mint akit a villám sújtott, de nem tudták, honnan jött ez a villám; csak másnap találtak egy öreg újsághalapot, egy könyv volt belekötve, és az újsághalapon egy beszámolót a metzi kapitulációról.

- Képzeld, édesem - mondta Gilberte Henriette-nek -, Gartlauben kapitány, mikor az előbb lefelé ment a lépcsőn, ahogy a nagybátyám halottasszobájának ajtajához ért, megemelte a kalapját... Edmond látta meg, ugye, hogy ez a kapitány kimondottan jónevelésű ember!

Jean még sohasem csókolta meg Henriette-et. Mielőtt a doktorral együtt kocsiba szállt volna, meg akarta köszönni a fiatalasszony kedves gondoskodását, és azt, hogy testvéreként ápolta és szerette. De nem talált szavakat, kitárta karját, majd zokogva átölelte. Az asszony önfeledten viszonozta csókját. Mikor a ló elindult, Jean visszanézett, integettek, és elfúló hangon mondogatták egymásnak:

- Isten vele! Isten vele!

Henriette még aznap este visszament Remilly-be, éjszakai ügyeletes volt a kórházban. Hosszú virrasztása közben ismét gyötrelmes zokogás fogta el, sírt, kiapadhatatlanul ömlöttek könnyei, fájdalmának hangját összekulcsolt két kezébe fojtotta.

VII

A sedani csatát követő napon a két német hadsereg ismét Párizs felé hömpölygette emberözönének hullámait, a Meuse-hadsereg a Marne völgyén át jutott el északra, a porosz trónörökös hadserege pedig, miután Villeneuve-Saint-Georges-nál átkelt a Szajnán, a várost délről megkerülve, Versailles felé menetelt. E bágyadt szeptemberi reggelen, mikor Ducrot tábornok, akire az alighogy felállított 14. hadtestet bízták, elhatározta, hogy oldalba támadja a porosz trónörökös hadseregét, Maurice történetesen Meudontól balra, az erdőben táborozott új ezredével. A 115-ösök csak akkor kaptak menetparancsot, mikor a katasztrófa már bizonyos volt. Pár gránát megtette a magáét, máris iszonyatos pánik tört ki egy regrutákból felállított zuáv zászlóaljban, s e pánik elsodorta a többi csapatokat is. Olyan fejetlenség lett úrrá, hogy a bomlott vágta csak a bástyák mögött, Párizsban ért véget, mérhetetlen riadalmat keltve a városban. A déli erődök előtt elfoglalt állások mind elestek; s még az este elvágták a nyugati vasútvonal távíródrótját, az utolsó szálat, mely a várost összekötötte Franciaországgal. Párizst elszakították a világtól.

Maurice számára gyötrelmesen szomorú volt ez az este. Ha a németekben lett volna mersz, akár a Carousel téren tölthettek volna az éjszakát. Ők azonban, mint a feltétlen óvatosság emberei, a klasszikus hadászat szerinti ostromra szánták el magukat, máris megállapítván a bekerítés pontos vonalát: északon a Meuse-hadsereg Croissy-tól Épinay-n át a Marne-ig vont kordont, a harmadik hadsereg pedig délen Chennevières-től Chàtillonig és Bougivalig, míg a porosz főhadiszállás, Vilmos király, Bismarck és Moltke tábornok Versailles-t szállta meg. E roppant ostromzár, melyet megvalósíthatatlannak véltek, most befejezett tény volt! A nyolc és félmérföldes bástyaövvel körülvett város tizenöt erődjével és hat különálló zárt sáncával börtönfalak közé került. S védőhadseregként mindössze a 13. hadtestre számíthatott, melyet Vinoy tábornok mentett meg és vezetett vissza, valamint az alakulóban levő 14. hadtestre, melynek parancsnokságát Ducrot tábornokra bízták. A két hadtest létszáma nyolcvanezer fő volt: ezenfelül fegyverben állt még tizennégyezer tengerészgyalogos, tizenötezer szabadharcos, a mobilgárda száztizenötezer embere, valamint a kilenc szakaszra osztott körsáncot megszálló háromszázezer főnyi nemzetőrség. Egész ármádia gyűlt össze, csak éppen a harcedzett, fegyelmezett katonák hiányoztak. Az embereket felszerelték, gyakorlatoztatták, voltaképpen egész Párizs roppant erődrendszerré változott. Óráról órára lázasabban folytak a védelmi előkészületek, az utakat elvágták, a katonai övezetben álló házakat földig lerombolták, kétszáz nagykaliberű ágyút és kétezerötszáz másfajta löveget állítottak be, új ágyúkat öntöttek, Dorian minisztériumának hazafias erőfeszítése nyomán egyik pillanatról a másikra egész arzenál támadt a semmiből. A ferrières-i tárgyalások megszakadása után, mikor Jules Favre a nyilvánosság elé tárta Bismarck követeléseit - Franciaország lemond Elzászról, a strasbourgi helyőrség a német hadsereg foglya, Németország hárommilliárd frankos jóvátételt kap - dühödten jajdult fel egész Párizs, s egy akarattal kimondta, hogy folytatni kell a háborút és az ellenállást, mert Franciaország fennmaradását csakis így lehet biztosítani. Párizsnak még a győzelem reménye nélkül is védekeznie kell, hogy a haza élhessen.

Egy szeptembervégi vasárnapon Maurice-t a város túlsó végére küldték soros munkára, s az utcák, a terek, amelyeken áthaladt, új reménységgel töltötték el. A châtilloni vereség óta úgy érezte, hogy a párizsiak, átérezve a helyzet komolyságát, készen állnak a nagy feladatra. Ó, ez a Párizs! Mily mohón hajszolta a leggyalázatosabb bűnökkel rokon élvezeteket, s most mily egyszerű, mily vidám hősiességgel vállal minden áldozatot! Útjában csak egyenruhákat látott, még a legközönyösebbek is a nemzetőrség sipkáját hordták. A társadalmi élet, az ipar, a kereskedelem, az üzlet hirtelen megszűnt, megállt, akár egy hatalmas óra, melynek eltört a

rugója: egyetlen szenvedély tüzelt tovább, a győzniakarás, a népgyűléseken, az őrségeken, az utcákat elálló, csoportokba verődött emberek között ez volt az egyetlen téma, mely lángra lobbantotta a szívet és az elmét. Az egy akaratra jutott lelkeket illúziók ejtették rabul, valami különös feszültség taszította e népet az önfeláldozás őrületének szakadékába. A beteges idegesség rohama tört ki a városon, valami járványos láz, mely eltúlozta mind a félelmet, mind a bizakodást, mely szabadjára engedte az emberállatot, hajoljon, amerre a szél fúj. Maurice a Mártírok utcájában olyan jelenet szemtanúja lett, mely valósággal lázba hozta: a feldühödött tömeg nekiment egy háznak, valósággal megostromolta, mert az épület egyik magas ablakában egész éjszaka élénk lámpafény világolt - nem lehet ez más, mint jeladás Párizson át a Bellevue-ben állomásozó poroszoknak! A zaklatott polgárok örökösen a háztetőkön voltak, hogy szemmel tarthassák a környéket. Előző nap a Tuileriák kertjének medencéjébe akartak belefojtani egy szerencsétlent, aki a város térképét egy padra kiterítve tanulmányozta.

Miután megingott minden, amiben eddig hitt, a hajdan oly szabad szellemű Maurice-t is megfertőzte a beteges gyanakvás légköre. Már nem esett kétségbe, mint annak idején a châtilloni vakrémület estéjén, mikor szorongva tette fel magának a kérdést, vajon a francia hadsereg visszanyeri-e valaha is harci kedvét: a szeptember 30-i l'hay-i és chevilly-i, meg az október 13-i kitörés, mikor a mobilgárda elfoglalta Bagneux-t, s végül az október 21-i, mikor az ő ezrede rövid időre kiverte az ellenséget a Malmaison-parkból, visszaadta minden hitét, egy szikra is elég volt ahhoz, hogy fellobbanjon benne a reménység lángja, mely örökkön emésztette. A poroszok ugyan mindenütt megállították, de a francia hadsereg vitézsége nem hagyott alább, még győzhet is! Maurice mégis szenvedett, szenvedéseinek forrása ez a nagy Párizs volt, mely a legszélsőségesebb illúziókból a leggyötrelmesebb kétségbeesésbe zuhant, mely forrón kívánta a győzelmet és szüntelenül rettegett az árulástól. Vajon a császár és Mac-Mahon marsall után nem lesz-e silány vezér Trochu tábornok és Ducrot tábornok is, vajon, ha akaratlanul is, de nem a vereségen munkálkodnak? Ugyanaz a mozgalom, mely elsöpörte a császárságot, elsöpréssel fenyegette a nemzeti védelem kormányát is, a legféktelenebb elemek törtek türelmetlenül a hatalomra, hogy megmentsék Franciaországot. Jules Favre és a kormány más tagjai máris népszerűtlenebbek voltak, mint III. Napóleon hajdani bukott miniszterei. Ha egyszer nem akarják megverni a poroszokat, engedjék át a helyet másoknak, a forradalmároknak, mert ők biztosak a győzelemben, népfölkelést hirdetnek, és szívesen meghallgatják a feltalálókat, akik máris javaslatot tettek a külvárosok aláaknázására, és arra, hogy miként lehetne új görögtűz záporában megsemmisíteni az ellenséget!

Október 31-e előestéjén Maurice-on úrrá lett a kishitűség és az álmodozás gyötrelmes betegsége. Valóságként fogadott el olyan képzelgéseket, melyeken hajdan csak mosolygott volna. Miért is ne? Az ostobaság és a bűn talán nem határtalan? A világot felforgató katasztrófák közepette vajon nem történhetik-e csoda? Attól a perctől kezdve, hogy ott lent Mulhouse-nál meghallotta a froeschwiller-i vereség hírét, szüntelenül gyülemlelt benne a harag, Sedan vérző sebet ütött a szívén, s ez az eleven, mindig gyulladt seb felszakadt a legkisebb kudarc hallatára is. Benne nem csitult egyetlen vereség megrendülése sem, e lidércnyomásos lét borzalmába taszítva, testét legyöngítette, elméjét elbágyasztotta a kenyértelen napok, az álmatlan éjszakák hosszú sora, nem volt már sem holt, sem eleven; megőrjítette, ösztönlénnyé süllyesztette ezt a művelt embert a gondolat, hogy ennyi szenvedés végén is csak új, jóvátehetetlen katasztrófa vár; ismét gyermekké vált, szüntelenül a pillanat hangulata ragadta magával. Jöjjön bármi, jöjjön a pusztulás, a végső megsemmisülés, de Franciaország vagyonából egy fillér, Franciaország földjéből egy talpalatnyi se kerüljön idegen kézre! Most ért végére annak a szellemi fejlődésnek, mely az első csatavesztések okozta megrendülésben elpusztította benne a napóleoni legendát, a nagyapja hősi elbeszéléseiből született érzelmes

bonapartizmust. Sőt már az elméleti, megfontolt republikánizmushoz sem volt semmi köze, a legtüzesebb forradalmiság lobogott benne, hitt a terror szükségességében, csak így lehet elsöpörni a hazagyilkos tehetetleneket és árulókat! Így aztán a zendülőkkel érzett, mikor október 31-én gyors egymásutánban érkeztek a katasztrofális hírek: Bourget elvesztése, melyet a sajtó önkéntesei oly hősies harc árán foglaltak el a 27-éről 28-ára virradó éjszaka, Thiers Versailles-ba érkezése az európai fővárosokban tett útjáról, ahonnan - mint mondták - azért tért vissza, hogy III. Napóleon nevében tárgyaljon; végül Metz eleste, melyről eddig csak bizonytalan híresztelések szóltak, de Thiers most meghozta a szörnyű bizonyosságot; és ez volt az új pörölycsapás, az új, a még szégyenletesebb Sedan. S másnap elterjedt a Városházán lezajlott események híre; kis időre a zendülők kerekedtek felül, a nemzeti védelem kormánya hajnali négy óráig fogoly volt, és csak a közhangulat megfordulásának köszönhette szabadulását: a nép, mely először gyűlölettel szembefordult velük, később, a felkelés győzelmének gondolatára megrettent. Maurice sajnálta ezt az elvetélt kommünt, mely talán a megváltást hozta volna, fegyverbe szólítva a nemzetet azzal a kiáltással, hogy veszélyben a haza, talán életre keltek volna egy pusztulni nem akaró, szabad nép ősi emlékei. Thiers be sem merészkedett Párizsba, s a tárgyalások megszakadásának hírére már-már kivilágították a várost.

November lázas nyugtalanságban telt el. Kisebb csatározásokra került sor, melyekben Maurice egyáltalán nem vett részt. A Saint-Ouen felőli részen táboroztak, s ő, ha csak tehette, elment a táborból, szüntelenül hajszolta a vágy, hogy újabb híreket kapjon. Akárcsak ő, Párizs is szorongva várakozott. A városatyák megválasztása mintha lecsillapította volna a politikai szenvedélyeket, de a megválasztottak csaknem valamennyien a szélsőséges pártokhoz tartoztak, a jövőt illetően ez félelmetes jel volt, s Párizs e szélcsöndben az annyiszor követelt nagy kirohanásra, a győzelemre, a szabadulásra várt. Ismét szentül hittek benne: a poroszokat megverik, kétvállra fektetik. A gennevilliers-i félszigeten történtek meg az előkészületek, ezt a pontot gondolták a legkedvezőbbnek az áttörésre. Aztán egy reggel a coulmiers-i jó hírek hallatára határtalan öröm fogta el a várost, Orléans ismét francia kézen, a Loire-hadsereg előrenyomulóban, úgy mondták, máris Étampes-ban táborozik. Minden megváltozott, már csak az van hátra, hogy odamenjenek, s kezet nyújtsanak nekik a Marne túlsó oldalán. A katonai erőket átszervezték, három hadsereget állítottak fel, az egyik, mely Clément Thomas tábornok parancsnoksága alá került, a nemzetőrség zászlóaljaiból alakult; a másik a 13. és a 14. hadtestből, s még feltöltötték a különböző alakulatokból összeszedett legjobb elemekkel, ezt a hadsereget majd Ducrot tábornok vezeti a nagy támadásra; végül a harmadik, a tartalék hadsereg, kizárólag a mobilgárda tagjaiból állt, s Vinoy tábornok parancsnoksága alá került. Fenntartás nélküli hit lelkesítette Maurice-t, mikor november 20-án a 115-ösökkel éjszakai pihenőre tért a vincennes-i erdőben. A második hadsereg három hadteste táborozott itt, s az a hír járta, hogy következő nap Fontainebleau-ban találkoznak a Loire-hadsereggel. Aztán nyomban ismét jelentkezett a balszerencse, meg a szokásos hibák egész sora, egy hirtelen áradás, mely megakadályozta, hogy felállítsák a hajóhidat, ostoba parancsok, melyek késleltették a hadmozdulatokat. A következő éjszaka a 115-ösök az elsők között keltek át a folyón, s Maurice tíz óra tájt szörnyű tűzben nyomult be Champigny-ba. Olyan volt, mint az őrült, puskája, noha roppant hideg volt, égette az ujjait. Mióta menetelt, egyetlen akarat élt benne, az, hogy így mehessen előre, mindig csak előre, míg végül odaát egyesülnek vidéki bajtársaikkal. A hadseregnek azonban Champigny-val és Bry-vel szemben a coeuilly-i és villiers-i parkok félkilométeres falkerítése állta útját, melyet a poroszok bevehetetlen bástyává alakítottak át. Ez volt az a határ, ahol minden bátorság megroppant. Ettől kezdve merő tétovázással, hátrálással múltak az órák, a 3. hadtest késlekedett, a már mozdulatlanságra kényszerített 1. és 2. két napon át védte Champigny-t, amit terméketlen győzelmük után december 2-án éjjel fel kellett adniuk. Ezen az éjszakán az egész hadsereg visszatért a

vincennes-i erdő dérlepte fái alá, s Maurice holtfáradtan feküdt, homlokát a fagyos földre hajtva sírt.

Milyen komor, milyen szomorú napok következtek e kudarcba fúlt roppant erőfeszítés után! A nagy kirohanás, melyre oly hosszú időn át készülődtek, az ellenállhatatlan roham, melytől Párizs felszabadulását várták, összeomlott, és három nappal később Moltke tábornok levele bejelentette, hogy a megvert Loire-hadsereg ismét feladta Orléans-t. Egyre szorosabbra zárult a gyűrű, már nem volt erő, ami széttörhette volna. Párizs azonban a reménytelenség kínjából mintha új erőt merített volna az ellenálláshoz. Éhínség fenyegetett. Október közepétől már adagolták a húst. Decemberre már egyetlen állat sem maradt a boulogne-i erdőbe kicsapott nagy ökörcsordákból, juhnyájakból, melyeknek szüntelen jövés-menése örökös porfelhőbe borította az erdőt; kezdték levágni a lovakat. A tartalékok, majd később a liszt- és gabona-rekvirálások négy hónapra biztosították Párizs kenyerét. Mikor a liszt elfogyott, malmokat kellett berendezniük a vasútállomásokon. Eltűnt a tüzelőanyag is, a malmok, a pékségek s a fegyverműhelyek számára tartalékolták, és Párizs, mely gáz nélkül, egy-két petróleumlámpa fényénél didergett jégköpönyegében, Párizs, mely szűken adagolt fekete kenyéren és lóhúson élt, Párizs még most is reménykedett, egyre arról beszélt, hogy Faidherbe északon, Chanzy a Loire mentén, Bourbaki keleten még mindig tartja magát, s valami csoda majd csak Párizs falai alá segíti győzelmes hadaikat. A hentesüzletek, a pékségek előtt a hóban topogva várakozók hosszú sora még most is föl-földerült egy képzeletbeli nagy csata hírének hallatára. A vereségeket követő csüggedés után mindig újjászületett a makacs illúzió, s a szenvedéstől, éhségtől hallucináló tömegben még magasabbra csapott a remény csalóka lángja. A Château-d'Eau téren a járókelők majdhogy felkoncoltak egy katonát, aki a megadásról beszélt. Míg a hadsereg, bátorsága fogytán, s a vég közeledtét érezve, békét kívánt, a lakosság újra a tömeges kitörést követelte, zúduljon az ellenségre Párizs népe, legyen ott mindenki, legyenek ott a nők, de még a gyermekek is, vessék magukat a poroszra mint megáradt folyam, mely összetör, elsodor mindent.

Maurice félrehúzódott a bajtársaitól, egyre erősebben gyűlölte ezt a katonásdit, mely a Mont-Valérien védelme alatt tartja tétlenül, hasznavehetetlenül. Így aztán azon volt, hogy minél többször Párizsba szökhessen, ahova a szíve húzta. Csak a tömegben érezte jól magát, mindenáron reménykedni akart ő is. Gyakran elment, hogy lássa, hogyan indulnak a léggömbök, melyek postagalambokkal, levelekkel megrakodva másodnaponként szálltak fel az Északi-pályaudvaron. A léggömbök felemelkedtek, majd eltűntek a gyászos téli égbolton, s ha Németország felé hajtotta őket a szél, a szívek összeszorultak az aggodalomtól. Sok léggömb elveszhetett. Jómaga kétszer is írt a nővérének, Henriette-nek, de nem tudta, vajon elértek-e hozzá a levelei. Nővére emléke, Jean emléke megbújt valahol, abban a másik, roppant világban, ahonnan már semmi hír sem jött, és már csak ritkán gondolt rájuk, mintha egy másik, régvolt életben szerette volna őket. Szüntelen viharban élt, s lénye csordultig telt e viharszülte lobogással, csüggedéssel. Január első napjaitól kezdve új harag tüzelt benne a balpart lakónegyedeinek bombázása miatt. A poroszok késlekedését ő már emberiességből fakadó okoknak tulajdonította, noha mindössze arról volt szó, hogy eddig nem tudták felállítani messzehordó ágyúikat. S amikor Val-de-Grâce-ban egy gránát megölt két kislányt, haragos megvetéssel gondolt e gyerekgyilkos barbárokra, akiktől az is kitelik, hogy múzeumokat, könyvtárakat gyújtsanak fel. A rémület első napjai után azonban Párizs a bombázásban is tovább élte csökönyösen hősi életét.

A champigny-i vereség óta csak egy szerencsétlen kimenetelű próbálkozásra került sor Bourget mellett, s azon az estén, amikor az erődöket ostromló nehézágyúk tüzében ki kellett üríteni az Avren-fennsíkot. Maurice is osztozott a haragban, melynek heve elragadta az egész várost. A növekvő népszerűtlenség szele, mely elsöpréssel fenyegette Trochu tábornokot és a

nemzeti védelem kormányát, most olyan fergetegesen fújt, hogy végső és hasztalan erőfeszítésre kényszerültek. Vajon miért nem voltak hajlandók tűzbe vinni a háromszázezer nemzetőrt, holott azok szüntelenül ezt követelték, szüntelenül ki akarták venni részüket a veszedelemből? Az első naptól kezdve követelték azt a mindent elsöprő kirohanást, mikor Párizs a gátakat áttörve, népének roppant hullámaival borítja el a poroszokat. A kormány az újabb vereség biztos tudatában is kénytelen volt engedni az esztelenül merész óhajnak; de hogy minél kevesebb vér folyjon, mindössze a sorkatonaságot és a mozgósított nemzetőrség ötvenkilenc zászlóalját vetette be. Január 19-e előestéje valóságos ünneppé vált: a körutakon és a Champs-Élysées-n roppant tömegek nézték a katonabandával, hazafias dalokat énekelve vonuló ezredeket. Asszonyok, gyerekek szegődtek a nyomukba, a férfiak a padokra állva harsogva biztatták őket. Másnap aztán az egész lakosság az Arc-de-Triomphe-hoz tódult, vakmerő reménység kerítette hatalmába, mikor megérkezett Montretout elfoglalásának híre. A nemzetőrség ellenállhatatlan lendületéről hősi beszámolók jártak szájról szájra, a poroszok menekülnek, még mielőtt leszállna az alkony, beveszik Versailles-t. S mily szörnyű volt a csüggedés, mikor az éjszaka jöttével kitudódott az elkerülhetetlen katasztrófa. Míg a balszárny megszállta Montretout-t, a derékhad, mely áttörte a buzenvali park kerítését, egy második belső falba ütközött. Olvadás állt be, a makacsul szitáló eső feláztatta az utakat, és az ágyúk, a közadakozásból öntött ágyúk, melyekbe Párizs egész lelkét öntötte, nem érhettek rendeltetési helyükre. Jobb felől Ducrot tábornok késedelmesen bevetett hadoszlopa hátramaradt. Erejük végére értek, Trochu tábornok kénytelen volt parancsot adni az általános visszavonulásra. Feladták Montretout-t, feladták Saint-Cloud-t, a poroszok ezt is, azt is felgyújtották. S mire teljesen besötétedett, Párizs horizontján már csak e roppant tűzvész lángolt.

Ezúttal Maurice is úgy érezte, hogy itt a vég. A porosz sáncok szörnyű tüzében négy órán át együtt harcolt a nemzetőrökkel a buzenvali parkban, s a következő napokban, mikor visszatért, nem győzte magasztalni bátorságukat. A nemzetőrség valóban hősiesen harcolt. A vereséget tehát csakis a vezetők ostobasága, árulása okozhatta. Hallotta, mikor a Rivoli utcában összeverődött emberek így kiáltoztak: „Vesszen Trochu! Éljen a kommün!” A forradalmi szenvedély éledése volt ez, a közvélemény új és olyan nyugtalanító követelése, hogy a nemzeti védelem kormánya puszta önvédelemből kötelességének tartotta lemondatni Trochu tábornokot, akinek a posztját Vinoy tábornok foglalta el. Még ugyanazon a napon egy belleville-i népgyűlésen, melyen ő is részt vett, Maurice hallotta, hogy ismét a nagy támadást követelik. Őrült gondolat, ezzel tisztában volt, szíve mégis megdobbant e makacs győzelemvágy láttán. Mikor mindennek vége, miért ne kísérelnék meg a lehetetlent? Egész éjszaka rendkívüli fordulatokról álmodozott.

Ismét eltelt egy hét. Párizs egyetlen jajszó nélkül haldokolt. A boltok már nem nyitottak ki, ha itt-ott fel is tűnt egy-egy járókelő, a kihalt utcákon nem találkozott egyetlen kocsival sem. Megettek negyvenezer lovat, már drága pénzt fizettek a kutyáért, macskáért, patkányért is. Mióta elfogyott a gabona, rizsből és zabból sütöttek fekete, ragacsos, nehezen emészthető kenyeret; s hogy háromszáz grammos adagjukhoz hozzájussanak, végeérhetetlen sorokban, gyötrelmes várakozással töltötték az időt a pékségek előtt. Jaj az ostromnak e fájdalmas stációi, jaj ezek a szegény asszonyok, akik dideregve ácsorogtak az esőben, a jeges sárban!... Ó, hősies nyomorúsága a magát megadni nem akaró nagy városnak! A halálozások száma megháromszorozódott, a színházakat kórházzá alakították át. Ahogy leszállt az éjszaka, komor nyugalomba, mélységes sötétségbe burkolóztak a hajdani előkelő negyedek, akárcsak valamikor a pestis-pusztította, kárhozott városok nyomortanyái. S e némaságban, e sötétségben csak a szakadatlan bombázás hallatszott, csak a téli eget fénybe borító torkolattüzek villanása látszott.

Január 29-én Párizs egyszerre csak megtudta, hogy Jules Favre két nap óta a fegyverszünetről tárgyal Bismarckkal, ugyanakkor az is kitudódott, hogy már csak tíz napra elegendő a kenyér, s ennyi idő alatt éppen hogy csak be lehetne szerezni az új készleteket. A könyörtelen sors rájuk kényszerítette a kapitulációt. A végre megismert igazságtól lesújtott komor Párizs bénultan engedett. Még aznap éjfélkor kilőtték az utolsó ágyúgolyót. 29-én, mikor a németek elfoglalták az erődöket, Maurice a 115-ösökkel ismét Montrouge-nál, az erődítményeken belül táborozott. Semmittevéssel, lázas nyugtalansággal teli bizonytalan napokat élt át. A fegyelem elképesztően meglazult, az alakulatok felbomlottak, a katonák csavarogtak, várták, hogy hazaküldjék őket. Ő azonban kábultan, riadozó idegességben, s a legkisebb nehézségre is elkeseredésbe forduló letargiában élt. Mohón olvasta a forradalmi újságokat, és kelepcének, végső árulásnak látta a háromhetes fegyverszünetet, melyet csak azért kötöttek, hogy Franciaország nemzetgyűlést választhasson, mely majd dönt a békéről. Még ha Párizs megadásra kényszerül is, ő Gambettának adott igazat, a háborút folytatni kell a Loire mentén és északon. Dühbe hozta a sorsára hagyott, Svájcba menekült keleti hadsereg katasztrófája. A választások aztán végképp megőrjítették: bizony úgy történt, ahogy sejtette, a gyáva vidék az ellenálló Párizst átkozta, mindenáron békét akart, s a még Párizsra szögezett porosz ágyúk védelmében állította volna vissza a monarchiát. A Bordeaux-ban tartott első ülések után, Thiers, akit huszonhat megye választott képviselőjéül, és közfelkiáltással a végrehajtó hatalom élére állítottak, Maurice szemében már csak szörnyeteg volt, minden hazugság, minden bűn hordozója. S haragja nem szűnt, a szégyen betetőzésének tartotta a monarchista nemzetgyűlés által kötött békét, őrjöngött, ha csak eszébe jutottak a kemény feltételek: ötmilliárd kártérítés, Metz átengedése, lemondás Elzászról; Franciaország aranya, vére, mely a nemzet testébe ütött gyógyíthatatlan, nyitott seben át ömlik el.

Február utolsó napjaiban Maurice elhatározta, hogy megszökik. A szerződés egyik cikkelye szerint a Párizsban állomásozó katonákat lefegyverzik és hazaküldik. Ezt nem várta be, úgy érezte, hogy szívét tépnék ki, ha itt kellene hagynia a dicsőséges Párizst, melyet csak az éhség bírt megadásra; eltűnt, a des Orties utca felső végén, a Moulins domb tetején, egy hatemeletes házban vett ki egy apró, bútorozott padlásszobát, ahonnan a Tuileriáktól a Bastille-ig láthatta a háztetők határtalan tengerét. Egy volt diáktársától akivel együtt járt a jogi karra, kölcsön kapott száz frankot. Egyébként, mihelyt berendezkedett, fölvétette magát a nemzetőrség egyik zászlóaljába, a másfélfrankos zsoldból majd csak megél. Annak még a gondolatától is visszaborzadt, hogy valahol vidéken önző nyugalomban éljen. Még azok a levelek is felbosszantották, melyeket Henriette nővérétől kapott válaszul a fegyverszünetet követő napon írt soraira, mert Henriette könyörögve kérte, ostromolta, hogy jöjjön Remilly-be, pihenje ki magát. Maurice nemet mondott, majd később, majd ha a poroszok már nem lesznek ott, meglátogatja.

Maurice élete most növekvő lázban átcsavargott tétlen napok sora volt. Az éhség már nem kínozta, élvezettel falta fel az első fehér kenyeret. Párizs alkoholban úszott, pálinka is, bor is volt bőven, most mindenben dúskálhatott a város, és szakadatlan alkoholmámorban élt. De most is csak börtön volt, kapuit a németek őrizték, s bonyolult formaságok akadályozták azt, hogy bárki is kimenjen a városból. A társadalmi élet nem indult meg, nem volt még sem munka, sem üzlet; egy egész nép várakozott itt tétlenül, a közelgő tavasz verőfényében végül is megkótyagosodva. Az ostrom alatt a katonai szolgálat legalább kifárasztotta a testet, lekötötte az elmét, de most az egész világtól elszigetelve, egyik pillanatról a másikra a teljes restségbe süllyedt a város. Maurice, akár a többiek, reggeltől estig csavargott, s a levegővel együtt szívta be az esztelenség minden mételyét, melyet a tömeg már hónapok óta terjesztett. A korlátlan szabadosság végképp aláásott mindent. Olvasta az újságokat, eljárt a népgyűlésekre, a túlságosan nyilvánvaló együgyűségek hallatán néha vállat vont, de a gyűlésekről mégis úgy tért haza, hogy agyába mint rögeszme fészkelte be magát az erőszak gondolata,

hajlandó volt minden kétségbeesett cselekedetre annak védelmében, amit igaznak és jogosnak vélt. És szobácskájában, ahonnan végignézhetett a városon, ismét a győzelemről szőtt álmokat; meg lehet menteni Franciaországot, meg lehet menteni a köztársaságot, míg a békét nem írják alá - egyre ezt mondogatta magában.

A poroszoknak március 1-én kellett bevonulniuk Párizsba, s a gyűlölet és harag jajkiáltása szakadt fel minden szívből. Maurice már egyetlen népgyűlésen sem vehetett részt, melyen ne illették volna a nemzetgyűlést, Thiers-t, szeptember 4-ike gyászvitézeit azzal a váddal, hogy nem is akarták megkímélni a hős várost e végső gyalázattól. Egyik este jómaga is úgy tűzbejött, hogy felszólalt: inkább pusztuljon Párizs minden lakója a bástyákon, mintsem hogy egyetlen porosz is behatoljon a városba. A hónapokon át tartó aggodalomba és éhezésbe belekábult lakosságban, mely most rémképekkel zaklatott tespedésbe süllyedt, e gyanakvó népben, mely a képzelete teremtette rémektől riadozott, így szinte magától értetődően bontakozott ki, s mindenki szeme láttára szervezkedett a felkelés. Ez is egyike volt a nagy ostromok után mindig megfigyelhető lelki válságoknak, mikor a csalatkozott hazafiasság túláradó heve, miután hiába gyújtotta lángra a lelkeket, vak bosszúvággyá, pusztító kedvvé változik. A Központi Bizottság, melyet a nemzetőrség küldöttei választottak, tiltakozott mindennemű lefegyverzési kísérlet ellen. A Bastille téren nagy tüntetést rendeztek, vörös zászlók, gyújtó beszédek, roppant tömegek, egy szerencsétlen legyilkolt rendőr, akit deszkára kötöttek, kövekkel agyonvertek, aztán a csatornába hajítottak. És két nappal később, február 26-a éjszakáján Maurice, mikor riadókürtök szavára, vészharangok kongására ébredt, azt látta, hogy a Batignolles körúton csoportba verődött férfiak és nők ágyúkat vontatnak; húsz másik emberrel ő is befogta magát egy ágyú elé, mert azt mondogatták körülötte, hogy a nép a Wagram térről hozta el a lövegeket, nehogy a nemzetgyűlés valamennyit kiszolgáltassa a poroszoknak. Százhetven ágyúról volt szó, fogatokat nem tudtak szerezni, a nép kötéllel vontatta, marokkal tolta, és az isteneit mentő barbár horda tüzes lendületével vitte fel őket a Montmartre tetejére. Mikor március 1-én a poroszok kénytelenek voltak beérni azzal, hogy egy napon át barikádok között megbújva, mint rettegő győztesek nyája, megszállva tartják a Champs-Élysées negyedet, a bús Párizs nem moccant, az utcák elnéptelenedtek, ajtók, ablakok bezárultak, gyászának roppant fátylát borította magára az egész holt város.

Ismét elmúlt két hét, Maurice meghatározhatatlan és szörnyű dolgok közeledtét érezte, s jöttüket várva már azt sem tudta, hogyan telnek napjai. A békét visszavonhatatlanul megkötötték, a nemzetgyűlésnek Versailles-ban március 20-án meg kellett kezdenie ülésezését; az ő számára mégsem ért véget semmi, úgy érezte, hogy szörnyű revans van készülőben. Március 18-án, mikor felkelt, levelet kapott Henriette-től, nővére ismét könyörgött, hogy jöjjön el hozzá Remilly-be, gyöngéden fenyegette, hogy ő maga indul útnak, ha még sokáig várat magára és a viszontlátás örömére. Aztán Jeanról írt, elmesélte, hogy miután december végén elment tőle azzal, hogy az északi hadsereghez csatlakozik, súlyos láz támadta meg, egy belgiumi kórházban feküdt, és csak egy hete írta meg, hogy bár még nagyon gyönge, Párizsba indult, mert mindenáron ismét szolgálatba akar állni. Henriette befejezésül arra kérte fivérét, hogy mihelyt találkozott Jeannal, írja meg pontosan, mi van vele. Maurice, kezében a felbontott levéllel, elábrándozott. Henriette, Jean, forrón szeretett nővére, fivére a nyomorúságban és siralomban. Istenem! Mily távol voltak mindennapi gondjaitól e szeretett lények, mióta szüntelen vihar dúlt benne! Mivel azonban nővére megírta, hogy Jean nem tudhatja a des Orties utcai címet, Maurice megfogadta, hogy még aznap elmegy a hadügyi irodába, és megpróbálja megkeresni a barátját. De alighogy kiért a házból, s átvágott a Saint-Honoré utcán, két ezredtársától megtudta, hogy reggelig mi történt a Montmartre-on. S mindhárman fejvesztve rohanni kezdtek.

Ó, ez a március 18! Milyen mindent elsöprő lelkesedést gyújtott Maurice-ban! Később nem tudott magának pontosan számot adni arról, hogy mit is mondott, mit is tett. Eleinte csak rohant, őrjöngve a katonai csel miatt, mellyel hajnalban próbálkoztak: a montmartre-i ágyúk visszaszerzésével le akarták fegyverezni Párizst. Thiers, aki Bordeaux-ból érkezett, nyilván két napig tervezgette ezt az erőszakos lépést, hogy azután Versailles-ban a nemzetgyűlés nyugodtan kikiálthassa a monarchiát. Kilenc óra tájt meg mintha a Montmartre-on lett volna, ahol lelkesülten hallgatta új győzelmek hírét: titkon csapatok érkeztek, szerencsére késtek a fogatok, a nemzetőrök is fegyvert ragadhattak, a katonák nem mertek asszonyokra és gyermekekre lőni, puskájuk csövét a földre fordítva barátkoztak Párizs népével. Aztán, mintha bejárta volna egész Párizst, s délben végre megértette: anélkül, hogy csata lett volna, Párizsban a kommün vette át a hatalmat. Thiers és a miniszterek elmenekültek a Külügy-minisztériumból, ahol üléseztek, az egész kormány fejvesztve igyekezett Versailles-ba, sebtében odavezényelték a harmincezer sorkatonát is, de több mint ötezer ott maradt Párizs utcáin bolyongva. Fél hat tájt az egyik külső körút sarkánál meg mintha egy csomó őrjöngő között állt volna, hogy minden felháborodás nélkül végighallgassa Lecomte és Clément Thomas tábornok lemészárlásának kegyetlen történetét. Eh, tábornokok! Eszébe jutottak az élvhajhász, tehetségtelen sedaniak! Eggyel több vagy kevesebb, ugyan mit számít! S a nap hátralevő részében épp így lobogott, a lelkesültség tüzénél mindent torzítva látott, talán még az utcakövek is áhították ezt a felkelést, mely diadalának kiszámíthatatlan sorsszerűségében megnövekedve, váratlanul jutott uralomra, s végül este tíz órakor a városházát átadta a Központi Bizottság tagjainak, akik maguk sem értették, hogyan is kerültek oda.

Egy kép azonban világosan megmaradt Maurice emlékezetében: váratlan találkozása Jeannal. Jean már harmadnapja Párizsban volt, legyöngülten, fillér nélkül érkezett a fővárosba, kimerülten a láztól, amely két hónapon át egy kórházi ágyhoz szögezte Brüsszelben. Amint megérkezett, s megtalálta Ravaud kapitányt, a 106-osok egyik volt tisztjét, azonnal beállt a 124-ik ezred új századába, melynek Ravaud kapitány volt a parancsnoka. Visszakapta káplán rangját, és rajával aznap este utolsónak hagyta el a Prince-Eugène kaszárnyát, hogy a folyó balpartjára menjenek, ahol a parancs értelmében az egész hadseregnek gyülekeznie kellett. A Saint-Martin körúton azonban hatalmas embertömeg állta el az útjukat, kiabáltak velük, s egyre azzal fenyegetőztek, hogy lefegyverzik őket. Jean rendületlen nyugalommal válaszolta, hogy hagyják őt békén, nem tartozik ez őrá, ő egyszerűen csak a parancsot akarja teljesíteni, esze ágában sincs, hogy ártson valakinek. Aztán egy meglepett kiáltást hallott, Maurice lépett melléje, a nyakába borult, testvéri szeretettel csókolta meg.

- Hát te vagy ez!... Levél jött Henriette-től. Éppen ma dél előtt akartam kérdezősködni utánad a hadügyi hivatalban.

Örömkönnyek homályosították el Jean szemét.

- Édes fiacskám, de jó, hogy viszontláthatlak!... Én is kerestelek, de hogyan is találtalak volna meg ebben a kutya nagy városban?

A tömeg még mindig fenyegetőzve zúgott, s Maurice hátrafordult.

- Polgártársak, hagyjanak hát, hadd beszéljek velük! Derék emberek ezek, kezeskedem értük.

Megragadta barátja két kezét, és suttogva kérdezte:

- Ugye, te velünk maradsz?

Jean arca mélységes megdöbbenést tükrözött.

- Veletek? Hogy értsem ezt?

Egy darabig hallgatta, mint háborog barátja a kormány ellen, a hadsereg ellen, emlékeztetvén őt sok szenvedésükre, azt magyarázva, hogy végre ők lesznek az urak, megbüntetik az ostobákat és a gyávákat, megmentik a köztársaságot. S amint egyre figyelmesebben hallgatta, nyugodt, egyszerű paraszti ábrázatán egyre súlyosabb bánat sötétlett.

- Nem! Nem! Fiacskám, én nem maradok, ha ilyen munkára akartok befogni... A kapitányom azt mondta, hogy a rajommal együtt menjek Vaugirard-ba, hát oda is megyek. És ha a tüzes mennykő csapkodna, akkor is odamegyek, ez magától értetődik, ezt neked is tudnod kell.

Aztán jó lélekkel felnevetett és még hozzátette:

- Inkább te jössz velünk!

Maurice azonban haragos méltatlankodással engedte el a kezét. Pár pillanatig még szemtől szemben álltak, az egyik az egész Párizst elborító kór, a legutóbbi rezsim bomlasztó csíráitól fellobbant, rég kezdődött téboly keserű rabja; míg a másik a maga józanságában és tudatlanságában szilárdan állt a lábán, őt nem kezdte ki a kór, mert nem ebből a talajból nőtt ki, a munka és takarékosság földjén lett emberré. Mégis testvérek voltak, erős kötelék fűzte őket össze, s mikor egy hirtelen tolongás elszakította őket, mindketten úgy érezték, hogy eleven húsukba téptek.

- Isten veled, Maurice!

- Isten veled, Jean!

Az egyik szomszédos utcából beforduló 79. ezred tömör sorai a járdára szorították vissza a tömeget. Megint nagy kiabálás kezdődött, de nem merték elállni a tisztek buzdítására fegyelmezetten menetelő katonák útját. A 124. ezred kis raja is kiszabadult a tömegből, és akadálytalanul folytathatta útját.

- Isten veled, Maurice!

- Isten veled, Jean!

Engedtek a könyörtelen végzetnek, mely szétszakította őket, de még visszaintettek egymásnak, mert szívük csordultig volt szeretettel a másik iránt.

A következő napok gyors iramban pergő rendkívüli eseményei között Maurice meg is feledkezett e találkozásról. 19-én Párizs arra ébredt, hogy nincs kormánya, és inkább meglepődött, mintsem megijedt, mikor megtudta, hogy az éjszaka micsoda vakrémület sodorta Versaillesba a hadsereget, a közhivatalokat, a minisztereket; s mivel pompás idő volt, e szép márciusi vasárnapon Párizs népe nyugodtan sétálgatott az utcákon, nézegette a barikádokat. A Központi Bizottság nagy fehér plakátját, mely a községi választásokra szólította fel a lakosságot, igen bölcsnek mondták. Csak azon csodálkoztak, hogy aláíróként teljesen ismeretlen nevek szerepelnek. A kommün e hajnalán Párizs, mely haraggal emlékezett szenvedéseire, s nem bírt szabadulni a gyanakvástól, Versailles ellen fordult. Egyébként teljes zűrzavar uralkodott, szüntelen harc dúlt a városatyák és a Központi Bizottság között, hiábavaló volt a városi tanács minden erőfeszítése a megbékélésre, a Központi Bizottság pedig, miután korántsem volt biztos abban, hogy a szövetkezett nemzetőrség teljes egészében mellette áll, nagy szerényen továbbra is csak a kommunális szabadságjogok elismerését követelte. Mikor a Vendôme téren békésen tüntető tömegre lőttek, s néhány áldozat vére pirosra festette az utca kövét, a városon végigborzongott a kezdődő rémület. S mialatt a diadalmas felkelés végleg kézbe kerített minden minisztériumot, minden közhivatalt, Versailles-ban ugyancsak nagy volt a harag és a félelem, a kormány azon buzgólkodott, hogy olyan katonai erőt gyűjtsön össze, mely elegendő lehet a küszöbön állónak vélt támadás visszaverésére. Nagy sietve odarendelték az északi és a

Loire-hadsereg legjobb alakulatait, mintegy tíz nap alatt csaknem nyolcvanezer embert gyűjtöttek össze, s a bizakodás olyan gyorsan újjáéledt, hogy két hadosztály már április 2-án, az ellenségeskedést megkezdvén, kiverte a kommünárokat Puteaux-ból és Courbevoie-ból.

Maurice előtt, aki zászlóaljával Versailles bevételére indult, emlékei lázas kavargásából csak másnap merült fel Jean szomorú arca, amint istenhozzádot kiált feléje. A versailles-iak támadása megdöbbentette és felháborította a nemzetőrséget. Bougivalon és Meudonon át már reggel három hadoszlop, mintegy ötvenezer ember tört Versailles-ra, hogy elfogja a monarchista nemzetgyűlés tagjait, s Thiers-t, a gyilkost. Ez lett hát a fergeteges kirohanásból, melyet Párizs népe oly lázasan követelt az ostrom idején; s Maurice eltöprengett, vajon nem a csatatér halottai között látja-e viszont Jeant. De nagyon gyorsan bekövetkezett a vereség, alighogy zászlóalja feljutott a rueili úton a Bergères-fennsíkra, a Mont Valérienről hirtelen gránáteső zúdult rájuk. Kábultan torpantak meg, egyesek azt hitték, hogy az erődöt bajtársaik tartják megszállva, mások szerint meg a parancsnok megfogadta, hogy nem lövet. Az embereken vakrémület lett úrrá, a zászlóaljak felbomlottak, vadul vágtattak vissza Párizsba, és a hadoszlop élét, melyet Vinoy tábornok bekerített, Rueil-ben lemészárolták.

Az öldöklésből megmenekült, harci lázban égő Maurice-ban már csak a gyűlölet élt, gyűlölet a rend és törvényesség állítólagos kormánya ellen, mely összeomlott valahányszor a poroszokkal volt dolga, és csak Párizs legyőzéséhez volt benne virtus. És a német hadak még ott állnak Saint-Denis-től Charentonig, végignézhetik ezt a gyönyörű látványosságot, egy nemzet porbahullását! S a rombolás sötét vágya, mely most úrrá lett fölötte, helyesléssel fogadta az első erőszakos intézkedéseket, azt, hogy barikádokat emeltek az utcákon és a tereken, hogy letartóztatták a túszokat, a hercegérseket, papokat, volt állami hivatalnokokat. Mindkét fél részéről megkezdődtek a kegyetlenkedések: Versailles agyonlövette foglyait, Párizs elrendelte, hogy minden kivégzett harcosért három túsz fizessen az életével; s ha Maurice-ban annyi megrázkódtatás, annyi pusztulás után még maradt némi józanság, a harag mindent elsöprő szele most elfújta azt is. Az ő szemében a kommün bosszú volt az elszenvedett gyalázatért, szabadító, mely az amputáló vasat, a tisztító tüzet hozza. Világosan nem fogalmazta meg magában mindezt, pusztán a benne élő művelt ember idézte fel történelemtudásának emlékeit, a szabad és diadalmas városokat, a gazdag provinciák szövetségeit, melyek törvényt szabtak a világnak. Ha Párizs győz... s máris látta, amint a dicsfénytől övezett város újjáteremti Franciaországot, megteremti az igazság és szabadság hónát, miután elsöpörte a régi rothadt társadalom roncsait. Igaz ugyan, hogy a választások után a kommün tagjainak névsorát olvasva, kissé meglepődött, hogy a mérsékeltek, a forradalmárok, a különböző irányzatú szocialisták mily különös keveréke ez a társaság, melyre a nagy feladat hárul! Néhányat ismert közülük, s nagyon jelentéktelen embernek tartotta mindahányat. De vajon az általuk képviselt eszmék zűrzavarában nem futnak-e zátonyra, nem semmisülnek-e meg a legkiválóbbak is? De azon a napon, mikor a Városház téren ünnepélyesen kikiáltották a kommünt, miközben dörgött az ágyú, és vörös zászlók erdejét lobogtatta a szél, Maurice minderről meg akart feledkezni. Ismét határtalan reménység lelkesítette, s az őrjöngésig fokozódó kór heves rohamában, miközben az egyik tábor hazudott, a másik megszállottan bizakodott, megint csak elölről kezdődött az ábrándkergetés.

Maurice egész áprilisban harcolt valahol Venilly környékén. A korai tavasz virágba borította az orgonákat, a kertek zsenge lombjai közt folyt a harc, és a nemzetőrök a puskáik csövét felvirágozva tértek haza esténként. Versailles-ban már annyi csapat gyűlt össze, hogy két hadsereg telt ki belőlük, az egyik az első vonalat tartotta Mac-Mahon parancsnoksága alatt, a másik a tartalékhadsereg volt, élén Vinoy tábornokkal. A kommün zászlaja alatt közel százezer mozgósított nemzetőr állt, s csaknem ugyanakkora volt a tartaléka is, valójában azonban legfeljebb ötvenezer ember harcolt. S Versailles támadási terve egyre világosabban bonta-

kozott ki: Neuilly után elfoglalta a béconi kastélyt, majd Asnières-t csupán azért, hogy szorosabbra zárja az ostromgyűrűt; mert úgy számítottak, hogy Point-de-Jouron át nyomulnak be Párizsba, mihelyt a Mont-Valérien és az Issy erődítmény kereszttüzében Point-de-Journál megvethetik lábukat a bástyákon. Mont-Valérien már az övék volt, s most minden erejüket latba vetve törtek az Issy erőd megszállására, amit a régi porosz sáncok igénybevételével támadtak. Április közepe óta egy percre sem szűnt a lövöldözés, az ágyútűz. Levallois-nál, Neuilly-nél megállás nélkül folyt a harc, éjjel, nappal, szüntelen lövöldöztek. Levallois-on át, a körvasút mentén páncélozott vagonokra állított nagykaliberű ágyúkkal lőtték Asnières-t. De főként Vanves-ot és Issy-t bombázták kegyetlenül, Párizsban úgy remegtek az ablakok, mint a legádázabb ostrom napjaiban. És május 9-én, mikor az Issy erőd az első riadalom után most már végleg a versailles-i hadsereg kezére került, a kommünt, melynek bukása immár megpecsételtetett, a legszörnyűbb elhatározásokra késztette a vakrémület.

Maurice egyetértett a Közjóléti Bizottmány megalakításával. Történelmi példák jutottak eszébe. Ha meg akarják menteni a hazát, vajon nem érkezett-e el az erélyes intézkedések ideje? Az erőszakos cselekmények közül csak egy okozott neki titkos fájdalmat: a Vendôme emlékoszlop ledöntése. Gyerekes gyöngeséggel vádolta magát, de mindhiába, fülében még most is ott csengtek nagyapja meséi Marengóról, Austerliztről, Jénáról, Eylauról, Friedlandról, Wagramról, a Moszkva-folyóról, még most is beleremegett e hősi történetekbe. De ki merné mondani, hogy nem igazságos megtorlás az, hogy földig rombolták a gyilkos Thiers házát, hogy mint biztosítékot és fenyegetést tartották fogva a túszokat most, hogy Versailles egyre féktelenebb dühvel fordult Párizs ellen, s a városra zúdított bombái házakat romboltak, asszonyokat öltek. Amint álma szertefoszlott, egyre erősödött benne a pusztítás sötét vágya. Ha egyszer az igazságszolgáltatás és a bosszú gondolatának vérbe kell fulladnia, hát nyíljon meg a föld, jöjjön s alakítsa át egy olyan kozmikus megrázkódtatás, mely megújítja az életet. Inkább süllyedjen el Párizs, égjen, mint roppant áldozati máglya, mintsem hogy visszasüllyedjen a bűnbe, a nyomorúságba, s ismét e förtelmes igazságtalanságon épült, korhadt társadalom igájába hajtsák! S most komor, nagy álmot szövögetett: hamvába hullt az óriási város, a két parton csak füstölgő zsarátnok, tűz gyógyította be a sebet, bekövetkezett a mondhatatlan, példátlan katasztrófa, melyből új nép támad. Fantáziáját egyre lázasabb izgalomba hozták a híresztelések: aláaknázott városnegyedek, lőporral dugig tömött katakombák, a történelmi épületek bármely percben levegőbe röpülhetnek, elektromos huzalok kötik össze az aknákat, hogy egyetlen szikra robbanthassa egyszerre valamennyit, jelentős készletek gyúlékony anyagokból, főként petróleumból, lesz majd mivel tűzfolyammá, lángtengerré változtatni az utcákat, a tereket. Megesküdött a kommün, hogyha a versailles-iak benyomulnak, egy ember sem jut át az útkereszteződéseknél emelt barikádokon, mert megnyílik az utcák kövezete, összeroskadnak az épületek, Párizs lángra lobban, s tüze egész világot emészt el!

S hogy Maurice elmerült ebben az esztelen álomban, az részben azért történt, mert valami titkos elégedetlenséget érzett magával a kommünnel szemben. Kétségbeejtették az embereket. Úgy látta, hogy a kommün tehetetlen, ellentétes erők húzzák-vonják, hogy végképp megkeseredik, s minél nagyobb a veszély, mely fenyegeti, annál széthullóbbá, annál esztelenebbé lesz. A megígért társadalmi reformok közül egyetlen egyet sem tudott megvalósítani s máris biztos volt, hogy nem hagy maga után semmi maradandót. A legnagyobb baj forrása mégis a kommünt marcangoló vetélkedés volt, az a pusztító gyanakvás, melytől egyetlen tagja sem menekülhetett. A mérsékeltek, az aggályoskodók közül sokan már nem is vettek részt az üléseken. Mások meg csak az események kényszerének engedve cselekedtek, reszkettek a diktatúra lehetőségének gondolatára, most következett el az az óra, mikor a forradalmi gyülekezetek különböző csoportjai egymást gyilkolják, hogy megmentsék a hazát. Cluseret után, Dombrowski után Rossel is gyanúba keveredett. A polgári hadügyi biztossá kinevezett

Delesculze sem tehetett semmit, noha nagy tekintélye volt. S a tervezett nagy társadalmi erőfeszítés így szétforgácsolódott, csírájába fúlt az elszigeteltségben, mely óráról órára valóságosabbá lett e tehetetlenséggel sújtott, kétségbeesett tettekre kényszerült emberek körül.

Párizsban fokozódott a rémület. Az ostrom szenvedéseitől reszkető Párizs először Versailles ellen tüzelt, most a kommüntől távolodott el. A kényszersorozás, az a rendelet, melynek értelmében minden negyven éven aluli férfit besoroztak, felbőszítette, s tömeges menekülésre bírta a nyugalomra vágyókat: álruhában, hamis elzászi papírokkal menekültek Saint-Denis-n át, sötét éjszakákon kötélen, létrán ereszkedtek le az erődítmények árkaiba. A gazdag polgárok már régen elhagyták Párizst. Egyetlen gyár, egyetlen üzem sem nyitotta meg kapuit. Nem indult meg a kereskedelem, sem a munka, s míg szorongva várták az elkerülhetetlent, renyhe semmittevésben múltak a napok. S a lakosság még mindig a nemzetőrök zsoldjából élt, azokból a másfél frankokból, amit most a Nemzeti Banktól rekvirált milliókból fizettek, azokból a másfél frankokból, amelyért annyian verekedtek, s mely a lázadás egyik alapja, egyik oka volt. Egész városnegyedek néptelenedtek el, bezártak az üzletek, elnémultak a házak. A kihalt utcákon, a csodálatos májusi verőfényben csak az ellenség kezétől elpusztult nemzetőrök gyászmenete vonult komor pompával, a vörös zászlóval borított halottas kocsikat nem kísérte pap, a nép vitt mögöttük örökzöld koszorúkat. A bazárt templomok minden este klubteremmé alakultak át. Csak a forradalmi újságok jelenhettek meg, az összes többit betiltották. Ilyen volt a megtört Párizs, ez a nagy, boldogtalan Párizs, mely, mint igazi köztársasági főváros, a nemzetgyűléstől továbbra is iszonyodott, a kommünt meg fokozódó rettegéssel nézte, alig várta, hogy megszabaduljon tőle. Közben iszonyú történetek jártak a túszok napirenden levő letartóztatásáról, csatornába süllyesztett puskaporos hordókról, melyeknél fáklyás emberek őrködnek, jeladásra várva.

Maurice, aki eddig sohasem ivott, most azon vette észre magát, hogy őt is elsodorta, elkábította az általános részegeskedés. Mostanában az is megesett vele, hogyha előretolt poszton állt őrséget vagy még inkább, ha készültségben töltötte az éjszakát, elfogadott egy-egy pohárka konyakot. Ha még egy másodikat is megivott, az alkoholtól kigyúlt az arca, elfogta a lelkesedés. Terjedő járvány volt ez, krónikus részegeskedés, az első ostrom gonosz öröksége, melyet a második tovább súlyosbított: a kenyér nélkül tengődő lakosság, mely hordószámra verhette csapra a pálinkát és bort, úgy átitatódott alkohollal, hogy már egy kortytól is őrjöngeni kezdett. Május 21-én, egy vasárnap este Maurice életében először részegen ment haza a des Orties utcába, ahol néha meghált. A napot még Neuilly-ben töltötte, lövöldözött, ivott a bajtársaival, azt remélte, hogy az alkohol majd legyőzi bénító fáradtságát. Aztán kábán, erőtlenül zuhant az ágyra, kis szobájában, ahová csak az ösztön vitte, képtelen volt visszaemlékezni arra, hogyan is került haza. És csak másnap reggel riadt fel a vészharangok, dobok és kürtök hangjára, mikor a nap már magasan járt az égen. A versailles-iak előző este a Point-du-Journál őrizetlenül találtak egy kaput, s nyugodtan besétáltak Párizsba.

Sebtében felöltözött, vállára kapta a puskáját, s alighogy elrohant hazulról, a kerületi elöljáróságon összetalálkozott egy csomó rémült bajtársával, s ezek oly zavarosan mondták el neki az este és éjszaka történteket, hogy először alig értett belőle valamit. Tíz nap óta, hogy az Issy-erőd és a motretout-i óriás üteg a Mont-Valérien ágyúitól segítve lőtte a bástyát, a saint-cloud-i kapu voltaképpen tarthatatlan volt; a versailles-iak másnapra tervezték a támadást, öt óra tájt azonban egy járókelő észrevette, hogy már senki sem őrzi a kaput, és egyszerűen integetni kezdett az alig ötven méternyire húzódó lövészárokban őrködő katonáknak. A 37. sorezred két százada egy perc késedelem nélkül bevonult. Utánuk masírozott Douay tábornok parancsnoksága alatt a 4. hadtest. Egész éjszaka szakadatlanul özönlöttek be a csapatok. Hét órakor a Vergé-hadosztály a Grenelle-híd felé menetelt, s egészen a Trocadéróig nyomult. Clinchant tábornok kilenc órakor elfoglalta Passyt és la Muette-et. Hajnali három órakor az

első hadtest tábort ütött a boulogne-i erdőben, a Bruat-hadosztály ugyanakkor átkelt a Szajnán, hogy elfoglalja a sevres-i kaput, s megkönnyítse a 2. hadtest bevonulását, melynek egy órával később Cissey tábornok parancsnoksága alatt a Grenelle-negyedet kellett megszállnia. Így történt, hogy 22-én reggel már a versailles-i hadsereg volt az úr a jobbparton, a Trocadéróban és la Muette-ban, a balparton pedig a Grenelle-negyedben; a kommün döbbenetében, haragjában és fejvesztettségében, az elkerülhetetlen vég gondolatától kétségbeesve, már árulást emlegetett.

Mikor Maurice felfogta a történteket, ez volt első érzése: itt a vég, nincs más hátra, mint hogy megölesse magát. De teljes erővel kongott a vészharang, hangosabban peregtek a dobok, a nők, de még a gyermekek is a barikádokon dolgoztak, az utcák átforrósodtak a sebtében összehívott, hadállásaikba rohanó zászlóaljak lázas izgalmától. És délben, mikor a kommün rajongó, mindenáron győzni akaró katonái azt látták, hogy a versailles-iak jóformán nem is moccannak, a szívekben újra éledt az olthatatlan reménység. Az a hadsereg, melyről rettegve gondolták, hogy két órán belül a Tuileriákban lesz, roppant óvatosan mozgott, tanult az elszenvedett vereségekből, túlhajtotta a taktikát, melyet oly keserű leckék során tanult a poroszoktól. A városházán a Közjóléti Bizottmány és Delesculze hadügyi biztos szervezte és irányította a védelmet. Az a hír járta, hogy megvetően hárították el az utolsó békéltetési kísérletet. Ettől megdobbantak a szívek, ismét rendületlenül bizakodtak Párizs győzelmében; hazugságokkal és kegyetlenkedésekkel fűtött gyűlölet hajtotta a két tábort, s az ellenállás oly ádáz lesz mindenütt, mint amilyen könyörtelennek ígérkezik a támadás. Maurice a Champ de Mars és az Invalidusok palotája környékén töltötte a napot, lassan, utcáról utcára, lövöldözve vonult vissza. Nem talált rá a zászlóaljára, ismeretlen bajtársakkal harcolt, velük sodródott át a balpartra, anélkül, hogy észrevette volna. Négy óra tájt egy barikádot védtek, mely az Esplanade felől zárta el az Egyetem utcát, s csak akkor adták fel, amikor késő délután megtudták, hogy a Bruat-hadosztály a rakparton előrenyomulva elfoglalta a képviselőházat. Csaknem elfogták őket, a Saint-Dominique utcán és a Bellechasse utcán át jókora kerülővel nagy keservesen eljutottak a Lille utcáig. Mire leszállt az éjszaka, a versailles-i hadsereg megszállta a vanves-i kaputól kiinduló s a képviselőház, az Élysée-palota, a Saint-Augustin-templom és a Saint Lazare-pályaudvar mellett egészen az asnières-i kapuig húzódó vonalat.

A másnap, 23-a, ez a tavaszi verőfényben, meleg napsugárban fürdő kedd volt Maurice legnagyobb gyötrelmeinek napja. A kommünárok különböző zászlóaljakból összeverődött, pár száz emberből álló csoportja, melyhez ő is tartozott, még tartotta az egész városnegyedet, a rakparttól a Saint-Dominique utcáig. Többségük a Lille utcai nagy paloták kertjében táborozott. Jómaga mélyen elaludt a pázsiton a Becsületrend palotája mellett. Reggel úgy gondolta, hogy a versailles-iak a képviselőházból támadnak rájuk, hogy visszaszorítsák őket a Bac utca erős barikádjai mögé. Az órák múltak, de a támadásra nem került sor. Csak itt-ott süvített egy-egy eltévedt golyó, az utca egyik végétől a másikig. A versailles-iak megfontolt lassúsággal kibontakozó terve, jól megfontolt elhatározása úgy kívánta, hogy ne támadják szembe azt a roppant erődítményt, amellyé a Tuileirák teraszát építették ki a fölkelők; hanem a bástyák mentén jobbra és balra egyszerre indulva, mindenekelőtt foglalják el a Montmartre-ot és a Csillagvizsgálót, hogy aztán onnan nekizúdulva, egy csapásra bevegyék a belső városnegyedet. Maurice két óra tájt azt hallotta, hogy háromszínű zászló lobog a Montmartre-on, hogy egyszerre három hadtest támadta, hogy a Lepic utcán, a Saules utcán és a Mont-Cenis utcán át, északról és nyugatról egyszerre zúdították zászlóaljaikat a dombra, hogy kézre kerítették a Moulin de la Galette-en felállított nagy üteget, hogy a győztesek elözönlik Párizst, máris elfoglalták a Saint-Georges teret, a Notre-Dame de Lorette székesegyházat, a Drouot utcai elöljáróságot, az új Operát; míg a balparton a Montparnasse-temetőből kiinduló, átkaroló hadmozdulattal bevették az Enfer teret és a Lóvásár teret. A kommünárok soraiban döbbenet,

harag és rémület fogadta e híreket, a hadsereg ily gyors előretörését. Hogyan? Két óra alatt elfoglalták a Montmartre-ot, a felkelés dicsőséges, bevehetetlen fellegvárát? Maurice nagyon is jól látta, hogy soraik ritkulnak, hogy rettegő bajtársai a megtorlástól való félelmükben szép csöndesen odébbállnak, hogy kimosakodjanak, polgári ruhát öltsenek. Az a hír járta, hogy bekerítik őket a Croix-Rouge felől, melynek megtámadására éppen most készülődnek. A Martignac utcai és a Bellechasse utcai barikádokat már bevették, a Lille utca végén vörös nadrágok kezdtek feltünedezni. S hamarosan eljött az idő, amikor már csak a meggyőződéstől fűtöttek, a végsőkig elszántak maradtak, Maurice meg még vagy ötven ember, akik elhatározták, hogy a halált választják, de addig is minél többet megölnek ezekből a versailles-iakból, akik úgy bánnak a kommünárokkal, mintha banditák lennének, akik a tűzvonal mögött lelövik foglyaikat. Az este óta még magasabbra csapott a gyilkos gyűlölet lángja, egymást mészárolták ezek az álmaikért halálba induló felkelők s ez a reakciós indulatoktól fűtött hadsereg, amelyet elkeserített, hogy még mindig harcolnia kell.

Öt óra tájt, mikor Maurice és a bajtársai, miután folytonos lövöldözés közben háztól-házig hátráltak a Lille utcában, majd végleg visszavonultak a Bac utcai barikádok mögé, Maurice egyszer-csak azt látta, hogy vastag fekete füst gomolyog ki a Becsületrend palotájának egyik nyitott ablakán. Ez volt az első gyújtogatás Párizsban, s dühödt őrjöngésében egy pillanatig vad örömöt érzett. Ütött hát az óra, lángoljon fel az egész város, mint roppant máglya, tisztítsa meg a tűz a világot! Most azonban váratlan látvány döbbentette meg: öt-hat ember rohant ki a palotából, élükön egy jól megtermett fickó, akiben Chouteau-ra, 106-os ezredbeli hajdani bajtársára ismert. Március 18-a után egyszer már látta zsinóros sipkában, most nyilván magasabb rangja volt, csupa sujtás volt a zubbonya, valamelyik nem harcoló tábornok törzskarához tartozhatott. Eszébe jutott egy nemrég hallott mendemonda: ez a Chouteau berendezkedett a Becsületrend palotájában, ott élt a szeretőjével, szakadatlan tivornyázásban teltek napjai, csizmástul feküdt végig a pompás nagy ágyakon, s csak úgy tréfából belelőtt a tükrökbe. Még azt is mondogatták, hogy a szeretője azzal az ürüggyel, hogy vásárolni megy a Nagycsarnok-ba, minden reggel díszhintón hajtatott el, batyuszám vitte ki az összelopkodott fehérneműt, ingaórákat, de még bútort is. S Maurice-t, mikor meglátta, hogy kezében még a petróleumos kannát lóbálva hogyan rohan az embereivel, valami rossz érzés, gyötrő kétség fogta el, mely hitét szinte alapjaiban ingatta meg. Talán rossz is, nem is feltétlenül igaz a döbbenetes mű, ha ilyen ember is munkálkodik rajta...

Órák múltak el, s már csak végső kétségbeesésében harcolt, meg akart halni, csak e komor vágy tüzelt benne. Ha tévedett, hát vérével fizessen vakságáért! A Lille utcát a Bac utcánál elzáró barikád roppant erős volt, homokzsákokból, földdel töltött hordókból emelték, s előtte mély árkot ástak. Alig tíz-tizenkét emberrel védte, valamennyien a barikád mögött elnyúlva biztos kézzel lőttek le minden felbukkanó katonát. Maurice a sötétség beálltáig nem moccant, egymásután lőtte ki töltényeit, szólni sem engedte a keserű reménytelenség. Elnézte, hogyan sűrűsödik a vastag füst a Becsületrend palotája fölött, hogyan csapja le a szél az utcára, de még egyetlen lángot sem látott felvillanni a sötétedő alkonyatban. Tűz ütött ki az egyik szomszédos palotában is. S ekkor az egyik bajtársa gyorsan figyelmeztette, hogy a katonák, miután nem merik szembetámadni a barikádot, a kerteken, az épületeken át közelítik meg őket, csákánnyal vágnak rést a falakon. Ez már a vég, bármelyik pillanatban itt lehetnek. Az egyik ablakból máris lövés dördült, felülről lőtték a barikádot, s Maurice megint meglátta Chouteau-t meg az embereit, petróleumos kannáikkal és fáklyáikkal, mint a vihar száguldottak jobbra-balra a sarki házak felé. Fél óra múlva elfeketült az ég, lángokban állt az egész útkereszteződés; Maurice meg, aki még mindig a hordók és a zsákok mögött feküdt, az éles fényt fölhasználva, leterítette azokat a katonákat, akik a kapualjakból esztelenül a nyílt utcára merészkedtek.

Vajon meddig lövöldözött még? Már nem volt tudatában sem az időnek, sem a helynek. Lehet, hogy kilenc óra, lehet hogy tíz... Ez a gyalázatos mesterség undorította már, akár a részegségben felböffentett rossz vinkó. A körülötte lángoló házak már-már elviselhetetlen, perzselő, fullasztó hőséget árasztottak. Az útkereszteződés, melyet nagy halom kő torlaszolt el, tűzvésszel, zsarántok-esővel védett fedezékké vált. Hát nem így szólt a parancs? Amikor a barikádot elhagyják, gyújtsák fel a városnegyedet, a tüzes zsarátnok védővonalával állítsák meg a csapatokat, s amint hátrálnak, utcáról utcára égessék fel Párizst. S máris pontosan tudta, hogy nem csak a Bac utcai házak égnek. Ha megfordult, látta, hogy mögötte roppant vörös fényben izzik az égbolt, távoli morajlást hallott, mintha ropogva lángolna az egész város. Jobb felől, a Szajna mentén ugyancsak több hatalmas tűz keletkezhetett. Már jó ideje, hogy Chouteau eltűnt, menekült a golyók elől. Még a legelszántabb bajtársai is sorra elmenekültek, rettegve, hogy bármely pillanatban bekeríthetik őket. Végül egyedül maradt, két homokzsák között feküdt, csak egy gondolata volt, lőni, szakadatlanul lőni; ám ekkor a katonák a kerteken, épületeken át egy Bac utcai házból az utcára zúdultak.

A végső harc hevében Maurice már két hosszú nap óta nem gondolt Jeanre. És Jeannak sem jutott eszébe Maurice egy pillanatra sem azóta, hogy a Bruat-hadosztály megerősítésére siető ezredével benyomult Párizsba. Előző nap a Champs de Marson és az invalidusok eszplanádján harcolt. Ezen a napon meg csak déltájt indult a Palais-Bourbon térről a városnegyedben emelt barikádok ellen, s egészen a Saint-Pères utcáig jutott. E testvérgyilkos háborúban, bajtársai körében, akiket már csak az a vágy éltetett, hogy a hosszú hónapok fáradalmai után végre kipihenhessék magukat, az oly higgadt Jeanon lassanként erőt vett a keserű harag. A Németországból visszahozott és ismét besorozott hadifoglyok szüntelenül átkozzák Párizst, ha meg a kommün rémtetteiről hallott, magánkívül volt dühében, a tulajdonjog és a rend szent és sérthetetlen voltában vetett hitét sebezte minden szó. Ő megmaradt a nemzet talpkövének, higgadt parasztnak, aki békét akar, hogy mindenki újra dolgozhasson, kereshessen és végre összeszedhesse magát. Növekvő haragját, mely elhomályosította a számára legkedvesebbek emlékét is, az őrjöngésig fokozták a tűzvészek. Házakat égetnek fel, palotákat égetnek fel, mert nem ők kerekedtek felül, hát ez már sok! Csak banditák képesek ilyen gazságra! És ez az ember, akinek a szíve előző este még úgy fájt a rögtöni kivégzések miatt, most kikelt önmagából, vérszomjasan, dülledt szemmel üvöltözött, verekedett.

Jean rajának néhány emberével őrjöngve rohant ki a Bac utcára. Először nem látott senkit, azt hitte, hogy a barikádot elhagyták. Aztán észrevette, hegy két zsák között egy kommünár mozgolódik, vállához emeli puskáját, és még mindig lövi a Lille utcát. A haragos végzet kezétől hajtva rohant oda, bajonettjét belevágta, valósággal a barikádhoz szögezte azt az embert.

Maurice-nak már nem volt ideje megfordulni. Fölkiáltott, fölemelte a fejét. A tűzvész vakító fénnyel világította meg őket.

- Jeanom, öreg Jeanom, hát te vagy....

Igen, meg akart halni, lángoló türelmetlenséggel hívta a halált. De hogy testvére kezétől haljon meg, nem, ez már sok, ez megrontotta, förtelmes keserűséggel mérgezte meg a halált.

- Hát te vagy, öreg Jeanom...

Jean, mint akit villám sújtott, kijózanodva nézte. Magukra maradtak, a többi katona a menekülők után vetette magát. Körülöttük magasabbra csaptak a lángok, vérszínű lángnyelvek csaptak ki az ablakokon, dübörögve omlottak be az áttüzesedett mennyezetek. És Jean Maurice mellé roskadt, zokogva tapogatta, megpróbálta fölemelni, hogy lássa, megmentheti-e még.

- Szegény fiam, szegény kis fiam!

VIII

Mikor a vonat, mely Sedan felől érkezett, végeérhetetlen késések után, kilenc óra tájban nagynehezen beért a Saint-Denis-i pályaudvarra, dél felől már éles, vöröslő fény világította meg az eget, mintha lángolna egész Párizs. Amint sötétedett, ez a fény egyre vakítóbb lett, lassankint elborította az egész látóhatárt, s vörösre színezte a keleten egyre sűrűsödő árnyak között eltűnő bárányfelhőket...

Henriette elsőnek ugrott ki a vagonból, nyugtalankodott a tűzvész miatt, melynek a sötétségbe borult mezőkön át vöröslő fényét a robogó vonat ablakaiból pillantották meg az utasok. Egyébként a porosz katonák, akik megszállva tartották a pályaudvart, mindenkit leszállásra kényszerítettek, ketten álltak az érkezési oldalon, s rekedt franciasággal kiabáltak:

- Párizs ég... Végállomás, kiszállás... Párizs ég! Párizs ég!

Henriette-et szörnyű rettegés fogta el. Úristen! Későn érkezett volna? Minthogy Maurice nem válaszolt két utóbbi levelére, olyan halálos nyugtalanság fogta el az egyre riasztóbb párizsi hírek hallatára, hogy hirtelen elhatározással útnak indult Remilly-ből. Már hónapok óta búslakodott az öreg Fouchard-nál; minél tovább tartott Párizs ellenállása, a megszálló csapatok annál követelőzőbbek, annál kíméletlenebbek lettek, s most, hogy az ezredek sorra visszatértek Németországba, a katonaság szüntelen áradata újból kifosztotta a városokat és a falvakat. Henriette, mikor pirkadattal felkelt, hogy Sedanban még elérje a vonatot, látta, hogy a tanya udvarát valósággal elárasztották a lovasok, köpenyükbe burkolózva, egymás hegyén-hátán aludtak. Olyan sokan voltak, hogy a föld sem látszott tőlük. Aztán egy hirtelen kürtszóra valamennyien felálltak, s amint hosszú köpenyükben szorosan egymás mellé némán felsorakoztak, Henriette akár azt hihette volna, hogy valami csatatér halottai támadtak fel az utolsó ítélet trombita-harsogására.

- Kiszállás, végállomás... Párizs ég! Párizs ég!...

Henriette kezében kis útitáskájával kétségbeesetten szállt le, hogy kérdezősködjék. Párizsban két nap óta harcolnak, a vasútvonal elvágva, a poroszok várakozó álláspontra helyezkedtek. Henriette azonban mindenképpen tovább akart jutni, észrevette a peronon a pályaudvart megszálló század parancsnokát, s odaszaladt hozzá.

- Uram, a fivéremhez megyek, nagyon nyugtalan vagyok miatta. Könyörgöm, tegye lehetővé, hogy folytathassam az utat.

Meglepetten hallgatott el, ráismert a kapitányra, akinek az arcát egy gázlámpa fénye világította meg.

- Maga az, Ottó..., Jaj, legyen olyan jó, ha már a véletlen megint így összehozott bennünket...

Ottó Günther, az unokatestvér most is kifogástalan gárdakapitányi egyenruhájában feszített. Elegáns, snájdig tiszthez illően kimérten hallgatott. Ő nem ismerte fel ezt a törékeny, elcsigázott asszonyt, akinek hamvasszőke haját, édes, szelíd arcát elrejtette a kalapjáról leomló gyászfátyol. Tekintetének bátor, nyílt fényéről végül is rájött, hogy ki áll előtte. De akkor is csak kurtán intett.

- Ugye, tudja, hogy van egy katonafivérem - folytatta könyörögve Henriette. - Párizsban maradt, s úgy félek, hogy még belekeveredik ebbe a rettenetes harcba... Könyörgöm, Ottó, tegye lehetővé, hogy folytathassam az utat.

A férfi végre elszánta magát a szóra.

- Higgye el, hogy nem tehetek semmit... A vonatok már tegnap sem közlekedtek, azt hiszem a bástyák előtt felszedték a síneket. Sem kocsim nincs, sem lovam, de még egy embert sem adhatok, aki elkísérné.

Henriette nézte, s már csak halk panasz csuklott fel belőle, fájdalom, hogy oly hűvösen, mereven elzárkózik előle.

- Ó, Istenem, nem akar segíteni... Istenem, hát kihez forduljak?

Hiszen ezek a poroszok korlátlan urak, csak egy szavukba kerülne, hogy megmozgassák a várost, rekvirálhatnának akár száz kocsit, kivezethetnének az istállókból akár ezer lovat! S ez itt mégis nemet mond, mint dölyfös győztes, kinek számára törvény az, hegy soha ne avatkozzék a legyőzöttek ügyeibe, melyek nyilván tisztátalanok, foltot ejthetnének újsütetű dicsőségén.

- De ugye, azt mégis tudja, hogy mi történik, s ugye, el is mondhatja nekem - folytatta Henriette, s igyekezett erőt venni izgalmán.

A férfi arcán alig észrevehető mosoly villant fel.

- Párizs ég... Nézze. Jöjjön csak ide, innen tisztán látni.

S előtte lépkedett, kiment az állomásról, a sínek mentén tett vagy száz lépést, míg a vágány felett húzódó kis vashídhoz nem ért. Mikor a keskeny lépcsőkön át feljutottak a hídra, a könyöklőre támaszkodva egy dombon túl beláthatták az egész roppant, kopár síkságot.

- Látja, Párizs ég!

Fél tíz tájt lehetett. Egyre terjedt a vörös fény, mely tűzbe borította az eget. Keletről eltűntek a vérszínű bárányfelhők, s a zeniten már csak egy tintaszínű folt sötétlett, rajta távoli lángok visszfénye csillant. Tűzben állt már az egész látóhatár, de helyenként hevesebb tüzek gyúlhattak, mert itt-ott a sűrűn gomolygó nagy füstfelhők között bíborpiros tűzcsóvák szöktek a magasba, s a sötétséget át meg átszabdalták szikrázó csíkokkal. S az ember azt hihette volna, hogy a tűzvész egyre terjed, hogy ott valami roppant erdőség ég, hogy sorra a fákba kap a láng, hogy végül lángra lobban maga a föld is, felgyújtja Párizs, ez az óriási máglya.

- Nézze csak! - magyarázta Ottó. - Az ott a Montmartre, az a púp, ami feketén válik ki a vörös háttérből... Balra la Villette és Belleville felé még nem ég semmi. Nyilván az előkelő negyedekben kezdődött a gyújtogatás, és terjed, egyre terjed... Nézze csak! Jobbra, ott, újabb tűz tört ki! Látni a lángokat, hogy kavarognak, s valami izzó pára száll föl közülük!... És ott is! Ott is! Mindenütt!

Nem kiabált, nem heveskedett, és nyugodt örömének iszonyatos volta megrémítette Henriette-et. Jaj, hogy a poroszok ezt látják! Sértőnek érezte a férfi nyugalmát, csöndes mosolyát, mintha csak régóta előre látta, várta volna ezt a példátlan katasztrófát. Végre! Ég Párizs, Párizs, melynek eddig csak az ereszcsatornáit szaggatták le a német lövedékek! Minden gyűlölködése kielégült, mintha csak megbosszulta volna a mérhetetlenül hosszú ostromot, a szörnyű hideget, az új meg új nehézségeket, melyekre Németország még mindig dühöngve gondol vissza. Diadalának gőgjében úgy érezte, hogy sem a meghódított területek, sem az ötmilliárdos jóvátétel, semmi, de semmi nem ér fel ezzel a látvánnyal: az elpusztított, tomboló őrülettel sújtott Párizs önmagát perzseli fel, s mint pernye szóródik szét a derült tavaszi éjszakán.

- Tudtuk, hogy így lesz - tette hozzá halkabban. - Micsoda munka!

Henriette szívét egyre égőbb fájdalom kínozta, majd megszakadt a roppant katasztrófa rettenetében. Pár percre megfeledkezett saját szerencsétlenségéről, magával sodorta egy egész nép vezeklésének gyötrelme.

Az emberéleteket emésztő tűz, az égő Párizs láttán, mely a kárhozott, villámsújtott fővárosok pokolbeli fényével festette vörösre az eget, Henriette önkéntelenül feljajdult. Kezét összekulcsolva suttogott:

- Úristen, hát mit vétettünk, hogy így büntetsz minket?

Ottó már a kezét emelte, mint aki beszélni akar. A bibliát idéző hideg és kérlelhetetlen katonás protestantizmus indulata már-már szólásra késztette, de tekintete összetalálkozott a fiatal nő tisztaságtól és értelemtől sugárzó tekintetével, s torkán akadt a szó. Egyébként meg világosan beszélt felemelt keze, elmondta gyűlöletét az egész faj iránt, rendíthetetlen meggyőződését, hogy ő Franciaországban igazságot szolgáltat, a hadak istenének küldötte egy romlott nép megbüntetésére. Párizs ég, bűnhődés ez évszázados bűnös életéért, annyi időn át megsokasodott vétkeiért, paráznaságáért. A germánság ismét megmenti a világot, elsöpri a latin romlottság utolsó nyomát is. A keze lehullt, s csak ennyit mondott:

- Ezzel mindennek vége... Egy másik negyed lobban lángra, az ott, bal felől, egy újabb tűzfészek... Ugye, látja azt a nagy sávot, ott ni, úgy terül szét, mint megáradt tűzfolyam.

Mindketten elhallgattak, döbbent csend volt körülöttük. Egyre újabb lángok csaptak fel hirtelen, s mint valami kohó hömpölygő árja, öntötték el az eget. Percről percre tágult a tűztenger beláthatatlan partja, füstöt fröcskölt az izzó hullámverés, s a füst mint vérszínű, hatalmas felleg gyülemlett a város fölött, majd könnyű szél kapott bele, s lassan úszott át a fekete éjszakán, nyomában rémületes hamu- és korameső zúdult az égboltról.

Henriette megremegett, mintha lidércnyomásból ébredt volna, aztán, mikor megint úrrá lett rajta a szorongás, mely fivére sorsa miatt gyötörte, még egyszer könyörögni kezdett:

- Hát nem tud semmit sem tenni értem? Nem hajlandó segíteni rajtam, hogy Párizsba mehessek?

Ottó újabb kézmozdulata mintha az egész horizontot söpörte volna el.

- Minek? Holnapra ott már csak romhalmaz lesz.

Ez volt minden válasza, s Henriette lement az átjáró hídról, egyeden búcsúszót sem mondott, kis táskájával a kezében menekült; a férfi még jó ideig állt ott fent, mozdulatlan vékony figura, feszes egyenruhában az éjszakába veszve, szeme itta a borzalmas gyönyörűséget, a lángoló Babilon képét.

Amikor Henriette kiért az állomásról, szerencsésen egy kövér hölgybe botlott, aki éppen egy kocsissal alkudozott, hogy vinné őt azonnal Párizsba, a Richelieu utcába; s Henriette oly megindító könnyekkel, oly kitartóan kérlelte, hogy az ismeretlen asszony megengedte, hogy vele tartson. A kocsis, egy apró, fekete emberke, ostorral biztatta a lovát, s ki sem nyitotta a száját egész úton. A kövér hölgy viszont ki nem fogyott a szóból, elmesélte, hogy két nappal előbb hogyan zárta be és hogyan hagyta el a boltját, s hogy nagy ostobán még befalazott értékeket is hagyott ott. Két álló órája, mióta a város ég, szüntelen gyötörte a gondolat, hogy neki vissza kell mennie, hogy magához vegye a vagyonát, még akkor is, ha a tűzből kell kikaparnia. A sorompónál egyetlen őr bóbiskolt, a kocsi minden különösebb nehézség nélkül tovább haladhatott, annál is inkább, mert a kövér hölgy folyékonyan hazudott, azt mesélte, hogy az unokahugáért ment, hogy kettesben ápolhassák a férjét, aki a versailles-iak kezétől sebesült meg. Az igazi nehézségek akkor kezdődtek, mikor a városba értek, minden

pillanatban barikádok zárták el az utcákat, folyton kerülőre kényszerültek. A Poissonnière körúton aztán a kocsis kijelentette, hogy nem megy tovább. A két asszonynak gyalogosan kellett folytatnia az utat a le Sentier-, a les Jeuneurs utcán, s az egész Tőzsde-negyeden át. Amint a barikádok felé közeledtek, nappali fényt árasztott rájuk a lángoló égbolt. Meglepte őket a város e részének sivár nyugalma, melyben csak valami távoli dübörgés reszketett. De a tőzsdepalotánál már puskalövések dördültek körülöttük, s innentől már csak a falak mentén osonhattak tovább. A Richelieu utcába érve a kövér hölgy boldogan látta, hogy boltja épségben maradt, s erőnek-erejével elkísérte új ismerősét, átmentek a le Hasard, majd a Sainte-Anne utcán s végül eljutottak a des Orties utcába. A kommünárok egyik zászlóalja, mely még megszállva tartotta a Sainte-Anne utcát, egy ideig nem akarta tovább engedni a két asszonyt. Hajnali négy óra volt, megvirradt már, mire az izgalmaktól, fáradalmaktól elcsigázott Henriette a des Orties utcai öreg ház tárt kapujához érkezett. S mikor felment a komor, szűk lépcsőkön, még egy ajtó mögött felállított létrán kellett felkapaszkodnia, hogy a padlásszobákhoz jusson.

Maurice a Bac utcai barikádnál, a két homokzsák között valahogy feltérdelt, s Jeanban, aki azt hitte, hogy a földhöz szögezte őt, fellobbant a reménység.

- Édes fiam, hát élsz még? Hát ilyen szerencsés lennék én, átkozott vadállat?... Várj csak, hadd látom.

A tűzvész élénk fényénél óvatosan megvizsgálta a sebet. A szurony a vállhoz közel szaladt át a jobb karon, s a legnagyobb baj az volt, hogy behatolt két borda közé, és alighanem érintette a tüdőt is. A sebesült mégis, minden nagyobb nehézség nélkül lélegzett. Csak a karja csüngött erőtlenül.

- Ne ess kétségbe, szegény öregem! Akárhogy is van, úgy van jól, úgyis azt kívántam, hogy legyen vége az egésznek... Éppen eleget tettél értem, nélküled már rég felfordultam volna egy árokparton.

Jeant e szavak hallatára ismét kegyetlen fájdalom fogta el.

- Ugyan már! Kétszer mentettél meg a poroszok karmaiból. Nem tartoztál te nekem semmivel, rajtam volt a sor, hogy az életemet adjam érted, s lemészároltalak... A mennydörgős istennyilába, hát részeg voltam én, hogy nem ismertelek fel? Persze, részeg voltam, mint a disznó, megrészegültem a sok vértől!

Könnyek szöktek a szemébe, mikor eszébe jutott, hogyan is váltak el ők ott, Remilly-ben, azt kérdezgetve egymástól, vajon találkoznak-e még valaha, s vajon örömben vagy bánatban látják viszont egymást. Mitsem ért hát az, hogy kenyértelen napokat, álmatlan éjszakákat töltöttek együtt a mindig leselkedő halál árnyékában? Az együtt töltött hősies hetek során csak azért forrt össze a szívük, hogy aztán ez a gyalázat, ez az iszonyatos és értelmetlen testvérgyilkosság következzék? Nem! Nem lehet! - lázadozott a gondolat ellen.

- Bízd rám magad, fiam, megmentelek, akármi lesz is.

Először is el kellett vinnie innen, mert a sorkatonaság megölte a sebesülteket. A jó sors úgy hozta, hogy egyedül voltak, most már csak azon kellett igyekezniük, hogy egy percet se veszítsenek. Késével gyorsan felhasította Maurice kabátujját, majd levetette róla a zubbonyt. A seb erősen vérzett, a kabátbélésből tépett darabokkal nagysietve erősen átkötötte a kart. Aztán elzárta a bordák között ütött sebet, s a kart szorosan a törzshöz rögzítette. Szerencsére volt nála egy zsinegdarab, ezzel alaposan megerősítette a kezdetleges kötést, hogy mozgásképtelenné tegye a sérült részeket, s megakadályozza a vérzést.

- Tudsz járni?

- Azt hiszem.

Ingujjban mégsem merte magával vinni. Hirtelen jó ötlete támadt, az egyik szomszédos utcában látott egy halott katonát, most odaszaladt, majd hamarosan köpennyel és csákóval tért vissza.

A köpenyt Maurice vállára terítette, ép bal karjára felhúzta, majd amikor a csákót is a fejébe tette, megjegyezte:

- Mintha a mieink közül lennél... És most hová?

Nem volt könnyű elhatározás. Alighogy felébredt benne a reménység és bizakodás, rögtön jelentkezett az aggodalom is. Hol találhatna biztos menedéket? A házakat átkutatják, a fegyverrel elfogott kommünárokat lelövik mind egy szálig. Különben sem ő, sem Maurice nem ismer senkit ezen a környéken, nincs egy lélek, akitől menedéket kérhetnének, nincs egy zúg, ahol megbújhatnának.

- Még nálam lenne a legjobb - mondta Maurice. - A ház nincs forgalmas helyen, nem megy oda senki... Csakhogy a túlsó parton van, a des Orties utcában.

Jean kétségbeesésében, tanácstalanságában csak magában szitkozódott.

- Az istenit! Mit csináljunk?

Még csak nem is gondolhattak arra, hogy a Royal-hídon mennek át, melyet éles nappali fénnyel világított be a tűzvész. A két partról minduntalan lövések dördültek. S ha átjutnának is a hídon, a lángban álló Tuileriákba, az eltorlaszolt Louvre-ba ütköznének, melyet mint bevehetetlen barikádot őriztek.

- Szóval minden hiába, nem tudunk átmenni! - jelentette ki Jean, aki az olasz hadjáratból visszatérve hat hónapot töltött Párizsban.

Hirtelen mégis támadt valami ötlete. Ha a Royal-híd alatt most is lennének csónakok, meg lehetne kísérelni az átkelést. Nagyon hosszú, veszélyes és kényelmetlen út lenne, de nem válogathattak, sürgősen dönteniük kellett.

- Idehallgass, kisfiam, mégis csak álljunk odébb, nem biztonságos itt... Én majd aztán azt füllentem a hadnagyomnak, hogy a kommünárok fogtak el, tőlük szöktem.

Ép karjánál fogva fölsegítette, támogatta Maurice-t, a Bac utca végéig vezette a pincétől a padlásig roppant fáklyaként lobogó házak között. Tüzes pernye zúdult rájuk, s olyan hőség volt, hogy arcukon a szőrszálak is megperzselődtek. Mikor aztán kiértek a rakpartra, egy pillanatra megvakította őket a Szajna két partján roppant kazlakként égő tüzek szörnyű fénye.

- Hát gyertyára éppenséggel nincs szükség - dünnyögött Jean, akit elkeserített a nappali fény.

Csak akkor érezte magát némileg biztonságban, mikor Maurice-t levitte a rakpart lépcsőin a Royal-hídtól balra. Ott a vízparton, a nagy fák árnyékában rejtve voltak. Csaknem negyedórán át nyugtalanul figyelték a túlsó parton, velük szemben imbolygó sötét árnyakat. Lövöldözés hallatszott, majd éles sikoly, aztán loccsanás, s hirtelen felcsapódott a víz. A hidat nyilván őrizték.

- Nem tölthetnénk itt az éjszakát? - kérdezte Maurice, s egy deszkabódéra, a hajózási iroda egyik pénztárfülkéjére mutatott.

- Az ám, hogy reggel elcsípjenek bennünket!

Jean kitartott első gondolata mellett. Egész flottányi kisebb csónakot talált a híd alatt, de valamennyi le volt láncolva, hogyan is oldhatnának el egyet, hogyan szabadíthatnák ki az evezőket? Végre rábukkant egy pár ócska evezőre, aztán felfeszített egy nyilván rosszul záródó lakatot, s mihelyt Maurice-t a csónak elejébe fektette, menten a víz sodrára bízta magát, óvatosan haladt a part mentén, az uszodák és uszályok árnyékában. Egyikük sem szólt egy szót sem, döbbenten bámulták az elibük táruló szörnyűséget. Amint lejjebb siklottak a folyón, s amint tágult a látóhatár, még iszonyatosabb kép bontakozott ki előttük. Mikor a Solferino-hídhoz értek, egyszerre láthatták a két lángban álló partot.

Ott balra, a Tuileriák épülete égett. A kommünárok az alkony leszálltával két végénél gyújtották fel a palotát, a Flore-pavilonnál és a Marsan-pavilonnál, a tűz gyorsan átterjedt a középpontban épült Horloge-pavilonra, ahol a Marsallok-termében robbantásra kész lőporos hordókat halmoztak fel. E pillanatban a közbülső épületrészek betört ablakain vöröslő füstgomolyok, hatalmas kékes lángnyelvek csaptak ki. Az áttüzesedett tetőzet megrepedezett, lángoló rések nyíltak rajta, majd szétváltak, mint belső izzástól feszülő vulkánikus talaj. Az elsőnek felgyújtott Flore-pavilon lángjai csaptak a legmagasabbra, rémületes recsegéssel égett a földszinttől a roppant tetőzetig. A parkettra s a kárpitokra locsolt petróleum oly hevesen lángolt, hogy látni lehetett, amint meggörbül a balkonok vasrácsa, s a pompás, nagy kandallók naptányért utánzó domborműveikkel vörösen izzó darabokban röpülnek a levegőbe.

Jobbra meg a Becsületrend délután öt órakor felgyújtott palotája égett már közel hét órája, s lángolt mint roppant máglya, melynek minden hasábja egyszerre lobban el. Aztán az Államtanács palotája következett, a legnagyobb, a legvadabb, a legrémületesebb tűzvész, a hatalmas kőkocka kétemeletes oszlopcsarnokával valósággal lángot okádott. A nagy belső udvart befogó négy épület egyszerre gyulladt ki, s négy sarkán, a négy lépcsőházra hordószám öntözött petróleum mint pokolbéli tűzfolyam zúdult le a lépcsőkön.

A folyam felőli homlokzat attikájának tiszta vonala, mint elsötétedett rivalda vált ki a körülötte felcsapó vörös lángnyelvek közül, míg az oszlopsorok, a párkányzatok, a frízek és a faragványok valami olvasztókemence vakító fényében izzó, lenyűgöző, roppant dombormű-nek tűntek. Itt oly hevesen, oly féktelenül tombolt a tűz, hogy a hatalmas építmény szinte felemelkedett ingó, recsegő alapzatáról, s csak vastag falainak váza bírta a lángtenger hevét, mely levegőégbe röpítette a tetőzet bádoglemezeit. Mellette a d'Orsay kaszárnya állt, egyik oldalfala gyúlt ki, magas fehér oszlopba fonódtak össze a lángok, mintha jelzőtűz fénye csapott volna a magasba. Mögötte ismét más tüzek lángoltak, égett a Bac utca hét háza, a Lille utca huszonkét háza, bíborlott tőlük a látóhatár, s a tűz vérszínű, parttalan tengeréből versengve csaptak magasba a lángok.

Jean elfúló hangon suttogta:

- Isten az égben! Még tüzet fog a folyó is.

A csónak mintha zsarátnok-folyamon siklott volna. Hatalmas tüzek visszfénye táncolt a víz tükrén, s a Szajna mintha izzó parazsat hömpölygetett volna. Vörös villámlások cikáztak a sárga fénnyel borzongó habokon. S a lángoló paloták között lassan tovább siklottak lefelé a tüzes folyam sodrába, mint kárhozatra szánt város roppant utcáján, ahol izzó láva ömlik, s kétoldalt minden lángban áll.

- Bárcsak gyulladna ki, bárcsak repülne a levegőbe minden! - szólalt meg Maurice, akit ez óhajtott pusztulás láttán ismét elfogott a téboly.

Jean rémült mozdulattal hallgattatta el, mint aki retteg, hogy bajt hoz az ilyen istenkáromlás. Hát lehetséges, hogy ez a fiú, akit ő annyira szeret, aki oly művelt, oly finom, ilyen eszmék hatalmába kerüljön? Erősebben evezett, mert már elhagyták a Solferino-hidat, s nyílt folyam-

szakaszhoz értek. Körös-körül olyan nagy világosság támadt, hogy a folyam fénylett, mintha tükrére az árnyéktalan déli napfény merőleges sugara esett volna. Szokatlan pontossággal lehetett megkülönböztetni a legkisebb részleteket is, az áramló víz játékát, a parti kavics-halmokat, a rakpart apró fáit. Fehéren tündököltek a hidak, olyan fényárban, hogy akár meg lehetett volna számlálni a köveiket, mintha épen maradt keskeny palló lett volna mindahány, mely egyik tűzvésztől a másikig vezet az izzó víz felett. A szakadatlan dübörgésbe időnként hirtelen recsegés hasított. Koromzápor hullott, dögletes szagokat sodort a szél. S a döbbenetes az volt, hogy Párizs messzebb eső negyedei, ahol a Szajna elhagyja a várost, nem voltak többé. A jobbról, balról tomboló, vakító tűzvész ott már éjsötét szakadékot ásott. Ott már csak valami szörnyűséges, sötétséggel borított semmi volt, mintha az egész várost elemésztette volna a tűz, mintha eltűnt volna az örökös éjszakában. S megvakult a mennyboltozat is, a lángok oly magasra csaptak, hogy kioltották a csillagokat.

Maurice lázas önkívületbe vergődött, őrült nevetésben tört ki:

- Áll a bál az Államtanácsban meg a Tuileriákban... Kivilágították a homlokzatokat, ragyognak a csillárok, táncolnak a nők... Rajta, táncoljatok, táncoljatok füstölgő szoknyában, lángoló konttyal...

Ép karját emelve Sodoma és Gomorrha ünnepségeit idézte, a muzsikát, a virágokat, a förtelmes gyönyöröket, a bűnökkel telt palotákat, melyeknek falai közt annyi gyertya káprázatos fénye világította be a parázna mezítelenséget, hogy maguktól gyúltak ki.

Hirtelen szörnyű robbanás hallatszott. A Tuileriák épületének két végéből elindult tűz elérte a Marsallok-termét A láng belekapott a puskaporos hordókba, a Horloge-pavilon a levegőbe repült, mint valami lőporraktár. Roppant tűzkéve emelkedett a magasba, a fekete eget eltakaró tűzkoszorú, a szörnyű ünnepség lángoló bokrétája.

- Hogy volt! - kiáltott Maurice, mint valami látványosság végén, mikor ismét sötétség borult mindenre.

Jean megint csak reszketve, kusza szavakkal kérlelte. Nem! Nem! Sohasem szabad rosszat kívánni! Hiszen ha minden elpusztul, nekik is veszniük kell. És csak azon igyekezett, hogy mielőtt kiköthessen, hogy ne legyen már szemük előtt a szörnyű látvány. Mégis óvatos maradt, túl evezett a Concorde-hídon és csak a Conférence-rakpartnál, a Szajna-kanyar után kötött ki. S e kritikus pillanatban, ahelyett, hogy sorsára bízta volna a csónakot, a mások tulajdonának ösztönös tiszteletében azzal vesztegetett néhány percet, hogy erősen kikösse. Úgy tervezte, hogy a Concorde téren és a Saint-Honoré utcán át mennek a des Orties utcába. Maurice-t leültette a partra, őmaga felment a rakpart lépcsőin, és ismét nagy nyugtalanság fogta el, mikor számot vetett azzal, hogy milyen keserves nehezen jutnak majd át az egymásra halmozott torlaszokon. Ez volt a kommün bevehetetlen erődítménye, a Tuileriák ágyúkkal ellátott terasza, a magas, erős barikádokkal elzárt Royale, Saint-Florentin és Rivoli utca; ez magyarázta a versailles-i hadsereg taktikáját is, mely ma éjszaka hatalmas, beugró szöget képezett soraiból, a szög csúcsa a Concorde téren, két végpontja közül az egyik a jobbparton, a Nord-társaság teherpályaudvaránál, a másik a balparton, az Arcueli-kapu mellett, a körsánc egyik bástyájánál volt. De már közelgett a hajnal, s a kommünárok kiürítették a Tuileriákat és a barikádokat, a versailles-i csapatok bevonultak a városnegyedbe, miközben újabb tűzvészek lángoltak fel, este kilenc órától a Saint-Honoré és a Royale utca kereszteződésénél újabb tizenkét ház égett.

Mire Jean visszaért a töltés aljába, Maurice elbóbiskolt, a heves felindulás után mintha elkábult volna.

- Nem lesz könnyű... Tudsz legalább járni, fiacskám?

- Igen, persze, ne nyugtalankodj. Élve vagy halva, de odaérek.

A kőlépcsőkön csak roppant kínosan tudott felmenni. Fent a rakparton meg barátja karjára támaszkodva lassú léptekkel vánszorgott, mint az alvajáró. Noha a nap még nem kelt fel, a közeli tüzek visszfénye sápadt hajnalfényt árasztott a hatalmas térre. A vigasztalan pusztulás láttán elszoruló szívvel vágtak át a kietlen némaságon. A túlsó hídfőnél és a Royale utca végénél az ágyúzástól megrongált Bourbon-palota és a Madeleine-templom bontakozott ki, mint bizonytalan látomás. A Tuileriák összelövöldözött teraszának egy része bedőlt. Magán a téren golyók lyuggatták át a kútszobrokat, Lille szobrának hatalmas törzse a földön feküdt, gránát vágta ketté, mellette pedig Strasbourg fekete fátylas szobra, mintha csak a mérhetetlen pusztulásért öltött volna gyászt. Az épségben maradt obeliszk tövében egy árok aljából, csákánnyal felhasított gázcső látszott, a kiáramló gáz valahogy meggyúlt, és hosszú, sziszegő lánggal égett.

Jean kikerülte a tűztől megmenekült haditengerészeti minisztérium és az állami bútorraktár között épült barikádot, mely elzárta a Royale utcát. A homokzsákok és a földdel töltött hordók mögül durva katonahangokat hallott. A barikádot elölről egy vizesárok védte, a poshadt víztükrön egy kommünár holtteste úszott; az egyik résen át látni lehetett a Sainte-Honoré utca sarokházait, melyek már-már porig égtek, nem segítettek rajtuk az elővárosból hozott fecskendők sem, pedig még ekkor is sisteregve dolgoztak. Jobbról és balról az alacsony fákat meg az újságosbódékat összetörte, keresztül-kasul lyuggatta a kartácstűz. Aztán nagy kiabálás hallatszott, a tűzoltók az egyik pincében a ház hét lakójának félig megszenesedett holttestére bukkantak.

Noha a Sain-Florentin és a Rivoli utcát eltorlaszoló, szakszerűen épített magas barikád még félelmetesebbnek látszott, Jean jó ösztönnel megsejtette, hogy kevesebb kockázat árán juthatnak át. A barikádot valóban elhagyták a kommünárok, a sorkatonaság viszont még nem merte megszállni. Elnémult ágyúk várakoztak komor elhagyatottságban, s e bevehetetlen bástya mögött sehol egy lélek, közeledtükre csak egy kóbor kutya iszkolt tovább. De mikor Jean a Saint-Florentin utcában az erejét vesztett Maurice-t támogatva igyekezett előbbre, bekövetkezett, amitől félt, beleütköztek a 88. sorezred egy egész századába, mely megkerülte a barikádot.

- Kapitány úr! - magyarázkodott Jean -, kötözőhelyre viszem a bajtársat, megsebesítették azok a brigantik.

Maurice-t a vállára vetett köpeny mentette meg, és míg a Saint-Honoré utcán át vitt az útjuk, Jean szíve úgy vert, hogy majd kiugrott a helyéből. Még alig pirkadt, a mellékutcákból lövöldözés hallatszott, mert még az egész negyedben folyt a harc. Csoda volt, hogy elérték a Frondeurs utcát, anélkül, hogy újból katonákba ütköztek volna. Már csak nagylassan tudtak haladni, végeérhetetlennek tűnt a még hátralevő három-négyszáz méteres út. A Frondeurs utcában aztán kommünár őrségbe botlottak, a kommünárok azonban azt hitték, hogy egy egész ezred közeledik, s rémülten elmenekültek. Már csak a d'Argenteuil utca egy részén kellett végigmenniük, hogy a des Orties utcába érjenek.

Ó, a des Orties utca! Mily lázas türelmetlenséggel vágyódott utána Jean már négy hosszú órája. Megváltás volt, mikor odaértek. Sötét, kihalt, csöndes volt az utca, mintha száz mérföldre lenne a harcoktól. Síri nyugalom borult a házra is, erre az öreg, szűk épületre, melynek nem volt házmestere.

- A kulcsok a zsebemben vannak - suttogta kínlódva Maurice. - A nagyobbik nyitja a kaput, a kisebbik meg a szobámat ott fent, a padlásrészen.

Ezzel összeesett, Jean karjába ájult, aki nyugtalanságában, zavarodottságában azt sem tudta, hol áll a feje. Elfelejtette bezárni a kaput, s a lépcsőházban, ahol nem ismerte a járást, tapogatózva kellett felvinnie barátját, óvatosan, nehogy zajt csapjon, nehogy bárki is felfigyeljen rájuk. Fent meg nem tudott kiigazodni, a sebesültet le kellett tennie az egyik lépcsőfokra, szerencsére volt nála gyufa, annak a fényénél kereste az ajtót, s csak mikor rábukkant, akkor ment vissza Maurice-ért. Végre lefektethette a keskeny vaságyra, szemben az ablakkal, melyből kilátás nyílt egész Párizsra, s melyet azonnal kitárt, úgy szomjazta a levegőt, a fényt. Hajnalodott, s Jean az újra éledő szörnyű gondolatra, hogy barátjának gyilkosa lett, lesújtottan, zokogva és erőtlenül roskadt az ágy elé.

Percek múlhattak el, s voltaképpen nem is lepődött meg, mikor egyszerre csak Henriette-et látta maga előtt. Olyan természetes ez, haldoklik a fivére, s ő idesietett. Még csak nem is látta, hogy mikor lépett be, talán már órák óta itt van. Most egy székre roskadva, kábán nézte, hogy vergődik halálos bánatában, hogy fivérét eszméletlenül, vérrel borítva látja. Végre eszébe jutott valami.

- Mondja csak, bezárta a kaput?

A megrendült Henriette igent intett, s mikor gyöngédségre, segítségre vágyón feléje nyújtotta két kezét, Jean ismét megszólalt :

- Bizony, én öltem meg...

Henriette nem értette, nem hitte. Jean érezte, hogy a két kis kéz nyugodtan pihen az övében.

- Én öltem meg... igen, ott, az egyik barikádon... ő az egyik oldalon harcolt, én a másikon...

A két kis kéz reszketni kezdett.

- Mint a részegek, olyanok voltunk, már nem tudtuk, mit csinálunk... Én öltem meg...

Henriette ekkor borzongva, holtsápadtan húzta el a kezét, rámeredő tekintete csupa rémület volt. Hát mindennek vége? Meggyötört szívében egyetlen érzés sem élhet tovább? Jaj, ez a Jean, akire még az este is gondolt, boldoggá tette már az a bizonytalan reménység is, hogy talán viszontláthatja. Ő követte el ezt a szörnyűséget, de aztán megint csak ő mentette meg Maurice-t, hiszen annyi veszélyen át ő hozta ide! A kezét már nem hagyhatta a kezében, egész valója visszariadt ettől. Aztán felsikoltott, gyötrődő szívének végső reménysége jajdult:

- Meggyógyítom, most igazán meg kell gyógyítanom!

A remilly-i kórházban átvirrasztott hosszú éjszakák során nagy tapasztalatra tett szert a sebesültek ápolásában, kötözésében. Azonnal meg akarta vizsgálni fivére sérüléseit, levetkőztette, anélkül, hogy ájulásából magához térítette volna. De mikor lebontotta a hevenyészett kötést, melyet Jean eszkábált össze, a sebesült megmozdult, halkan felnyögött, tágra nyitotta lázas szemét. Azonnal felismerte nővérét, rámosolygott.

- Hát itt vagy? De jó, hogy látlak, mielőtt meghalok!

Henriette bátor bizakodással intette csöndre.

- Nem szabad meghalnod! Élned kell!... Most ne beszélj, bízd rám magad!

De amikor megvizsgálta az átfúrt kart, a bordák közötti sebet, elkomorodott, tekintete elborult. Gyorsan átkutatta a kis szobát, végül talált kevéske olajat, öreg ingeket hasogatott szét, hogy kötést készítsen belőlük, Jean pedig lement egy korsó vízért. Egy szót sem szólt, csak nézte, hogy Henriette kimossa a sebeket, majd ügyesen beköti, képtelen volt segíteni neki, teljesen összetört, mióta meglátta őt. De mikor az asszony a kötözés után oly nyugtalannak látszott, Jean mégis felajánlotta, hogy keres egy orvost. Henriette azonban most is

zavartalan józansággal gondolkodott: nem, nem! Az az orvos nem lehet akárki, hiszen fel is jelenthetné a fivérét! Megbízható emberre van szükség, várhatnak még pár órát. Mikor aztán Jean arról beszélt, hogy elmegy és megkeresi az ezredét, abban állapodtak meg, hogy mihelyt szabadulni tud, visszajön, s azon lesz, hogy sebészt is hozzon magával.

De halogatta az indulást, mintha nehezen szánná rá magát arra, hogy elhagyja ezt a szobát, ahol minden zugot betöltött a szerencsétlenség, melyet ő okozott. Az ablakot kis időre becsukták, de most ismét kitárták. S a sebesült Maurice, aki magasra támasztott fejjel feküdt az ágyban, kibámult a tárt ablakon, s a súlyos csendben, mely már nyomasztotta őket, a kettejük tekintete is a messzeségbe révedt.

A Moulins domb e pontjáról maguk előtt látták fél Párizst, a belvárosi negyedeket, a Saint-Honoré elővárostól a Bastille-ig, végig a Szajnát, a távoli balpart nyüzsgését, a háztetők tengerét, a fák koronáját, a tornyokat s a kupolákat. A nap magasabbra szállt, a gyűlöletes éjszaka, a történelem egyik legszörnyűbb éjszakája véget ért. De a kelő nap tiszta fényében a rózsás égbolt alatt tovább lobogtak a tűzvészek. Szemben a Tuileriák, mely még mindig égett, a d'Orsay-laktanya, az Államtanács és a Becsületrend palotája, melyeknek a napfényben sápadozó lángjai megborzongatták a levegőeget. A Lille utcai és a Bac utcai házakon túl még más házak is éghettek, mert a Croix Rouge saroknál és távolabb, a Vavin és a Notre-Dame-des Champs utcánál szikraoszlopok csaptak a magasba. Jobbfelől, a közelben kialvóban voltak a Saint-Honoré utcai tüzek, míg balfelől a Palais-Royalnál és az új Louvre-nál reggeltájt gyújtott lassú tüzek húnytak ki.

Eleinte sehogy sem értették, honnan jön az a sűrű fekete füst, amit egész az ablakuk alá hajtott a nyugati szél. A pénzügyminisztérium épülete hajnali három órától égett, nem lobogott a magasba, a stukkókkal díszített épület alacsony szobáiban felhalmozott rengeteg papír befulladt, s nehéz koromtömegekké hamvadt. S ha a nagyváros ébredésénél már nem is kísértettek az éjszakai tragikus látomások: a teljes pusztulás rettenete, a zsarátnokot hömpölygető Szajna, a négy sarkán felgyújtott Párizs - a pusztulástól megmenekült negyedeket mégis komor, vigasztalan gyászba borította ez a szakadatlanul özönlő, sűrű füst, mely lassan elborította az egész égboltot. Hamarosan eltakarta a derűsen kelő napot is, ragyogása eltűnt a fakóvörös égboltról, ahol már csak ez a gyászlepel sötétlett.

Maurice, aki nyilván ismét önkívületbe esett, úgy emelte a kezét, mintha az egész határtalan horizontot akarná befogni, s halkan megszólalt:

- Minden ég? Ó, de sokáig tart!

Henriette szeme megtelt könnyel, mintha boldogtalanságát növelnék ezek a mérhetetlen katasztrófák, melyeknek előidézésében bátyja is részes volt. És Jean, aki nem merte sem az ő kezét megfogni, sem a barátját megcsókolni, félőrülten távozott.

- Viszontlátásra, hamarosan itt leszek.

De csak este nyolc óra tájt tudott visszajönni, mikor már besötétedett. Noha perc nyugta sem volt az aggodalomtól, mégis boldog volt: ezrede, mely már nem harcolt, tartalékba került, azzal a paranccsal, hogy a városnegyed biztonsága fölött őrködjék, s minthogy a Caroussel téren táborozott a századával, Jean abban bizakodott, hogy esténként felmehet a des Orties utcába, utánanézhet, hogy van a sebesült. S nem egyedül tért vissza, a jó szerencse úgy hozta, hogy összetalálkozott a 106-osok hajdani ezredorvosával, s minthogy mást nem talált, kétségbeesésében őt hozta magával azzal, hogy az oroszlánfejű nyers katona voltaképpen mégiscsak derék ember.

Bouroche nem tudta, hogy miféle sebesült érdekében zaklatja a könyörgő katona, s egyre csak azért dörmögött, hogy olyan magasra kell felkapaszkodnia, de mikor rájött, hogy egy kommünárhoz hívták, szörnyű düh fogta el.

- Az istennyila csapjon bele! Bolondját járatják velem?... Rablásba, gyilkolásba, gyújtogatásba belefáradt brigantik ezek!... Nincs ezzel a banditával semmi baj, majd meggyógyítom én, de meg ám!... Három golyót a fejébe!

De egyszeriben lecsillapult, amint meglátta a gyászruhájában oly sápadt Henriette-et, zilált szép szőke hajával.

- A fivérem, ezredorvos úr, a sedaniak közül való.

Bouroche nem válaszolt, levette a sebekről a kötést, megvizsgálta, a zsebéből különböző üvegcséket halászott elő, majd újra bekötötte, s megmutatta a fiatalasszonynak, hogyan csinálja. Aztán érdes hangján rárivallt a sebesültre:

- Miért álltál a gazemberek mellé? Miért csináltál ilyen disznóságot?

Maurice fénylő tekintettel figyelte, mióta belépett, de szólni nem szólt. Most azonban izgatottan, tüzes hangon válaszolt:

- Mert túl sok a szenvedés, túl sok az igazságtalanság, túl sok a gyalázat.

Bouroche meg csak széles mozdulattal felelt, mintha azt akarta volna mondani, hogy nagyon messzire vezetne, ha vitatkozni kezdenének ezekről az eszmékről. Aztán mintha mondani akart volna valamit, de végül mégse szánta rá magát a szóra. S távozóban csak ennyit jegyzett meg:

- Visszajövök.

A lépcsőházban kijelentette Henriette-nek, hogy semmiért sem felelhet. A tüdő komolyan megsérült, egy vérömlés bármely pillanatban végezhet a beteggel.

Henriette mosolyogni igyekezett, mikor visszatért, noha úgy érezte, hogy éles kés járta át szívét. Hát nem tudja megmenteni őt, hát nem tudja megakadályozni ezt a szörnyűséget, hogy örökre elváljanak ők hárman, akik most itt újra együtt vannak, s oly forrón kívánják az életet? A nap folyamán ki sem mozdult a szobából, egy idős szomszédasszony készségesen vállalta a bevásárlást. Henriette meg visszaült az ágy mellé, egy székre.

Maurice azonban lázas izgalommal faggatta Jeant, mindenről tudni akart. De barátja csak óvatosan válaszolgatott, nem mondta el neki, hogy a felszabadított Párizs milyen vak haraggal fordul a halódó kommün ellen. Szerda volt, s a lakosság már vasárnap estétől, vagyis két hosszú nap óta a pincékben megbújva reszketett félelmében, s szerda reggel, mikor elő-merészkedett, s meglátta a felszaggatott utcákat, a romokat, a vért, s főként a szörnyű tűzvészeket, dühödt bosszúvágy fogta el. Iszonyatos lesz a bűnhődés.

Átkutatták a házakat, kivégzőosztagok elé hajtották az összefogott gyanús férfiak és nők seregét. Este hat órától már a versailles-i hadsereg volt az úr fél Párizsban, a Montsouris parktól a nagy főutakon át egész a Nord pályaudvarig. S a kommün utolsó tagjai, mintegy huszan, nem tehettek mást, a Voltaire körútra, a XI. kerületi elöljáróságra menekültek.

Csend lett, a tárt ablakon át beáradt a langyos éjszakai levegő, Maurice tekintete a városon kalandozott.

- Végre folytatódik, Párizs ég! - mormolta.

Így volt; ahogy bealkonyult, a lángok ismét fellobogtak, s újra szörnyű, vörös fényben bíbor-lott az égbolt. Délután, mikor a Luxembourg-palota lőporraktára iszonyú dörrenéssel fel-robbant, az a hír terjedt el, hogy a Panthéon a katakombák mélyére roskadt. Az előző este

gyújtott tüzek egész nap lobogtak, égett az Államtanács palotája és a Tuileriák, vastag füstfelhők gomolyogtak a pénzügyminisztérium épülete felett. Tízszer is be kellett csukniuk az ablakot, mert az elhamvadt papiros, mint sűrűn kavargó, fekete pillangóhad, minduntalan be akart szállni, a heves tűz az ég felé sodorta, onnan hullott vissza, mint fekete permeteg, egész Párizs tele volt vele, s még húsz mérföldnyire, Normandiába is jutott belőle. Már nemcsak a nyugati és a déli kerületek, nemcsak a Royale utca, a Croix-Rouge sarok és a Notre-Dame-des-Champs utca házai égtek. A roppant máglyaként égő városháza lángjai eltakarták a horizontot, mintha tűzvész pusztítaná az egész keleti városrészt. Fáklyaként lobogott a Dal-színház, a IV. kerületi elöljáróság, s a szomszédos utcákban vagy harminc ház, meg északon a Porte-Saint-Martin Színház, mely magányosan vöröslött, mint sötét mezők mélyén égő szalmakazal. Szabadon tombolt az egyéni bosszúvágy, s talán bűnös számítás tört egyik-másik irattár megsemmisítésére. Már nem a védekezésről volt szó, nem azért gyújtogattak, hogy tűzzel állítsák meg a győztes csapatokat. A gyújtogatók kezét már csak az őrület irányította, s a törvényszéket, a Hôtel-Dieu kórházat, a Notre-Dame székesegyházat csak vak véletlen mentette meg a pusztulástól. Romboltak csupán a rombolásért, hogy egy egész világ hamuja alá temessék a rothadt régi emberiséget, hátha mégis boldog és tiszta, új társadalom támad az ősi legendák földi paradicsomában.

- Ó, a háború, a gyűlöletes háború! - suttogta Henriette a gyötrelem, s a haláltusa e romokban heverő városának láttán.

Vagy talán nem a vér tébolyának utolsó, sorsszerű aktusát látták, vajon nem a sedani és a metzi vereségek csatamezején fogant, s nem Párizs ostromából született a pusztító kedvnek ez a mételye, vajon nem egy végveszélyben levő nemzet gyilkolással, rombolással kísért haláltusája folyik most?

Maurice azonban tekintetét le sem véve az égő városrészekről, lassan, kínlódva tördelte:

- Ne, ne! Ne átkozd a háborút... Jó az, elvégzi a magáét...

Jean a gyűlölet és az önvád jajdulásával szakította félbe:

- Isten az égben! Ha meggondolom, hogy mi van veled, s az én hibámból... Ne védd, a háború nagyon piszkos dolog!

A sebesült tétován intett.

- Ó, én, számít is az! Hányan meg hányan pusztultak el!... Talán szükséges volt ez az érvágás. Élet a háború, élet, mely nem lehet halál nélkül.

S Maurice szeme lecsukódott, kifáradt, olyan nagy megerőltetés volt számára ez a pár szó. Henriette intett Jeannak, hogy ne vitázzon vele. Ez a törékeny, derék kis teremtés most is nyugodt maradt, holott ő is tele volt tiltakozással, haraggal az emberiség szenvedése ellen. Tiszta tekintetéből nagyapjának, a napóleoni legendák hősének bátor lelke sugárzott.

Két nap múlt el, csütörtök és péntek, további tűzvészekkel, további mészárlásokkal. Nem hallgatott el az ágyúdörgés, a montmartre-i lövegek, melyeket a versailles-i hadsereg kerített hatalmába, szüntelen lőtték a kommünárok Belleville-ben és a Père-Lachaise-ben felállított ütegeit; a kommünárok meg csak úgy találomra lőtték Párizst, a gránátok a Richelieu utcára és a Vendôme térre hullottak. 25-én este az egész balpart a katonaság kezében volt. A jobbparton azonban még mindig álltak a Chateau-d'Eeau s a Bastille téren emelt barikádok. Itt két valóságos erődítményt védett a szörnyű, szakadatlan ágyúzás. Alkonyatkor, mikor a kommün utolsó tagjai is szétszéledtek, Delescluze fogta a sétapálcáját, nyugodtan elsétált a Voltaire körutat eltorlaszoló barikádig, hogy itt golyótól találva hősként pusztuljon. Másnap, 26-án hajnalban, a katonaság bevette a Chateau-d'Eau és a Bastille tért, a kommünárok száma egyre

fogyatkozott, a maroknyi halálra szánt hős már csak a la Villette-et, Belleville-t és Charonne-t tartotta megszállva. És még két napon át folyt az ellenállás, a dühödt harc.

Péntek este, mikor Jean a Carrousel térről ismét a des Orties utcába tartott, a Richelieu utca végén olyan kivégzés szemtanúja lett, melynek megrázó emlékétől nem tudott szabadulni. Két nap óta két haditörvényszék működött, az egyik a Luxembourg-palotában, a másik a Chatelet-színházban. A Luxembourg-palotában elítélteket a kertben lőtték agyon, a Chatelet-színházban halálra ítélt szerencsétleneket meg a Lobau kaszárnyáig hurcolták, ahol az állandó készültségben álló kivégző osztagok a kaszárnya belső udvarán majdhogy puskavégről puffantották le őket. Főként a kaszárnyaudvaron folyt szörnyű mészárlás: férfiakat, gyermekeket ítéltek halálra, akár egyetlen gyanújel alapján, mert a kezük lőportól volt fekete, vagy mert katonabakancs volt a lábukon; hamisan megvádolt ártatlanokat, személyes bosszú áldozatait, akik hiába próbáltak üvöltve magyarázkodni; az elítélteket összevissza taszigálták puskacsövek elé, annyi szerencsétlent egyszerre, hogy nem volt számukra elég golyó, s a sebesülteket puskatussal verték agyon. Patakokban folyt a vér, a kordék reggeltől estig hordták a holttesteket. S a letiport városban mindenütt folytak a kivégzések, ahol a vak véletlen éppen fellobbantotta a dühödt bosszúvágyat, a barikádoknál, a kihalt utcákban a falak mentén, az emlékművek lépcsőin. Így történt, hogy Jean meglátta, mikor a környék lakói egy asszonyt és két férfit vonszoltak a Théâtre-Français-t őrző strázsa elé. A polgárok még a katonáknál is kegyetlenebbek voltak. Az ismét megjelenő újságok irtóhadjáratra uszítottak. Egész dühödt tömeg acsarkodott főleg a nőre. Ő is a gyújtogató asszonyok közé tartozott, akiktől hidegelősen reszkettek; azzal vádolták őket, hogy esténként a gazdag házak mentén ólálkodtak, s lopva kigyújtott petróleumoskannát dobtak a pincékbe. Azt üvöltözték, hogy ezt most rajtakapták, az egyik Saint-Anne utcai ház pinceablaka előtt guggolt. S hiába tiltakozott, hiába zokogott, a két férfival együtt még be nem temetett barikádárokba taszították, s a sötét lyuk mélyén lőtték le őket, mint verembe esett farkasokat. A járókelők nyugodtan nézelődtek, egy hölgy a férjével együtt megállt, egy cukrászinas meg, aki éppen tortát vitt valamelyik közeli házba, hallalit fütyörészett.

Jean dermedt szívvel sietett a des Orties utcába, mikor hirtelen eszébe jutott valami. Nem Chouteau-t, rajának hajdani katonáját látta az elébb fehér ujjasban, becsületes munkásnak öltözködve, amint javában helyeselt ennek a kivégzésnek? S ő tudja, micsoda alávaló szerepet játszik ez a csaló, tolvaj, gyilkos! Egy pillanatra arra gondolt, hogy visszamegy, feljelenti, lelöveti a másik három hullája felett. Jaj, de keserves ez, a legbűnösebbek nem lakolnak, büntetlenül sétálnak Isten szabad ege alatt, míg az ártatlanok megrothadnak a földben.

Fölfelé sietők lépteinek neszére Henriette elébe ment a lépcsőházba.

- Vigyázzon, ma roppant ingerlékeny... Az ezredorvos itt járt, végtelenül elszomorított.

Bouroche valóban csak a fejét csóválta, semmi jóval nem biztathatta. A sebesült fiatalsága azért talán mégiscsak megbirkózik a rettegett komplikációkkal.

- Te vagy az? - szólt Maurice lázasan, mihelyt megpillantotta Jeant. - Vártalak! Mi újság? Hol tartunk?

Párnájára támaszkodott, szemben az ablakkal, amit nagy könyörgésre kinyitott a nővére, s a bealkonyult, de most ismét vöröslő visszfényben izzó városra mutatott.

- Ugye, hogy újra kezdődik? Párizs ég! És most egész Párizs ég!

Napnyugta óta az állami gabonaraktár lángjai gyújtották fel a távolabbi kerületeket a Szajna felső folyásánál. A Tuileriák és az Államtanács épületének mennyezete nyilván beszakadhatott, az üszkösödő gerendák ismét tüzet foghattak, mert itt is, ott is új tüzek lobbantak fel, s

időnként tűzcsóva, szikrazápor csapott a magasba. Sok ház lángolt fel így újra, melyről azt hitték, hogy tüze már kihunyt. Három nap óta nem szállhatott le az alkony anélkül, hogy a tűzvész fénye ne lobogta volna be a várost, mintha a sötétség szítaná és szórná a négy világtáj felé az izzó zsarátnokot. Ó, pokolbéli város, mely vörösen izzott alkonyattól kezdve, iszonyatos fáklyáival világítván meg a véres éjszakákat, égett egy egész héten át! S ezen az éjszakán, mikor a la villette-i dokkok lángra kaptak, a roppant város felett olyan élénk fény világolt, hogy aki látta, azt hihette, valóban kigyúlt mind a négy sarkán, hogy most már igazán végképp elborították a lángok. A véres égbolt alatt végtelenbe hömpölygött a vöröslő városnegyedek háztetőinek lángoló árja.

- Ez már a vég! - ismételte Maurice. - Párizs ég!

E szavakkal lelkesítette magát, százszor is elmondogatta lázas beszélőkedvében, mely három napon át tartó nyomasztó kábulatának csaknem teljes némasága után most elfogta. Aztán fojtott zokogás hangjára figyelt fel.

- Ejnye, nővérkém! Te, a bátor?... Sírsz, mert meghalok...

Henriette hevesen a szavába vágott:

- Nem halsz meg!

- De igen, meg kell halnom, jobb lesz úgy!... Hagyd csak, nem kár értem! Mennyi bánatot okoztam neked a háború előtt, a szívednek is, a pénztárcádnak is mennyi áldozatot kellett hoznia értem!... Mennyi ostobaságba, mennyi őrültségbe keveredtem, s mily rosszul végződhetett volna az egész, akár a börtönben, akár az árokparton...

Henriette hevesen ismét szavába vágott.

- Hallgass! Hallgass!... Mindent jóvátettél!

Maurice egy pillanatig elgondolkozott.

- Talán majd a halálommal, igen... Ej, öreg Jeanom, mégis csak nagy szolgálatot tettél nekünk, mikor belémdöfted a bajonettedet!

A barátja könnyezve tiltakozott.

- Ne mondj ilyeneket! Azt akarod, hogy falba verjem a fejem?

Maurice hevesen folytatta:

- Emlékezz csak, mit mondtál Sedan után, mikor azt erősítgetted, hogy nem árt az, ha az ember egyszer-egyszer nagy pofont kap... És még azt is mondtad, ha az embernek üszkösödik a keze vagy a lába, hát jobb, ha egyetlen fejszecsapással levágja, inkább azt vesse el magától, minthogy mindenestül belepusztuljon, mint valami kolerás... De sokszor gondoltam ezekre a szavakra, mióta egyedül maradtam, bekerítve Párizsban, az őrület és a nyomorúság városában... Na, én vagyok az üszkös tag, amit te levágtál...

Izgalma nőttön-nőtt, már nem hallgatott sem Henriette, sem Jean rémült könyörgésére. S lázas hévvel, bőségesen áradó szimbólumokban, tüzes képekben beszélt. Franciaország egészséges, értelmes, józan része a parasztság, mely legközelebb maradt a földhöz, mely eltávolítja a császárság alatt elüszkösödött, őrült, kiégett, álmodozástól és kéjvágytól bomlott részt; ezért kellett Jeannak is önhúsába vágnia, egész mivoltát megszaggatnia, anélkül, hogy világosan tudta volna, mit is cselekszik. Elengedhetetlen volt a vérfürdő, a francia vér omlása, a hullák szörnyű halma, az eleven áldozat a megtisztító tűzben. A kálvária leggyötrelmesebb stációjához értek, a keresztre feszített nemzet vezekel bűneiért, s újjászületik.

- Derék Jeanom, te egyszerű vagy és erős... Eredj, menj, fogd a kapát, fogd a vakoló kanalat, forgasd meg a földet, építsd föl a házat!... Hogy engem levágtál, azt meg jól tetted, én voltam testeden a fekély!

Nem volt magánál, fel akart kelni, hogy kikönyökölhessen az ablakon.

- Párizs ég, semmi sem marad... Ó, ez a tűz, mely erőt vesz mindenen, megtisztít mindent, ezt akartam, igen! elvégzi a nagy munkát.... Engedjetek, hadd menjek le, hadd végezzem be az emberiség, a szabadság nagy művét...

Jean csak minden erejét megfeszítve tudta visszafektetni az ágyba, Henriette meg sírva könyörgött neki, hogy nyugodjon meg, végtelen szeretetük nevében esdekelt, gyermekkorukat emlegette. S a roppant Párizs felett még erősebben vöröslött a zsarátnok visszfénye, mintha már az árnyakkal borított távoli horizontot csapkodná a lángok tengere, az ég olyan volt, akár egy vörösre izzított óriási kemence boltja. S a tűzvész rőt fényében a pénzügyminisztérium két nap óta kitartóan parázsló tüzének vastag füstgomolyai most is lassú, komor gyászfellegként szálltak fölfelé.

Másnap, szombaton, Maurice állapota hirtelen jobbra fordult; sokkal nyugodtabb volt, a láz csökkent, s Jean nagyon megörült, hogy mosolyogni látja Henriette-et, aki ismét arról álmodozott, hogy milyen szép megértésben élnek majd ők hárman a jövőben, mely boldogságot is tartogathat számukra, noha nem akarta pontosan megfogalmazni, milyen boldogságról álmodozik. Lehet, hogy a sors mégis kegyelmes lesz? Éjszakákat virrasztott át, ki sem mozdult ebből a szobából, melyet mint szakadatlan simogatás töltött be hamupipőkés, szelíd szorgossága, könnyed és néma figyelmessége.

És Jean ezen az estén álmélkodó és reszkető örömmel időzött el barátai között. A nap folyamán a csapatok bevették Belleville-t és a Buttes Chaumont-t. Már csak a megerősített táborrá változtatott Père-Lachaise temető állt ellen. Jean úgy érezte, hogy hamarosan vége lesz, még azt is erősítgette, hogy már senkit sem lőnek agyon. Éppen csak megemlítette, hogy a foglyokat csapatostul terelik Versailles felé. Reggel találkozott is egy csoporttal a rakparton, munkászubbonyos, felöltős vagy éppen ingujjas férfiakat, meg különböző korú asszonyokat tereltek, voltak köztük beesett, furiaképű öregek, virágzó ifjú lányok, alig tizenöt éves gyermekek; a derűs napsütésben a nyomorúság és harag egész ármádiáját hajtották a katonák, a versailles-i polgárok meg - úgy hírlik - szidalmakkal fogadják, ernyőkkel, botokkal ütlegelik a szerencsétleneket.

Vasárnap azonban Jean valósággal elszörnyedt. Ez volt a gyűlöletes hét utolsó napja. Már mikor diadalmasan felkelt a nap, úgy érezte, hogy a végső agónia reszketése járja át e tiszta fényű, meleg ünnepi reggelt. Csak akkor tudódott ki, hogy ismételten túszokat mészároltak le, szerdán a la Roquette-ben lőtték agyon az érseket, a Madeleine-templom plébánosát és még másokat, csütörtökön az arceuil-i dominikánusokat menekülés közben puskázták le, mintha nyulakra vadásznának, pénteken pedig a Haxo utcai körzetben ismét papokat és zsandárokat, szám szerint negyvenhetet lőttek agyon; dühödt bosszúvágy lángolt fel, s a katonák tömegesen végezték ki a legutóbb elfogottakat. E derűs vasárnapon szakadatlanul dörögtek a kivégző osztagok puskái a Lobau-kaszárnya udvarán, mely halálhörgéssel, vérrel, füsttel telt meg. A la Roquette-ben kartácstűzzel lőttek halomra kétszázhuszonhét vaktában összeterelt szerencsétlent, a golyók valósággal széttépték őket. A négy napon át ágyúzott Père-Lachaise temetőben, melyet végre sírról sírra foglaltak el, száznegyvennyolc embert állítottak a temetőfal elé, melynek vakolatáról hatalmas vérkönnyek csordultak; három sebesült valahogy megszökött közülük, elfogták, agyonverték őket. A tizenkétezer boldogtalanból, aki életével fizetett a kommünért, egy lator mellett hány meg hány derék embert végeztek ki! Úgy hírlett,

Versailles-ból parancs jött a kivégzések beszüntetésére. Azért csak tovább gyilkoltak. Úgy volt megírva, hogy az országszabadító fenséges glóriájával övezett Thiers legyen Párizs hírhedt gyilkosa; míg Mac-Mahon marsallnak, a froeschwiller-i megvert hadvezérnek, kinek a győzelmet bejelentő proklamációja elborította a párizsi házfalakat, be kellett érnie a Père-Lachaise temetőben kivívott győzelem dicsőségével. S a verőfényes, ünnepi díszt öltött Párizsban hatalmas tömegek állták el a visszahódított utcákat, a polgárok, arcukon a jóleső séta örömével nézegették a tűzvészek füstölgő romjait, asszonyok álltak meg, karjukon mosolyogó gyermekekkel, hogy egy pillanatig érdeklődve figyeljék a Lobau-kaszámyából hangzó puskalövések tompa dörrenését.

Vasárnap este, napnyugtakor, mikor Jean fölfelé tartott a des Orties utcai ház sötét lépcsőin, szörnyű balsejtelem szorongatta a szívét. A szobába lépve azonnal látta, hogy bekövetkezett az elkerülhetetlen vég. Maurice holtan feküdt a keskeny ágyon, végzett vele a vérömlés, melytől Bouroche mindvégig rettegett. A búcsúzó nap vörös fénye besütött a nyitott ablakon, az ágy fejénél, az asztalon két gyertya égett már. És Henriette, özvegyi gyászruhájában, melyet még le sem vethetett, térden állva, csöndesen sírt.

A neszre felemelte fejét, s megborzongott, mikor Jeant látta belépni. Az meg kétségbeesetten sietett feléje, hogy megfogja a kezét, hogy összekulcsolódó kezük mondhassa el szívük közös bánatát. De érezte, hogy a kis kéz megremeg, hogy Henriette egész lénye megborzong, tiltakozik és visszahúzódik, elszakad tőle mindörökre. Most hát vége közöttük mindennek? Maurice sírja, mint feneketlen szakadék választja szét őket. S ő nem tehetett egyebet, térdre roskadt, s halkan zokogott.

Henriette kisvártatva mégis megszólalt.

- Éppen háttal álltam, egy csésze levest fogtam, mikor feljajdult... Éppen csak melléje ugrottam, s már meg is halt, engem szólított, magát szólította, s a szájából ömlött a vér...

A fivére, irgalmas ég! Testvére, akit születésük előtti időkből imádott, aki másik önmaga volt, akit nevelt, megmentett! Egyetlen szeretettje, azóta, hogy ott, Bazailles-ban, egy fal tövében látta szegény férjének golyóktól átjárt testét. A háború, íme, elvette tőle mindazt, mi szívének kedves volt, egyedül maradt e világon, özvegyen, társtalanul, senki sem lesz, aki szeresse.

- Az irgalmát! - csuklott fel Jeanból a panasz. - S ez az én vétkem!... Édes kisfiam, az életemet adtam volna érte, s mint esztelen barom, lemészároltam!... Mi lesz velünk? Megbocsáthat nekem valaha?

S e percben találkozott tekintetük, és megrendültek attól, amit egymás szeméből világosan kiolvashattak. Életre kelt a múlt, a remilly-i eldugott kis szoba hangulata, ahol oly szomorú, s oly édes napokat éltek át. A férfiban ismét felrémlett az eleinte bizonytalan, majd alig-alig formát öltött álom: a vidéki élet, házasság, egy kis ház, egy darabka föld, melyből el lehet tartani egy dolgos, szerény házaspárt. S a bizonytalan álomkép most mint forró vágy, szilárd bizonyosság jelentkezett: az ilyen asszonnyal, aki oly kedves, oly szorgos, oly derék, igazi földi paradicsom lenne az élet. S az asszony, akit akkor még csak ábrándként sem érintett ez a vágy, hiszen gyermeki tisztaságában nem is tudta, hogy szívét neki ajándékozta, most egyszerre mindent világosan látott, értett. Ezt a megálmodott házasságot, anélkül, hogy tudta volna, ő is akarta. A csírát érlelő mag titkon kipattant, szerelemmel szerette ezt a férfit, aki mellett eleinte csak vigasztalódásra talált. S tekintetük elmondta mindezt, és csak az örök istenhozzád e pillanatában szerették egymást nyíltan. Hátra volt még a szörnyű áldozat, a végső elszakadás, tegnap még lehetséges boldogságuk minden mással együtt összeomlott, elsodródott a vérözönnel, mely fivérüket is elragadta.

Jean gyötrelmes erőfeszítéssel, kínlódva egyenesedett fel.

- Isten vele!

Henriette mozdulatlanul térdelt a kövön.

- Isten vele.

De Jean Maurice holttestéhez lépett. Elnézte magas homlokát, mely most még magasabbnak tűnt, hosszú, keskeny arcát, üres szemét, mely hajdan mindig lázas volt kicsit, s melyben mindörökre elcsitult a láz. Szerette volna megcsókolni az ő édes kisfiát, ahogy oly gyakran nevezte, de nem merte. Úgy érezte, hogy vére az ő kezén szárad, s megborzadt a kegyetlen sors előtt. Jaj, hogy így lelte halálát, egy egész világ romjai alatt! Az utolsó napon, a végsőket sóhajtó kommün utolsó omladékainak halmához még erre az áldozatra is szükség volt! Elment hát ez a szegény, igazságot szomjúhozó halandó, elment, mikor végsőket vonaglott nagy, sötét álma, a grandiózus, iszonyatos ábránd a régi társadalom pusztulásáról, a lángba vesző Párizsról, a megforgatott s megtisztított földről, melyből kihajthatna az új aranykor boldog ideje!

Jean szorongó szívvel fordult Párizs felé. A szép vasárnap derűs alkonyán, a látóhatár pereméről a nap rézsútos sugarai izzóvörös fénnyel ragyogták be a roppant várost. Mintha véres nap csillogna parttalan tenger fölött. Szikrázott a sok ezernyi ablaküveg, mintha láthatatlan fújtató izzítaná, parázslottak a háztetők, mintha izzó szén borítaná valamennyit; az esti fényben mint heves rőzsetüzek ragyogtak fel a sárga falak, a rozsdaszínű, nagy szobrok. Vajon nem ez volt-e az utolsó tűzkéve, a gigantikus bíborcsokor, melyben ott lángolt egész Párizs, mint roppant rőzse-köteg, mint kiszáradt ősi erdő, mely lángcsóvaként, szikrazáporként tör az ég felé? A tüzek tovább égtek, sűrű, vörhenyes füst szállt még mindig, roppant zaj töltötte be a levegőt, talán a kivégzettek halálhörgése a Lobau-kaszárnyában, talán a kellemes séta után a bormérések előtt vacsorához telepedett asszonyok vidámsága, gyermekek kacagása. A kifosztott házak és középületek, az elpusztított utcák, a sok rom, a sok szenvedés között most is zajlott az élet, miközben a felséges naplemente lángfényénél lassan elhamvadtak Párizs tüzei.

Jeanban ekkor különös sejtés támadt. Úgy érezte, hogy a lángokban álló város felett e lassú napnyugtában a pirkadat közeleg. Pedig a vég volt itt, mindennek a vége, a sorsharag napja, a katasztrófák olyan sorozata, melyhez foghatót egyetlen nép sem szenvedett el még soha: az egymást követő vereségek, az elvesztett tartományok, a fizetendő milliárdok, a legiszonyatosabb, vérbe fúló polgárháború, romokkal és holttestekkel teli városnegyedek; oda a pénz, hírük-nevük, egy egész országot kell újjáépíteniük! Jómaga megtört szívével fizetett, a vihar elsodorta Maurice-t, Henriette-et, holnapi boldog életét. S a még most is üvöltő tüzes kemence fölött fejedelmi fénnyel erős reménység születik mégis a békés, nagy ég alján. Az örök természet, az örök emberiség biztos megújhodása ez, a bizakodóknak, a munkálkodóknak ígért újulás, a fa is erőteljes új hajtást növel, ha megszabadítják a korhadt ágtól, melynek mérgezett nedve elfonnyasztja a leveleket.

Jean felzokogva ismételte:

- Isten vele!

Henriette nem emelte föl a fejét, arcát összekulcsolt két kezébe temette.

- Isten vele!

Parlagon a földúlt szántó, romokban a fölperzselt ház; és Jean, a legalázatosabb, a legmeggyötörtebb ment, indult a jövő felé, a nagy és kemény munkára, indult egész Franciaország újjáépítésére.

-&-